

ƏMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

ƏZİZƏ
CƏFƏRZADƏ

Eldən-ələ

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

416
C 50

1112112

ELDƏN-ELƏ

M.F.Əsədov adına
Azərbaycan Milli
Kütübxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2006

*Bu kitab "Əzizə Cəfərzadə. Eldən-elə" (Bakı, Gənclik, 1992)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

894.3613-dc21

AZE

Əzizə Cəfərzadə. Eldən-elə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 384 səh.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tarixi roman ustası Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində əsasən müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələri və bu hadisələr fonunda görkəmli şəxsiyyətlərin obrazları öz bədii təcəssümünü tapmışdır.

Kitaba daxil edilmiş "Eldən-elə" tarixi romanı həyatının otuz yeddi ilini səyahətdə keçirmiş XIX yüzilin Azərbaycan alimi və səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyatından bəhs edir.

Ömrünün çoxunu səyahətlərdə keçirmiş, mənə də bu vərdişi aşlamış atam Məhəmməd Cəfər oğlunun və bu mövzunu işləməyə başlayanda dəyərli məsləhətlər vermmiş görkəmli coğrafiyaşünas alim, mərhum professor Nurəddin Kərimovun xatirəsinə həsr edirəm.

ISBN10 9952-34-015-X

ISBN13 978-9952-34-015-0

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latin qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

Ömrünün çoxunu səyahətlərdə keçirmiş, mənə də bu vərdişi aşılamış atam Məhəmməd Cəfər oğlunun və bu mövzunu işləməyə başlayanda dəyərli məsləhətlər vermiş görkəmli coğrafiyaşünas alim, mərhum professor Nurəddin Kərimovun xatirəsinə həsr edirəm.

ZİYARƏT

Ziyarətgaha tək gəlmişdi. O bu gün öz ağası, öz Hüseyni ilə razı-niyaz edəcəkdə. Çox da ki, kişi ona "Sidqin dürüst deyil" deyirdi. Amma o özü bilirdi ki, sidqi dürüstdür. Arvad, qonşu qadınlara qoşulub ziyarətgahın yolunu tutanda, nədənsə birinci dəfə bu torpağa qədəm qoyub, birinci ziyarətə getdiyi o günü xatırladı...

Axund İskəndər iki oğlu, arvadı və qohum-qardaşlarından bir neçə ailə ilə birlikdə Kərbəlaya gələndə Şirvan qazısı Mirəhmədəğa ibn Mir Ağasığa ibn Mir İbrahim ibn Mir Ələsgərin şəxsi məktubu ilə gəlmişdi və məktubu da birbaşa Kərbəladə İmam Hüseyn dərğahının xuddambaşısı Ağa Seyid Məmmədəğa ibn Əbuturabın adına gətirmişdi. Ağa Seyid Məmmədəğanın külfəti onları çox mehribanlıqla qarşıladı. Kişinin irəlili karvanla göndərdiyi pul-baratı ilə Axund İskəndərin külfəti üçün ev də almışdılar. Babət ev idi. Həyatində bu yerlər üçün zəruri olan hovuzu, bir-iki bəhərli xurma ağacı da var idi. Axund İskəndər yüklərin yerbəyer olmasına belə imkan vermədi. Şirinbəyimi tələsdirdi:

– İrəlidedəki mənzildə o ki vardı dincəlmisiz, kifayətədi. Yığışın əvvəl-əvvəl qəbrinə, balalarım fəda olmuşun ziyarətinə gedək.

Arvad bir söz demədi. O, ümumiyyətlə, ərinin bir sözünü iki elə-məzdi, eləyə bilməzdi. Axund İskəndər çox tündməcaz, ağırşəngin kişi idi. Altı-yeddiillik həyatında Şirinbəyim onun hələ ucadan güldüyünü eşitmək deyil, heç dodağının qaçdığını görməmişdi. Alnında namazdan möhür yer eləmişdi. Həcəmət yeri kimi iki qaşımın üstündə burnunun lap yuxarısında gipgirdə yer qaralırdı və əlbəttə, bu, Axund ağanın möminliyinin birinci dəlili idi. Yadına gələni, gözünü Axund İskəndərin evində açandan onu ya qabağında səccadə¹ namaz qılan, ya qəşərində rəhil Quran oxuyan görmüşdü. Kişini ayrı sayaq təsəvvür belə eləməirdi.

Hər dənbir evdə yeməyə oturanda da heç kəs cürət edib onunla birlikdə süfrəyə əyləşməzdi. Nə baş yoldaşı Şirinbəyim, nə də oğlanları.

¹ Canamaz

Xırda uşaqların da, cavan gəlinin də qəlbində yer üzündə iki şeydən böyük vahimə var idi. Göydə Allah, yerdə Axund İskəndər. "Ataya itaət – Allaha itaətdir, ataya üsyan – Allaha üsyandır". Məhəmmədin dediklərindən uşaqların öyrəndiyi birinci ayə bəlkə də, elə bunun özü idi.

Uşaqlar dil açar-açmaz onlara özü dərs deməyə başladı: "Peyğəmbər salavatullahı buyurub ki, heç bir ata övladına gözəl bir tərbiyədən daha yaxşı bir hədiyyə verə bilməz. Gözəl tərbiyə isə qadir Allahın, bir olan xalığın qoyduğu yol ilə getməkdir".

Şirinbəyim şair könüllü, incə, zərif bir qız idi. Hələ atası evində heç bir şeydən qorxu-türkü bilmədən yaşadığı illərdə adına "söz deyən", "söz qoşan" deyərtilər. Toy olmazdı ki, Şirinbəyim ürəyində gəlinə xoş bir söz qoşmasın və bunu yaşadları arasında oxumasın. Bəzən onun düzüb-qoşduqlarını xanəndələr də oxuyurdular. Amma bu sözləri qoşanın ad-sanını ən yaxın rəfiqələrindən başqa bilən yox idi. Mahnıları rəfiqələri kimi qaqqıldasardı, şənləndirərdi. Hərdən sirlərinə vaqif anası gülə-gülə deyərdi:

– Ay ağbaxt olmuş, heç olmasa bir dəfə bir mərsiyə də qoşsana. Allaha da xoş gedər, bəndəsinə də. Toylarda toyçu olmayacaqsan ki...

– Ay məmə!

– Can məmə!..

– Canın ağır görməsin, məmə, heç mərsiyəxan da olmayacam. Amma qocalanda bəlkəm mərsiyə də qoşdum elə.

– Neynək, neynək! Allah bilən yaxşıdı. Məmə qurban, yeddi qardaş bacısısan, mərsiyə də qoşsan Allaha xoş gedər, qardaşlarını cənabi Əliəkbərə, cavan Qasimə bağışlar, onuyçün dedim, dərdin mənə gəlsin, dərd eləmə.

Qardaşları üçün ürəyi tiril-tiril titrərdi. "Nardaxatını" yeddi qardaşına bənzədirdi. "Harda dara düşsəm, yeddisi də başımın üstün alar. Namxuda – maşallah, hərəsi bir Rüstəm pəhləvandır. Yeddisi yox, bircəsi dadıma çatsa, o da bəsimdi". Belə düşünsə də, yaman gün yadına düşmürdü. Gülər, söylər, qəhqəhələr çəkər, mahnılar düzərdi. Bayatını bayatıya söykərdi:

Şirvanın elatları,
Çəmdə otlar atları,
Bəyə-xana baş oymoz
Şirvanın arvadları.

Sandığın üstə sandıq,
Yarın oduna yandıq,
Bircə dilək söylödik
Soni də adam sandıq.

Onun zarafatla "hərəyə bir qulp qoya-qoya" qoşduğu bayatılar qohum-əqrəbanın ağızından düşmür, dillərdə gəzirdi. 15-ini dolduranda qaplılarına elçi karvanının başı açıldı. Qayınanalar bəhsə girişdi. Kimisi güləşliyini, kimisi işdi-gücdü olmasını, kimisi yeddiqardaş arxalı olduğunu aşıqlamışdı. Amma... Amma... Kaş bu "amma" sözü olmaydı. Kaş Axund İskəndərə qismətini yazan fələyin qələmi yanılardı. Nökər İskəndərə, bağban İskəndərə, lap kəndçi İskəndərə yazaydı. "Yazıya pozu, təqdire tədbir yoxdu". Yazısı Axund İskəndərə yazılmışdı.

"Axund" deyilsə də İskəndər cavan idi. Şəhərdə sayılan kişilərdən birinin oğlu idi. Xorasanda, Məshədi-müqəddəsdə təhsil görmüşdü. Gələn kimi də əməleyi-movta, ruhanilər arasında başqa yer tutmuşdu. Cavan olsa da, hörmət-izzəti böyükklər yanında da böyük idi. Ağır-səngin, yaşına görə ağır taxtalı, qarasaqqallı, qara əbalı, qara əmmaməli Axund İskəndər. Tezlikcə bu Axund adına layiq olduğunu, iman-quran sahibliyini hamıya sübut eləmişdi. İstər Quranı təfsirdə¹, istər ramazan ayında axund otağındakı istifta² gecələrində özünü dərin bilikli, savadlı göstərə bilmişdi. Elə geyinər, elə səliqəli, təmiz, hamar dolanardı ki, "elə bil kişi ilan boğazından çıxıb" deyərtilər. Heç bir dəfə də nə əməlində, nə felində bədrəmədiyindən şamaxılılar ona bir ləqəb də qoşa bilməmişdilər: Molla Quluya dərs dediyi şagirdlərlə bəd rəftarına görə "şümür Qulu" deyənələr üçün İskəndər elə Axund idi ki, Axund.

Şirinbəyimin atası belə bir imanlı cavanın elçilərinə "yox" deyə bilmədi, deyə bilməzdi də. Bir qız nə olan şeydi ki, ondan ötəri o cürə ağzi dualı, məşədi, cavanlığında iman sahibi bir kişinin nifrininə səbəb olsun, oğlanlarına sədəmə toxunsun, ağır nəfəs dəysin?! Kişi heç kəslə məsləhətləşmədi də. Elə gələn elçilərə özü "hə" dedi, mübarəkbadlıq elədi:

– Sizi neyşə get-gələ salım? Bizdə arvad ağzi aramaq ədəti yoxdu. Oğlanlarım cavandı, hərəsinin ağızından bir avaz gəlir. Onların məsləhətiynən oturub-duran deyiləm. Dayıları... Yox, elə heç kim məniynən şəriq qız böyütməyib. Elə əhli-müselman oğulun qayınatası olmağı özümə şərəf billem. Allah ulduzlarını barişdirsın, yarıyanlardan olsunlar.

¹ İzahat

² Dini sorğu-sual

Elçilər məsələnin belə gözlənilməz asan həll olunmasına sevindilər.
– Allah mübarək eləsin! Sən də, biz də gözümüz dolusu görək.
Elə o gecə Şirinbəyim hadisəni eşitəcək ürəyi uçuna-uçuna:

Qəmlidi könlüm, doldu bu könlüm,
Qəmlər əlindən soldu bu könlüm –

dedi. Bu bir mahnının nəqəratına çevrildi.

İlk zifaf gecəsində Axund İskəndər gəlini gərdəkdə qoyub qıraətlə və ucadan, qızın anlamadığı kəlmələri xüsusilə uzada-uzada, bəzi səsleri boğazında qaynada-qaynada namaz qıldı. Sonra da rəhilin qənşərində diz üstə çöküb bir surə Quran tilavət¹ etdi. Həmin gecədən Şirinbəyimin ürəyinə əbədi bir qorxu, – indiyəcən heç zaman dadmadığı, nə olduğunu bilmədiyi bir qorxu çökdü. Nəğmənin nəqəratı ürəyinin vurğularına qarışdı. Üzüduvaqlı gəlin tanrısına yalvarmağa, toy sevinci əvəzinə qüssəsini ifadə etməyə başladı:

Ağlaram zar-zar, ağlaram zar-zar,
Könlümü sənə bağlaram zar-zar,
Həsrot əlindən, həsrot əlindən
Dərdli sinəmi dağlaram zar-zar.

Bu həsrətin təzəcə başladığını anlamışdı. O xoş gənclik illərinə, o şaqraq qəhqəhəli ata evinə, o hər nazını min dillə qarşılayan, hər arzusunu göydə yerinə yetirən ana və qardaşlar qoynuna bir də qayıtmayacağını dərk eləmişdi. Qızın irəllicədən duymaq qabiliyyəti güclü idi. Ata evinə daha yol bağlanmışdı. Ana və qardaş üzü görməyi qiyamətə qalmışdı. Gərdəkdəki bu düşüncələr, bu qorxu Şirinbəyimi əbədi tərək etmədi.

Əslində ona ata evindəki qızıyığıdandan başqa toy da olmamışdı. Axund İskəndər toy istəməmişdi:

– Bəy durmayacağam. Nakam ağalarım – cənab Əliəkbər², şah-zadə Qasim³ qismət olmayan toy, mənə də gərək deyil. Qazi kəbini kəsib, vossalam.

Şirinbəyim ər evində yalnız oruc gördü, namaz gördü, Quran gördü. Nəsihət eşitdi:

¹ Xüsusi qıraətlə Quran oxumaq

^{2,3} Əliəkbər – İmam Hüseyin oğlu, Qasim – qardaşı oğlu; hər ikisi Kərbolada şəhid olub.

– Cənab Əli əleyhüssəlam buyurub ki, öyüd-nəsihət dünyanın ən bahalı xəzinələri qədər qiymətli, amma bəzən çox ucuz tutulur.

Ata evində anası arabir ona qıymaz, “qış yuxusu dərin olar”, “yaz yuxusu şirin olur” deyib bircə qızı namaza oyatmaz, “günaha batardı”. İndi isə o səbh azanından tez oyanmalı, dəstəməz üçün lüleyini ilıq su ilə doldurmalı, səccadələri açmalı, kişinin arxasında durub gözlərindən tökülən yuxunu qova-qova namaz qılmalıydı. Hamilə oldu, süd verdi, naxoş oldu, heç nəyə baxmadan “qaş-göz işarəsi ilə olsa da” namazını qılmalıydı. Oruculuqda kişidən bir yarım saat əvvəl oyanıb, manqalda axşamdan bişirdiyi obaşdanlığı qızdırmalı, süftə salmalıydı. Bəzən kişi iftara evə gəlməzdi. Hər gün, hər gecə məhəbbət pıçqıltıları əvəzinə Axund İskəndərdən eşitdiyi bunlar idi:

– Bu gecə nimeyi-şəbandir, barat gecəsidir, gərək gecəni namazda, gündüzü orucda keçirəsin.

– Bu gün rəcəb ayının 26-sı Peyğəmbər salavatullahın meracı gündür. Beş vaxt namaz müjdəsi bu gecə verilib.

– Bu gün 27 ramazan Qədir gecəsidir. Quranın ilk ayəsi bu gün nazil olub.

– Bu günlər əhyadı. 3 şəban imam Hüseyin, 13 rəcəb Həzrət Əlinin, 12 rəbiül-əvvəl Peyğəmbər əleyhüssəlamın mövlududur. Yadında saxla. Namazı var. Rəcəb ayının ilk cümə gecəsi Əminəxatun peyğəmbərə hamilə olduğunu bilib. Əziz gecədi, öz namazı var...

Bu namazlardan, dualardan, razi-niyazdan, bu günahsız tövbələrdən başını itirmiş Şirinbəyim, bir də onda gözünü açdı ki, iki oğul anasıdır. Körpələr 5-6 yaşına çatıb. Axund İskəndər onlara dərs verir, arabir dodaqaltı deyindir:

– Yox, bu namüsəlmanlar arasında mən bunları Allahın buyurduğu, peyğəmbərin hidayət etdiyi yolda böyüdə bilməyəcəyəm. Aparmalıyam, getməliyəm Hüseyin qulluğuna.

Ölkədə doğrudan da qarışıqlıq idi. Ağası xanın gözlərini Quba xanıyla Şəki xanı birləşib çıxartdırmışdı. Şirvanı pay-puş eləmək söhbəti gedirdi. O yandan da İran ikidə, beşdə bir barmağını Şirvana Muğana. Qarabağa tərəf silkələyirdi. Axund deyirdi:

– Hər dərədə bir xan, bir sultan peyda olub. Xanların birinə yaxınlaşacaqsın, başın salamat olmayacaq. “Qürbüs-sultan atəşi-suzan”. Sabah o biri göləcək, diyirlədəcək səni. Olmayacaqsın. Getdikcən

¹ Sultana yaxınlıq yandırıcı oddur (arab məsəli).

kafiristana dönan məmləkətdə qan-qan deyənler içində gora salamat baş aparmayacaqsan.

Qərək, Axund İskəndər sel oldu çağladı, çay oldu gurladı, külək oldu cövlana gəldi, yay oldu oxu çillədən çıxdı. Şirinbəyim bir də onda gördü ki, kişi səfər tedarükündədi. Əvvəlcə məsinmədi. Elə bildi səfərdə məqsəd Kərbəla ziyarətidi. Kişi Kərbəlaya gedər, uşaqları da aparıb gəzər, ziyarət elər – tasası yatar, qayıdıb gələnlər kimi yığışar evinə. Sonra gördü ki, yox, bu səfər axirət səfərinə oxşayır. Bu ayrılıq ölüm-dirim ayrılığıdır. Marfaşlar yüklənib, barxanalar bağlananda, Şirinbəyimin köç sözü çıxandan dolub-boşalan gözləri qurudu, dərin-dən odlu bir ah çəkdi. Məcnun olsaydı başında yuva salan quşlar yanardı. Üzünü anasının sinəsinə qoydu. Yasa batmış qardaşlarını bircə-bircə öpdü, vidalaşanda "ata, bu qürbətə sənə halal eləməyəcəyəm" deyib ürəyində pıçıldadı, amma bu pıçılıtda bir fəryad, bir aman var idi:

Gözmişəm Şirvanı payızda, qışda,
Naxış görməmişəm mən bu naxışda,
Qurbanı olduğum Vətən, bağışla!
Gözlərimin yaşın silən, əlvida!

Əlvida dağlarım, əlvida elim,
Əlvida ay əziz, ay doğma dilim,
Əlvida qardaşlar – yeddilər gülüm,
Bacının dərini bilən, əlvida!

Anamı qoymayın qubar bağlasın,
Qardaşlarım qüssə çəksin, ağlasın.
Qohum-qardaş xatirində saxlasın
Döşündən pak südün verən, əlvida!

Şirinbəyim, haralısan, haralı?
Dərdü qəmdən yaralısan, yaralı,
İndən belə aralısan, aralı
Şamaxıda deyən-gülən, əlvida!

Kərbəlada da kişinin iş-gücü ya dərğahda zikr, ya namaz, ya Quran tilavəti, ya da oğluna ayələrin təfsiri idi. Ayrı bir işlə ürgahı yox idi. Ömrü bu dünya üçün fikirdə-zikirdə keçirdi. Kişinin etiqadı əvvəlcə Şirinbəyimdə belə bir fikir oyatmışdı ki, bəlkə o, lap cavanlığında nə isə bir günah işlədib, ağır bir bəd əməl tutub. Allaha razi-niyazi da

onun üçündü. Gecələr pərdənin o biri üzündə namazı bitirəndən sonra canamaz üstündə Allaha yalvarmaları gəlini qorxudurdu: "Ey Allahım, böyük xudavəndgaram, mənə ağıl ver, – səni dərk edim, – deyirdi, – mənə eşq ver, – təkcə səni sevdim, – deyirdi, – son nəfəsiməcən dilimi alma – sənə zikr edim; məhəbbətindən toxunmuş ürək ver, xudavənda, ey xəllaqi ləmyəzəl – sənə əfərinlər oxuyum, yaratdıqlarına məftun olum, – deyirdi, – ilahim, nəfəsim kəsilənəcən sənəin xəlx etdiklərinə qüdrətini car edim. Gözlərimi alma, ey pərvərdigar, xəlx etdiyən gözəlliklərin möcüzəsini məxluquna bildirim, seyrənd, sənə səcdədən doymasınlar, – deyirdi. – Qulaqlarımı alma ki, yalnız və yalnız sənə əfərinlər, sənə söylənən sənələr, dualar, zikrlər eşidim. Amin..."

Sonralar Şirinbəyim anladı ki, Axund İskəndərin gəncliyində heç bir günahı-zadı olmayıb. Sadəcə sidiqi sədaqəti, cəhənnəm, o dünya, axirət qarşısında qəlbində möhkəmlənən qorxudandır. O əsil mənada Allahın quludur, kölgəsidir. Yaratdıqlarının ən acizidir. Elə bu iczi¹ bu sədaqəti ilə də axirət dünyasının əbədiyyətinə inanır. Bu fəna, beş günlük dünyadan karvanını axirətə çəkəndə, əbədiyyət qazananda, mütləq istirahətə nail olmaq istəyir. Bunun üçün də dinin qoyduğu qanunlardan yarım qədəm kənara qoymaq deyil, bunu heç ağlına da gətirmək istəmir, gətirə bilmir.

Kərbəla ruhaniləri, Hüseyn barigahının xuddamları² arasında da, dərş dediyi hücrədəki tüləblər³ içində də, tərifi dillərə düşmüşdü. Bir şeydən incik olanda "Səndən yalnız sənə, təkcə sənə şikayətçiyəm, inayətini mənəndə əsirgəmə xudaya!" deyirdi. Özü üçün heç nə istəməzdi. Ailəsi dolanan miqdarda qazancından başqa heç bir şey qəbul etməz, nəzir-niyətdə gözü olmazdı. Şirvandan onun üstünə – Hüseyn məqbərəsinə göndərilən nəzirləri fülusuncan aparıb təslim edir, özü üçün heç nə götürmür: "Cənab Əli buyurmuş kimi mən dünyanın təkcə haramından deyil, halalından da keçmişəm" deyirdi.

Şən, oynaq nəğmələr, şəriyyəət əşiqi Şirinbəyimlə əri kimi bir-birinə yabançı ikinci bir cütün dünyaya gəldiyini Adəmdən bəri heç təsəvvür etmək olmazdı. Əgər beş yaşlı Zeynalabdinlə, təzəcə süddən ayırdığı iki yaşlı Məhəmmədəli olmasaydı, elə onda, yalçın Şirvandan ayrılma-
mış Şirinbəyim atası ilə qardaşlarının ayağına düşər, "kəbinim halal

¹ Acizlik

² Xidmətçi

³ Toləbələr

– canım azad” deyər, yalvarardı: “Məni bu behiştliyin cəhənnəmindən azad eləyin, qardaşlarım”, – deyərdi. Amma Şirinbəyimin iki qolu vardı: birindən Zeynalabdin, o birindən Məhəmmədəli sallanmışdı. İki ayağı vardı: hər oğlu bir ayağına buxov olmuşdu. Amma o bu “buxovları” sevirdi. O bu “buxovların” xatirinə dirigözlü cəhənnəmin orta göbəyində yanmağa hazır idi... Yanırdı da. Kərbəladada, müqəddəs məkanda olsa da. Yanırdı.

Gələn günü yerbəyər olmamış ziyarətçılara yollandılar. Evdən çıxıb geniş bir küçəyə irəliləyirdilər. Axund irəlində gedirdi. Küçənin hər iki tərəfi kələ-kötür, nahamar dükanlardan ibarət idi. Bu dükanlarda ərəb-fars-türk tacirləri gələn zəvvarlara müxtəlif əşyalar satırdılar. Məkkə ətri, təşbeh, möhür, canamaz, Quran, sürmə, sürmədən, düyü küləşindən hörülmüş xırda qablarda quru xurma, müxtəlif biçimli ucuzbəsər parça, bəzək əşyası, üstü dualar yazılı hazır kəfən, “Nuşican” yazılmış qələmkar süfrələr, qədifələr, boğçalar bir sözlə Kərbəla töhfələri.

Meydan tələbək illərində gördüyü meydan idi. Ortada, Hüseyin məqbərəsinin qənşərindəki türbə də yerindəydi. O zaman İrandan gəlmiş tələbə yoldaşlarından biri ona demişdi:

– Hüseyin xuddamlarından biridi. Gör necə sidq ürəkən xidmət eləyib ki, belə bir yerdə dəfn olunmağına baş ruhanilər izn veriblər. Deyirlər, sənin həmvətəninidi, özü də şair imiş... Füzuli...

İskəndər elə o zaman da, indiki kimi düşünmüşdü:

– Bəxtəvər başına, gör bir necə yerdə dəfn olunmaq qismət imiş.

Amma Şirinbəyim kimi qürbətdə, yad torpaqlarda, vətəndən didərgin... bədbəxt... deməmişdi.

Əslində bütün bunları Şirinbəyim rübənd altından sonralar gördü. O birinci gün isə... Yorgun idi, Zeynalabdin çarşabının otağından tutmuşdu, totux Məhəmmədəli qolunu sındırırdı. Uşağı bu qolunun üstündən götürüb o biri qoluna alır, rübəndinin şəkəkə gözlükləri arasından kişinin – Axund İskəndərin dalınca gedir, onu gözədən itirməməyə çalışırdı. Geniş küçənin axırında nəhəng qızıl günbəzi hər şeydən əvvəl gördü, ürəyi titrədi. Elə bu vaxt kişinin səsinə eşitdi:

– Uşaqları apar, o dama gir. Özün də dəstəməz al! Qayıdın gəlin, mən də bu biri, kişilər olan damda dəstəməz alıb, sizi gözləyəcəm burda...

Kişinin dam dediyi yer geniş, tövləvari bina idi. Hər iki tərəfində suaxanlar¹ və dolu afaşalar var idi. Şirinbəyim cəld rübəndini arxaya

atıb, uşaqları “çiş” tutdu, yanlarını yudu, sonra da dəstəməz alıb rübəndini saldı və yenidən küçəyə çıxdı. Zeynalabdin artıq atasının əlindən tutmuş, qabaqda gedirdi. Şirinbəyim addımlarını yeyinlətdi. Naxışlı darvazaya yaxınlaşanda özü kimi arvadların qapıdan, divarlardan öpə-öpə irəlilədiyini gördü. Uşaqları da öpməyə məcbur edən hərəkəti ləngidirdi. Kişi: “Hələ cümə deyil, cümə günü adam day da çox olur” dedi. Şirinbəyimin gözü adamların üzündəydi. Hamının üzündə qulluq, köləlik. Hamının üzündə razi-niyaz, yalvarış, yardım istəyi, inam, etiqad, dilək var idi. Hamı bu dərğaha dərđiylə, kədəriylə gəlmişdi. Xəstə – şəfa, doğmayan – övlad diləyirdi. Kasıb – pul, mal, bir başqası ad-san istəyirdi. Bütün bunları seyr etdikcə və irəlilədikcə Şirinbəyimin ürəyində son 6-7 ildə susan duyğular baş qaldırdı. O bunu ilham adlandırma bilməyə də ilham idi:

Ağalar ağası, ağalar xası
Qəbul elə ibadətəm, amandı!
O ali, o uca dərğahına mən
Gətirmişəm şikayətim, amandı!

Əlac cəla qəriblərin dərđinə,
Nəzər sal zəvvarın ruxi-zərdinə¹,
Küllünə deyirəm, həm də fərdinə
Əsirgəmə inayətim, amandı!

Uca-uca dağlarından irəgəm,
Yaşıl-yaşıl bağlarından uzağəm,
Dürlü-dürlü çağlarından qırağəm
Özün göstər hidayətim, amandı!

Şirinbəyim həsrət qalsın elinə,
Şirvanın otirli, qızıl gülünə,
Əlini ver Şahi-Mordan² olinə,
Qəbul cəla ziyarətim, amandı!

Ayaqqabılarını başmaqsaqlayana təhvil verdilər. Salmada³ keçib qızılı qapıdan dərğaha daxil oldular.

¹ Saralmış sifət

² İmam Əli nəzərdə tutulur

³ Geniş daş hoyat

Hüscyn dərğahı böyük, kvadratşəkilli otaq idi. Dörd divarın dördü də adam boyunacan çini kərpiclərdən yapma ayələrlə bəzədilmişdi. Bundan yuxarı daş güzgü və büllür parçalarından düzəlmə stalaktitvari bəzək günbəzin içərisinə doğru qalxırdı. Ortalıqdakı məzarın üzərinə yaşıl örtük çəkilmiş, ətrafı qalın gümüş çubuqlardan uca hasara alınmışdı. Şəbəkə çərçivəli qapı ilə üzbuüz gözəl xətlə yazılmış Ziyarətdəmə qızıl çərçivə içərisinə salınıb asılmışdı. Ziyarətdəməni kişi özü oxudu:

– Əssəlamü əleykə ya əba Əbdüllah...

...Sonralar o bu dərğaha neçə dəfə gəlmişdi. Əvvəllər hər gün. İki rükət ziyarət namazı qılmışdı. Donuxmuş uşaqları müqəddəs məzarın gümüş şəbəkə hasarının dibində öyləmişdi. Şirinbəyim namazı qurtarıb, tələsik uşaqlarının yanına qayıdanda ərində ömründə bəlkə, birinci dəfə belə bir nəvazişli, mehriban səs eşitdi:

– Ziyarətün qəbul, indi sən oldun Kərbəlayi... Ağa mətləbüvi versin...

– Amin!..

Şirinbəyim indi də həmin duanı eşitdi: “Ağa mətləbüvi versin... Amin... – dedi. – Amin... İlahi, balalarımı yerin-göyün afətindən himf clə”. Qapıdan dərğaha girdi.

Kim isə ucadan ziyarətdəmə oxumağa başladı. Şirinbəyim də başqa zəvvar arvadlar kimi ziyarətdəmə oxuyanın arxasında durub sözləri təkrar edirdi:

Xuddam

Əssəlamü əleykə, ya əba Əbdüllah!
Əssəlamü əleykə, ya ibn rəsulallah!¹

Üroyi isə öz salamını verdiyi Hüseyinə deyirdi:

Şirinbəyim

Eşqin girdabına düşdüm düşöli,
Dərğahına qədəm qoydum, əssalam!
Gecə-gündüz atəşinə tutuşdum,
Şirin cana ocob doydum, əssalam!

¹ Salam olsun sənə, ey Abdullahun atası

² Salam olsun sənə, ey Allahın elçisinin oğlu

Xuddam

Əssəlamü əleykə ibn Əliyyun vəliyullah, vəsiyyun rəsulillah!¹

Şirinbəyim

Xuddamların kisvətini geymədim,
Heç kimsənin xətirinə dəymədim,
Sultan, xaqan deyib başım əymədim,
Bir sənin eşqinə uydum, əssalam!

Xuddam

Əssəlamü əleykə ya müinəzzüəfa.²

Şirinbəyim

Şirinbəyim, şirin candan bezaram,
Matahın açmamış bağlı bazaram,
Öz əlimlə məzarımı qazaram,
Əcəlin gəlməyən duydum, əssalam!

Uşaq on beşini doldura-doldurmaya Axund İskəndər, indi artıq Kərbəlayı Axund böyük oğlu Zeynalabdinə üzünü tutub dedi:

– Evlad, sən indi ağı, kamalı, dərrakəsi, qavrayışı ilə yaşdırlarından – şagirdlərimdən qat-qat üstün bir adamsan. Artıq mən sənə bir şey öyrədə bilmərəm. İndi sən mənə məndən artıq bilirsən. Əgər tənətinə belə olmasaydım, tərbiyəyəndən əmin olmasaydım, bunları sənə belə açıq deməzdim. Bilirəm ki, qürur qəlbinə hakim ola bilməz, alçaq-könül sən.

Zeynalabdin qıpqırmızı olmuşdu. Təriflə birlikdə deyilən iraddan qızarmışdı. Əlinin kiçik bir hərəkətilə atası və müəllimi olan bu insana nə isə demək istədi, amma sözünü kəsməyə cürət etmədi. Sakitcə diz üstə öyləşib, gözlərini atasına dikdi və əllərini dizləri üstünə qoyub qaldı. Axund bu xırda əl hərəkətini də gözdən qaçırmadı:

¹ Salam olsun sənə, ey Əlinin oğlu

² Salam olsun sənə, ey zəiflərin köməkçisi (həmişə qələbələrini İsmayilimə Hüseyinə nazarda tutulur)

Ə. Ə. Ə. Ə. Ə.
Ə. Ə. Ə. Ə. Ə.
Ə. Ə. Ə. Ə. Ə.

– Evlad, bir gün bir ərəb Peyğəmbər salavatullahı dedi: “Səni sevirəm, ya rəsulallah!” Cavab verdi: “Onda nə durmusan? Dəmir zireh gey, bəbaları qarşıla və yoxsulluğa hazırlaş. Çünki belə və yoxsulluq aşıqlərə verilən hədiyyədir”. Mən də, cənab Məsuməli şah¹ da, Bağdadda Nurəli şah² da, Məğzubəli şah³ da təhsilini davam etdirmək üçün Bağdadda getməyini məsləhət bilirik. Vaxt-vədəsi çatıb. Daha ali, daha dərin biliklərə, elmlərə yiyələnməyin zəruridir. Çünki aşıqlıq – elm aşıqlıqın hər bir hərəkətindən bəllidir. Bu aşıqlıq, bu eşq böyük səbir, mətanət, dəyanət, fədakarlıq istər. Bir-iki kitab oxuyub, bir neçə ayə əzbərləyib qədəm geri qoyan, aşıq deyil. Get! Bəradərim – Məsuməli şahın Bağdad Ali Ruhani mədrəsəsində təhsilini davam etdir. Anan südüni, atan sidqini unutma. Ağvalideyn olmamısan, genə də olma! Unutma ki, behişt ananın qədəmləri altındadırsa, ataya itaət də Allaha itaətdir. Qoy o böyük, o ulu, o adil, o rahim, rəhim Allah hər bir işində, hər bir nəfəsində sənə yar olsun.

Zeynalabdin iki il Bağdadda qaldı. Amma Bağdad haradı ki? Şirvan deyil, əl çatmaya, ün yetməyə. Arada bir neçə dəfə evlərinə dəyməyə gəlmişdi. Bir dəfə də Kərbəlayı Axund İskəndərin könlünə İmam Museyi-Kazımın ziyarəti düşmüşdü. Kərbəladan Kazımiyyəyə gedən bir karvana qoşulmuşdular. Ananı iki qızıl günbəzli məqbərədən çox, Bağdaddan Zeynalabdinin da onlara qoşulub bir-iki günlüyə Kazımiyyəyə gəlməsi və ana-balanın bir-birinə qovuşması sevindirmişdi. Axund Kazımiyyədə onları hücrədə qoyub Kazımiyyə üləması ilə görüşə, dini sorğu-suallara, ziyarətə, Qurana, namaza cummuşdu.

Şirinbəyimin heç yadından çıxmır. Zeynalabdin qara çadraya bürünmüş anasının əlindən tutub Kazımiyyə bazarının içindən keçirdi.

– Burda da bazar var?

– Var ana, bütün ziyarətqahların darvazası ağzından o yana bazar başlanır. Hər yerdə belədi. Axı ziyarətə gələn zəvvarlara, karvançılara yemək-icmək, alver də lazımdı. Kimisi tacirdi, malını xırda gəlib, kimisi ziyarətdən qayıdanda külfətinə, əqrəbasına xırım-xırda pay-puş aparmaq istəyir.

Bazar uzun bir küçə idi. Hər iki tərəfində xırda-xırda dükənlər vardı. Bu dükənlərdə quş iliyi, can dərmanı, nə desən, tapardın. Amma əsas

^{1, 2, 3} O vaxtki alimlərdən Məsuməli şah Hindistani, Nuroli şah İsfahani və Məğzubəli şah Həmədani Zeynalabdin Şirvaninin müəllimləri olmuşlar. Şah – dəryəyi məcazlılarına işarədir. Sonralar Zeynalabdin özünə də Məstəli şah təriqət loqobini qəbul edib.

matah möhür, təsbəh, türbət qabı, canamaz və xırda hörmə qablardakı türbət və quru xurmaydı.

Tacirlər uca səslə mallarını tərifləyib, alıcı səsləyir, sövdələşirdilər. Görünür, Kazımiyyəyə bir neçə karvan gəlmişdi. Bazar tünlükdü. Tuluqlarda susatan saqqaların işi başından aşmışdı. Satdıqları sudan çox tər tökürdülər. Bazar yan olmamış imam və oğlunun məzarı üstündə tikilmiş məscidin qoşa qızıl günbəzi, qızıl taclı mavi çinidən incə minarələri göründü. Böyük, çini gül-çiçək ornamentli firuzəyi darvazadan nəhəng sal daşlar döşənmiş həyəət keçdilər. Günbəzlər və incə minarələrin dövrəsində yüzlərlə göy göyərçin uçurdu. Ayaqqabılarını çıxarıb təhvil verdilər. Təkcə corabla bu isti havada belə adama sarın gələn daşlar üzərilə məscidə girdilər. Həyəət zəvvarlarla dolu idi. Evsiz, yurdsuz, pulsuz, piyada zəvvarlar hərəsi həyətin bir küncünə çəkilib, tapdıqlarını yeyirdilər. Xırda xuddamlar deyinə-deyinə uzun süpürgələrlə həyəti çalğılayırdılar.

Ziyarətnaməni onun üçün balası oxudu. Zeynalabdinlə məzarın başına dolanandan sonra Şirinbəyim qadınlara məxsus namazgaha keçdi. Möhürdandan möhür aldı, rübəndini başının dalına atıb özünü qibləyə çevirdi. Amma namaz dualarının biri də dilinə gəlmirdi.

– Ey imam, ey məzarında da istəklə oğluyun yan-yana yatan İmam, sənə sığınmışam. Düzü dünyada, bu gen dünyada, bu işıqlı dünyada, qara günümü iki oğul – iki gözüm işıqlandırıb. Mənə kömək elə, mənə yazığın gəlsin, Allah yanında balan eşqinə şəfaətçim ol! Elimdən-günümdən ayrılmışam. Balalarım ümidliyəm. Ümid böyük Allahdı, gözəl Allahdı, sən məni dərgahından naümid qaytarma. Balalarından ayırma. Cənazəm bala çiyində getsin.

Şirinbəyimin ürəyinə dammışdı ki, balaları – ciyərparaları heç vədə yanında olmayacaq. Bir eşq, bir həvəs, eşqi-ilahi onun hər iki balasını əlindən alacaq. Bu eşq, elm, bilik gözəl dünyamızı görüb tanımaq, öyrənmək eşqi olacaq.

Elə bu qabaqcadan duymaq hissi Şirinbəyimin qəlbini indidən acı hicran, ayrılıq, firqət kədərinə bürümüşdü. Ana ayrılıqdan dəhşətlə qorxurdu. Ona görə də ziyarət namazını unudub bu ayrılığa yol verməməsi üçün sidq ürəklə oğlu ilə yan-yana yatmış imamına yalvarırdı...

İkicə il ildırım sürətilə keçdi oğul üçün. Ana üçünsə, ana üçün bu ayrılığın hər günü bir il idi. Amma nə yaxşı ki, hələ yanında kiçik oğlu Məhəmmədəli var idi. Yoxsa qüssədən ölərdi. Məhəmmədəli mədrəsədən qayıdanacan ona istədiyi xərəkləri bişirmək, pal-paltar yumaq,

ev təmizləmək, sil-süpür qayğısı günlərini doldururdu. Məhəmmədəlinin də Bağdada oxumağa getməyi Şirinbəyimin amanını üzdü. Gen dünyası daraldı.

Dünyanın işi budu. Beş günü qara olanda, bir günü də çıraqban olur. Şirinbəyim belə çıraqban günlərinin birində Zeynalabdinin Bağdaddan dərslərini qurtarıb qayıtması ilə kişinin oğlunu evləndirmək xəyalı bir vaxta düşdü. Şirinbəyimin ürəyində bir ümid çıraqdı yandı. Zeynalabdin Şamaxıya göndərilib göbəkkəsməsi, – dayısı Məşədi Səməndərin qızı Telizəri almağı və götürüb Kərbəlaya gətirməsi məsələsi ortaya çıxdı.

Bu gün dərğahdan Şirinbəyimin duaları balasının Şirvana sağ-salamat gedib, xoşbəxtliyinən nişanlısına qovuşub geriyyə, anasının yanına qayıtması üçün idi. Bəlkə onda Şirinbəyimin yarasına məlhəm qoyulacaqdı. Qadın anlayırdı ki, əri millətin cibindən gedib. Onun öz xalqına, əqrəbasına, millətinə heç bir xeyri yoxdur. Öləni günəcən işi dərğahda xuddamlıqdır. Ana qorxurdu ki, oğlu da atası yola gedər, imam qulu olar, o da millətdən, dilindən ayrılar... Gedir... Gedəcək... Anası öləndən sonra, burada fars, ya ərəb qızı alandan sonra daha öz doğma anasının dilində heç kəslə, bircə kəlmə də danışa bilməyəcək... Danışmayacaq... Şirvanın yaşıl düzənələrini, yalçın qayalarını, zümrüd dağlarını, şır-şır axan anasının gözyaşı kimi duru bulaqlarını yadına sala bilməyəcək, unudacaq. Quranda cənnətin təsvirini oxuyanda gözləri öndündə uşaqlıq xəyallarının dumanına bürünmüş doğma Vətəni canlanmayacaq... Bibiləri, dayıları, xalaları, onun yadına düşənəcən (əgər düşsə də) artıq bu dünyadan köç təbilini vurub gedəcək. "Uşağım qərrib eldə, yadlar içində, tək-tənha qalacaq"...Ananın böyük dərdi buydu. Ana oğlunun burda yerləşdikcə, doğmalışa biləcəyinə inanmırdı. Təsəvvür eləmirdi. Çünki özü bunu bacarmırdı. Yerləşməmişdi, doğmalışmırdı. İstəmirdi də. Ana ağına da gətirmirdi ki, ciyərpərəsi ömrü uzunluq vətənsiz gəzəcək, el-cl, oymaq-oymaq, oba-oba, ölkə-ölkə, diyar-diyar, heç yerdə öz evi olmayacaq. Heç yerdə yurd salıb, binə qurmayacaq. Heç yerdə bu dünyaya üçün qudası, axirət günü üçün qonşusuna rast gəlməyəcək.

Ana bunu bilmirdi. Bilsəydi, elə dərğahda Allahından ölüm istərdi. O verməmişdən bağı partlardı, ölərdi.

Namazını qıldı, duasını elədi. Yenidən imam Hüseyinin türbəsinin başına dolana-dolana dua etməyə başlayanda, qərribə mənzərə gördü. Cavan, gözəl bir qızın başını yaşıl sarıqla imamın məzarını qoynuna almış gümüş şəbəkəyə hürükləyib bağlamışdılar. Qızın üzünü açıqdı, yanaqla-

rının hər biri birər lələ kimi alışıb yanırdı, amma bu qızartı xəstə qızartıydı. Bir kəlmə də danışmadan, gözyaşı axıtmadan, quzu kimi bağlanıb durmuşdu. Qızın ətrafını qara əba, çadralı ərəb arvadları yarımdayır şəklində əhatə edib, ağlaşa-ağlaşa mərsiyə deyirdilər.

Şirinbəyim ananın qəlbi bu yazıq, bəlkə də ruhi xəstəliyə tutulmuş azarlı qıza yandı.

– Can-can, ay yazıq bala! – dedi və ürəyində vətənin ataları deyən bir neçə məsəli səsləndi. "Özündən yuxarıya baxma, aşağıya bax". "Başqasının dərdi yanında seninki toya getməli".

Eh, məsəl o qədərdir ki!.. Ana bu acı mənzərədən qərribə də görünsə, sükunət tapıb ayrıldı. Onun, o ərəb ananın dərdi böyükdü, balası key kimi olub qalıb. Ona baxanda Şirinbəyim ana özünə təsəlli verirdi: "Şükür kərəminə! Balalarım sağ-salamatdı. Azar-bezarları ki yoxdu, dünyanın malına dəyər".

Bu fikirlərlə də ziyarətəgahı tərk edib evə qayıtdı.

Kərbəlayı Zeynalabdinin Şirvan səfəri üçün hazırlıq görməliydı. Kişi irəlili karvanla Şirvana qayını Məşədi Səməndərə oğlunun gəlməyi haqqında xəbərdarlıq məktubu yazıb göndərdiyini bildirmişdi. Qoy onlar da işlərini bilib, vaxtikən hazırlıqlarını görsünlər.

Höküm Axund İskəndərin idi. Nə Zeynalabdinin, nə də Telizərin arzusunun, diləyini soruşub öyrənmək heç kəsin ağına gəlmirdi.

SƏFƏR

Evdə qızgın hazırlıq gedirdi. Şirinbəyim Zeynalabdinin səfərə hazırlayırdı. Bu gün o, Bağdaddan qayıdacaq və gələn şənbə günü Vətənə qayıdan kərbəlayılar karvanı ilə Şirvana gedəcəkdilər.

Şirinbəyim axşama Şinaf¹ dünyəsindən zirəli plov bişirdi. "Anan ölsün, bir də haçan yeyəcəksən, ana bişirən xərəyi?" – özü də sualından qorxdı:

– Buy, iraq-iraq, Şirvana gedib-qayıtmaq, nə şeydi ki, Allahın əlində? Bu nə asi sualdı dilimə gəldi? – bu sözlərlə də ana dəmə qoyduğu qazanın qapağını qaldırdı. dəmi kənara tökdü. Sonra yenidən dünyünün üstünə yağ gözdürüb qapağı porçim elədi:

– Şükür Allaha, dəmini yuxşı tökür, bir az altının odunu azaldım, dibi yanar. Başına döndüklərim qazmağı çox xoşduyullar. Ha deyirdim

¹ Kərbəla yaxınlığında kənd adı

balacalıqlarında ay bala, az yalayın qazanın dibini, az yeyin qazmağı, toyunuzda qar yağar. Sizi söyərlər, mənı danlayarlar ki, az yedirdəydin bu pir olmuşlara qazan dibini.

Özü öz sözlərinə gülümsədi. Son aylarda öz-özü ilə ucadan danışmağa adət ələmişdi. Heç olmasa, özününkü olsa da, qulağı doğma söz eşidirdi, ürəyində danışmaqdan qubar getirirdi.

Evlənmək məsələsini Axund özü aralığa atandan, özü də oğlunu Şirvandaqı deyiklisi ilə evləndirmək istəyəndən bəri Şirinbəyimin uçmağa qanadı yox idi. Gəliniyənin öz dilində danışacağı. Yanında gecəbə-gündüz doğma nəfəs olacaqdı, qulağı doğma səs eşidəcəkdı. Bəs görəsən nə əcəb Axund İskəndər bu fikrə düşmüşdü? Onun ki, qayınları ilə bir elə arası yox idi. Vətən adı çəkən deyildi.

Axund İskəndərin də bu barədə öz fikri var idi. Ata övladının sava-dından, elmə cidd-cəhdindən, tərbiyəsindən, qabil adamlarla söhbətə həvəsindən, hətta xəttinin gözəlliyindən məmnun idi. İstəyirdi ki, Zeynalabdin həmişə onun yanında, böyründə olsun, hər gün onunla birlikdə Hüseyn dərğahına getsin, ziyarətdəmə oxusun, azmışlara yol göstərsin; dərdlərə əlac eləsin. Dərğah böyründəki bimaristanda yatan xəstələrə dava versin, elmlərdə təkə tibbə yiyələnsə, bəsidı. Amma Zeynalabdin... Amma Zeynalabdin... Zeynalabdin hər şeyin qabığınyı soyub içərisinə baxmaq, kitab oxuyursa – mənəbəyini və sonunu, qərib görürsə – soyunu-səpunu, naməlum böcək, ot görürsə nəliyini, zərər və xeyrini dərk etməyə çalışırdı. Quşların ardınca göylərə uçmaq, oradan dünyamızı seyr etmək, karvanlara qoşulub yollara çıxmaq, qızıl qumlu səhralardan o yana şəhərləri, kəndləri, insanları görmək istəyirdi. Dərsdən və ibadətdən vaxt tapan kimi söz-söhbəti qərib ölkələrdən idi. Uzaq ellərdən gələn zəvvarlar, dərvişlərlə söhbət edirdi. Kimdilər, hardan gəlirlər? O yerlərdə nə var?..

Bax, elə Axund İskəndəri də narahət edən məsələlərin biri və başlıcası bu idi. Doğrusuna qalanda bu məsələlər çox deyildi. İkicəydi, birincisi bu idi ki, Axund İskəndərin haradasa qəlbini dərinliklərində Şirinbəyim anaya yazığı gəlirdi. O görürdü ki, arvadı açıq-aşkar qürbət mərəzinə tutulub. Öz-özünə danışmağını neçə dəfə evə qəfil bir işçün qayıdanda öz qulağıyla eşitmişdi. Axundun başı ibadətə, mədrəsəyə, dini mübahisələrə, təfsirlərə elə qarışmışdı ki, arvada baş qoşmağa nə macalı var idi, nə həvəsi. Bişirdiyini yeyir, yuduğunu geyir. Düşədiyi səccadə üstündə namaz qılır, saldığı yorğan-döşəkdə yatırdı.

Evdə tez-tez dil üstündə, namaz üstündə, dini ehkamların yerinə yetirilməsinə görə qılı-qal olurdu. Bir də görürdün Şirinbəyim dedi:

– Kişi, başa düşmədim, o nədi?

Axund İskəndər özündən çıxırdı:

– Ay Allahın lənətinə gələsən, neçə ildə Allahın kəlamının dilini uşaq öyrənir alim olur, sən öyrənə bilmirsən?

Şirinbəyim acıqlı-acıqlı deyirdi:

– Kişi, vallah sənın danlaqlarından axırda hələhil¹ atıb, özümü öldürəcəyəm.

– Qaragora öldür. Özünü bu dünyadan da elərsən, o dünyadan da. Yaxşı ay lənətlik, hələhili öyrənə bilirsən, Allahın kəlamını yox? İbadət yadına mən evə gələndə düşür.

Arvadına qəzəbi tutanda deyirdi:

– Gör kimin dərğahına gətirmişəm səni. Padşahlar həsrətindədi. Xalqlar ellər basır, aylaman dilənə-dilənə, pay-piyada ziyarətinə gəlir. Sən isə... Deyir, bir padşah bülbülü qızıl qəfəsdə saxlayırdı, öz əliyənin suyunu dənin verirdi. Amma bülbül elə "vətən", "vətən" deyirdi. Padşah tənğə gəldi, maraq üçün bülbülü buraxdılar ki, görək axı bunun vətəni haradı? Getdi qondu qanqalın başına. Sən də Kərbəladə, Hüseyn qulluğunda, şühədalar məzarının böyründə ola-ola ibadət etmək, axirətini fikirləşmək əvəzinə, o bir-birini qıran, bir-birinin gözünü çıxardan, qanlı-qadalı xanların, hər dərədə bir bəy, bir xan, bir sultan çıxan Şirvanın qüssəsini eləyirsən? Sən də müsəlmansan? Əqidən dürüst deyil.

Şirinbəyim belə müləhizələrin qabağında deməyə söz tapmırdı. Güc verirdi gözələrinə. Elə Şirvandan gələn zəvvarların da əvvəlinci sözü bu olurdu. "Nə var orda? Qırdı-qırdı. Xanlar sovsaxış bir-birinin canına. Axta Qacar o yandan, o birisi bu yandan. Arada qırılan əlsiz-ayaqsızdı. Quru yurdda qalan el-oba əhlidi. Siz nə xoşbəxtsiz. Bəxtəvər başınıza Hüseyn qulluğunda. "Amma Şirinbəyimin ürəyi heç bir dəlil-dəlayillə razılaşmırdı. Xan da cəhənnəm, Qacar da ondan o yana. Heç dini yerlərdə də, qorxusundan adını çəkəmsə də, ürəyi barışa bilmirdi. Şirvanın havasını istəyirdi, torpağını istəyirdi. "Əlsəm bu torpaqda basdırsalar"... Arvad qüssədən özünə yer tapa bilmirdi... Xalq əl-sünü oradan getirib burda dəfni eləyir, mən isə..." Bütün bu fikirlər ona asilik kimi gəlsə də, ürəyində, başında möhkəm yer ələmişdi. Axund İskəndər oğlunun göbəkəsməsi ilə evlənməsini də elə buna

¹ Çox təsirli, öldürücü zəhər

görə istəyirdi. Deyirdi: “Bəlkə, qardaşı qızı yanında olar, arvad yolulub-
usanan. Qulağı dincələr. Kafir qızı Allah kəlamı Quranın da dilini öyrəne
bilmir ki, heç olmasa qonum-qonuşu arvadları ilə söhbət eləyə bilsin.
Gəlin gəlsə, sakitləşib oturar yerində”. Bax, birinci səbəb bu idi. İkinci
səbəb daha mürəkkəb idi və irəlində dediyimiz kimi Zeynalabdinin
dünyanı görüb öyrənmək həvəsiylə bağlayırdı. Axund cahangəş¹ dər-
vişlərlə, karvanlarla, sarbanlarla söhbətlərindən qorxurdu. Qorxurdu
ki, oğlu – bu qədər zəhmət çəkib Hüseyn qulluğunda özünə evəz yetiş-
dirdiyi Zeynalabdin bir gün karvana, dərvişə qoşula, dünyanı seyrə çıxar.
Hər yan cəlayi-vətən dərvişlərlə doludur. Axund İskəndər istəyirdi ki,
oğlunu göbəkəsməsinə evləndirməklə bir oxla iki dovşan vursun. Həmi
Zeynalabdinin buradan Şirvana getməsilə onun səfər, səyahət marağını
təmin etsin, həm də ana qohumuna evləndirib ayağını buraya möhkəm
bağlasın. Əlbəttə, bu fikirlərini arvadına demirdi.

Axund İskəndər oğlunun səfər hazırlığına Şirinbəyim gözləmə-
diyi bir cidd-cəhdlə girişmişdi. Yol üçün kiflənməyən xüsusi çökrələr
– “taxtax” bişirtirmişdi. Qayınları, qayın arvadları, xüsusilə gələcək
gəlini Telizər üçün xüsusi hədiyyələr, Kərbəla sovqatları almışdı.

Şirinbəyim də tənəbiyə qoyulmuş qədim məfrəşi, tənbelidləri çı-
xarıb hazırladı. Oğlu üçün yollarda rahat keçsin deyər, bir yay yorğanı,
bir yastıq, düyünçəsindən gəlin üçün xırda-para şeylər, səngi-sitarədən²
düzəlmiş bir neçə bəzək əşyası topladı.

Bütün hazırlıqlar görüldü qurtarmışdı. Bu gün hər iki oğlu Bağdad-
dan qayıtmalıydı. Şirinbəyim bir də qazanın qapağını götürüb düyünün
dəmini alanda, pələtdə³ kişi səsləri eşitdi. Qapıya tərəf boylandı, əli
bağlamalı oğlanları ilə birlikdə evə tərəf gələn ərini gördü. Kişi yol-
üstü oğluna başladığı nəsihəti davam etdirirdi:

– Oğul, mən səfərə çıxma bilmərəm. Anan da məlum. Dayılarına da,
bizi əfv etsinlər. Səfərə çıxmağın iki düşməni var: qocalıq və kasıblıq.
Sən cavansan, cavanlıq özün xəzinədir. Deməli, maneələr sənə üçün
rədd olur. Get vətənə. Sənə bir neçə vəsiyyəti ululardan nəqlən söylə-
yirəm. Əvvələn, faydasız sözlərə qulaq vermə ki, başağrısı görməyə-
sən. Saniyən, elə doğru danış ki, təsdiq üçün şahid gərəkdir olmasın və
başın bələlərdən uzaq olsun. Salısan, bil ki, hər şeyi bilən adam dün-

¹ Cahani gəzən, səyahət

² Ulduzcuqlu daş, bəzək əşyası düzəldilir.

³ Darvaza

yaya gəlməyib, məgər ki, peyğəmbər və ya imam ola; odur ki, gördük-
lərini öyrənməyə cəhd elə, ta ki heç bir kimsədən geri qalmayasan.
Rabəən, ürəyivi Allahın evi elə ki, şeytan əməlləri ora yol tapmasın.
kimliyüvü soruşana de ki: Allah adamıyam, Allahın evindən gəlirəm,
Allahın torpağına gedirəm. Beləliklə də, şərrü özündən uzaqlaşdırasan.
Xamisən – imtahan etməmiş heç kəsə inanma. Bunu yaxşı bil ki,
Allahdan başqa insanın dostu yoxdur. Sən də rəbbinə sığın, nə istəsən,
ondan istə. Sənə dost kimi yanaşanı sına, gör qəsdı nədi. Qəsdı olma-
yanın nəyinə gərəksən? Yollarda ayıq-sayıq ol! Bil ki, “Yatan aslandı
oyaq tülkü yaxşıdı”.

Şirinbəyim həyətdə də uşaqların yaxasını nəsihətdən xilas etmə-
yəן kişisinin əlindən cazana gəlmişdi. Bir neçə aydan bəri görmədiyi
balalarını qucaqlayıb, öpə bilmirdi. Ata yanında oğlanlar da ədəb gözlə-
yib, sakitcə dayanmışdılar. Atalarının söhbəti bitirməsini gözləyirdilər.
çünkü “Atanı xoşhal etmək – Allahı xoşhal etmək deməkdir” və yalnız
ata özü sözünü bitirib susandan sonra onlar analarına yaxınlaşıb onun
ağuşuna sığına, əlindən, sinəsindən öpə bilirdilər. Və yalnız bu zaman
Şirinbəyim balalarını həsrət bağrına basıb alınlarından, gözlərindən
dönə-dönə öpə bilərdi. Elə indicə ürəyi oğlanlarına tərəf uçar, pərvə-
nə kimi başlarına dolanır, Zeynalabdinə yaşlı gözləri ilə yovuncuyurdu:
“Ayaqlarına qurban olum – Şirvan torpağına dəyəcək. Gözlərinin qada-
sın alım – qardaşlarımı, Vətənim, qohum-əqrəbamı görəcək. Dodaq-
larına qurban, gedib əzizlərimi öpəcək. Qulaqlarına sadağa olum – Şirvan
şikəstəsi, Santorpaq şikəstəsi, hər kəlməsi bir bayatı, hər sözü bir şeir
olan Anam dilini eşidəcək. Can bala, canımın yonqarı bala. Ürəyimim
varağı bala”.

Ana-bala arasındakı gözəgörünməz nazik, ipək tellər onları bir-
birinə elə bağlamışdı ki, biri digərinin sözünü xırdaca bir hərəkətdən,
kiçik bir işarəsindən, yavaşca göz qırpmından, bəlkə də bəbəklərinin
hərəkətindən anlayırdılar. Zeynalabdinin birçə dərdi var idi, o gedə-
cək, anası Kərbəladə tək qalacaq. Düzdü, kiçik qardaşı və atası burdaydı.
Amma qardaşı Bağdadda təhsildə, atası isə ibadətə gahda, ağınsı Hüseyni
qulluğundaydı. Onun Şirinbəyimlə məşğul olmağa nə vaxtı, nə də
həvəsi vardı. Bəlkə də, arvad, oğər dini ayınlərə, müqəddəs ehkamları
öyrənməyə, Quran tilavətinə həvəs göstərsəydi, onda Axund İskəndər
arvadı ilə məşğul olmağı savab işlərdən, vacib əməllərdən sayardı. AXI
şəriətçə “əmr və məruf, nəhy əz münkər” hər bir müsəlmana vacib idi.
Axund da həvəslə öz müsəlmanlıq borcunu yerinə yetirərdi. Lakin

elə məsələ bundaydı ki, Şirinbəyim, dinsiz deyildi, dinin vacibliyini yerinə bir vəzifə kimi yetirir, artıq həvəs göstərmirdi. Kişinin arvaddan soyumasının bir səbəbi də buydu və indi Zeynalabdin artıq özü gənclik – kişilik həddinə dolduqca, atası ilə anasının münasibətlərini dərk edikcə bu uçurumu aydın görür və təəssüfləndikcə də anasına daha çox acıyırdı. Atası necə də olsa sevdiyi əməlinə, sevdiyi əməldaşları arasındaydı, tək deyildi bargahda. Anası isə tək idi. Felən və cismən tək idi. Elə bu düşüncələrin təsiri ilə də Zeynalabdin ata-anasının təklifini qəbul elədi, qəlbən qəbul elədi. Gedib anasına qulaqyoldaşı gətirəcəkdi. Bu qulaqyoldaşı da anasının doğmaca qardaşı qızıydı.

...Hazırlıq qurtarmışdı. Ana oğlu üçün yol azuqəsi hazırlamış, tez xarab olmayan çörək və xörəklər bişirmişdi. Sabah sübh namazından sonra Kərbəlanı tərk edib Şirvana yollanan karvanla Zeynalabdin də valideynlərindən ayrılacaq, beş yaşınacan gördüyü və indi artıq unuduğu vətənə yollanacaqdı. On iki il dilini, elm və mədəniyyətini, adət və ənənələrini öyrəndiyi, onun üçün ikinci vətənə çevrilmiş müqəddəs torpaqdan ayrılacaqdı.

Bu gecə evdə iki yatmış, iki oyaq var idi: İbadətlərinə layiqincə əməl etmiş, qəlbi sükunət tapmış Axund İskəndər və yol yorğunu cavan Məhəmmədəli ağır yuxuya dalmışdı. Böyür-böyürə yatan Şirinbəyimlə Zeynalabdin isə bu gecə sübhün gözü açılana qədər oyaq qaldılar, yerlərində uzansalar da, yuxu kirpiklərini ağırlaşdırsa da yata bilmədilər. Ana qolunu boynu altından salıb onu azacıq sinəsinə tərəf çəkmişdi. Arabir ağladıqca gözünün yaşı Zeynalabdinin üzünə damırdı. "Ağlama, ana! Nə var Allaha şükür?!" deyirdi. "Ağlamıram, day ağlamıram" cavabını ana verirdi. Amma bir az keçmiş yenə də ağlayırdı. Sözüünə təzədən başlayırdı. Harda kəsdiyini, nə tapşırıb, nəyi tapşırmadığını unudurdu. Təzədən danışırdı. O qədər deməli sözü, tapşırması var idi ki... Çoxunu yadına sala bilmirdi. Neçə gün idi ki, gündüzlər deməlisini ürəyində əzbərləyirdi. Amma indi baş-başa, nəfəs-nəfəsə qalanda, yadından çıxmışdı...

Hüseyn bargahının qızıl minarəsində azan səsi eşidilmədən bir urub¹ qabaq Şirinbəyim yerindən qalxdı:

– Vaxtdı, oğul, dur dəstəmazını al, namazını qıl ki, vaxtında karvana çata biləsən.

Ev oyandı.

¹ On beş daqiqə

Dərviş gəncin gözəl simasına baxdıqca Onun¹ üzünü görmüş kimi ürəyi titrəyirdi. Oğlanın ədəbi, qabiliyyəti, cavan olmasına baxmayaraq, özünü təmkinlə aparması dərvişin xoşuna gəlmişdi. Kimdi? Haradan gəlib, hara gedirdi? Addımlarını yeyinləşdirib, oğlanla bərabər yeriməyə başladı. Yanakı üzünə baxıb elə bu sualla da oğlana müraciət etdi:

– Kimsən, övlad, hardan gəlib, hara gedirsən?

Bir istədi ki, atasının öyrətdiyi kimi cavab versin: "Allah adamıyam, Allahın yerindən gəlirəm. Allahın torpağına gedirəm" desin. Amma demədi. Bu nurani simalı, atası yaşında, bəlkə ondan da yaşlı, dünya-görmüş insana elə cavab vermədi. Zeynalabdinə elə gəldi ki, əgər o cavabı versə gözəl bir insanı ələ salmış olar, yaralayar. Dedi:

– Tələbəyəm, Kərbəladan gəlirəm. Şirvana gedirəm.

Şirvan sözünü eşidəndə nədənsə dərvişin üzündə mehribanlıq duyuldu, xoş bir təbəssüm göründü.

– Şir-vana², ya Şər-vana³?

Bu dəfə Zeynalabdin nədənsə sıxıldı. Yaşına uyğun gəlməyən təmkinlə dedi:

– O deyənün məqsəd, tərbiyə və əqidəsindən, tinətindən asılıdır. Şir əsillidisə Şirvan, şər əsillidisə Şərvan yozacaq. Mən Şirvana – vətənimə gedirəm.

– İncimə, övlad, mən sözgəlişi dedim. Təhqir məqsədim yox idi. Elə mən də o başbəlalı diyarın bir guşəsindənəm. Cavad mahalından. Orada "Baba Samit" türbəsi var. Baba Samit təriqəti dərvişlərinin sığınacağı, pənahgahı Cavad mahalındakı Qalaqayın⁴ yaxınlığında "Baba Samit" türbəsinə gedirəm. Ata-babam da bu təriqətdə olub, elə mənə də əkiz qardaşım ilə birimizə Sakit, birimizə Samit adı qoyublar. Bundan başqa bizim Qızılturun deyilən qəsəbəyə yaxın Gilgilçay kəndində, Şamaxının böyründəki "Dədə Günəş" mövqeyində və digər yerlərdə də Baba Samit təriqəti dərvişlərinin pənahgahı – sığınacağı var.

Zeynalabdin nə bu təriqət, nə də bu türbə sahibi haqqında bir şey eşitmişdi. Odur ki, huş-guşla, bütün diqqətilə dərvişin dediklərini dinləyirdi.

– Mən əkizlərdən Sakitəm.

¹ Allah nozarda tutulur.

² Şirlər ölkəsi

³ Şərlər ölkəsi

⁴ İndiki Sabirabad

Birdən Baba Sakit dərviş sanki yanındakı müsafir yoldaşını unudu. Gülbəng¹ çəkməyə başladı:

– Çırağı-nəbi, övladi-əbi... fəxri övliya... hüsnü-xuda. Ya baba Samit... hu... hu... la ilahə illa hu...

Bir qədər sonra Baba Sakit dərviş özünə gəldi:

– Hansı dilləri bilirsən, övlad?

– Anam dilindən başqa, Qurani-kərimin ərəb dilini, şeir dili – fars dilini, bir qədər qonşumuz türkmənlərdən öyrəndiyim türkmən dilini, dilimizə yavuşqan olan osmanlıca...

– Neçə dil bilirsənsə, o sayda da adamsan.

Zeynalabdin dərvişin susmasından istifadə edib soruşdu:

– Baba dərviş, o irəlində gedən dərviş də sizin əqidədəndi?

– O təhqiq dərvişdi.

– Yəni necə?

– Özü bir, sözü bir...

Zeynalabdin çəşib qaldı. Baba Sakit dərviş nə demək istəyirdi? Məgər özü də “özü bir, sözü bir insan deyil?” Heyrət dolu baxışlarını dərvişə zilləşə də susdu, bir söz soruşmadı. Nurani babanın özünün danışmağını gözlədi.

– Təriqətlərlə çoxmu maraqlanırsan?

– Bəli... Dini ayrılıqlar mənə narahat edir. Əgər dünyanı xəlq edən Allah birdirsə...

– Səncə, din nədir oğlum?

– İnananları bir-birinə və Allaha bağlayan anlayışdır. “Fiqhi-Əkbər”də oxumuşam. Yəqin sizə də məlumdur, baba!.. “Fiqhi-Əkbər” sahibi yazır ki, din – Allah tərəfindən mənsublarını dünya və axirətdə qurtuluşa, səlamətə gətirən etiqad və əməllərdən ibarət bir təşkilatdır. İslam dini – barış, sülh, səlamət, yaradılmışın – Yaradana, məxluqun – Xaliqə təslimi deməkdir. Bu yolu tutanlara müsəlman – müsəlman, yəni səlamətə yetmiş deyilir. Əlhəmdülillah, biz də müsəlmanıq.

Sakit babanın dodağı əyildi, ağı bığları tərpendi:

– Əcəb səlamətdir ki, hər yerdə qan və qılınc gücünə yayılıb. Bütün İslam tarixi başlanan gündən, başqa dinlər kimi, elə lap Firəngistanda gərdüyüm xristianlığın tarixi özü də qanla doludu. Təkcə inkvizisiya²...

Zeynalabdin dəhşətə gəldi. Baba Sakit İslamiyyəti xristianlıqla yanaşı qoyurdu. Baba Sakit İslamiyyətin elə cəhətlərinə onun gözünü açırdı ki... Amma gənc sual vermədi. Donmuşdu. Ədəblə Baba dərvişin sözüne davam etməsini gözlədi. Dərviş yenə də yanakı ona baxıb, xəfifcə qımışdı:

– Təmkinin xoşuma gəlir. Gərək mənim küfrəbənzər sözlərimdən sonra sualı gecikdirməyəydin... Müşiddən isə səbəb soruşulmaz.

Zeynalabdin qəlbində bu bir neçə saat ərzində dərvişdən eşitdiyi bu “təmkin” sözünü təkrarladı. Xoşlamışdı. Madam ki, baba da ilk tanışlıqdan onun səciyyəvi cəhətini, yəni təmkinini duydu, ilk baxışdan gördü... Onda... onda... Qoy bu söz elə Zeynalabdinin təxəllüsü olsun. Məsələ bundaydı ki, heç kəsə deməsə də, heç kəsə oxumasa da Zeynalabdin şeir yazmağa başlamışdı və xeyli vaxt idi ki, yazmağa başladığı gündən özünə bir təxəllüs seçmək istəyirdi. Axı şeirin möhrəsində¹ qaydaya görə mütləq təxəllüs işlətməliydi. İndi Baba Sakitin onu döndürən təmkinli andlandırması, qəlbində çox xoşuna gəldi və bu kəlməni özünə təxəllüs seçməyi qət etdi. “Zeynalabdin Təmkin” Şirvani... Pis çıxır – deyəsən. Təmkin. Gərəkli və gözəl məzmunlu sözdür. Təmkin...” Əgər şair olsa, mütləq Təmkin olacaq.

Baba Sakit danışmağa başladı:

– Məhəmməd salavatullah özü buyurub ki, bir gün elm uğrunda çarpışmaq, üç aylıq nafilə² orucdan xeyirlidir. Qədim zamanların ulu kişilərindən bir alim deyib ki, “ilahi, mənə kitab dolu bir ev, çiçək dolu bir bağ ver”. Demək elm, elm, yenə də elm. Elmlərə yiyələnmək ibadətdən əfzəldi.

Əgər Zeynalabdinin atası baba Sakitin bircə kəlməsini eşitsəydi, oğlunu evdən kənara buraxdığına heyifsilənərdi. Kişinin qorxduğu başına gəlmişdi. Oğlu dərvişə qoşulmuşdu.

Karvan hələ İraqdan tamamilə çıxmamışdı. Onlar sərhəd karvan-saralarından biri olan Şəhrəbanuya çatdırdı. Baba Sakit ona buranın əla Şəhrəbanu narından yeməyi məsləhət gördü. Yolboyu Qəsri-Şirin yaşayış məntəqəsi, Fərhadın çəkdiyi süd arxları, Bisütunda həkk etdiyi Şirin surəti haqqında danışdı. Füzulinin “Etməzmidim” rədifli qəzəlini oxudu. Bu beyti xüsusi bir vurğuyla söylədi:

¹ Təxəllüs deyilən son beyt, bənd

² Zoruri olmayan

¹ Burada zikr, Allahın, ya Peyğəmbərin, ya türbə sahibinin müqəddəs ad və loqoblərini mahit kimi dəyişmək.

² Orta orslorda “cinayət” işlərilə məşğul olan katolik kilsə məhkəməsi

Ləhza-ləhza surətin görsəydim ol şirinləbin,
Sən kimi, ey Bisütun, mən həm qərar etməzmidim?

– Füzulinin külbəyi-əhzanın, yəqin ki, Hüseyn məqbərəsi önündə görüb ziyarət etməsən?

– Hər şeyə yetiklik edən gəncin marağını təskin üçün ətrafda görüb bildikləri, tanıdqları haqqında ona məlumat veriridi.

Zeynalabdinin yadına düşdü ki, atasının kitabları arasında Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sını görmüş və atasından bu sözləri eşitmişdi:

– Bəxtəvər bizlərdən olub, amma imam qulluğunda elə sədaqətlə xidmət edən xüddam olub ki, Hüseyn barıgahının yaxınında dəfn olunmaq şərəfinə nail olub.

Bu kiçik, dərviş baba demişkən, “külbəyi-əhzan”ı görmüşdü. İçərisinə girib sadə, fəqir məzari seyr etmiş, rəhmət duası oxumuşdu. Atasının kitabları arasında böyük şairin divanına, ölümsüz “Leyli və Məcnun”una rast gəlməmişdi. Mədrəsədə də bu barədə ona bir şey deməmişdilər. “Mütləq tapıb oxumaq lazımdır” düşündüyü anda, sanki onun fikirlərini oxuyan baba dərviş dedi:

– Sarbanın lütf edib dəvələrdən birinin yükü üstünə atdığı heybəmdə onun külliyyatı var. Karvansarada dayananda yadıma sal, verim onu, oxumaqlarını oxu!

Karvan irəliləyirdi. Dəvələr löklədikcə, sarban öndə at oynatdıqca, susuzluqdan yanan piyada zəvvarların taqəti tükənirdi. İrəlidə gördükləri ilğımı, sulu-göyərtili karvansara, türbə ərazisi hesab edərək sevinirdilər.

Zeynalabdin ara-sıra karvanın həyatından çox uzaqlaşır, xəyallara dalır, gördüklərini, Baba Sakitdən eşitdiklərini, sarban və digər yeni tanıdığı adamlardan öyrəndiklərini dərkə çalışırdı. “Bir dəvə yükündən çox kitab oxumuşam bu az ömrümdə. Amma o təhsil, o mütalilələr mənə səfərimin hələ başlanğıcında öyrəndiklərimin ondan birini verməyib. Əsil elm buymuş, həyatın özüymüş” – düşündü. Gördüyü nə vardisa soruşur. Hər şeyin iç üzünü, mənasını, mənəbə və mənşəyini öyrənməyə can atırdı. Uzun-uzadı fərəhsiz, ağır karvan yolunda müdrək kim varsa, hildiyini bu yetik gəncə öyrətməyə söy göstərir, söyi də əbəb getmirdi. Bəzən Ələvi Bəktəşi dərviş dəstələrinə rast olurdular. Dərvişlərin başında sikkə adlanan azun, təpəsi yastı keçə papaq vardı. Sikkənin dövrəsinə dəstər-çalma bağlamışdılar. Əyinlərindəki kisvət – paltar ağı idi. Üz-

gözlərində bir çimdik dəyəsen tük yox idi. Dərvişlər qorxunc səslərlə fırlanırlar, əllərini göylərə qaldırıb tütürlər və gülbəng çəkirdilər: “Huuu... Allah... Allah... Ağalar ağası, şəhətçimiz ol”. Bəktəşi dərvişlər dərhal gülbəngdən sonra “Nadi-Əliyyə məhzərül-əcaib” surəsini oxumağa başlayırdılar.

Belə hallarda Baba Sakit onun heyrətli baxışlarına cavab olaraq deyirdi:

– Bənd olma, övlad, dünya təriqətlə doludur. İslamda o qədər təriqət var ki, saymaqla qurtarmaz. Bax, öyrən, bəyəndiyini seç, qul olma, amma iman sahibi ol.

Zeynalabdin düşündü: “Mən bu gözəl dünyamızı yaxından və lap dərindən tanımalıyam. Hərə bir iş görmək üçün gəlir dünyaya. Onu elə heyvandan fərqləndirən də budur. Mən də gözib görməliyəm və gördüklərimi görməyənlərə, bildiklərimi bilməyənlərə çatdırmaq üçün yazmalıyam. Bu nə olacaq, necə yazılacaq – hələlik deyə bilmərəm. İndin. Amma yazılacaq. Yazacağam!”

...Onlar karvansaraya çatanda günorta azanı verilməyə az qalırdı. Zəvvarlar – təzə kərbəlayılar tələm-tələsik namaz ehtiyatı görməyə başladılar. Karvansaranın iri, yüklü dəvə keçən darvazasının üstündə aydın nəstəliq xəttlə bu beyt yazılmışdı:

Qoşadə bad be taət hamişə ni dərğah,
Be haqqi əşhədu ən la ilahə illəllah.¹

Karvan həyəətə girmədi. Dəvələr elə darvazadan azacıq aralıda xırıxdıldı. Görünür sarbanın burada ləngimək qəsdı yox idi. Namaz qılınandan, günorta yeməyi yeyiləndən və havanın dəmi bir az alınandan sonra dərhal o birisi mənzilə yol almaq fikrindəydi. Odur ki, dəvələrin yükü alınmadı.

Adamlar həyəətə girməmiş onları bir dəhşətli bağırıtı qarşıladı. Qoşu kəndin ərbabı bir nəfəri nökarlarına döydürürdü. Kişi üzükoylu yerə sərilmişdi. Nökarlardan biri onun boynu, biri də ayaqları üstündə əyləmişdi. Şallaq köynəkqarışıq kişinin kürəyinə dəydikcən paltar zol-zol olur və bu zollardan kənara qan çırtlayırdı. Hamıdan əvvəl dərviş Sakit baba dəstəyə yaxınlaşdı: qərıbdı ki, döyənlərə yox, üzünü döyülənə tutdu. Sükutla, adına layiq sakitliklə (sanki gözləri önündə insan alçaldılmışdı. Qanlı cinayət, adi bir hadisə kimi cəzəyan edirdi) soruşdu:

¹ Allahın birliyi eşqinə bu dərğah (qapı) hamişə açıq olsun.

– Ey Allahın bəndəsi! Günahın nədi ki, sənə bu cəzanı rəva görürlər?
Yanda dayanıb verdiyi cəzanın icrasını seyr edən, xınalı saqqallı,
boz çuxalıərbab deyindi:

– Ağa dərviş, mənəm adamımdı, mən billəm. Sənə dəxli olmayana qarışma.

Dərviş yenə də eyni sükunətlə söylədi:

– Bu adamın günahını görməmişəm. Sizin zülmü görürəm.

Zeynalabdin Baba Sakitin arxasına keçdi. Mübahisənin nə əli nəti-cələnəcəyini bilmək olmazdı. Cavan oğlan müdafiə mövqeyini təzəcə tutmuşdu ki, karvanla gələn çavuşun azan səsi eşidildi.

Gözəl səsi var idi çavuşun. Zəminxara üstündə oxunan azan ələmi yandırıb-yaxmağa başlayanda,ərbabın işarəsi ilə nökrələr ellerini saxladılar və həyatı tərək etdilər. Yalnız bu zaman karvansara sahibi və adamları hücrələrdən çıxıb tanış çavuşun səsinə səs verərək, təkbir deməyə və bir-iki ay əvvəl burada dincəlib Kərbəlaya gedənlərə, “Ağa, ziyarətün qəbul, Kərbəlayı, ziyarətün qəbul” deyə-deyə təzə kərbəlayıları təbrikə başladılar. Hələ Kərbəlayı müraciətinə alışmamış təzələr iftixar və sevinc hissilə cavab verirdilər:

– Allah hamı arzusunda olanlara qismət eləsin, inşallah.

Baba Sakit isə yəqin ki,ərbabı nəzərdə tutaraq:

– Ey xuda, ey insanların qəlbine ziya verən pərvərdigar! Niyə onun qəlbini bircə misqal ziyadan məhrum etmişən ki, sənin məxlۇquna bu əzabı verir? – deyə-deyə Zeynalabdinin köməyi ilə kəşkülündən çıxardığı, sirtinij yəqin ki, təkcə özü bildiyi məlhəmləri döyülən adamın yaralarına sürtürdü.

Zeynalabdin zol-zol olmuş köynəyin bəzi parçalarını cırılmış, islahatdan çıxmış bədəndən güclə qoparırdı.

Təzə kərbəlayılar üzllərini qibləyə çevirib namaza duranda onlar hələ də bu işlə məşğul idilər.

Dərviş deyirdi:

– Qırx ildə bir namaz qılmaq istədim, onda da məscid uçdu. Neynək, övlad! Dərvişlərə namaz zəruri deyil.

Atasının bir sözü Zeynalabdinin yadına düşdü:

– Dərvişlərin çoxu dinsiz zındıqdı. Namaz bilməz, oruc bilməz, ibadət qanmazlar.

Dərviş isə deyirdi:

– Böyük Yəzdanın xəlq etdiyi, sonra da başlı-başınaərbabın hök-münə buraxdığı bu zavallıya kömək, namazdan vacibdi, övlad!

Zeynalabdin gözünü açandan namaz qılmışdı. Amma bu gün ömründə birinci dəfə indi dərk edirdi ki, dünyada və üqbada namazdan irəli iş, namazdan vacib əməl, namazdan xeyirli iş var. O da ilk dəfə idi ki, namaz qılmır, bu xeyirli işi görürdü.

Dərviş elə bil deyirdi. Amma bu “deyinti” Zeynalabdinə aid idi. Qoca işini görə-görə, məlhəmini yaxa-yaxa deyirdi:

– Bir gün canavara deyiblər “Canavar qardaş, sənə bir sürü qoyun tapşırıraq”. Canavar bunu eşitcək zar-zar ağlayıb. Sürü sahibləri soruşublar: “Niyə ağlayırsan?” Deyib “qorxuram yalan ola”. Bax, təbiətin hakimi, padşahi, məxlۇqun xəllaqı qoyunu qurda, sürünü canavara tapşırmasalıdır. Tapşırıbsa, dalıycan göz olmalı, ondan cavab soruşmalıdır. Soruşmasa, təbəə bu günə düşər... Belələri üçün qanun yazılmayıb. “Qanun mənəm, ayrımsı yoxdur” deyən hökmdarınərbabı elə, təbəəsi belə olar. Qalx, övlad! Biz elimizdən gələni elədik. Əgər ödü partlamayıbsa, bu gecə ölməsə, sabaha çıxsas, ömrü qalib demək (məlhəmlər öz işini görər). Səhərə çıxmasa, sabah Allahının qulluğunda olubərbabından ona danışar. Qalanı tanrının işidi.

Onlar kişidən ayrılan kimi karvansara xidmətçilərindən ikisi gəlib yaralı qaldırdılar. “Allah ölənlərinə rəhmət eləsin, baba dərviş”, – deyə mızıldadılar. Yaralı qol-qıç ələyib xidmətçilərə məxsus hücrəyə apardılar. Zeynalabdin düşündü: “Yaxşılığın dilini hamı başa düşür, əcnəbi də, kar da, kor da, lal da”.

Bir neçə günlük səfərdən sonra onlar artıq ata-oğula bənzəyirdilər.

Dərviş Baba Sakit ilə gənc Zeynalabdin, hər ikisi karvansara həyə-tindəki hovuzda əllərini yuyub, kölgəyə çəkildilər. Zeynalabdin xur-cunundan anasının bişirdiyi “taxtax”lardan ikisini çıxartdı. Karvansara xidmətçisinin gətirdiyi iki piyalə isti çaya batırıb yumşaltmaq üçün birini baba dərvişə verdi. Dərviş “taxtax”ı alıb əvvəlcə iylədi, sonra əlini özündən xeyli aralı tutub baxdı, yenidən burnuna yaxınlaşdırıb yoxladı. Zeynalabdinin gözü dərvişdə idi. O, çörəyə baxdıqca üzünə xoş, təsviri mümkün olmayan bir mərhəmət, məhrəbanlıq, heyrət və sevinc-qarıışıq ifadə çökdü. Üzünə narın bir təbəssüm yayıldı. Elə doğma, elə məhrəban oldu ki...

– Deyəsən, anan Kərbəladadı?

– Nədən bildiniz, baba? – Heyrət növbəsi Zeynalabdinin idi.

– Bu çörəyi, bu səfər “taxtax”ını heç yerdə, heç kəs Şirvan xanımları kimi belə ətirli, belə zərif, belə lətif bişirə bilməz. Bir zamanlar,

mən də sən yaşda olanda anam səfər heybəmə belə çörəklərdən qoyub. Bağdad kimi diyar olmaz, ana kimi yar.

...Köç təbli'i vurulanda onlar artıq yeməklərini yeyib bitirmişdilər. Karvan səfərə hazır idi.

İndi artıq sözsüz-sovsuz, təzə tanışlar kimi deyil, məhz, ata-oğul kimi, Mürsid ilə Mürid kimi yan-yana, çiyin-çiyinə gedirdilər. Baba Sakit ona gördüyü, gözdüyü ölkələr, insanlar, dirlər, tərqiqlər, adət və ənənələr, tarixlər haqqında danışırdı.

– Dünyadakı millətin sayı yetmiş iki deyil, bəlkə on dəfə bundan çox-çoxdu. Hər birinin öz yeri var. Bu böyük dünyamızda. Hər birinin öz dili, öz dini, öz anlayışı var.

O, bircə parça bulud görünməyən mavi səmaya işarətlə sözüne davam etdi:

– Bu göy çadır altında insan çox, din-təriqlət çoxdur. Deyənlər dedi, görənlər söylədi. Mən də aradım, axtardım, kökünə, əslinə çata bilmədim...

Xırdaca bir kəndin yanından keçirdilər. Kəndlilər xırman salmışdı. İki ortayaşlı kişi, dərzləri tayadan yaba ilə onlara ötürən cavandan alıb, dəyirmi xırmanda açmışdı. Bir boyunduruq¹ öküz qoşulmuş vəli 10-12 yaşlı oğlan sürürdü. Vəlin üstündə iki qız uşağı oturmuşdu. Heyvanlar isti havada güclə hərəkət edirdilər. Kişilərin ağ köynəklərinin kürəyi islanmış, sünbül tozuna bulaşmış biğ və saqqalları bozarmışdı. Üzlərinin və əllərinin dərisi paxır mis rənginə çalır. Xırmanın bir tərəfinə, görünür öynədən əvvəl döyülmüş və közərdən çıxmış buğda əmbizi vurulmuşdu. Oğlan öküzləri sürdükcə arabir özü də atılıb vəlin üstünə minir, uzun qamçısını başının üstündə hərləndirib heyvanların kürəyinə endirirdi.

Tayanın kölgəsində əyləşib sovruq atmaq üçün axşamın düşməsini, meh əsməsini gözləyən kişilərdən biri hərdən-hərdən oğlana tərəf səslənirdi:

– Qovma, bala, qovma! Taxılın qırağı yayılır.

Sonra da şana və kürəyi götürüb, vəlin altından qırağı çirtləyən, yayılan əzik-üzük sünbülləri "qatlayır" – yenidən xırmana vəlin altına atırdı.

– Çörək belə qazanılır, övlad! Alın tərillə, kürək tərillə... Axşamca-cən evində kölgələnənərbab, seyid, molla, indi təzə çıxan bəzi həyasız dərviş buğda sovrulub əmbizə vurulan kimi torbasını qapıb fağrın xırma-

¹ Bir cüt

nının qırağını kəsəcək ruzisini balalarının boğazından çıxardıb alacaq. Küz fəslində əkib, suvarıb. Qış qoruyub. Yaz becərüb. Yayda belə... Gözünü ona dikib... O da ki... Ruzi belə qazanılır, övlad!..

Axşama doğru karvan qədim və çox böyük ərazidə yerləşən bir türbəyə çatdı. Bu imamzadalardan biri idi. Köhnə olsa da möhkəm, ətrafı tünlük bina idi. Türbənin ətrafında xeyli çinar, söyüd kimi ağaclar əkilmişdi. Qonaq evi karvansaradan fərqli olaraq daha təmiz idi. Yaxında ovdan, çörəkkhana, mərixxana, namazgah tikilmişdi. Türbəyə vəqf olunan pul və əmlak hesabına buraya gələn pənəhsiz yolçulara yemək verilir, yol üstündə xəstə düşmüş səfərilər mərixxanada yatır, müalicə olunurdu. Bütün bunlar yalnız verilən nəzir, daha çox əhsan verən zəvvar cəlb etmək hesabına edilirdi. Türbənin lap yaxınlığında burada dünyadan köçənlərin dəfn edildiyi xamuşan – qəbiristan var idi.

– Qəribin, dərvişin səltənəti belə türbələrlə karvansaralardır.

Zeynalabdinin ürəyi zoqquldadı. Sanki az sonra bütün ömrü boyu, qırx ilə yaxın məhz belə türbə və karvansaralarda gecələyəcəyi, min kilometrərlə yol qət edib Ərəbistandan, Qahirədən Seylon adasına gedəcəyi, xəstəyə, yorğun ikən məhz belə əhsan sahibi zəvvarlar hesabına bina olunub yaşayan türbələrin mərixxanalarında, şəfaxanalarında şəfa tapacağı indidən gözünə durdu.

İndi bu saat Baba Sakitlə həmin qurulu türbələrdən birini maraqla seyr edirdi. Hələ ki, Bağdad ilə Kərbəla, Kərbəla ilə Şəhrəbanu qəsəbəsi arasında beləsinə rast gəlməmişdi.

Hamıdan əvvəl karvanın qabağına başı iri əmmaməli bir molla çıxdı. Buranın başçısı, türbənin baş ruhanisiydi, ya nəyidisə, bəlkə də, səfərilərdən idi, hər halda Baba Sakit onu görcək, gülümsünüb cavan dostuna dedi:

– Peyğəmbər salavatullah buyurub ki, əmmamə müsəlmanın tacıdır. Amma day bu boyda da yox da.

Zeynalabdin də gülmək tutdu. Doğrudan da, arıq, çəlimsiz molla-nın başındakı əmmamə çox böyük idi, onu lap göbələyə bənzədirdi.

Molla sarbana yaxınlaşdı:

– Əxəvi¹, belə görürəm ki, yönünüz Şirvanadı?

Sarban ədəblə mollaya vermədiyini salamı xatırladığını kimi cavab verdi:

– Əleykümössəlam, axund ağa! Bəli, yolumuz Şirvanadı.

¹ Qurdus

Axund salamı qulaqardına vurub soruşdu:

– Burada çoxmu qalacaqsız?

– Xeyr. Sübh namazından əvvəl dan ulduzu doğan kimi dövələri qaldıracağıq. İrəlidəki mənzil xeyli uzaq, havalar istidi. Bir qulluğunuz var?

Sarban mollaın cavabını gözləmədən dövəçilərə, kirəçilərə, çarvadarlara tərəf döndü:

– Ay uşaq, tuluğları suynan doldurun indidən. Sonra macal olmayacaq.

Yorğun gözlərindən yuxu tökülən adamlar sarbanın ömrünü yerinə yetirmək üçün vumuxdular. Sarban yenidən mollaya sarı döndü:

– Bir qulluğunuz var?

– Bəli, bəradər, bir başı bağlı kağız var. Badi-Kubədə Şamaxı yolundakı Qərİblər karvansarasının sahibinə verib deyərsən ki, zərəkubi¹ məhəlləsində zərgər İsrafil ağaya çatacaq.

– Nə eybi var, axund ağa! Yolumuzun üstündədi. Çatdırarıq. Amma yiyəsinin adını üstünə yaz, yaddan çıxmasın.

– Bəçəşm². Onda gedim indidən yazım gətirim, yoxsa xudanəkərdə sübh-sadiqçağı sizi görə bilmərəm, ibadətdə ollam, ya nə.

– Buyur, ağa, buyur. Necə könlün çəkir, elə də elə. Ya indi gətir, ya obaşdan...

Yol uzunu türbədən onlara qoşulmuş Bəktəşi dərvişləri ilə müsəhibə Zeynalabdinə yolun yorğunluğunu, istini, bürkünü, toz-torpağı unutdurmuşdu. Baba Sakit mane olmurdu. “Zeynalabdin, qoy eşitsin, öyrənsin. Onsuz da öyrənmək həvəsi onu çəkib dərvişlər cərgəsinə qatacaq. Qoy indidən təriqətini özü bəyənib seçsin”, – düşündü.

...Ovdanlardan birinin başında dayandılar. Burada qarağacların kölgəsi çətirləri altında dincəldilər, ovdanın sərin suyundan sirab olub, onu tikənə rəhmət oxudular. Təmizliyini qoruyub saxlayana Allahdan inayət dilədilər. Zeynalabdinin Bəktəşi dərvişlərlə söhbəti də elə burada, qarağac kölgəsində başladı. Yeddi dərviş idi. Konyaya-aşıqlar kobəsinə gedəcəkdilər. Bəzi dərvişlərin oynində kisvət, başında dövrəsinə dəstər sarınmış sikkə var idi.

Bir azdan dərvişlər karvandan ayrılacaqdı. Odur ki, Zeynalabdin sualı sual dalınca verirdi. Dərvişlər də gözəl xislətli cavamı dəstələrinə cəlb etmək üçün onun bütün suallarına məmnuniyyətlə cavab verirdilər. Hərəsi özü, əqidəsi, duyğuları haqqında bir söz deyirdi:

– Mən onun dərğahına eşqdən də üstün bir duyğuyla gəlmişəm. Qulam, köləyəm, siddiqəm.

– Bu dərğahın qapısını iyirmi beş ildir ki, döyürəm, haqqa verdiyim duymadım hələ.

– Bəktəşi dərğahı ata evidir. Orada aş evi, əppək evi, mehman evi, meydan evi, Pir evi var, türbə var. Hər evin öz babası var. Meydan evi yığıncaq – cəm-səma məclisləri üçündür. Meydan evində on iki imam eşqinə on iki post¹ var. On ikilər bu postların üstündə əyləşir.

– Ya Allah, ya cəbbar, ya qəhhar, yə qəni, ya nəbi...

– Ya həyyül qəyyum! Ya həyyül qəyyum. Ya hu. Ya həq!..

– Dünyada iki növ insan var: 1. Alimlər; 2. Aşıqlar. Alimlər hər an “mən”, aşıqlar isə daima “o” deyirlər.

– Əsil aşıq Ömər kimi adil, Əli kimi verimli və mətin, Osman kimi həlim və rəhim olmalıdır.

– Mövləvi Bəktəşinin bütün var-yoxu dəstər, sikkə, cübbə və əbadan ibarət olsa da, əslində bunlar da zahiri əlamətdi, evlad! Əsil məsələ batini eşqdır.

Bəktəşi dərvişin əlamətləri: tac, xırqə, süfrə və oləmdir. Tac – imani-həqiqətdir, kəlməsi zikirdir; qəlbi – pirdir, fərzi – məhəbbətdir, sünnəti – himmətdir; qüslü – fənalıqlardan uzaq olmaqdır; kilidi – insanlığa xidmətdir. Xırqə: mürşidi sevindirmək, hər ayıbı örtmək, batini ədəb üçündür. Bəktəşi üçün insan vücudunun dəyəri bunlardan ibarətdir: başında taci-dövlət, alnında namazi-itaət, qulağında gülbəngi-Məhəmməd, burunda rayihəyi-məhəbbət, ağzında imani-şəhadət, köksündə Qurani-hikmət, əlində dəsti-Vəliyyə, belində kəməri-hidayət, dizində dəmi-təriqət, ardında əcəl, önündə qismət...

Zeynalabdin onun üçün tamamilə yeni olan bu əqidənin əsaslarını diqqətlə dinləyib dərkə çalışırdı.

Dərviş isə deyirdi:

– Eşq yaradanın yaratmaq qüdrətidir. Sən o yaradanın qüdrətinə tapın. Nəyin varsa onun yolunda sərf elə. Əgər bu dünyaya çılpaq gəlib, cümlətəni on sərin bezlə gedəcəksənsə, dünya malı yığmaq üçün özünü öldürməyin nəyə yarar? Axı heç nə aparmayacaqsan. Sən bu dünyanı gözəlləşdirənlər cərgəsində ol. Yaradanın zərrəsi var səndə. Yaradan nə yaradıbsa, dünyanı gözəlləşdirmək üçün yaradıb.

¹ Zərgərpalan, zərgərlər küçəsi

² Göz üstü

¹ Dari

Zeynalabdin səbir edə bilmədi, biçarə yolçulara, xüsusilə didərgin fəqirlərə, dərvişlərə əzab verən bit-birə yadına düşdü. Biri elə danışanın çiyində yavaş-yavaş gəzirdi. Sözüünü kəşib soruşdu:

– Biti də?

Müsaibəti etimadını pozmadı, eyni ahənglə cavab qaytardı:

– Biti də... Onun da biz anlamadığımız bir xeyri, bir yaradılmış səbəbi var. O da bu silsilədə özünə müəyyən bir mövqə tutur. Hansı mövqeyi? Biz bilmirik. Öyrənsək, heç nəyi məhv etməyə əlimiz qalxmaz.

Bədəni qaşınmaqdan zol-zol qabıq qoymuş, yeməyinə qonan sərcəni belə qovmayan bu dərvişdəki canlıya mərhəmət hissi Zeynalabdinin yadına ötən düşərgələrdən birində rast gəldiyi ərbaı salmışdı.

– Allahı sevmək – onun yaratdığı xilqəti sevməkdir. İstər ali yaradılmış insan, istər xırdaca bir qarışqa... Mən xaliqin xəlq etdiyinə zülm edə bilmərəm. Mən kiməm?! Kainat miqyasında götürsək, həmin arıdan, qarışqadan da xırda bir məxluq.

Zeynalabdin fikirləşirdi:

– Düşünmək lazımdır. Qəribə təriqətdir, nəşə yaxşı, nəşə yox... Hər halda mən...

O bayaqdan bəri səbirlə dinlədiyi halda birdən etiraz etdi:

– Qarışqanın, arının şüuru yoxdur. Allah insana verdiyi ali şüuru... Sözü kəşilən dərviş qəzəblə üsyan etdi:

– Olsun. Ali şüuru olan oğrudan, cəlladdan, qaniçən hökmdardansa, şüursuz, lakin bəşərə bal kimi dərdlər əlacı bağışlayan arı, anam torpağa xeyirsiz olmayan qarışqa min kərə yaxşıdır.

Dərvişin səsindəki heybət Zeynalabdinin qəlbini titrətmişdi. Mənfiqi işə yadına həmin ərbaı salmışdı.

Heç bir şüursuz xilqət, heyvanat, həşərat öz qövmünə, öz cinsinə insanın insan başına gətirdiklərini gətirə bilməz. Gətirməz. Gətirməyə qabil deyil. “İt də itin ayağını basmaz”, deyib ərən dədələr. Amma insan, amma insan... amma insan... Həbsxanalar tikir, cəzalar icad edir. Göz çıxartdırır. Əl, burun, qulaq kəsdirir. Boyun vurdurur, dara, çarımxa çəkdirir. Bu azmış kimi, qanlı müharibələr salıb dular, yetimlər, əlsiz-ayaqsızlar törədir. Bu da sənə ali şüuru olan İnsan...

“Atam da bu qanlı müharibələrdən, öz qövmünü, qəbiləsini qıran xanlardan, evlər dağıdan, uşaqları yetim, anaları oğulsuz, gəlinləri ərəsiz qoyan hərbdən qaçırdı, vətəninə ona görə də tərək etmişdi”, – gənc

düşündü. Amma hər halda dərvişə cavab verməşə də, qəlbini dərinliklərində nədənsə onunla razı deyildi.

Türkiyəyə tərəf gedən yolda Bəktəşi dərvişlər karvandan ayrıldılar. Zeynalabdin uzun müddət “Aşıqlərin kəbəsi” – Konyaya üz tutan dərvişlərin ardınca baxdı... Baxdı...

Dünəndən bəri Zeynalabdinin dərvişlərlə müsahibəsinə mane olmayan Baba Sakit əsasına yaslansa da, yüngül addımlarla yanınca yeridicə soruşdu:

– Necə gördün, Bəktəşi babaları?

– Hə, dərk etmədiyim şey çoxdur.

– Kainat dərk etmədiyimiz sirlərlə doludur.

Karvan qəsəbəyə daxil olanda donub qaldılar. Qəsəbə darvazasının hər iki tərəfindən saqqalanmış bədən asılmışdı. İsti havada çürüməkdə olan ət və qan iyi ətrafı başına götürmüşdü. Milçəklər qan iyinə cəmdəklər üzərində vız-vız vızıldayırdı. Cənazənin başı nizə ucuna keçirilib ayrıca payaya bənd edilmişdi. Üzünə baxmaq olmurdu. Olsaydı da tanınması qalmamışdı. Cavan idimi, qocaydımı, arvad idimi, kişiydimi, bilmək mümkün deyildi. Qaralib kömürə dönmüş sifətin üstündə yüzlərlə milçək, iri at milçəkləri, qarışqa qaynaşırı. Darvazadan girib-çıxanların bəzisi əba və ya çuxasının ətəklərini yığışdırırdı. Sanki indicə üstünə dama biləcəkdir və ya sürtünə biləcəyi qandan, nəcasətdən qorunurdu. Adamların əksəriyyəti belə şeylərə adət etmiş kimi saqqalara, kölləyə baxmadan darvazadan girib-çixır, getdiyi yerinə gedir, almalarını alır, satmasını satırdı. Təzə gələn karvan içində də belə şeyləri ömrü uzunluğunu çox görmüş olanlar heyrət etmədən, bəlkə də, heç nəzərə almadan – iş-güclərini düşününə-düşünə, alverini fikirləşə-fikirləşə irəliləyirdilər. Lakin bir neçə təzə kəbləyi, xüsusilə Zeynalabdin heyrətdən donub qalmışdı. Karvan cərgəsindən çixıb bu bədbəxtim kimliyi, cəzasının səbəbi haqqında düşünürdülər. Cavan Zeynalabdin belə şeyləri nağıllarda eşitmişdi. Balacılığında Şirinbəyim ona nağıllar söyləmişdi. Bu nağıllarda zalım şahlar olurdu. Qalib gəldikləri əsirlərin. zalım hərəmilərin, kölləsindən minarə qurdururdular. Oğrunu, binamusu saqqalatdırırdılar. Amma onlar nağıl idi, bu işə... bu işə... bu işə həqiqətin özü idi... Öz gözləri ilə görürdü: “Şəmidən key havənd manəndi didən” beləmi yazmışdı o qoca şorqin ağsaqlı şairi? “Yüz eşitməkdən bir görmək yaxşıdır”, beləmi demişdi dədələrin diliylə Şirinbəyim ana?

Gözlərindən süzülən yaşları duymurdu. Qoluna toxunan Baba Sakit onu çəkib aparırdı, amma ayaqları getse də, gözləri bu məşum mənzerədən ayrıla bilmirdi. Baba Sakit isə deyirdi:

– Döz, bax, gör övlad, unutma, bala! Mən də birinci dəfə kəlləminarəni görəndə beləcə sən kimi qalmışdım. Gözlərini ağlayırdı, dilim kələmdan qalmışdı, ayaqlarım mənə üstündə saxlamırdı. Yadıma gələni bu, xaçpərəstlər ölkəsindəydi, deyəsən Niş¹ qəsəbəsində...

Oralara da gedib çıxmışdım... Dünyanı görmək istəyə-istəyə. Səmənddən tikilmiş bir qüllənin üstündə yağışın yuyub, günəşin qurudub sədəf kimi ağartdığı, dişləri baxanın üzünə “gülən” doqquz yüz qırx yeddi baş gördüm. Dedilər doqquz yüz əlliymiş, üçünün yeri boş, çökək kimi qalmışdı. Anasını, arvadımı, qızımı, kimiyse öz əzizinin kəlləsini gecəyəkən oğurlayıb aparıb basdırtmış. Onda hələ səmənd bərkiməyibmiş, başlar da əbədilik kəlləyə çevrilib ağ sədəf cərgələrlə quruyub minaraya “həkk olunmayıbmış”. Doqquz yüz qırx yeddi kəllə baxanın üzünə “gülürdü”. Elə bil dil olub deyirdi: “Ey insanlar, zülmü unutmayın, zülmün kökünü cahandan kəsin. Təkcə bunun uçun bu dünyaya gəlməyə dəyər. Təkcə bunun üçün yaşamağa dəyər. Ey insanlar, cərgə düzülüb, səmənd divara – qülləyə həkk olunmuş doqquz yüz qırx yeddi öz azadlığı uğrunda çarpışan insanı unutmayın”. Bax, elə ordaca dilim tutuldu, üç gün-üç gecə nə yeyib nə içdiyimi bilmədim. Üç gün-üç gecə gözümün yaşı qurumadı. Bu nədir ki?! Sən birini görmüsən. Mən isə birdən-birə doqquz yüz qırx yeddisini birdən görmüşdüm. Özünü ələ al, övlad! Özünü unutma, övlad! Bunu da unutma, övlad!

Ətrafda söz-söhbət gedirdi. Qorxudan, həyəcədən dilləri topuq çalan susqunlaşmış kəblayılar eşitdiklərini bir-birinə danışırıldı.

– Deyir guya rüşvət alıb, ona görə saqqalayıblar...

– Eh, yalansa onu deyənə saqqalı ağarsın. Kişi, inanma! Padşahın özündən tutmuş bütün əmələcatınacan, vəzir də, vəkil də rüşvət xordu; bəxşiş, hədiyyə adınacan dərbara işi düşünləri soğan kimi soyumasalar ürokləri uf deməz. Onda gərək elə əvvəlcən onlardan başlayalar. Bir işim düşmüşdü o irəli dərbara. Ticarətimə görə. Mən bildim nə çəkdim. Axırı mən başa düşənəcən, boğazlarında qalmış tıxdıranacan dərımı soydular. Sonra hər şey yerini aldı.

– Düzdü, balam, rüşvət giren qapımı döyməzlər.

¹ Yuqoslaviyada kiçik şəhərdir.

– Bəs onda bu bədbəxtə nə olub?

– Deyir, padşahlıqda arvada satışıb, qıza gözü düşüb.

– Namus məsələsidisə, nə eələlər yeridi...

– Qanunların qurtardığı yerdə namus başlar...

– İnsana zülm yox, ədalətlə, yaxşıqla yol göstərmək gərəkdi.

Hər ağızdan bir avaz gəlirdi.

– Gədə, hələ o harasıdı? Deyillər, padşah, vəzirinin arvadınan yovuqluğunu ört-basdır eləməkcin vəzirin şikəst qızını alıb oğluna.

– Bıy bismillah!.. Balam, bəs oğul ona yiyə durub, necə qəbul eləyib?

– Hünəri nədi, qəbul eləməsin. Padşahnan padşahlıq eliyəcək?

– Atasıdı axı?

– Nolsun, çarəsi nədi? Bir də ki, şəriət dörd arvad almağa izin verir. Bunda görmədiyini o biri arvadlarında görür. Bir də ki, saray cariyyəyənən doludu, bunda tapmadığını onlarda tapar.

– Hə, balam, sən öz qayduva qal. Kəsək oturub daş üçün ağlamasın.

...Şəhərkənarı yarıuçuq, yappa, baxımsız, qapısı pərdə, pəncərəsiz, çiy kərpic evlər artıq dalda qalmışdı. Qəsəbənin qismən abad evləri başlanmışdı. Qəribəsi də buydu ki, karvan şəhərciyin içindən keçib gedirdi. Bu başdan o başa. Sonra o bir başda, meydanın ayağındakı karvansaray girirdi. Beləliklə də, qəsəbə geniş karvan yolunun iki tərəfinə səpələnmişdi. Hər iki tərəf də xırda dükanlardan ibarət idi. Yol boyu qızgın alver gedirdi. Heç kəs heç kəsin dərdinə qalmırdı. İltah da ki, darvazanın, yəni baş yolun əvvəlində nəhəng alaqaqının cəhənglərinə vurulmuş o cənazə... Deyəsən heç kəsin yadına düşmürdü. Arabir qəsəbə üstündən dəhşətli qarılı ilə uçuşan qarqalar, iri kölgə salıb tək-tük toyuq-cücəni və xırda uşaqları qorxuya salan quzğun kölgələri darvaza qənsərindəki faciədən xəbər verirdi.

Hər tərəf dilənçilərlə dolmuşdu. Hər löyün geyimdə. Tamamilə löyünsüz geyimdə. Əbani çarşaba çevirmiş, belinə bir uşaq sarımış arvadın hər iki tərəfindən biror uşaq sallanmışdı. Uşaqlar dünyaya goldikləri geyimdəydi, his-pas, çirk içində sifətlərinin rəngləri bilinirdi. Arvadın başında müxtəlif cır-cındırdan vurulmuş dingələr qoribo bir olvanlıq təşkil edirdi.

Qolsuz, burunsuz, ayaqsız bir-birinə təkyə etmiş dilənçilər dəstəsi kərbəlayıları tamcaq milçək qana cuman tək karvanın üstünə tökülüşdülər. Zarılı, yalvarış, sızılı aləmi başına götürmüşdü. Ağız deyoni qulaq eşitmirdi. Sədəqəni kimə verdin, kim qaldı, bilmirdin.

Elə bu vaxt dəstəni əhatə edən dilənçilərdən biri Baba Sakitin nəzərini cəlb elədi. Bədbəxt adamın cındırından cin ürkdüdü. Dilənçimirdi. Əlini bir-birinin üstünə qoyub maddım-maddım baxırdı. Baba Sakit bu yollarda həmin dilənçiyə çox rast gəlmişdi. Cavan göstünun fikrini bayaqkı mənzərədən bir az yayındırmaq, amma düşüncələrinin istiqamətini daha da müəyyənləşdirmək üçün gəncin diqqətini bu dilənçiyə cəlb elədi:

– Ona bax, sağ əli biləngindən kəsilib. Oğurluq üstündə. Bu yerlərdə oğurlara belə cəza vermək dəbdə. Oğurluğu üstündə sabit olan adamın cəllad sağ elini biləngindən vurur, elə oradaca dağ yağa batırır. Gözümlə görmüşəm belə bədbəxti. Elə bilmə ki, mən oğurluq tərəfdarıyam. Yox, həqiqətən oğruya nə cəza versən, başqasının min zəhmətlə qazandığı əmlaka göz dikənin gözünü də çıxarsan, mənəm fikrimcə yeridi. Amma əsil böyük oğrular qalır, bunun kimi xırda-xuruş cəngə keçir. Əsil böyük oğrular rüşvət verib aradan çıxır, bu bədbəxt isə şah bağından bir alma üzübmüş. Xalqın canına, malına, irz-namusuna qəsd eləyən böyük oğrular qalır, gizlədilir, bunun kimisi girə keçir. Camaata özlərini ədalətli göstərmək istəyənlər bu xırda-paranı ələ verirlər, pişiyi döyüb kəlini qorxuzmaq istəyirdilər.

Dilənçi xəcələt içində sol əlilə sağ "əlinin" üstünü örtüb durmuşdu, müxtəlif yalvarıcı səslərlə dilənçiyəyi üçün girinə bir şey də keçmirdi. Ürayı yuxa kəblayılar "Kəblayı, Allah ziyarətini qəbul eləsin! Kəblayı, Allah cənab Əliəkbərə bağışlasın! Məna bir çörək pulu! Zəliləm, fəqirəm, möhtacam, kəblayı!" deyənlərə daha çox sədəqə verirdilər.

Baba Sakit əli kəsiklə bərabərleşəndə, onun belinə bağlanmış balaca, içi boş quru tamaşaqabağı nə isə atdı və dişləri arasında yalnız onun eşidə biləcəyi bir səslə dedi:

– Xalqdan yox, xaliqdən utan. Xalq görməyəni xaliq görür.

...Qəsəbənin ortası qələbəlik idi. Karvansaranın önündə gəzəri qaragöz dəstəsi meydan tamaşası verirdi. Dövrələrində bir xeyli bekar toplanmışdı. Qaragöz, keçəl, kosa hansı bir möhəlli hadisəni isə canlandırmışdı, indi pul yığmaqla məşğul idilər, bir tərəfdə isə kisvə¹ geymiş iki gənc gülüşürdü.

Elə bu zaman qəsəbə axundu Seyid Səfər Əbapuşun aralıda ağı bir ulaq üstündə göründü. Tamaşaçılar dərhal meydanın kənarına tərəf çəkilib "cinayət" üstündə, yəni hoqqabaza tamaşa edən yerdə axundun

gözünə görünmək istəmədilər. Elə oyunbazların özü də dalda yerə çəkildi. Heç kəs Seyid Səfər Əbapuşun qəzəbinə düşər olmaq istəmirdi. Seyidin bu qəsəbədə qılıncının dalı da kəsirdi, qabağı da. İndi görünür, meydanın keçib qəsəbə məscidinə yollanırdı. Meydanda təkcə su satanlar, tabaqçılar, səyyar qənnadı, meyvəsatanlar qalmışdı. Yuxulu-yuxulu ora-bura sülənən itlər belə quyruqlarını böyürlərinə qısıb kölgəyə çəkildilər. Onlar da axundun süpürgəçilərini, ulağının ovsarını çəkənləri, onu ulağa mindirib düşürən möminləri yaxşı tanıyır, təpil yemək istəmirdilər.

Kəblayılının bəzisi yolüstü seyidə təzim edərəkən, Baba Sakit dərviş gənc dostuna deyirdi:

– Əba-qəba bə mimmədə deyil kəramət, kəramət insanın özündədi, övlad, insanın özündədi kəramət.

Karvan qəsəbə meydanının günçıxanında yerləşən karvansaranın önündə dayandı. Dəvələr lökküldədi, ulaqlar anqırdı, atlar kişnədi. Yüknün, əhl-əyalının qayğısına qalan insanlar bir az əvvəl qəsəbə darvazasının hər iki tayına asılmış insan cəsədini unutmşudular. Hərə öz işindəydi. Boğazı tikilən, Baba Sakitin bayaqdan bəri söhbətlərinə birçə kəlmə çıxırını çıxardıb cavab verməyən Zeynalabdin, keyimiş kimi dərvişin kərələdiyi hücrəyə doğru irəliləyirdi.

MƏKTUB

Məşədi Səməndər Kərbəladan qayıdanların görüşündən çox fikrili gəlmişdi. Axund İskəndərin məktubu onu qəm dəryasına salmışdı. Doğrusu, uşaq vaxtı qızı Telizər ilə Zeynalabdinə göbəkəsmə əlamətləri lap yadından çıxmışdı. Çoxdan idi ki, ailədə bu bərdə söz olmurdu. Atası öləndən sonra birçə bacısı Şirinbəyimin orindən ara-sıra məktublar alırdısa da, ağırtəbiətli axund uşaqların gələcəyi haqqında bir kəlmə də yazmırdı. Elə məktubun sonunu "Ev əhlindən, uşaqlardan, xahərinizdən¹ cümlənizə salam-dua var" sözlərilə bitirirdi. Özü də hər dəfə çavuş səsi eşidən kimi məhləyə çıxır, Kərbəlaya gedənlərdən yaxın adam varsa onunla, yoxsa elə çavuşun özü ilə bacısı ərinə məktub yazır, arada Şirinbəyim üçün Şamaxı kəlağayısı, Basqal alınlıq çərtməsi göndərirdi.

¹ Bacımız

¹ Türk pöhləvanlarının geydiyi qısa, dori şalvar

Amma bu gün aldığı kağız irəliliklərin heç birinə bənzəməirdi. Axundun məktubunda bu dəfə bir hərarət duyuldu. Axund İskəndər yazırdı: "... Bəradər, xahəriniz çox darıxır. Bizim əqrəbadan bir qismi – ona yaxın olan zənən – uşaq Şirvana qayıdandan sonra qəlbinin qərarı kəsilib. Nökoriniz və xahərzadəni¹ Zeynalabdin də həddi-bülüğa çatıb. Burada və Darüssalamda² təhsilini ikmal edib.³ Odur ki, xahəriniz xatirinizə bir əhdü-peyman salır. Bu gələn səfər Kərbübeladan qayıdan zəvvar ilə xahərzadəni qulluğunuza irsal⁴ edəcəyəm. Xahişimiz budur ki, onun deyiklişi ilə xeyir işini tamamə yetirib, şəri qanuni⁵ icra etdirəsiniz və münasib bildiyiniz dəstə ilə Kərbəlayə azim⁶ olmalarına şərait yaradasız. Bacınız nəhayətdə bu məsələdən öteri biqərar dır. Ümidvarıq ki, lazımı hazırlığı görüb, inşallah xahərzadəninizi gəlişinə müntəzir olacaşımsız..."

Kişi evdə məktubu oxuyanda və məzmununu arvadı Soltanbikəyə başa salanda, arvad od götürdü:

– Necə? Necə? Bir Şirinbəyim cəlayi-vətən oldu, el-obasından, qohum-qardaşından aralandı, Kərbəla dustağı oldu, bəs eləmədi?

– Kəs...

– Nə kəs, ay kişi, nə kəs? Dədən rəhmətlik öləndə də axır sözü Şirinbəyim oldu. Yeddi qardaşın bir cə bacısını qoyduz sapanda, atdız diyarbadıyar.

– Arvad, ağzın əyilər, küfr danışma...

– Ağzım əyilər, cəhənnəmə-gora əyilsin. Bunun nəyi küfürdü? Mən anayam. Gözüm görə-görə balamı qürbətə ata bilmərəm. Dəlidivana ollam. Çərləyib ölləm.

– Finnara çərlə. Qızımı qürbətdə sinədəğli bacıma qurban deyirəm, yolunda qurban kəsirəm. Qərib bacıma. İbrahimin İsmayıl qurbanı kimi...

– Bəs mən? Ölləm.

– Ölməzsən. Sənin yanında mən varam, o biri uşaqların var.

– Onun da yanında əri, oğlanları var...

– Sənin yanında qohum-əqrəban, öz dilində danışan el-oban var. Sənin yanında Vətən var. Sən Vətən qoynundasən. Bacım orda təkdı. Qız da əvvəldən göbəkəsmədi...

– Kaş olmayaydı. O günə daş düşəydi. Kimin dilinə gəlmişdisə o göbəkəsmə sözü, dilini şahmar ilan çalaydı.

– Ay tünbətünün nəvəsi, elə bil heç doğmamısan. Elə bil Allah vermişdi, Allah da alıb. Hüseyn yolunda. Bəlkə ağaları çağırır onu. İmam qulluğuna gedir.

Bədbəxt ana deməyə söz tapmayıb üzə durdu:

– Xələt, barat, mükafat deyib, gül kimi balamı tutuzdurum əlinə ki, götür apar dünyanın o başına?

– Kərbəlayə, Hüseyn qulluğuna, ay nacins! Hamı sənə bəxtəvərlik ələyir, arzısındadı...

– Arzısında olanlar gedib qayıdacaq. Kəlbəyi olmağın gedir onlar. İllər ayrısı olmağa getmirlər. Kişi, o dünyada səndən peyğəmbər balasına şikayətçi olacam. Həzrəti Fatimə ananın otağından tutacam. Deyəcəm: bu ata deyildi, daşdı-dəmiri. Balasını bacısına qurban elədi. İstəməyə-istəməyə, gözüyaşlı qoydu, elindən-obasından didərgin saldı. İstəklisini də yandırdı, balasını da. Mən bədbəxt anam da... Kişi, üzün Fatiməyi-Zəhra yanında...

– Ana sözünü qurtara bilmədi. Ağzına dəyən şillə dodaqlarını qana boyadı.

...Qardaşların yeddisi də bir yerdə Məşədi Səməndərgildə şam eləyirdi. Soltanbikə qayınları üçün şamkababı bişirmişdi. Döymə ətdən xırda tavakabablar düzəldib qızartmış, üstünə xeyli ayrıca qızartdığı soğan əlavə edib sirkə-şirə gəzdirmiş və vaxt odda saxlamışdı. İndi də qayınları onu vaxtilə baharda gəlin gəldiyi üçün "Baharcən" adlandırdıqları Soltanbikənin bişirdiyi şamkababını ləzzətlə yeyirdilər.

– Bəs nə yazır o axund ağa?

– Ağalığı onun təpəsinə dəysin, axundluğu da üstəlik. Bacım nə təhərdi?

Sualı verən kiçik qardaş Dövrən idi. Elə o vaxtdan axunddan xoşu gəlmirdi.

Məşədi Səməndər məktubu oxumağı şam yeməyindən sonraya qoymuşdu. Dövrənin qanqaralıq salacağını bilsə də, kiçik qardaşının xətrini istədiyindən sət cavab vermədi, süfrə üstüydü.

– Qoy süfrə yığılsın, Dövrən oxuyarıq. Ayrı məsləhətim də var. Dövrənin tikəsi boğazında qaldı.

¹ Nökoriniz və bacınız oğlu

² Bağdad

³ Bitirib

⁴ Gündərmək

⁵ Kəbinin kösdürin

⁶ Yola düşmək

– Əgəmləri¹ sənin məlahətin o axundun bir işynən bağlıdısı, qa-
baqcadan mən pəs.

Onlara qulluq göstərən Soltanbikə qaynının sözünü eşitəcək, az qala,
əlindəki qabı sevdiyindən salıb sındıracaqdı. “Sənə qurban olum,
balaqardaş! Dərdin ürəyimə gəlsin. Balamın pənahı olasan balaəmi!”

Böyüklər məsləhətə çağırıldığından Telizər o biri uşaqlarla birlikdə
dəhlizdə şam eləyirdi. Kərbəladan, bibisigildən məktub gəldiyini və
əmilərinin bu məktubu oxumaq üçün yığıldığını bilirdi. Amma neyçün
məktub gizləndə oxunacaqdı? Bir halda ki, Bircəbibidən gəlib, qar-
daşları da bu adını eşidib, üzünü heç vaxt görmədikləri Bircəbibini
uzaqdan-uzağa sevirtilər... Telizər hərdən Bircəbibidən gələn töhfə-
ləri də alırdı. Amma ha çalışırdısı, yadına sala bilmirdi. Bibisi Şirvandan
gedəndə qız təzəcə üç yaşına girmişdi. Amma atası da, əmiləri də, anası
da, lap elə yaxın qohum-əqrəbadan qoca qadınlar da hərdən-hərdən
Telizərin üzünü uzun-uzadı, maddım-maddım baxır, sonra da dolux-
sunub deyirdilər:

– Qız böyüdükcən necə də Şirinbəyimə oxşayır!

Sonra da məhəbbətənən qızın alnından öpürdülər.

– Elə bil qərib-qürbətə düşmüş Şirinbəyim fağrı öpdüm. Anası
ölsün, necə də ki çərləyib öldü. Allah atasına insaf verəydi, bircə qızı
dərbədar saldı. Qulağı cingildəsin Şirinbəyimin, – deyirdilər.

...Bu gecə məsləhət gecəsiydi. Həm Kərbəladan Bircəbacıdan
gələn məktub oxunacaq, həm də Telizərin Zeynalabdinə veriləcək mə-
sələsi danışılacaqdı.

Süfrə yığılıdı. Soltanbikə çölə çıxıb süfrəni çıxırdanda, haradasa qon-
şulardan birində namaz qılan kişi səsinin ucadan azan-ıqamə söylə-
diyini eşitdi. Bu səs arvadın ürəyinə Allahın sədasi kimi dəydi. Üzünü
qaralmaqda olan göylərə tutdu:

– Ey bu azanın sahibi, ey uca göylərin kərəmi bir Allahı, ey qərib-
lər pənahı, ey əlsiz-ayaqsızlar ümidi, gözəl Allahım, böyük Allahım,
xaliqim! Sən mənim balama rəhm elə. Atasının ürəyinə rəhm sal, rəhim
Allah, kərim Allah, cəbbar Allah, gözəl Allah!..

Arvadın öz Allahı ilə söz-söhbəti çox idi. Amma içəridə məsləhət
başlana bilərdi. O isə bir kəlmə də ötürmək istəmirdi. Cəld süfrəni bir
də silkələyib qayıtdı, Telizərin əmiləri və atası üçün süzdüyü çayları
siniyə yığıb içəri keçdi. Piyalələri bir-bir əri və qayınlarının qəşşərinə

düzüb, qapının sağ cəhəngində aylaşdı, dizlərini qucaqlayıb büzüşdü.
Arvadın pəjmürdə, pərişan halı Dövrənin nəzərindən qaçmadı. Bu ata
evindən ən axırda o evlənilib ayrılmışdı. Baharcandan da çox hörmət və
məhəbbət görmüşdü. Yerində qurcalandı, nə isə xoşagəlməz bir hadi-
sə baş verdiyini duymuş kimi dedi:

– Baharcan, orda neyşə elə büzüşdün? Azartmısan yoxsa?

Qardaşlar hamısı qadına tərəf dönəndə, Məşədi Səməndərin acıqlı
səsi eşidildi:

– Azartayıb eləməyib. Qarınağrısı ayrıdı. Qulağımız məndə olsun,
– bu sözlərlə də Məşədi Səməndər əlini qara sətlin arxalığının cibinə
saldı, dörd bükülü bir kağız çıxarıb dedi:

– Əvvəlcən Şirinbəyimin kağızını oxuyuram sizə... Şeirdi. Bunu
heç özüm də təklildə oxumamışam. Dedim birgə...

Məşədi Səməndərin qəsdı özgəydi. Düz demirdi. Şeirdən haltydı.
O, bacısının qəmli kağızını əvvəllə salmışdı ki, onların qardaş ürəyini
yumşaltsın. Axundun məktubu üçün. Telizər məsələsi üçün hazırlıq
görsün. Odur ki, özünə yaxşı məlum olan şəri bir qədər də tıtrək səslə
oxumağa başladı:

Qürbət qəmi əcəb büküb belimi

Qardaş, salamımı Şirvana yetir.

Bu ayrılıq kəsib mənim əhdimi,

Qardaş, salamımı Şirvana yetir!

Dövrənin kövrək səsi eşidildi:

– Can, Bircəbacı, can!

Qapının cəzəngində oturan Soltanbikənin çənəsi dizlərinə söykəndi.
Çiyinləri əsirdi.

Məşədi Səməndər oxuyurdu:

Öpüb-öpüb torpağından doymadım,

Gül-çiçəyin yaram üstə qoymadım,

İmam qulluğunda gülmün iylədim,

Qardaş, salamımı Şirvana yetir!

Yaz olanda çiçəkləyər bağları,

Al-yaşıl geyinər uca dağları,

Telizər balama al duvaqları,

Qardaş, salamımı Şirvana yetir!

İndi bu ölüsüz yasxanaya bənzəyən otaqda Soltanbikə ilə Dövrən hönkürtüsü bir-birinə qarışmışdı. Dövrən həsrət üçün ağlayır, "Telizər-duvaq" fikrinin hələ ona çatmadığı aydın idi. O biri qardaşlar da ucadan hönkürməsələr də yaylıqlarını ciblərindən çıxarıb gözlərinin üstünə basmışdılar. Məşədi Səməndər oxuyurdu:

Qardaşlarım bir qapıdan girəydi,
Giribəni dərdi-dilim biləydi,
Dövrən mənə oğul toyu quraydı,
Qardaş, salamımı Şirvana yetir!

De ki, Şirinbəyim həsrətdi sənə,
Qəmli, qərib qızın möhnətdi sənə,
Yad ellərdə ölsəm, bu dərdi sənə,
Qardaş, salamımı Şirvana yetir!

Hönkürtü ucalmışdı. Dövrən əlini dizinə çırpıb yana-yana deyirdi:
– Can, Bircəbacı, Dövrən hardan qapından girsin? Tabaqçılığınan nə qazanır ki, Kərbəlaya gedə? Sənə oğul toyu eləyə?

Məşədi Səməndər bir qədər ara verdi:

– Di bəsdı, arvad, yasxana açma! Xeyir işə məğlətə salma, lənətullah! Ağlamaqçın imam təziyəsi var, get nə qədər istəyirsən, döy boş başuva, ağla imam yolunda.

Dövrən böyük qardaşının nə üçün arvada acıqlandığını başa düşmürdü. Axı o ki, baldızının – bacımızın halına ağlayır. Elə o da imam müsibətidi. Gözünü silib dizləri üstünə dikəldi:

– Ağa dadaş, neyşə Baharcanıma acıqlanırsan, neyniyib ki?

Kişi yenə də qəzəblə səsləndi:

– Özü yaxşı bilir, Di bəsdürün. Qulaq asın, Axund yeznənin kağızını oxuyum.

Və oxudu. Və elə bil Dövrənin dövrənı çöndü.

– Necə? Necə? Elə bir bu çatışmırdı? Qürbətə Bircəbacım düşüb az çərləyib, İndi də qızı bədbəxt eləyə?

– Bədbəxt neyşə? Qoy bir Zeynalabdin bacoğlu gəlsin, baxaq, görək. Bəlkə elə layiqli oğlandı?

– Layağı onun dədəsinin təpəsinə dəysin.

Soltanbikə ürəyində qayınlarına dua eləyirdi: "Allah sizə də, balalarınıza da qıymasın, ay əmiləri".

– Bir də qızın dayıları, xalasının əri var... Ağsaqqal-qarasaqqal var. Yığ hamısını məsləhətə...

– Mənim sözüüm yoxdu. Lap bütün dünyanı istəyirsiniz, yığım məsləhətə. Mənim bircə axır sözüüm olacaq: qız bacımındı. Həm göbək-kəsməsidi Zeynalabdinin ona görə, həm də Şirinbəyim orda təkdi. Qızı ona qulaqyoldaşı verirəm. Mən onu gözüyaşlı qoya bilmərəm, ay qardaşlar, başa düşün! Elə bilin bacımız bizdən qurban istəyir. Bir qızdan ötri Kərbəla kimi yerdən, Hüseyn qulluğundan gələn kağızı, xahişi rədd eləyim?

Söz bu yerdə qaldı. Çaylıya – Soltanbikənin qardaşlarına və bacısı ərinə də xəbər elənsin. Böyük külfətin, hər iki tərəfin əqrəbası toplansın, bir də məsləhət elənsin. Zeynalabdin gələn karvan Şamaxıya çatanacan hazırlıq görülsün. Məşədi Səməndər bu yerdə bir də yalan danışmağa məcbur oldu ki, arvad əvvəl dediyinə inansın:

– Dövrən, axund mənə bir miqdar pul da göndərib hazırlıq, bazarlıq üçün. Cehizi özüm düzəldərəm. Bircə bacın oğlunun toyunu sənin boynuna qoyub. Bazarlıq sənın öhdənə düşür. Zərgərdə, bezzazda ismarışlarım üstündə gözün olsun.

Dövrən həm bacısı, həm də qardaşı balalarının xeyir işində dava, qanqaralılıq salmağın yaxşı əlamət olmadığını bilsə də, yerindən durdu; nə hə, nə də yox demədən, dodaqaltı deyinə-deyinə məsləhət məclisini tərk edib, getdi.

ATA

Elə o gündən kişi hazırlıq işləri görməyə başladı. Ata qəlbi Soltanbikə ananın kədərinə duyurdu. Amma əlacı yox idi. Onun üçün də Telizərdən ayrılmaq çətin idi. Amma istekli, bircə bacısı yadına düşəndə əynində köynəyi də yanırdı: "Bir qız nədi ki, bacımın – özü də Şirinbəyim kimi bacının sözünü yerə salım? Qardaşlarım nə deyər? El-oba nə deyər? Qohum-əqrəba, yad-biganə nə deyər? Deməzlərmi ki, Məşədi Səməndər bir qızı bacısına qıymadı, göbək-kəsməsindən ayırdı. Hüseyn qulluğuna, Kərbəla kimi yerə gətirməyə qoymadı? İmam yolundan saxladı? Bəlkə Allah eləməmiş, hələ bunun xatası o biri balalarımıza da keçər. İmamın qəzəbinə düşər olarlar".

Kişi bütün bu fikirləri ürəyində dolandıra-dolandıra həftəbazarında tərəkəmələrdən yun aldı, yorğan-dəşəkçin, yastıq, dirşəkaltı, qaymana

döşəkəşiyyəyin, nimdərlərçin. Başqa bir gün də arşınmalı satan tacirlərin yanına – bəzzazbazara getdi. Yorganüzü üçün qanavat, heyratı ipəklərdən, döşəküzü üçün al, abı məxmərdən, yastıq üzləri üçün əlvan xaralardan aldı. Oğlanın valideynləri burda olmayacaqdı. Bacısı oğlu ilə qızının toyunu özü tutacaqdı, deyə gəlin bazarlığı da elədi. “Nə bilmək olar, Axund ağa ordan oğluna gəlinçin nə göndərəcək, nə göndərməyəcək. Mən Şamaxı arvadları, qız-gəlinləri içində nə qızımı, nə də anasını xar eləyə bilmərəm”. Bu fikirlə də kişi zərgər Məşədi Yusifə qızıl bilərzik, sırğa, üzük, ətəklə, telbasan və başqa xırım-xırda sifariş elədi. Bəzzazdan tumanlıq məxmər, arxalıq üçün kimxa, köynək üçün qanovuz, zər butalı al bənərə örpək aldı. Bütün bunları oğlan evi adından xonçaya qoyduracaqdı.

Soltanbikanin yangısı sönmək nədi, heç yavaşmaq, koruxmaq da bilmirdi.

– Xeyir başımıza. Gül kimi, xanlara layıq qızımızın bazarlığını da özümüz eləcəyəkmışik. Hər şey Axund üçün havayı keçəcəkmış. Xələt-barat-mükafat! Ay axund, oxuduğuna qurban olum, al, bu sənə on beş il əməyin çəkdiyim qız, bu da üstəlik bazarlığı, zəhmətini çək qəbul elə, başımızı ucalt...

– Seyrəkləmə arvad, pulu bazarlıq üçün axund özü kağıznan birgə göndərib ki, nə görəkdə özümüz bu yerin dəbiynən alağ.

Arvadının inanmağı gəlmirdi.

– Sən dedin, mən inandım. Desənəm bacım Şirinbəyimin bircə canıyçin bu pulu o axund göndərib?

– Bircə sənə andım qalıb, cəhənginin çıxmağını istəyirsən, yoxsa?

Kişi yalan danışmaq bacarmırdı, yalanın üstündə dura bilməyəcəyindən, işin açılacağından qorxub qəzəblə qarını çırıp, evdən çıxdı.

Böyük məsləhətə çağırılan çox olmağına görə kənd qohumları bölgü olub, hərəsi yeddi qardaşdan birinin evinə düşmüşdü. Amma Çaylıdan gələn Reyhan gəlin öz hörmətli ərilə birlikdə Məşədi Səməndər kişigilə gəlmişdilər. Bacılar çoxdan görüşməsə də bir-birindən xəbərdar, bir-birinin dərdindən, sirt-sözündən hali idilər. İş-gücü bərabər görür, axşamkı məsləhətə çağırılanlar üçün yemək hazırladıqca dördləşirdilər. Reyhan gəlin gələn kimi məsələni bacısından öyrənmişdi. İndi kişilərdən heç kəs evdə yox idi. Toy sözü deyildəndən bəri gözlərinə

güc vermiş Təlizər həyətdə qab sürtürdü. Bacılar evdə onları eşidən olmasa da pıçılıyla danışdırdılar, Soltanbikə deyirdi:

– Reyhan, qız özünü tələf eləməsə yaxşıdı. Yamanca dərdə düşmüşəm, neynim, – bilmirəm.

– O canıyanmış baldızın bu nə işi qurayib? Şahdan buyruq çıxıb?

– Qurayıb-eləməyib. Doğrudan da elə çoxdanın sözüdü. O vədə ağılim özümdə deyildi, Telizər doğulanda Şirinbəyim başımın üstündəydi. Vallah, yaxşı yadımda deyil, rəhmətlik qayınanamdı bilmirəm, ya mamaça Məşədi Ağbacıydı bilmirəm, hansısa dedi ki, gəl göbəyim Şirinbəyimin oğlu Zeynalabdinin adına kəsək. Kəsdilər də... Qızın sarışın saçına baxıb, elə adını da bibisi özü Telizər qoydu.

– Nə olsun, o canıyanmış qürbətə də nə çəkdiyini özü bilmir bəyəm?

– Sən allah, Reyhan, canıyanmışı az de... Yazıqdı. O özü də elə bədbəxtədi ki, cəlayi-vətənin biridi.

– Taxt üstə qalsın onu. Bəs qardaşı balasına neyşə qıyır?

– Axı göbəkəsməsidi...

– Sağ olmayaydı. Özünə qulaqyoldaşı istəyir. Cəhənnəmə gedən yoldaşını özündən çox istəyər.

Soltanbikə xoflandı:

– Ay ağılsız, nə danışdığındı? Sözüvün nə behi var, nə baratı. Arvad İmam Hüseyn qulluğundadır. Ağzın öyilər. Sən də gör bir nə deyirsən. İraq-iraq...

Reyhan özü də deməyinə peşman olmuşdu:

– Neynim, ay bacı, beçara qıza yazığım gəlir. Dilim deyənə ürəyim yandığından deyir. Əstəğfərullah, Allah özü bağışlasın. Yaxşı, bəs ney-nəyək indii?..

– Heç bilmirəm... Bura bax, Reyhan, səni and verirəm Həzrət-Abbasa. O balalarının canına, sənə bir sirt açacağam. Nə diş bilsin, nə dodaq.

– Soltanbikə ətrafına baxınıb səsinə bir az da qısdı.

Reyhan maraqlandı və bacısını arxayınlaşdırmağa çalışıb dedi:

– Nə danışdığındı, bacı? Dilim kəlməyə gəlməsin, ağar bir bıçaq da dodağımı açsa. Sözüünü de.

– Bilirsən, qızın könlü qonşumuz Türfə arvadın nəvəsi İrəhimdədi. Göz qoymuşam, görmüşəm ki, gedə də buna hayıl-mayıldı.

– Bıy, Allah xoşbəxt olanlardan eləsin!

– Hardan? Hardadı məndə o baxt.

– Bəlkəm Allah ırasta saldı, bu gecə məsləhətə söz pozuldu! Axı bizim kişi heç bu məsələyə razı deyil. Sənin ərin də onun sözünün

qabağına söz deməz. Evə qayıdanda xəlvətə salıb ərimə deyərəm ki, sözünün üstündə möhkəm dursun.

– Yox, – Soltanbikə başını buladı, – ondan bir şey çıxmaz. Allah ərindən razı olsun. Amma bu xına o xınalardan deyil. Məsləhətdən keçib. Məşədi dediyindən dönməyəcək. Deyir, qızı bacıma qurban verirəm. Qardaşları da çox dedi, illah da bala qaynım Dövrən, qadasiñ aldığım! Amma hamısı Bircəbacını çox istəyirlər. Bir kağız yazıb, oxumağını eşitsən, gözündən ümman yaş gedər.

– Yaxşı, bacı, ağılıma bir şey gəlir. Əgər sən o İrəhim oğlana yaxşı belədsənsə...

– Bıy, gül kimi uşaqdı. Əlində sənəti – papaqçdı. Savadı – Quran qurtarıb, Salamlı-kalamlı, dili-tavazalı. Allah bədnəzərdən saxlasın.

Reyhan xeyli susdu. Birdən ağılına bir şey gəlmiş və qət etmiş adam kimi, kimdənsə intiqam alan kələkbaz kimi qəhqəhə çəkib güldü və tezçə də səsinə qısıb bacısına sarmaşdı:

– Başına dönüm, indi ki elədi, onda xəlvəti çağır oğlanı bir daldaya. Danış, biliş! Fikrində möhkəmdisə, qızın əlini ver əlinə, sal yola.

Soltanbikənin ürəyi atlandı:

– Hara gedəcəklər? Elnən bir olduq. Kişinin göbəkəsmə qızı qoşulub qaçıb.

– Özgə yerə nəş getsinlər? Göndər bizə. Heç bir biyabırçılığı da olmaz. Mənim ərimə pənah gətirənə heç kəs heç nə eləməz. Özü seyid-peyğəmbər övladı. Adı-sanı. Bir də xalası evindən çıxan qıza heç bir üzqaralıq da yaxılmaz. Lap elə adətinişən aşıqlı-zaddı toy elərəm. Yengə-dərnə qoşaram. Üzüağılığını aləmə car çəkdiyyəm.

Soltanbikəni fikir götürmüşdü:

– Baş tutsa, yaxşı şeydi. Amma sonra Məşədi həm sizinən qanlı-bıçaq olacaq, həm də bu işdə mənim barmacağım olmağını bilib, kələkimi kəsəcək.

– Aaz... neynəyəcək sənə Məşədi Səməndər? İntəhası bir beş-alti qapaz ilişdirəcək. Biz arvadları Allah elə döyülməkçin yaradıb. Bir də istəyən ərini qapazı arvada tumardı...

– Yox, iş qapaznan qurtarmayacaq. Sən onu yaxşı tanıyırsan. Bacısının arzusunu ürəyində qoydurduğumuza görə qorx ki, məni də boşayıb, sənin qapına göndərməsin. Onda məni nə deyib oxşayacaqsan? Amma neynim? Hər şeyə dözərəm, Telizər ayrılığına tablaşmaram.

Ananın səsi titrədi, ağlamağa başladı. Reyhan da dolmuş gözlerini köynəyinin qoluylla silib səsləndi:

– Sən yurdda qalmış, mən cana doymuş. Nə olacaq olacaq. Ağlamağın yeri deyil. İş gör, iş olsun. Qızınan mən danışaram. Duyuq sallam onu. Sən oğlanı danışdır. Mən tanımıram.

– Bir Allah bilir ki, balam dərdi olmasaydı, çörəyini yediyim, hələ bir hərzə-hədyan eşitmədiyim Məşədi Səməndərin sözünün qabağına çöp uzatmazdım.

– Aaz, vallah axırı yaxşı olacaq. Beş-altı ay keçəndən sonra ata ürəyidi, yumşalacaq, mum kimi olacaq. Barış-görüş olacaqsız, vəssalam...

– Bəs Şirinbəyim? Ordan bura yeddi qardaş üstünə oğul göndərir toy eləməyə... Əvvəli meydan, axırı zindan Şirinbəyim...

– Onun da dərdi sənə qalıb? Ölənə mürdəşir, qalana yengə olma! Nə çoxdu Şirvanda qız. Qabağına düşüb bir halal südənmmiş yetimdən-yesirdən taparsız, alarsız, salarsız yola. Telizəri görməyib, heç arvadın özü də bapbalaca görüb qızı. Ona qürbətdə qulaqyoldaşı lazımdı. Ala, o da bu...

Reyhan elə danışdı ki, söhbətdə hər şey asan düzəlirdi.

– Kaş dediklərin baş tuta.

– Tutar, tutar. Sən əlli tərpon. Allahdan buyruq – ağızıma quyruq eləmə. Allah səndən hərəkət, məndən bərəkət deyib.

– Sözün yerin alsın, oruc tutaram, nəzir verərəm.

– Mən də üç gün Fatimeyi-Zəhranın vəfatı günün təziyə saxlayıb, “allahaşı” paylaram, ayaqyalın.

Susdular. Reyhan soruşdu:

– Bacı, oğlanın anası, atası necə adamdı? Sonra qızı yağışdan qurtarıb, dolu altına atmayaq ha...

– Yox... nə dediyindi? Türfə nəninin gəlini İrəhimin anası İpək kimi arvadı. Adı da İpəkdi, özü də. Özünün də elə qızda çoxdan gözü var. Anası ölmüşümün xətrin çox istəyir. Hər bayramda min bəhanə-nəynən xoñçadan, pay-paradan göndərir. Arabir “belə gəlinim olaydı Allahın altında” deyir, – hayıf ki, göbəkəsməsi var, dilimiz gödəkdi. Gələ bilmirik”. Özləri də fiğaradılar, heç kəsnən işləri yoxdu. Dədə-baba papaqçı olublar. Ev-eşikləri, bir parça çörəkləri var.

– Olsun, olsun. Onda sözüümüz sözdü. Əvvəl-axır bu camın bir yiyəsi olacaq. Bu gecə mən Seyidqulunu sovxaşdıracam Məşədinin canına. Tutdu aşım suyu, tutmadı başım suyu. Onda dediyimizi elərik sabahdan. Qoy o Kərbəla yolçusu gəlsin görsün ki, yel əsib yengələri oynuyur: oba köçüb, yurdu boş! Onda məcbur olacaq kimi desəz, onu da alıb çıxıb gedəcək. Layaqlı toy da elərsiz gedər.

– Təki sən deyən olsun.

– Olar, olar, inşallah! Allah nəzirimi yerdə qoymaz! Mənim hələ birçə allahaşi nəzirim qəbulsuz qalmayıb!

Soltanbikə üzünü qıbləyə çevirib əllərini göyə qaldırdı.

– Ya rəbbim-qıblə, hər kesin öz əlinin qarasını öz üzünə çək, hər kəsin layağını özünə ver! Özünə əyandı ki, ana ürəyi nələ çəkir! Bala dərdirənə qarı-qarı dilənnəm, gözümdən irəğa qoya bilmərəm. Bal-dızım bədbəxtin nələ çəkdiyini bilərəm. Qıyma balama, ey gözəl Allah! Qıyma ki, istəklisindən qoparılıb Kərbəla çölünün nakam, əsir qızları, imam balalarının gününə düşsün. Yandırma məni, ilahi, yandırma!

Reyhən hiçqıra-hiçqıra bacısına sarıldı.

– Allah səni yandırmamışdan, sən məni yandırdın. Bəsdə axı! Çarığında əsirgəyən, patavasında çıxar. Sən iş gör, heç nə əsirgəmə balançın, Allah da əsirgəməz. Canım canı dərdirəndən, yalvarar qanlısına! Canının dərdirəndən, nə gəlir əlindən onu da elə! Gəlməyəni də elə. Təki balan gözündən uzaq getməsin.

MƏSLƏHƏT

Məşədi Səməndərin evinin hasarına sarı bir kölgə keçdi. Sonra da on dörd gecəlik ayın dumduzu işığından daldalana-daldalana evdən bir qadın aralandı və hasarın bu biri üzündəki tayanın kölgəsinə qısılmış şəxsə yaxınlaşdı. İndi ikisi də ot tayasının kölgəsinə qarışmışdılar. Elə bu anda başları üstündə, hasarın üzərili yeriyən qara bir pişik bərkədən miyoldadı: "Miyov" səsi hər iki gənci diksindirdi. Bir-birinə uzanmış, amma tutuşmağa cürət etməyən əllər birləşdi. Bərk-bərk. Bu Rəhimlə Telizər idi. Bir neçə vaxtdan bəri seçdikləri taya dibində çiyin-çiyinə yumşaq otun içinə batıb oturmuşdular.

– Miyovv... – pişik daha daha da bərkədən miyoldadı və qara sifətidə bir cüt yaşıl işıq parladi.

Məşədi Səməndər nədənsə narahat idi. Həyəət çıxdı, yerdən bir kəsək alıb pişiyə tərəf tulladı:

– Lənətə gələsən, çər dəymiş. Bu nə miyoltudu? Baş-beynimiz getdi. Qoysanam yataq, rahat olaq.

Kişinin səsində səksəkəli Soltanbikə də həyəət çıxdı:

– Nə var əysi, nə yeddi qonşunu bizar cləmisen? Pişikdi də... Allahın heyvanı miyoldamasın ki, sən...

– Uşaqlar yatıb? Bayırda qalan yoxdu?

– Yatmamış neynəyəcəklər? Keç içəri, soyuqlarsan, genə öskürəyin tutar. Tiryək zəhrimar da qurtarıb. Qalarsan öhüldəyə-öhüldəyə.

Kişi yenə də pişiyin qarasına deyinə-deyinə içəri qayıtdı. Ana bir az arxayınlaşıb ərinin dalınca getdi.

Gənclərin qorxudan ödü ağzına gəlmişdi. Bir-birinin ürəyinin tap-pılısını eşidirdilər.

– Anam yamanca qorxdu...

– Anovun qadasın alım...

Oğlan da, qız da yalnız indicə çiyin-çiyinə əl-ələ olduqlarını duyub utandılar. Telizər cəld əlini Rəhimin əlindən çəkib azacıq aralandı:

– Xalam deyir ki...

– Qadasını alım xalaman, nə deyir?

– Deyir: əgər istəməyin yalan deyilsə...

– Ay insafsız, deyəydin yalan deyil axı...

– Nədən bilərəm?..

Bu ərk də oğlanı incitdi:

– Yarı mənə inanmırsan? Bibin oğlunun gəlməyini eşidəndən az qalmışam özümü həlak eləyəm... Neçə dəfə...

Qız onun sözünü kəsdi:

– İrağ canından. Həlak neyşə? Xalam deyir ki...

– Qız "məni apar" deyə bilmirdi. Utanırdı. Oğlan isə, o da buna cürət edə bilmirdi. Qızı əbədilik itirəcəyindən qorxurdu.

– Nə deyir xalan, dərdin mənə?

– Deyir ki, sən anamnan bir özün danış. Xalam nəysə bir təhər çəkib.

Oğlan yalnız indi anladı ki, Telizər keçən gecəki kimi qüssəli deyil, səsində nəşə bir ümid var.

– Ananla? O mənənə danışar? Utanıram axı...

Qız küskün-küskün dilləndi:

– Onda məndən əlini üz.

– Allah cləməsin.

– Onda anamnan danış. Bizim barəmizdə. Yoxsa, dədəm sözündən dönəsi deyil. Məni bibim oğluna...

– Onun yolu yumrulsun, gələndə yerdə.

– Elə demə, bibimoğludu axı...

– Bəlkə meylin onadı?

– Bəsdə, meylin olsa, sənənn burda neyirəm? Amma deyirəm onun da günahı yoxdur. Nə o məni tanıyır, nə mən onu. Bu Allahın yazısidir, məməm deyir.

- Allah yazıbsa, səni mənə, məni də sənə yazıb, Telizər!
- Onda anamnan danış. Utanıb eləmə, xətrini çox istəyir.
- Qayınanama qurban kəsim.
- Tələsmə.
- Yaxşı, bə nə vədə danışım xalamnan?
- Elə indi. Mən gedənnən sonra, anam bura gələcək. Qoy dedəm əməlli yuxuya getsin, sonra. Gözətlə.
- Sən gedirsən?
- Hə...

Oğlan həyəcanla qızın titrək, nazik barmaqlarından yapışdı. Yox yapışmadı. Toxundu bu barmaqlara. Toxunan kimi də hər ikisinin əli geri sıçradı. Hər ikisinin pozulmamış vücudunu həyə təri basdı. Və qız quş kimi uçdu, xəyal kimi gözəndən itdi.

Oğlan tayanın dibində tək qaldı... Xeyli gözlədi. Həyəcandan havanın getdikcə sərinlədiyini duymurdu. Gözünü gah səmada ağır-ağır süzən dolğun, haləli aya, gah da bir az əvvəl Telizərin arxasında qeyb olduğu qarıya zilləyirdi... Nə qədər vaxt keçdiyini bilmədi. Birdən etraf sıx qaranlıqlaşdı. Ay buluda girmişdi. Hardansa göyün üzündə peyda olmuş sıx qara bir bulud nəhəng əjdaha kimi ayı kamına çəkib udmuş, bayaqdan süd kimi, Telizərlə Rəhimin qəlbi kimi aydın, duru aləmi qaranlıqda qərq etmişdi. Rəhim üşüyən kimi oldu. Otun içində çevrildi.

Qəflətən hənərti duydu. Əvvəlcə, hənərtinin bayaqkı miyoldayan qara pişik olduğunu zənn edib baxındı və lap yaxında iri topa bir qaraltı gördü. Seçməkdən çox bunun Soltanbikə ana olduğunu duydu.

- İrəhim... - pıçılısını eşitdi.

Arvada doğru irəlilədi.

- Bəli, xala...

- Oğul, səni bütün əziz istədiklərinin canına, aqam Əbülfəzl-Abbasın qələm olan qollarına and verirəm, bu aramızdakı söhbəti bir sən bil, bir mən, bir Allah...

Oğlan bir az ürəkləndi. Qadına, sevdiyinin anasına yazığı gəldi. Ana ağlayırdı.

- Nəyə deyirsən and içim, xala, bu söhbət məniyənə qəbrə gedəcək.

- Can xala, ömrün uzun olsun. Bax, qızımnan görüşməyinizdən xəbər tutmuşam. Məşədi əmin bilsə, onun başını it başı kimi kəsər. Neyçün ki qız körpəlikdən bacısı oğlu Zeynalabdinə deyiklidir.

Rəhimin səsi batdı. Elə bildi ki, arvad indi ona yalvarıb yaxaracaq: "Əl çək qızdan, yolundan eləmə! Qoy deyiklisinə verilsin. Ayrı olac

yoxdu. Sən də özünə babını tap, Allah xoşbəxt eləsin" deyəcək. Odur ki, ölgün səsle dilləndi:

- Bilirəm, xala!

- Can xala! Belə xalan sənə qurban olsun. Telizər o Kərbəladan gələnə veriləsi olsa, avaravətən olsa, qürbətə düşsə, birçə bibisi kimi çərleyər, çürüyər. Elə mən özüm də vərəmlərəm. Uzun azara tutulub ölləm balamsız. Özü də eşidən gündən güc verib gözlərinə. Yaşı qurumur. Bilirəm, meyli sənədi.

Oğlanın ürəyində nə işə guppuldadı. Ana sözüne davamla tələsik deyirdi:

- Kişilərdən hay çıxmadı. Məşədi əmin heç kəsin sözüne baxmadı. Nə qədər mən də, əmiləri də, seyid peyğəmbər övladı xalası əri də min-nətçi düşdük. "Yox dedi ki, yox. Mən bacımın diləyini öradəm gərək. Bacım orda təkdi. Qızımı ona qulaqyoldaşı verirəm". Onda qızın xalası, o çaylı Seyidin arvadı, bacım bir qurğu qurub. Əgəm sənin sözün safsa...

Oğlanın ürəyində ümid çırağı yandı. Arvadın əllərinə sarıldı, utanmağı-zadı da unudub yalvarmağa başladı:

- Qurbanın olum, xala! Məni çevir o biri balaların başına. Bizi ayırmayın. Nəyə desən, and içim...

Ana arxalığının cibindən balaca bir Quran çıxartdı:

- Bax, əlünü bu Qurana bas. And iç ki, sonra balamın başına qaxınc eləməyəcəksən. Sırrı da, yan qazın əlini sənə tapşırıb yola salmağımı, heç kimə bildirməyəcəksən.

Rəhim qulaqlarına inanmırdı. Demək, bayaq Telizərdəki dəyişiklik buymuş. Oğlanın ürəyi sevincdən partlamağa gəlirdi. Həyəni atıb bu müqəddəs, indi ona göydən enmiş xilas mələyi görünən anam qucaqladı, sinəsindən, Quran qarışıq əllərindən öpdü:

- Bu Quran mənə qənim olsun, əgəm bu sırrı bir adama açsam, sonra da dilimə gətirsəm...

Ana əllərinə doğru əyilmiş, indi ona doğma olan bu alından öpdü:

- Onda durma, get yat. Dincini al. Sabahnan at tədarük elə, yol ehtiyatı gör. Məndən olmasın, özün də anam duyuc sal. Gecə sər qovuşandan sonra qızı götürüb çıx şəhərdən. Gedərsiz Çaylıya. Elə siz səhərə yavuc çatacatda ağa Seyidin nökrü sizin qabağınıza çıxacaq. Amma bax, nəbədə-nəbədə gəlininə toxunasan ha!.. Ağa Seyid köbiminizi kəsdirib halalın eləməyincən ona öl vursan, anam südünün dustağı olasan. Nə bilmək olar...

Qadın fikrə daldı, oğlan yenidən and içdi:

– Sözüm sözdü, xala! Sən ki bu haqqı mənim boynuma qoydun, ölüncən qulunam, axirət dünya anamsan mənim.

– Balamsan, Allah yazan yazıdı, mən yazmamışam, mən pozam. Deməli, hər ikinizin alınının yazısıdı bu. Gedin, xudam sizə yar olsun. Ulduzunuz barışsın. Kəbininizi göylərdə tanrım kəssin. Mələkləri amin desin...

– Ayə... kimson? Hayyy...

Səs Məşədi Səməndərin idi. Kişi dərin yuxuya dala bilməmiş, oyanıb arvadın yerini boş və soyuq görüb eşiyə çıxmışdı. Rəhim ot tayasına gömüldü. Ay yavaş-yavaş buluddan çıxırdı. Arvad əyilib yerdən aftafanı qaldırdı. Rəhim yalnız indi görmüşdü aftafanı, bayaq qaranlıqda, həyəcan içində arvadın əlində nə olduğunu, əyilib yerə qoyduğunun fərqi nə varmamışdı.

– Nə var, əysi? Nə salmışan səsinin yoğun yerinə?

– Hansı cəhənnəmdəsən səhərdən?

– Harda olacağam? Qamım pozulub. Qoymazsan, yığılaq azarımızdan ölək?

Arvad əlindəki aftafa ilə evin səkisinə yanaşdı. Hirsli aftafanı yerə çaxdı, deyinə-deyinə içəri keçən ərinin dalınca evə girdi.

Rəhim quş kimi tayanın dibindən qalxdı. Qapıyaçan getməyə hövsələsi çatmadı. Məhəbbət onu qanadlarına alıb, uca daş hasarın üstündən aşdı.

O gecə dünyada iki xoşbəxt, iki qayğılı, iki yuxusuz adam var idisə, onların biri Rəhim, biri də Telizər idi.

...Gecə aydınlıq idi. Əslində bu, gecənin səhərə dönməyə başladığı, amma hələ heç dan yerinin birçə zərrə belə ağarmadığı bir vaxt idi. Onlar üçü də həyətdə idilər. Telizər, Rəhim... və... və... Soltanbikə ana... Qayğısı başından aşmış ana. Ana da balasını yad oğlan əlinə verib yola salarmı?.. Bəs ana neynər? Ana göydə Allah, yerdə bir ər bildiyi, hər fərmanını Allah hökmü kimi qəbul edəndi ərinə sabah bu iş üzə çıxanda necə cavab verəcəkdə? Kimləri şahid tutacaqdı ki, bu işi öz əlilə görməyib? Kişi ona nə üsul biçəcəkdə, onu bir Allah bilir. Qoy olsun. Analar bundan bətərinə dözdür bala yolunda.

Hazırlıq qurtarmışdı. Heç biri bu gecə gözünü yummamışdı. Göz yummaq zamanydı? Elə bil qoşulub qaçan Soltanbikə ana idi. Ürəyi çırpına-çırpına oğlana axır tapşırıqlarını verirdi. Telizər isə bir kənarda dayanmışdı. Gecə soyuq idi. Qız şalına bərk-bərk bürünüb başını sinəsinə endirmişdi. Bir kəlmə də çıxmıyan dodaqları sınıx sınıx

mışdı. Nə düşünürdü? Nə düşünürdü? Toy günü ola bilərdimi? Ona da qızlara nəsihət olan toydan niyə qismət olmadı? Niyə onun başına ata əl qoymadı, lampa başına dolandırmadı, xeyir-dua vermədi, qayını gəlib belini bağlamadı? Qızara-qızara: "Anam-bacım qız gəlin" demədi. Anası o cavanın boynuna əl kəlağayı dolandırdı? Qapıdan "Allah-allah" sədələri, "Xeyir versin getdiyi evə. Ulduzları barışsın. Allah yarıyanlardan ələsin", – deyib dualı, sonalı yola salmadılar? Nəydi günahı? Oğru pişik kimi daldalardan keçməli. Üzüqara çıxmış kimi qaranlıq gecəyə qovuşmalıdı. Başına duz, üzərlük dolandırın "Get, alnı açıq balam, uzun ağ olsun, məni xəcalət etmədin", – deyib bir el dolusu sevinməli olan anası, Şirvanın xanım-xatın, üzünurlu analarından biri üzüağ balasını qaraüzlü ələyir? Atasının papağını yerə soxur, əmilərini xəcalətli ələyir, el içində. Qayınxatınları qaxınıc olacaq bu iş yazıq Soltanbikə anaya. Nə şəbədələr bağlayacaqlar? Nə mahnılar qoşacaqlar, toylarda, seyrlərdə oxuyacaqlar. Anası qızını öz əlilə verdi, – bundan sonra Telizər gələcək qayınanasının, qayınatasının üzünə necə baxacaq? Urvatı olmayacaq. Olacaqmı? Başa düşəcəklərimi ki, bu dörd eyib-qeyib dərddi. Ana özünü də, balasını da toy tamından, toy bəxtəvərliyindən məhrum ələyir. Başını qaxınıc, üzünü danlaqlı ələyir. Təki balası qürbətə düşməsin. Təki Telizər də bibisi Şirinbəyim yolu yollanmasın. Təki avarevətən olmasın...

Rəhimin isə ürəyində bu qaranlıq gecədə minbir çıraq yanırdı. O bilirdi ki, toy da ələyəcək, bəy də duracaq, başı üstündə çörək də kəsəcəklər, duz, üzərlük də dolandıracaqlar, boynuna əl-yaşıl kəlağayı-lardan xələt də dolayacaqlar. Bacıları, qardaşları, istəklilə qohumları qabağında oynayacaqlar. Tək birçə dərdi vardı indilikdə. Atasını ona atla getməyi məsləhət görməmişdi. "Atla getmə, Rəhim, – demişdi. – daldalardan apar, gözəndən iraq olarsız. İt-qurda irast olmazsız. Çaylı haradadı ki, budu buradaca, qulağımızın dibində. Cavan adamsız, heç səhərin gözü açılmamış gedib çıxarsız mənzilə". O da utsız getməyi məsləhət bilmişdi. Amma ürək ələyib bunu Soltanbikə anaya deyər bilmirdi. Tələm-tələsik arvadla vidələşdi, verdiyi boğcamı aldı, əyilib ölündən öpdü. Soltanbikə ana da bir anlığa döşlərindən süd vermiş kimi ona doğmalaşmış bu başı sinəsinə sıxdı, alından öpdü:

– Gedin, Allah amanatı, İrəhim, can sənin, can balam amanatı.

Sonra da Soltanbikə qızına sarıldı, onu da yanın bağına basdı, sız tapanı bilmədi. Leysan kimi yanaqları aşağı axan göz yaşları içində birçə bunu pıçıldaya bildi:

– Allah amanatı.

Cavanlar həyətdən çıxdılar, Soltanbikə öyildi, aftafadan onların dalınca su çilədi: “Allah bu qaranlıq gecədə yolunuzu aydınlıq eləsin, bala-larım!” – deyər pıçıldadı və cəld evə qayıtdı, qor dolmuş yorğanına girdi.

Rəhim qabaqda Telizər arxada gedirdilər. Öz məhəllələrindən tez aralandılar. Şəhərdən çıxıb Çaylı yoluna düşəndə Rəhim addımını yavaşıtdı; indi o, qızla yanaşı gedirdi.

– Telizər, atan getməyimizi atam məsləhət bilmədi. Yorulacaqsan.

Telizər bir kəlme də cavab vermədi, ürəyi uçundu. “İlahi, atası da getməyimizi bilir. At cəhənnəm” düşündü.

Keyli getmişdilər ki, qabaqlarına köhnə bir arx çıxdı. Rəhim cəld o biri taya hoppanıb əlini Telizərə uzatdı, lakin qız əlini ona vermədi, arxın içinə düşüb, çətinliklə o biri taya keçdi. Rəhim heyrət içində soruşdu:

– Az, əlini neyşə vermirsən, keçirəm səni? İndi paltarın o quru arxdakı pıtrağnan, qılıplınlardan doldu.

Qız duruxmuş dilləndi:

– Sən mənə əlini vurma...

– Nolar ki, əlini tutanda?

– O olar ki, hələ kəbinimiz kəsilməyib. Birdən atamgil, əmilərim gəlib məni səndən alarlar, geri – evimizə apararlar, amma əlim naməh-rəm əlinə dəydiyiçün günaha bataram...

Rəhim güldü, dan yerinin ala-toranında qızın üzünü aydın görmürdü, amma ürəyinin gözü ilə indi bu üzü təsəvvür ələyirdi. Gülə-gülə dedi:

– Ay qız, dəli olma! Bizim kəbinimiz göydə kəsilib, xeyir-duamızı da sənin ananla, qadasın aldığı qayınanamlə, mənim atam verib. Sabah da ağa Seyid kəbinimizi kəsəcək, inşaallah.

Telizər bir addım da ondan yan yeriyə-yeriyə cavab qayıtardı:

– Hə, bax onda heç bir sözü də olmaz. İndiyşə, məndən bir addım aralı yer ki, andım dürüst olsun, yerini tutsun.

Rəhim heyrət və heyranlıqla bir gün irəli Telizərin ona əhd-peyman vaxtı dediyi sözləri xatırlayırdı: “Atam da var, anam da. Atamsız da dözmərəm, anamsız da. Amma sonsuz qalmağa taqətəm yoxdu. İndi ki sən də bu fikrə gəlmisən, onda al məni, apar məni, harda koma qursan – ora kaşanəmdi. Atını kola bağlasan – dibi evimdi. Ağac altını düşərgə eləsən – yurdumdu”. Qız onunla yad kimi yanaşı gedirdi, amma doğma səsi oğlanın qulaqlarını oxşayırdı.

Elə bil bütün Şamaxı Kərbəladan gələnləri qarşılamağa çıxmışdı. Karvanın gəlmək xəbərini hələ dünəndən, çaparxanadan eşitmişdilər. Şəhərdən Kərbəlaya gedən qohumlarını qarşılamağa gələnlər, xüsusi mollalar dəvət ələmişdilər. Həl'əta, ərrəhman, yasin¹ oxuyanların səsi bir-birinə qarışmışdı. Təpəsinə, belinə xına yaxılmış ağ yunlu, burma buynuzlu qoç-qurbanlara qənd yedizdirən uşaqlar hərdən böyüklərdən yayınıb, göz-göz ələyib qoçları döyüşdürürdülər də. Amma böyüklərin nəzərinə çarpan kimi şapalaq yeyir: “Haramzada, qurban qoçu döyüşdürülər?” sözlərilə yenidən ciddi sima taxınır, qoça əlinə gələn şimdidən-zaddan verirdilər. Su, şərbət nəziri olanlar da satılını, dolçasını əlinə alıb gəzdirir, mis qırxaçar camı ilə şərbət meyli çəkənlərə şərbət, su istəyənlərə imam Hüseyn, susuz can verən “körpə Əlişəgər” eşqinə su paylayırdılar. Şəhərin dilənçiləri, tabaqçıları, ayaqçıları da arada-bərədə dolaşır, dilənən payını yığır, alverçi alverini ələyirdi.

Hava hələ çox qızmamışdı. Uzaqdan toz dumanı göründü. Yorğa səmənd at minmiş çapar tozun içindən peyda oldu.

– Gəlirlər... gəlirlər...

Məşədi Səməndər də burada idi. Abırlı kişilərlə birlikdə iri bir tut ağacının altında əyləşib, Kərbəladan gələn karvanı gözləyirdi. Bircə bacısı Şirinbəyim oğlu Zeynalabdin bu karvanla gələsiydi. Kişi zahirdə sakit otursa da, batində özünə yer tapa, heç bir məkanda duruş gətirə bilmirdi. Neçə gecə idi gözüne yuxu getmirdi: “İlahi!” – deyirdi, – “Məni üzükərə elə” deməyə də dilim gəlmir. Neynim, necəliyim? Baladı. Balanı bəla ələyəni lənətə gəlsin, min təsbəh. İlahi! Özün məni xar elmə də, deyə bilmərəm, xar olmuşam. Həm el içində, həm bacı qabağında. Həm Allah qulluğunda... “Kişinin dili tanışlara cavab verirdi, amma qulağı öz ürəyinin sözlərindən başqa söz eşitmirdi. İndi düz bir ay idi ki, Telizər Rəhimə qoşulub qaçmışdı. Elə bir onunçun görünməmişdi bu dərd. Bircə Məşədi Səməndərin başına gələsiydi, kişi namusa-qeyrətə boğulub əvvəl əldə Çaylıya baldızıgilə gedib qızı tapar öldürər, sonra da gəlib xəncəri öz qarnına soxar, ləhmətdən yaxasını qurtarardı. Amma eldə-obada o qədər qız qaçırdan, qoşulub gedən var idi ki, birini vermirdilər; birinin toy xərcinə gücü çatmırdı,

¹ Quran surələrinin adıdır.

birinin tay-tuşu deyildi. Qərər, o qədər dərd vardı bu dünyada ki! Hansını sayasan? Ayrı vaxt olsaydı bəlkə də, Məşədi Səməndər qızın bu işinə o qədər də məhəl qoymazdı. Bir qızı, qoşulub gedib. Hələ üstəlik də Çaylı Ağa Seyid kimi adamın evinə. Ağa Seyid kimi bir kişi onlara sığınacaq verir, doğmaca xalasının evində kəbini kəşilib, toy olub. Ağa Seyid kişinin, seyid peyğəmbər övladının əliynən kəbini kəşilib... Başqa vaxt olsaydı, bir-iki aydan sonra Ağa Seyid günahkarları onun evinə özü öz ayağıynan, öz əliynən gətirər, bir qoyun da kəsər, bərişiq eləyərdi, hər şey də qurtarıb gedərdi. Amma iş elə ondadı ki, bunlar mümkün deyil. Qız Şirinbəyim oğlu Zeynalabdinə deyikli idi. Oğlan qızı aparmağa gəlir. Burda oba köçüb yurdu boş! Day bu dərdin altından nəylə çıxmaq olar? Bu ağıllı qurama anası Soltanbikənin qurtaması olacaq. Yoxsa qızın ağılına qoşulub qaçmaq da gələydi, xalasıgil, Ağa Seyidgil ağılına gəlməzdi, cürət eləməzdi. Elə Soltanbikə bacısıyan düzəldib bu qurğunu. Özü də qız gedəndən dərdəcər olub düşüb yorğan-döşəyə. Elə birinci gün qızın Ağa Seyidgildə, baldızının əlində olduğunu bilən kimi Məşədi Səməndər işin əslini anladı, arvadını bir xub əzişdirdi. "Amma day hay hara çatacaq? Qıza naməhrəm əli dəyib. Bir gecə qız gedəynən bərr-biyabanda Aysəynən Səffan kimi bir yerdə qalıb. Qeyrətinə qurban olduğum şahı-Mərdan, Həzrəti Əli qəbul eləməyib. O mənim birinci imamımdı. Mən necə qəbul eləyim? Yox, ona verə bilməzdim. Heç bacım balasını da başısağğı eləyə bilməzdim, – geri qaytarıb. Naməhrəmnən bir yerdə yol gedən qızı".

Düşüncələr Məşədi Səməndəri yamanca yıxmışdı. Amma yaxşı ki, çoxbilmiş şirvanlılar hələ işin yarısını bilirdilər, yarısını bilmirdilər. Hamı Telizərin qaçmağını eşitmişdi. Şamaxılılardan söz gizlətmək olar? Bilirdilər. Bir şeyi bilmirdilər ki, yaxşı, axı bu qız niyə qaçıb? Rəhim onların qonşusu. Bir ağıllı oğlan. Əsil-nəcəbəti, varı-halı da ortabab, pis deyil. Görəsən nə var burda? Bəlkə xudanəkərdə qız üzqaraymış. Yox əşi, onda heç Rəhim özü də yovuq durmazdı haram tikəyə. Toyunu da doğmaca xalası əri seyid peyğəmbər övladı Ağa Seyid eləyib. Burda nə hikmət var? Hikmətin Zeynalabdinlə bağlı olduğunu şamaxılılar bilmirdi. Şamaxılılar bilmirdi ki, Zeynalabdin məhz bu günlərdə, məhz elə təkcə evlənmək qəsdıyla ata-anası tərəfindən Şamaxıya göndərilib.

Məşədi Səməndər bacısı oğluna nə yolla cavab verəcəyini kəsdirməmişdi, heç bir qərara gələ bilməmişdi.

Çavuşun Zəminxara üstündə oxuduğu münacat eşidiləndə kişinin gözlərindən leysan yağışı yağmağa başladı. Durdu, çuxasının qolu ilə gözlərini sildi, karvana sarı irəliləməyə başladı. Aləm bir-birinə qarışmışdı. Oğullar "ata", qızlar "ana", bacılar "qardaş", ağsaqqalı döşünə düşmüş ata-babalar "oğul" deyib, Kərbəla karvanına sarı cumdular. Qoyun-quzu sağın vaxtı mələşən kimi hamı səs-səsə vermişdi. Bir-birini qucaqlayan, bir-birinin əlini öpən, ayağının tozuna qurban-sadağa gedən kim idi... Bu ayaqların tozu Kərbəla tozu idi,

– Ziyarətlər qəbul!

– Allah sizə də qismət eləsin!

– Ağa mətləbinizi versin!

– Allah qismət eləsin!

– Mübarək... Kəblayı... – səslər bir-birinə qarışmışdı.

Təzə kərbəlayılar "kərbəlayı" adı ilə çağırıldıqlarını eşitdikcə çıçəkləri çırtlayırdı. Bəzisi əlaltında belə məqam üçün saxladığı xurmadan görüşə gələnlərə bir-bir paylayırdı. Təbərrik xurmanı gözüne, ağrıyan yerinə sürüb, yanından xırdaca bir dişdəm götürəndən sonra müqəddəs bir şey kimi təmiz əsgiyə büküb qoltuq cibinə qoyanlar da var idi. Bu müqəddəs xurmadan evdəkilərin də feyzyab olmasını istəyirdilər.

Ara sayxaşmağa başlayanda, tanımadığı bacısı oğlunu gözlərilə axtaran Məşədi Səməndər hay-huylu dəstədən xeyli aralı durmuş cavan oğlanı gördü. Bacısının doğma cizgiləri hələ sərt tüklənməmiş bu cavan üzde çox aydın görünürdü. Yüz cavan içində görsəydi də qanı çəkərdi, doğma gözləri, qaşları, dodaqları və çənəni tanıyardı.

Məşədi Səməndər onu Şirinbəyim cizgilərindən tanıdı. Amma Zeynalabdin dayısını heç xəyalında da canlandıra bilməzdi. Əgər anasına bənzər cizgidən-zaddan vərdisə da, onları çoxdan bozarmağa başlamış saqqal, biğ ört-basdır eləmişdi. Bu ağlayan, sevincindən, vəcdindən, həsədindən göz yaşa tökən, rıqqətə gəlib başına döyən, bir-biri ilə qucaqlaşb öpüşənlər içində onun dayılarından da olduğunu ayırd edə bilmədiyindən çəkilib bir qırağa durmuşdu. Görüşlərə mane olmamaqçın, eləcə dayanıb baxırdı. Gözləyirdi ki, ilk həyəcan keçsin; kim isə ona diqqət etsin. Etməsə özü səhər camaatından birini qaralayıb dayılarını, ən əvvəlcə əlbəttə, məşədi Səməndər dayısını xəbər alsın.

Məşədi Səməndər isə artıq onu tanımışdı. Amma kişi bacısı oğluna yaxınlaşmağa cürət eləmirdi. Axı yaxınlaşb nə deyəcəkd? "Deyiklin qoşulub qaçıb, atasının, əmilərinin papağını yərə soxub", – bunumu

deyəcəkdi? Elə ürəyi bu uçunmadaydı ki, Kərbəla karvanına yaxınlaşan kiçik qardaşı Dövrənı gördü. Daha dayanmaq yeri deyildi. Özünü irəli verib, Zeynalabdinə yaxınlaşdı:

– Bala, sən Zeynalabdin deylsən?

Cavan bu sualı gözləse də kişinin dayılarından hansı və ya onların qarşılamaq üçün göndərdiyi başqa bir qohum olub-olmadığını bilmədiyi kişinin üzünə mehribanlıqla gülümsədi. Dövrən isə bacısı oğlunu eləcə bu təbəssümdən tanıdı. Şirinbəyimin təbəssümüydü. Qızlıq çağındakı... Uzun illərin həsrəti qardaş bircə söz demədən qürbətın çürüt-düyü bacısını qucaqlaymış kimi oğlanı Məşədi Səməndərdən əvvəl bağrına basdı:

– Xoş gəlmisən, bacioglu, bu sənın dayın Məşədi Səməndərdir, mən də kiçik dayın Dövrən. O birilər də ya elə hindilərdə özlərini bura çatdıralar, ya da biz evlərə çataçatda irastlaşarıq.

Məşədi Səməndər də bacısı oğlunu qucaqlayıb öpdü. Zeynalabdin ortada, dayıları yanda evə tərəf yollandılar. Məşədi Səməndər elə birinci dəfədən sözü Dövrənın yanında kəsə kəsmək istədi. Sonra evdə, qonum-qonşu arasında söz-sov, çaşbaşıq olmasın deyə indicə "Deyiklin ölüb, bala, başın sağ olsun" demək istədi. Məgər gecə sübhəcən Kərbəla karvanının gəlməyini eşidib yerində qovrulan Məşədi Səməndər üçün Soltanbikə ana ağı çəkməmişdi:

Dədəm olmayacaqsan,
Nənəm olmayacaqsan,
Niyə belə yanırsan?
Kərəm olmayacaqsan...

deməmişdi? Məgər bu ağı əzizinə ağlayanlar, əzizinə yananlar üçün deyilmirdi? Məşədi Səməndər üçün indilikdə Telizər ölmüşdü.

Kişi bacioglunun üzünə baxa bilmirdi. Zeynalabdinin əlindən tutub fasiləsiz hal-əhval soruşan Dövrən onun qanının arasına girmişdi. Qardaşının vəziyyətini bildiyindən Dövrən ara vermədən bacısını soruşur, yolu necə gəldiyini xəbər alırdı. Birdən qəlbində qəti qərar verən Məşədi Səməndər Dövrənın sözünü kəsdi:

– Oğul, dedi, – bizə bir iş üz verib, qoy elə əvvəl əldə deyim ki, sonra...

Dövrən təəccüblə qardaşına baxdı, bir söz demədi. Məşədi Səməndər sözünə davam etdi:

– Bacımın sənə deyikli elədiyi qız ölüb. Qırxı da çıxıb. Anası elə indinin özündə də azardı. Qabaqcadan deyirəm ki, sonra...

Dövrən özünü itirdi. O bu yalanı gözləmədi. Zeynalabdin isə duruxdu, belə hallarda dayıya nə deyiləcəyini bilmirdi. Odur ki, atasından eşitdiyi "Allah rəhmət eləsin, başınız sağ olsun" u mızıldadı. O, dayısına, dayısı ailəsinə üz vermiş bədbəxtlik üçün kədərləndi, amma tanımadığı, üzünü ömründə görmədiyi bu deyikli üçün nədənsə o qədər də sıxılmadı. Sadəcə bir təəssüf hissindən başqa qəlbində heç bir şey yox idi.

Onlar daha danışmadılar. Dövrən də suallarına ara verdi. Təziyyəyə xas dərin sükut içində evə yaxınlaşdılar. Qapının ağzında onları xeyli adam gözləyirdi. Dayılar, dayıdostular, dayıqızı və dayıoğlanları... Elə ailə özü bir xeyli adam idi. Dayılarından hansısa qara bir qoçu onun ayağı altına yıxıb qurban kəsəndə, bütün külfət bircə-bircə Zeynalabdini qucaqlayıb öpür, hal-əhval tuturdu. Dövrən qəm doryasındaydı. Qardaşlarını və qardaşı arvadlarını bircə-bircə yanlayıb, xəlvətləyib Telizərin "ölümü" məsələsini onlara da anlatdı ki, sərkeçlik düşməsin... Zeynalabdinin Şirvanda, onun paytaxtı Şamaxıda birinci günü belə başladı...

ŞAMAXIDA

Zeynalabdin Şirvan torpağına qədəm basanda təbiət hamilə idi. Bütün aləm nəsil qayğısına dalmışdı. Ağaclar çiçəyini töküb meyvəsini düymələməkdə, toyuqlar hində, quşlar yuvada bala bəkləməkdə, taxılların qurşağacan qalxmış göyörtisi sünbül üçün diş vurmaqdaydı. Quzular, çəpişlər göy otlar üstündə oynayıb, qarakeçə komalı kəndlərdə köç təbili vurulurdu, yaylağa qalxmaq vaxtıydı. Belə bir zamanda Zeynalabdini cavan dayısı Dövrən seyrə çıxarmışdı. Onlarla seyrə gedən beş-altı gənc Zeynalabdinlə Dövrən arasında irili-xırdalı cavanlardı. Dövrən onları bacısı oğluna uyğun qohum gənclər içindən seçib çağır-mışdı. Oxuyanı da var idi, çalanı da, şeir deyəni də. Cavan olsa da, hamı Zeynalabdini "kərbəlayı" çağırırdı.

– Deməsək, günaha batarıq, – deyirdilər.

Quzu kəmişdilər, kabab bişirəcək, çöldə göy otlar üstündə bulaq başında oylənəcəkdilər. Bütün bu oylənəcə hovəsində baxmayaraq. Zeynalabdin çox fikirliydi. Bir neçə gün idi ki, böyük dayısının evinə düşməsinə baxmayaraq, o biri dayıları və başqa qohumları onu növbəylə evlərinə qonaq aparırdılar. Aparmaq üstündə mübahisə düşürdü. Bəzən gecədən xeyli keçənəcən qonaq aparıldığı evdə qalır, sonra ona

bir cüz Quran oxutdurub avazına, tələffüzünə “qurban olum” deyər-deyə qulaq asırdılar. Anasını, atasını, Kərbəladə yurd salmış qohumlarını soruşurdular. Günlər bütöv bir qonaqlıq dəsgahı içində haylı-küylü keçirdi. Evə çox gec, yatmaq üçün qayıdırdı. Qayıdırdı deyəndə ki, az tanıdığı şöhrin qaranlıq küçələri ilə onu evəcən ötürüdü. Bəzən elə qonaq getdiyi yerdəcə qalmağa məcbur olurdu. Amma bu təsadüfi halda olurdu. Çünki dayısı Məşədi Səməndörün inciyə biləcəyindən ehtiyat eləyirdi. Bununla belə xəstə dayıdostunu Soltanbikəyə də əziyyət vermək istəmirdi. Soltanbikə xəstə idi. Amma Zeynalabdin bunun bala iürmiş ana xəstəliyi olduğuna şübhə etməyə başlamışdı. Ümumiyyətlə, dayılarının münasibətində nə isə bir qəribəlik duyurdu. Əvvəlcə, deyiklisinin öldüyünə doğrudan da inanmış, təəssüflənmişdi ki, dayısının başına belə bir fəlakət gəlib, bəsböyük övlad itirib. Amma günlər keçdikcə o bu evin ölüm girmiş ev olduğuna inanmağa başlamışdı. Ürəyinə girən şübhəni kimdən, necə öyrənə biləcəyini bilmirdi. Necə deyirdi Baba Sakit dərviş: “İnsan da peyk kimidir, Günəş ətrafında fırlanan Yər kimi. Odur ki, mən də, biz də fırlanırıq. Onun başına fırlanır q və haqqə çatmaq, haqqə irişmək, Yəzdana qovuşmaq üçün yoldur bu. Boyun bükmək – təslim əlamətidir. Təslim olma. İslam təslimdən gəlsə də, onu sülh kimi qəbul et, təslim kimi yox!”

Bu sözlər dayısı Dövrənin elə dünən ona Telizər məsələsini danışdığı andan bəri qulağında cınlayırdı: “Nə yaxşı eləyib o üzünü görmədiyi, tanımadığı deyiklişi Telizər qız?! Lap əcəb eləyib ki, təslim bayrağı qaldırmayıb, Kərbəlayı Axund İskəndörün hüsurunda anam nə gördü ki, o nə görüydi? Lap yaxşı eləyib o Telizər qız! Sevdasına, diləyinə, istəklisinə qovuşub. Məni də qayğılardan azad edib. Onsuz da... bu yol mənim yolum deyildi”.

Göy çəmənlikdə dirsəkaltılara yayxanmış bir cavan könlünü açmaq üçün Zeynalabdinə Şirvan lətifələrindən birini danışdı. Aralıda cavanlar daşları cərgələyib arasına kömür tökmüş, Şamaxı qaydası ilə quzu ölini xırda tikələrə doğrayıb şişlərə çəkir, kabab bişirməyə hazırlaşır, eyni zamanda yoldaşları arasında lətifə ustası kimi tanınan oğlanı dinləyirdilər:

– Deyir, bir molla qəbiristanlıqda namaz qılırımı. Bir dəstə lotu da fit çala-çala qəbiristanlığın qırağında dayanıb molların namaz qılmağına tamaşa eləyirmiş. Molla namazı qurtarıb üzünü onlara tutur, təhənnəh deyir: “Ayıbdı, axı burda sizin də qohum-əqrəbanız var, qıldığım namazdan onlara da çatır. Siz fit çalıb qoymursuz nə dediyimi biləm”. Deyirlər: “Molla, burda qohumumuz var, amma yaxşı tanıyırsız onları.

Bəzisinin namazdan, bəzisinin fıstırıqdan xoşu gəlir. Sən namaz paylarını verdin, biz də fıstırıq paylarını”.

Hamı güllüşdü. Zeynalabdin isə öz ələmindəydi. Baba Sakit deyirdi: “Ölümdən heç kəs, nə cahil, nə kamil yaxa qurtara bilməyəcəyini bilə-bilə bizə sığınan, lakin ölümə məhkum bigünah uşaqları niyə dünyaya gətirək? Axı bilirlik ki, o günahsız, o zərif, o köməksiz körpələr öləcək?” Yaxşı elədi Telizər qız qoşulub qaçmaqda. Mənim yolum başqadı. Arabir lətifəçi cavanın səsi qulağına dəyirdi.

– Deyir canavardan soruşublar: “Canavar qardaş, aran yaxşıdı, yaylaq?” Cavab verib ki: “El dağa köçəndə yaylaq yaxşıdı, arana köçəndə aran”.

...Dünən dayısı onu xanın qulluğuna aparmışdı. Xan vaxtilə Şirvanda baş verən keçməklərə, qoşunkeçdiliyə, xanların bir-birilə didişməsinə, xanın su yerinə axmasına dözməyib bu “kafiristandan, qan-qan deyənlər” ölkəsindən baş götürüb gedən cavan Axund İskəndör haqqında eşitmişdi. Onun Kərbəlaya köçməsi xəbəri xanın qulağına çatmışdı. Özü də Şirvan bər-bəzəyi ilə. İndi xan onun oğlunun Kərbəladan gəldiyini, özü də çox qabil cavan olduğu xəbərini eşidincə qulluğuna çağırtdırmışdı.

Sevincindən yerə-göyə sığmayan Məşədi Səməndör bacısı oğlunu da götürüb xanın qulluğuna yollanmışdı. Xan Fit dağındakı qalaçasına arandan təzəcə köçüb gəlmişdi. Əynində al məxmərdən çuxa vardı, çuxanın yaxası xırda mirvarilərdən tikilmiş yaxalıqla bəzənmişdi. Göy məxmər şalvarının rənginə münasib boğazı tikməli uzunboğaz çəkmə geymişdi. İrən padşahlarını təqlidlə yarımtaxt üstündə əyləşib qolyan çəkirdi. Büllür qolyanın qəmişi Zeynalabdinin indiyəcən görmədiyi bir uzunluqda və yaraşıqda idi. Buna heç qəmiş də demək olmazdı. Yekəcə bir zuma kimi qara qalın ağacdən qayrılmış üzərinə sədəf və qızıl piləklərdən bəzək vurulmuşdu. Ucundan uzanıb yerdəki büllür qolyana bənd edilmiş xortum görünməsəydi, xanın zuma çalmağa hazırlaşdığını zənn edərdin. Amma qolyanın xorultusu, xortumu büllür qabdakı suyun pıç-qıltısı, üstə tütünün arabir tüstülənməsi bunun zuma deyil, məhz qolyan olduğunu bildirirdi.

Xan Axund İskəndörün oğlunu məhribanlıqla qarşıladı. Uşaqlıqdan, gənclik illərindən tanıdığı, amma indi unutmaqda olduğu sınımasını yadına saldı. Bir şey çıxmadı. Xoş-bəşdən sonra öz şuxsı Qurannı gətirdi. Nökərlər xanın əmrilə rəhili Zeynalabdinin qonşorına qoyub, yetmiş misqal qızıl və olvan rənglərlə müzəyyənləndirilmiş ipək

vərəqlərə gözəl təstəliq xəttile yazılmış qədim dədə-baba Quranını onun üstünə açdılar.

Xan buyurdu:

– Kərbəlayı, bizə bir neçə ayət tələvət eylə.

Görünür, Zeynalabdinin Quran oxuması xanın xoşuna gəlmişdi. Tərifləyib dedi:

– Allah müəlliminin imanını kamil eləsin. Amma mən molladan başqa heç kəsin gəlib o müqəddəs məkanlarda təhsil almasının tərəfdarı deyiləm. Çoxlu ehsan da göndərirəm tüllablara, Kərbəla xuddamlarına, Hüseyin qullarına. Dua eləsinlər. Bu qarmaqarışq zamanda kafir qoşunları, düşmən ayağı bizim torpağa, xanlığa dəyməsin. Az çəkməmişik çəkişmələrdə. Aralıq çox qarışıqdır, kərbəlayı, xanların çoxu kafiristana üz tutublar. Elə bilirəm, üstümüzə dağ gəlir...

Cavan olsa da, indi xeyli gözü açılmış Zeynalabdin düşünürdü: “Bəlkə elə o xanlar haqlıdı. Bəlkə elə silahımız bu birlikdədi? Onsuz da hər kiçik məmləkət arxasını bir dağa dayamalıdı. Dünyagörmüş Baba Sakit də belə söyləmişdi”.

Xan isə deyirdi:

– Elm öyrən, dünyanı göz öyrən, amma molla olma! Balaca bir xalq üçün bu qədər molla bəsdı.

“Bunu nə zaman dedi xan? Hə... Mənə yanında qalıb vəzifə təklif eləyəndə. Dünyanı gözib görmək istəyirəm deyəndə ona. İstə məndən hansı vəzifəni istəyirson?” – deyib soruşdu. “Vəzifə, ad, mükafat layiq olana hökmdar tərəfindən verilməlidir, – dedim, – öz arzusu, diləyi çalışıb-çapalaması, dil-ağız yalvarmaq ilə mükafat, vəzifə alınmaz, ləzzəti ilə, xalq arasında layiq olmadığı vəzifə, mükafat alan adamın qiymət və hörməti də olmaz”, – dedim. Hə, bax, onda mənə dedi ki: “Elm öyrən, dünyanı göz öyrən, amma molla olma”. Deyəson, söhbətlərimiz döşünə düşmüşdü, razı qalmışdı. Gözüaçaq, başa düşən adamdır”.

Zeynalabdin yerindən qalxdı, xatirələrini yenidən yaşaya-yaşaya meşəliyə doğru üz tutdu. Əli ilə ağaclara toxunmaq, hər tumurcuğa toxunub “bağa xoş gəlmisən” demək istəyirdi. Qəribə bir hal keçirirdi. Heç özü də bilmədən gecə dayıdostusundan eşitdiyi bir bayatı xatirində səsəndi:

Aydan arı, ay bala!
Sudan duru, ay bala!
Mən yarıya bilmədim
Sənə yarı, ay bala!

Allah yarısın, balanı dayıdostu! Xoşbəxt olsun balan. Baba Sakit deyirdi ki: “Dünyaya qonaq kimi gəlib-gedənlərdən zəhləm gədir. Tənbəldilər. Bu gözəl dünyamızı gözəlləşdirmək, bir iz qoyub getmək lazımdır bu dünyadan. İllər uzununu gözib-dolandığı m cahan mənə bunu öyrətdi. Odur ki, vətənimə qayıdıram. Bir iş görmək, bir əməl qoyub getmək üçün. Yoxsa heç dünyaya gəlməyin mənası olmazdı. Dünya da xaraba qalardı. Dünya elə bu “nə isə”ni eləyib gedənlərin havasına, hesabına yaşayır və gözəlləşir. Mən də gözib, görüb etməyə qayıdıram”, – dedi.

Dayıdostu! Sənin də balaların dünyanı gözəlləşdirənlər cərgəsinədəi. Xoşbəxt olsunlar. Mənim yolum isə, mənim yolum başqadı... Necə soruşdu o əddamə dəvəş? “Yolun haradı, baba?” Baba Sakit dedi: “Şirvana”. “Şirvan nədi, nə deməkdi? Şir-van – Şirlər ölkəsi? Ya şər-van – Şərlər ölkəsidir?” Sakitcə məndən eşitdiyi cavabı bir az dəyişdirib dedi: “Deyənin qabiliyyətinə baxır”. İndi mən də bu şirlər ölkəsi – Şirvandan səyahətimə başlayacağam. Gəzib Sakit baba kimi görəcəyəm. Sonra bəlkə, mən də bu gözəl dünyamızı gözəlləşdirənlər cərgəsinə qoşula bildim. Qoşuldu...

– Kərbəlayı... m... i... i...

– Ayə, kabab soyudu, harada qaldın?

Təzə dostları və kiçik dayısı Dövrən onu çağırırdı.

SEYR

Yollar onun təcrübəsini artırırmışdı. Yollar onu öz əsrarəngizliyi, yeni-yeni biliklər verməsiylə cəzb edirdi. O ind-i-ndi kişi həddinə dolurdu. Dayıqızı əhvalatı onu hələ Qohqohə qalasındaykən gəldiyi bir fikirdə möhkəmlətdi. Əgər dayıqızı Telizər öz sevdiyinə qovuşmasaydı, atası iradəsi əleyhinə gəlməyib bibisi oğlunu gözələsəydi, bəlkə də Zeynalabdin ona evlənilib Kərbəlaya qayıdar, dünyanı səyahət etmək fikrinə düşməzdi. Bəlkə də Şirvan gözəli Telizərin məhəbbəti, bu məhəbbətin Kərbəla günəşi kimi yandırıcı ehtirası gəncin qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edirdi. Baba Sakit də unudulardı, onun nəsihətləri də, verdiyi biliklər də, yollar da... İndi o artıq ata seçkisi ilə evlənməyə məcbur olan cavan deyildi. Bu bir neçə ay səyahət və Şirvan qonaqlıqları onu tamamilə doyışmışdı. İndi o kişi idi, bir kişi idi. Bir neçə aylıq yollarda bir neçə illik böyümüşdü. Təcrübə qazanmışdı. İndi taleyinin

həllinə özü qərar verə bilirdi. Verdi də. Evlənməyəcək. Dayısı Telizər məsələsinin üstü açılanda ona demişdi: “Oğul, sənin istəkli ananın yanında məni xocalət qoyan qız mənimçün, doğrudan da, ölüb. Sən onu da görməmişdin. Nə təfəvütü, razı ol. Sən də məni anan yanında üzqara eləmə! Qoy səni elmizin-günümüzün ən gözəl, ən başaşağı namuslu, adlı-sanlı külfətlərindən birinin qızına evləndirim”.

Zeynalabdin Məşədi Səməndərə bir söz deyə bilmədi. Yanaqları al-atəş yandı. Başını aşağı dikib durdu. Sonra bu sükutun razılıq kimi qəbul oluna biləcəyindən ehtiyat etdi. Üzünü kiçik dayısına tutub dedi:

– Dayıcan, əvvəla, bir insanı istəmədiyi tikəni yemədiyi üçün ölü saymaq Quramın kolamlarına da ziddi. Digər tərəfdən bu addımı atmağa ata-ana rızası vadar etmişdi. Mən dünyanı görmək, görmək istəyirəm.

Dayılar bir söz deyə bilmədilər. Zeynalabdin Şamaxıda keçirdiyi bütün qalan günlərini düşüncələrə dalğın, susqun keçirirdi.

Baba Sakit Qaradağ nahiyəsində Baft adlanan yerdə uca dağın zirvəsində yerləşən Qəhqəhə qalasını ona göstərmək üçün sarbandan xüsusi izn istəmişdi. Bir neçə maraqlanan dərviş, səyyah və hətta təzə kərbəlayılardan da onlara qoşulmuşdu. Baba Sakit Qəhqəhə qalasının tarixindən, onun hələ moqollara qarşı mübarizədə rolundan, səfəvi şeyxlərinin təhlükə zamanı öz xəzinələrini burada gizlətməsindən, şah İsmayıldan sonra qalanın öz əhəmiyyətini itirib, qədim mübarizələr məskəni şöhrətini həbsxanaya dəyişməsindən, Təhmasibin oğlu İsmayıl Mirzənin, Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzənin, daha kimlərin bu qalada ömür çürütməsindən, nə arzular, nə ümidlər bəsləməsindən danışdıqca deyirdi:

– Möhkəm, etibarlı qalaydı. Şah və xanların sığınacağıydı. İnsan öz keçmiş tarixini bilməlidir ki, öz həyat yollarında düzgün istiqamət götürə bilsin. Səpməsin. Kimin nəslidir, hansı kökün üstündə bitib. Bilməliyi insan. Dünyamız yalqın bir güldandır, övlad, içində tikan da ələkə bilərə, gül də. İnsanlığımızdan asılıdır. Bu insanlığı isə dünyanı gözib, onun yaxşılı-pisli adamlarını, ölkələrini, quru səhrası ilə behişt vəhəsinə, uca dağları ilə dərin dərələrini, gur şələlələri ilə kor bulaqlarını görmək, tələməq lazımdır. İnsan əməli dünyanı cənnətə də döndərir, cəhənnəmə də. Qəhqəhə qalası kimi. Qürur mənbəyi, yenilməzlik rəmzi və qədrliyini bilmək istəyirənsə, onun əməllərini say. Elə əməlləri sayılmalı olan insanlar yaxşılardır. Elə əməlləri sayılmalı insanlar dünyamızı behiştə döndərməyə qadirdilər. Fərabə buyurub ki: “Gözəl

əxlaq və zəka insanın fəzilətlərindəndir. Bunlar bizə yetkinlik qazandırır. Bu insan fəzilətini bilmək, öyrənmək üçün insanın yaxşılarını və pislərini görüb tanımaq lazımdır”.

Elə o zaman Qəhqəhə qalasından ənəndə Zeynalabdinin səyahət-lər etmək fikri möhkəmlənmişdi. Qəlbində ata-ana rızasına boyun əymək zərurəti təəssüf doğururdu. İndi şükür ki, bu məncə də öz-özünə dağlıb getdi. Telizər xanım ağıllı iş tutub, onun yolunu açdı.

ŞİRİNBƏYİM

Kərbəlada ana əli duada bala yolu gözləyirdi.

Qonşularında bir kərküklü qadın var idi. Bir gün qoltuğunda qara bir toyuqla həyətə girdi. Kərbəlayi İskəndər təzəcə getmişdi. Həyətdə Şirimbəyimdən başqa heç bir kəs yox idi. Arvad yaşmağını aşağı saldı, toyuğu başının üstünə qaldırdı.

– Bacı, – dedi, – sənə balan üçün fal açacam.

Şirimbəyim maraqla arvadın hərəkətlərini izləyirdi. O bu qara toyuğu yaxşı tanıyırdı. Başağrısından şikayətlənənlər gəlib yalvarıb-yaxarar, ondan bir qara toyuq yumurtası alar, ya da dəyişib aparar, mollaya dua yazdırardılar. Deyilənə görə, dua ancaq birəcə dənə də ağ lələyi olmayan zil qara toyuğun yumurtasına yazılsa, xəstənin yatacağının üstündən asılsa, başağrısı yox olub gedər. Hə, bax bu həmənlə toyuq idi, amma Şirimbəyim onda fal hikməti də olduğunu bilmirdi.

Qonşu arvad öz adətlərinə əvin damına çıx-açıxa da Şirimbəyimə deyirdi:

– Bax, indi mən toyuğu uçuracam, öz həyətinizə, ya da yaxın bir yərə qonsa, onda oğlun təzəcə qayıdacaq. Uzağa qonsa, horyatda¹ deyilən kimi gec qayıdacaq.

– Hansı bayatıdı o?

Arvad toyuğu uçurmağa hazırlaşarkən bir dua, bir tilsim oxuyurmuş kimi horyadı deməyə başladı:

Uçurtdum qara toyuğu.

Qondu Eribə yovuğu.

Həm gedənlər döndü.

Dönmədi başı savuğu.

¹ Bayatı

Şirinbəyimin ürəyi qopmacaya düşmüşdü. İndi o həm toyuğun uçurulmasını istəyir, həm də qorxurdu. Qorxurdu ki, balasının qayıtmayacağına dəlalət oləyö. Ananın inamını qıra. Ana ürəyi inanırdı. Qonşu arvad toyuğu döşü bərabərinə qaldırıb, bir-iki kərə yellədi və öllərini yuxarı hərləyib, göyərçin uçuranlar kimi uçurtdu. Toyuq, görünür, çox güclü və qızgın idi, xəstələrə yumurta satdığından arvad onu deyəsən, yaxşıca yemləyir, qayğısına qalırdı. Güclü qanadlarını lap az qala qartal qanadları kimi açıb yellədi, kiçik həyatın üstündən xeyli aralandı, çəpərin o biri üzündə harasa uçub endi. Amma hara düşdüyünü, nə həyətə durub əli döşündə həyəcanlar içində gözləyən Şirinbəyim, nə də damda durub onun uçuşunu izləyən sahibəsi gördü.

Şirinbəyim ufuldayıb yerə çökəndə, qcnşu qadın təəssüf və bədbinliklə damdan yerə endi. "Çər dəymiş hara düşdü görösən? Mənsə yazıq arvada təskinlik vermək istəyirdim", – peşman-peşman həyəti tərək elədi.

Şirinbəyimin artıq Zeynalabindən öli üzülmüşdü. Axır məktubunu götiren Şirvan zəvvarları gedən vaxtdan nə öldüsü məlumdu, nə qaldısı. Bu yandan da Məhəmmədəli – qardaşı yolu getmək xəyalına düşmüşdü. Dərs oxumağı bəhanə eləyib Bağdada yollanmışdı. Amma ana yəqin eləmişdi ki, Məhəmmədəlidən də bu evə dönon olmayacaq. Gedəndə: "Ana, incimə, – demişdi, – mən də Zeynalabdin kimi bu gen dünyanı görmək, elm adamlarınan görüşmək istəyirəm. Sürdünü halal elə, ana!" deyə yalvarmışdı. Haram eləyö bilədimi, Şirinbəyim ana?

Arvad bir də onda gördü ki, dörd divar arasında tək qalıb. Kişi gecə-gündüz ya mədrəsədə, ya da xuddamlarla imam qulluğunda olurdu. O isə... özbaşına buraxılmışdı. Arabir kişinin kitablarından götürüb oxumaq istəyirdi. Bunların da hamısı ərəb və fars dillərindəydi. Kişi az qala xörəyi də ondan ərəbcə istəyirdi, çayı da. Şirinbəyim də ki...

Qoraz, bir gün nədənsə axund evə vaxtından bir az tez gəlmişdi. Şirinbəyim onun yeməyini verdi. Qəhvəsini demləyib gotirdi. Kişi qəhvəni içib, əlini yanındakı taxçada duran kitablara uzadanda Şirinbəyim dilləndi:

– Əl saxla, Axund, sənə sözüüm var.

Şirinbəyimin səsində Axund İskəndərin indiyöcən eşitmədiyi bir ahang var idi. Ayrı vaxt olsaydı heç eşitməzliyə vurardı. Amma bu səs Axunda nə isə başqa bir təsir bağışladı. Diksindi elə bil. Kitab üçün uzanan əli havada qaldı. Yarımçıq bir yol cızıb dizinin üstünə qayıtdı. Möhür

yeri qaralan alnına tərəf qalxmış qaşlar altından maraqlı dolu gözlərini Şirinbəyimə zillədi. Şirinbəyim bu gözlərin əsil rəngini bəlkə də heç indiyöcən belə aydın görməmişdi. Onlarda heç vaxt eşqi-ilahi zikrindən başqa bir hiss oxumamış, duymamışdı.

– Buyur...

– Axund, – Şirinbəyim sözə başladı və Axund Kərbəlayı İskəndər özlüyündə bunu da qeyd elədi ki, Şirinbəyim deyəsən, çoxdan ona "Axund" deməyə başlayıb.

– Axund, məni Şirvana yola sal.

– Nəcə, kimiyənən, neyçün?

– Neyçünün bilirsən. Balalarım yox, qohum-qardaşım yox, çətlə-yirəm. Şirvan zəvvarlarıyan sal yola gedim.

"Qayıdaram", "gələm" demədi.

– Sən naməhrəm adamların necə gedə bilərsən? Yoldu. Bunun dəvəyə, ata minib-düşməyi, gecə karvansarlarda qalmağı var.

– Yoca arvadlardan birinə, anasını ziyarətə gətirənlərdən birinə qoş. Deyəsən, arvad hər şeyi fikirləşib qət eləmişdi.

– Mənim talağım altında olan zənən yad-naməhrəm adamlara qoşulub gedə bilməz. Cəmbəm götürməz.

– Neynək, "kəbinim halal, canım azad". Geri oxu özün talağımı. Axund ağa, sənə nə övlad, nə də arvad lazımdı. Onsuz da günün ziyarətə gahda keçir.

Kişi diksindi. Amma yenə də özünü ələ aldı, qeyzini zorlayıb, sakit səsle danışmağa başladı:

– Əgər talağımı geri oxumasam? Axı yaxşı bilirsən ki, talaq şərən kişiyyə məxsusdu. Verə də bilər, verməyö də...

Şirinbəyim də sakit, amma qəti səsle dilləndi:

– Neynək. Onda günahıma, babalıma qatlaşırsan. Götirdiyin çörəyi yeməyöcəm, suyu içməyöcəyəm. Libası geyməyöcəm.

– Nəynən dolanacaqsan? – kişi bu qətiyyətlə anlamadığı və heç bir zaman anlamayacağı həyretlə qulaq asırdı.

Şirinbəyim öllə xalçanın xovunu hamarlaya-hamarlaya dedi:

– Heç neynən. Yeyib-icməyöcəm. Allah necə gün ömür qoysa, canıma qəsd eləyöcəm.

– Cəhənnəmlik olacaqsan, xəşərəddünya...

– Olum. Allahımın qulluğunda, Fatiməyi-Zohra qulluğunda özüm cavab veröcəm. Səni mənim qəbrimə ki qoymayacaqqlar. Əgər talağımı xoşluqla versən, mənə birco yol xorei, bir də bu oynimdəki paltarı.

qarşabımı halal elə! İyirmi ildən artıq qulluğunda durmuşam. Səndən bir xoş üz görməmişəm. Əməyin halalın olsun – bu paltarı mənə halal elə. Eləməsən, Şirvana çatan kimi qardaşların onun da qiymətini sənə göndərər.

– Mədinə arvadları Rəsuli-xudanı¹ “Tülaül-bədri-ələyna”² nəğməsilə qarşıladılar.

– Anlamadım...

– Anlamazsan. Çünki ürəyində Allah xofu, peyğəmbər məhəbbəti yoxdur.

– Nə sən peyğəmbərsən, axund, nə mən mədinəli arvad...

Kişi yaralanmışdı. Əgər Axund İskəndər ömründə elmə həvəsdən başqa bir hiss, bir həyəcan keçirmişdisə, o da elə bu gün idi.

– Yaxşı, – dedi, – talaq, talaq, talaq. Sığeni özüm elə indidən geri oxuyuram. Bu gündən sən mənə naməhrəmsən. Lap bu günlərdə Şirvana gedən karvanda münasib adam tapıb, soni onlara tapşırıram. Qalan günah öz boynuna. Nə istəyirsən evdən yığ-götür... Mənə də kitablarımdan başqa heç nə lazım deyil. Amma dur itil gözümün qabağından, Yola düşən günəcən bu evdən qədəm kənara qoyma. Mən dərgahdakı hücrədə qalacağam. Vaxtına hazır ol. Səfər günü sənə xəbər olunar.

Axund Kərbəlayı İskəndər bütün bunları birməfəsə deyib qalxdı, hirsle qapını çırpıb getdi.

Şirinbəyim üzünü qətlgaha tərəf çevirdi, əllərini göyə qaldırdı.

– Şükür sənə, xudaya, ey qətlgah sahibi, ey mənə indi qərblilik pənahı, qıbləmə çevrilən ağam Hüseyin, şükür Allahın birliyinə. Canım azad oldu, ay gözəl Allahım!

XOŞ GÖRDÜK, SƏYYAH!

Baba Sakit onun fikrindəki dəyişiklikləri tez duydu. Özünəməxsus bir həssaslıqla gəncin gözlərindən oxudu bu arzuları, dedi:

– Övlad, səyahətlər, böyük qüvvət tələb edir. Səyyah dərvişə qarşdır. Cəlayi-vətəndir. Bu yola qədəm qoydunmu, daha evindən, ailəndən, əqrəbandan ol çökməlisən. Əhli-öyalın olmayacaq. Yurdun, yuvan tonqallar başı, dostun üteri karvanlar, ev-çşiyin biröli-taxtabitili karvan-saralar, zaviyələr, mağaralar, yağışdan-günəşdən daldalanacağın, köl-

gələcəyin qayalar dibi, kahalar qoynu olacaq. Qərib, qürbət ellərdə azarladınımı baxanın, acdınımı yeməyini verənin olmayacaq. Yolurdunmu altın döşəyi anan torpaq, üstünün yorğanı atan göylərdir. Başına, alınına, sənə rahatlıq gətirən isti, mehriban bir əl toxunmayacaq. Çox şeylərdən məhrum olacaqsan. Amma Yusif Sineçək kimi sultanlara belə baş əymədən dünyadan keçən məğrur insanlar həmsöhbətində. Yollarda “Allah dostu” dərviş qardaşlarının, gözdiyin kənd-kəsəklərdə füqəranın acı həyatını görəcəksən. Zülmün, ədalətin daban-dabana zidd olduğunu, haqsızlığın dünyanı başına götürdüyünü, insanların ömürbillah ədalət, haqq axtarmaqda olduğunu görəcəksən. “İnsanların ən yaxşısı insanlara bu qərara gələcəksən ki, əsil insan Günəşə oxşamalıdır. Onun sıcaq nəvazişi də, təbəssümü də hamıya eyni dərəcədə nur saçmalı, çatmalıdır.

Bir neçə gündən bəri böyük səfər hazırlığı başa çatmışdı. O, Kərbəlaya gedən bir karvanla öz qərarını ata-anasına bildirmiş, evlənməkdən özünün imtina etdiyini, səyahətlər eşqini bacardıqca bu məktubda aydın izaha çalışmışdı. Məktubu göndərəndən sonra tamamilə sükunət tapmışdı. Atasının ona verdiyi bir miqdar toy puluna Şirvandan xam ipək alıb, Hindistana səfərə çıxmağa hazırlaşan bir karvanın sarbanına təhvil vermişdi. Bütün bu günlərdə kiçik dayısı Dövrən onun yanında olmuş, ondan ayrılmamış, gördüyü işlərdə yardımçısı olmuşdu. Dövrən onun verdiyi əməllər, göstərişlər, apardığı danışqlar ilə xeyli maraqlanmış, Zeynalabdinin 17 yaşlı bir cavan deyil, 25-30 yaşlı qabil bir kişi kimi rəftarını, iş tutduğunu görünə bacısı oğlu sarıdan lap arxayınlaşmış, özü də bacısına bir məktub yazıb biçərə ananı arxayınlaşdırmağa çalışmışdı.

Sabah sübh vaxtı karvan Təbrizə, oradan da Hindistana yola düşəcəkdə. Bu karvanla Zeynalabdin 37 illik səyahətinə başlayaraq, 37 il sərgərdan, evsiz-çəksiz dolaşdığı Hindistan, Pakistan, Banqladəş, Sərəndib, Seylon, Uzaq və Yaxın Asiya, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri, Ərəbistan, Türkiyə və başqa yerləri, dünyanın yarıdan çoxunu gözüb görəcəkdə. İndi şair Təmkin idi o! Səyyah Zeynalabdin idi o! Aşiq Zeynalabdin idi o! Coğrafiyaşünas etnoqraf Zeynalabdin idi. Və başlıcası bizim həmvətənimiz, bizi dünyaya saydıran ulu vətəndaşlarımızdan biri. Yerlimiz, dünya ünlü vətəndaşımız, ulu babamız. Canımız-çiyərimiz idi o!

İndi o bu yolun astanasında dayanmışdı. Kaş onun kitablarından başqa xalqlar, ölkələr, qəbilələr, tayfalar haqqında, zəmanəsinin ulu-

¹ Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü hicrət ili nəzərdə tutulur.

² “Allahın nuru tülü elədi”.

ürnlü insanları haqqında öyrəndiklərimizin yüzdən biriyəcn özü haqqında da öyrənmə biləydik. Bu müdrək, bu təvəzökar insan öz tərcümeyihahnı yazmayıb, haradasa əsərlərinin ora-burasına səpələnən xırdaca işarə və qeydlərdən öyrəndiklərimizdə də o qədər sual var ki! Alimlərin onun haqqında dissertasiyalar müdafiə edib, cild-cild əsərlər yazıblar, onu dünya tanıyır, amma həyatı hələ də dəqiq, dürüst öyrənilməyib. Zidd fikirlər, dürüst olmayan tarizlər... Nə olar! Olsun! Onun həyatı əfsanələrə qarışsa da, bizimçün əzizdir. Bir müqəddəs kimi. Bir bilgin alim kimi, bir ermış ərən kimi. Adımızı beş kitabı ilə dünya elminə tanıdan adlı-sanlı vətəndaş kimi. Qəlbimizin doğması şair Təmkin kimi. Baba dağından çıxan ildırımlar kimi. Muğanın göy xalı çəmənləri kimi, Şirvanın nar çiçəkləri kimi.

Zeynalabdin səyyahlar, dünyanın, kainatın sirlərinə vaqif olmağa cəhd edən və buna nail olan bilginlər kimi dühalar süfrəsindən payını götürmüşdü. Əzəl məclisində badəsini içmişdi – butasını almışdı. Bu buta – dünyamızı dərk etmək, öyrəndiklərini başqalarına da anlatmaq eşqi idi.

Dövrən ona dedi:

– Bəlkə, bir az da qalasan, gələn karvanla gedərsən.

Cavab verdi:

– Xeyrül-xeyr, ma kanə acilətün – xeyir işi gecikdirmə.

Əgər o zaman yanında olsaydıq, biz də deyərdik:

– Səfərin xeyirli olsun, yolun uğurlu olsun. İndi səfərinə çıxdığın hind məsəlində deyilir: “Yolu tanıyan adamla yoldaş olmaq, şəkər yemək kimi şeydir”. Uzun yollarında, sonsuz səfərlərində həmişə şəkər yeyərsən, baba! – deyərdik və ardınca bir cam Nənəli bulağının suyundan atardıq.

Aydın olsun, otirli olsun yolların!

ÇOVĞUN

Səhər karvan yola çıxanda hava aydın idi. Payız günəşi arabir bu-ludların arasından boylanır, yerə, axşamdan qırov bağlamış yola zərli şüalar saçırdı. Qırov minbir almaz dənələri kimi par-par parıldayıf, elə bil günəşlə bəhsə girib, dünyanı daha çox işığa, nura qərqləmək istəyirdi. Adamlar bərk-bərk bürünsələr də, səhərin şaxtası, ayazı qılınc kimi kəssə də üşümürdülər, sevinclə, fərəhlə irəliləyirdilər. Zeynalabdin də beləydi. O da yarımkürkünün üstündən boğazına doladığı başlığı bir az da geri itələmişdi, alnını açmışdı. Tər alnından buxarlanıb nəfəsindən çıxan buxara birləşir, başının üstündən havaya qalxıb donur, itirdi. Özü də səbəbini anlamadığı, qəlbinə dolmuş fərəh hissi onu irəlilədirdi. Dövrən dayının bağısladığı başlığın bir ucunu da açdı; dolanıb boynunu qızdıran ikinci ucunu da açmaq istəyəndə, yanınca gedən İnam Rza zəvvarı mane oldu:

– Qızışma, oğul! Heç özün də bilməzsən ki, soyuq səni hardan qapıb aldı. Başlığın ucunu alnına çək, insana nə gəlsə başdan gələr. Başdan gələn azarın davası yoxdu.

Zeynalabdin bir söz demədisə də, ürəyində mızıldandı: “Dünya gör-götürünə söz deyə bilmərəm, baba, amma... Amma tər məni isladib paltarımı yaş eləsə, onu harda, nəynən dəyişəcəm? Bəs çəitməmişən ki, yeriyən adama soyuq dəyməz?”

Bir söz demədən, qocanın qayğıkeş qəlbini qırmamaq üçün başlığını azacıq alnına tərəf itələdi. Addımları sözüne baxmadan sürətini artırırdı. Cavan qəlbi nə üçünsə, kimin üçünsə çırpınırdı. Yeni-yeni yerlər, dünyalar, – yeni-yeni insanlar görmək həvəsi ürəyini titrədirdi. Bununla belə öyrənməyə başladığı bu yerlərin adamlarının dillərində təzə nə eşidirdisə, indi və elə həmişə də ürəyində təkrarlayırdı: ərəbcə, farsca, doğma dilində və yeni öyrəndiklərini... Şəcər dərxət – ağac. “Belə də dillərin heç birini unutmam. Müəllim belə demişdi: bildiyin dilləri unutmaq üçün yol getdikcə, harasa tənha yeridikcə ətrafında gördüklerini ürəyində həmin dillərdə təkrarla. Bu sənə bir neçə cəhətdən xeyirdir: ovvəla, öyrəndiyin dili yaddan çıxarmazsan, digər tərəfdən, qəlbində heç vaxt, heç kəsin qarəsınca deyilməz, basıb-kəsməz, fikir

eləməzsən – bihudədi. Həmişə üroyin təmiz, kin-küdurətdən pak olar. Ətrafında gördüklərini təkrarlayan sonra əzbər bildiyin şeirlərə keç! Hansı dildə nə şeir bilirsənsə, üroyində oxu. Həm şəri unutmazsan, həm də dediyim kimi bihudə fikirlər qəlbinə yol tapmaz”.

Baba Sakitin nəsihəti indi karvanda adam tanımadığı, dost-aşinası olmayan bir zamanda onun köməyinə gəlirdi. Zeynalabdin Həzrəti İmam Rza zəvvarı qocadan bir-iki addım irəlində yeridicə üroyində ətrafında gördüklərini, bildiyi dillərdə təkrara başladı. Fəza – asiman – göy!.. Allah – xuda – yəzdan!.. Göy – tanrı!.. turab – zəmin – torpaq!..

Torpaq isə az qırov altından görünməyə başlayırdı. Günəş yeri isindiridicə qırov buxarlanıb yox olur, nəmişə torpaq ağımtıl köynəkdən çıxırdı. Qurumuş qağdan, dəvətikanı üzə çıxırdı. Dəvələr aram-aram, ləngər vura-vura irəlilədikcə hərdənbir əyri boyunlarını yolun qırağına tərəf uzadı, lək dodaqları ilə bu tikandan bir tutam qoparıb, yaraşlıq başlarını havaya qaldırır, sarımtıl uzun dişlər gövsək vurduqca tikan yağ kimi əriyib yox olurdu. Amma dəvo elo uzun yolu, xeyli vaxt aram gedişinə həmahəng olaraq, göysək vurmaqda davam edirdi.

Karvan irəliləyirdi. Heç bir şey havanın pozula biləcəyini bu parça-parça ağ pambıq kimi buludlar arasında görünən firuzəyi göylərin tutula biləcəyini xəbər vermirdi, soyuq kəssə də buludlar elə uzaq, səma elə dərin, göylər elə aydın, buludlar elə ağ idi ki...

Zeynalabdin karvanın tərkibi ilə xeyli maraqlanırdı. Bu karvanın onun Kərbəladan Şamaxıya gələrkən qoşulduğu karvana o qədər də bənzəmirdi. Orada nə var idi ki?.. Bir neçə dərviş dəstəsi... burda da var... Özü də onlardan xeyli çox, tərkibi də, geyimi də müxtəlif... Orada bir neçə ərəb, fars, türk taciri, əksəri isə azərbaycanlılar idi... Zahiriləri ilə də, o tacirlərin, ya dərvişlərin geyimi bir-birindən çox seçilmirdi. Qara, ağ, xınalı-qırmızı saqqal... düz biçimli burun, daha nə ilə?.. Hə... Dilləri... Əgər eyni bir dildə danışmasaydılar, bəzən seçmək də çətinləşirdi... Amma burada, bu karvanda... Bütöv bir qoyunun uzun tüklü dərisindən olduqca böyük papaq qoymuş, zolaqlı sırımna xalat geymiş və belini qurşaqla sıx bağlamış türkmənlər, əlvan çapanı üstündən əlvan yaylıq qurşaqla bağlamış özbəklər, üst-üstəndən bir neçə taqə şalı başına, belinə, çiyinə dolamış urdular, keçə uzunboğaz, ağ qoyun dərisindən kürk geymiş və başına xəz papaq qoymuş ruslar, kufiyəsinin damalı uclarını boynuna sarıtmış, qalın əbəli ərəblər... Eh daha kimlər var idi?.. Hamısı da zəngin Şirvan bazarından Təbrizin məşhur bazarına gədirdi.

Zeynalabdin hər mənzildə yol boyu gördüyü kəndlərin, şəhərlərin adını, xüsusiyyətini, insanların geyimini, bir sözlə, hələlik nə “əcaib-qəraib” görürdüsə, Şamaxıda, Dövrən dayısı ilə birlikdə bazarda gözərkən kitabətənin dükanından aldığı mixəyi meşin cildli bayaza qeyd edirdi. Hələlik bu qeydləri nə üçün, nədən öləri yazdığı özü üçün də o qədər aydın deyildi. Sadəcə, vətənə qayıdandan sonra bu qəribəlikləri unutmayıb bəlkə də, ata-anasına nağıl etməyi, ya da yadına salıb müsahiblərinə danışmağı, bəlkə də elə öz-özü üçün unutmamağı nəzərdə tutmuşdu.

Bayaza bütün bu gördüyü ələm də öz qış gözəlliyi, öz nurlu ənginliyi ilə daxil olacaqdı: milyonlarla “almazı”, milyardlarla parıltısı göz qamaşdıran şefeqi, az sonra köynəyini soyunmuş torpağı, tikanları, qağdanları, dəvələri əyri boynu, lək dodağı ilə. Asiyadan gələn tacirlərin qıyıq gözləri, almacağı qabarıq yanaqları, yastı burunları ilə.

Belə qışı, belə qırovu Ərəbistanda az-az, bəlkə də heç ömrün boyu görə bilməzsən. Belə buxarlı, buxar qalxan nəfəs haqqında danışsan da, inanan olmaz. Lap qazandan, çaydandan qalxan buxar kimi... Qaynar sudan qalxan buxar kimidi insan nəfəsi...

Külək şimaldan qalxdı, özü də yavaş-yavaş, heç kəsi narahat etməyən meh kimi... Addımlar, qızığın cavab yerləşləri bu mehədən narahat olmadı. Yol yeriməkdən qızmış gənc bədənələr, hətta xoşhallandı da. Yol da dəyişməyə başlamışdı. Enişli-yoxuşlu olmuşdu. Bayaqlı düzənlik öz qumluqları ilə arxada qalmışdı. Haradansa qara qayalar çıxmışdı ortaya... Göyün üzünə hərdən-hərdən bir parça qara bulud gəlməyə başladı. Karvanın qabağında gedən çarvadar¹ sarbana² bəzirganbaşıya³ nə dedisə, sarban qara lökün ovsarını bazusuna dolayib bağdırdı:

– Ey... ha... ha... ey... ha...

İllərin yolçusu lək sahibinin səsinəki həyəcanı hansı bir gizli instinkt iləse anladı, yerisinə haram qatdı və sürətini artırdı. Bəzirganlardan ən cavanı karvan boyu atını geri çapdıqca bağırırdı:

– Hava dəyişir, hava dəyişiiir... Yerisinizə haram qatın...

Zeynalabdin yalnız indi, mənzildə dincəlirkən bayazına yazmalı olduğu qəribəlikləri unudub, başını qaldırdı və göyə baxdı. Necə olub

¹ Bələdçi

² Karvan sahibi

³ Tanınmış baş tacir

ki, o fikir verməyib? Göyün üzünü qara buludlar alıb. Bayaqqı ağ buludlar, firuzəyi səma yoxa çıxıb...

Narın, xırda, quru qar dənəcikləri xırdagöz ələkdən ələnən kimi səpələnməyə başladı... Bir an içində bu quru, narın qar dənəcikləri paltarların бүküşünə, papaqların, əmmamələrin, sarıqların, qara qayaların, təpələrin, torpağın üstünə ələni ağ yorğana, ağ kəfənə, ağ libasa bürünməyə başladı. Olduqca narın, amma bərklikdə doludan seçilməyən qar dənələri gözlərə, dodaqlara, yanaqlara çırpdıqca iynə kimi sancır, biğ-saqqalları ağardıb, bir az əvvəlki şəvəsaqqal cavan taciri yüz ilin qocasına çevirirdi. Qar dənəcikləri o qədər bərk idi ki, nəfəsdən, üzün istisindən, bədənlərin hərərətindən ərimək bilmir, əksinə damarlardakı qana da sirayət edib bu qızğın həyat çəsməsini də dondurmaq istəyirdi. Qar dənələrinin elə bil insanların və heyvanların gözlərilə xüsusi düşmənçiliyi var idi. Dənəciklər gözlərə dəydikcə kirpiklər örtülür, bəbəklər açırdı. Adamlar da, heyvanlar da gözüyümlü hərəkət edirdi. Külək getdikcə güclənib, sərin mehdən qasırğaya, sakit yağın qar çovğununa çevrilirdi. Dəvələr, atlar başlarını külək səm-tindən yana çevirib irəliləyir, yolu görmürdülər.

Adamlar atların quyruğundan, dəvələrin budundan, kapanından¹, ovsarın bir bəndini əlinə keçirə bilən ovsardan yapışır, əlinə bir şey keçməyənlər əl-ələ, qol-qola, çiyin-çiyinə yeriyirdi. Bir az əvvəl bir-birini tanımayıb kəlmə kəsməyənlər, indi bir-birini və özünü xilas etmək üçün nəfəs-nəfəsə gedirdi. Əlinə heç bir şey keçməyən zavalılar, tək dorvişlər, tənha zəvvarlar, yolçu-yolaqçılar yığıla-dura güclə hərəkət eləyirdi. Ağız-burunun qanı bir-birinə qarışıb donan əlsiz-ayaqsızlardan yığılıb, yolda qalan olsaydı da, karvandan kimsənin xəbəri olmazdı. Donub qar altında qalardı. Bir də qar çökildəndən sonra meyiti tapırdı...

Çovğun getdikcə daha da şiddətlənirdi.

Zeynalabdin bir az əvvəl ona ağırlıq edən gecməsinə daha da sıx bürünüb boşaltdığı qurşağını bərkitməmişdi. Dövrən dayısının başlığını qaşlarının üstünə cən çəkib uclarını boğazına dolamış, sonra da arxada duyün vurub kürəyinin ortasına atmışdı. Dayıdostunun toxuduğu olvan yun şotəllər qarığın içində ayağını, ikibarmaq əlcəklər əllərini isti saxlayırdı. Özündən arxayın idi Zeynalabdin. Kirələdiyi ata da minməmişdi. At üstündə adam daha çox üşüyər deyər, piyada gedirdi. Elə bu

¹ Dəvənin üstünə salınan palaz örtük

zaman yanınca gedən, indi isə ondan azacıq arxada qalmış imam Rza zəvvarı qoca yadına düşdü və əlilə gözlərini qar dənələrindən qoruyaraq göz gəzdirdi, qocanı axtarmağa başladı... Qoca karvandan lap axırda irəliləyir, küləyə müqavimət göstərə bilmək üçün qabağa əyilib, iki бүkülmüşdü. Zeynalabdin geri döndü. Küləyin əks istiqamətində yerimək asan idi. Sürətlə qocaya çatıb, qoluna girdi, ağzını onun qulağına söykəyib küləyin səsinə bir şey eşitsin deyər ucadan səsləndi:

– Sən gözlərini yum, baba! Qorxma, qolunu buraxmaram!

Sonra da karvana, dəvələrin daldası ilə irəliləyən adamlara tərəf yönəldi. Qocanın dodaqları təşəkkür pıçıldadı. Amma Zeynalabdin bunu eşidə bilməzdi, eşitmədi də. Heç vəziyyət də elə deyildi, təşəkkür-zad yada düşmürdü. Deyən də, eşidən də eyni vəziyyətdə idi. Təbiətin qaribəliklərindən biri, küləyin amansız qamçısı qamçılıyırdı karvan əhlini. İnsanlar yığıla-dura yeriyir, acı ruzigarın, hər zərərəsi bir iynə kimi sifətləri deşən qar-buz dənəciklərinin zərbələri altında bir-birinə dayaq olmağa çalışır, bir-birindən kömək umaraq küləyə qarşı sinə gərilib yeriyirdilər.

Külək yerdəki qarı göyə, göydəkini insanların bədəninə çırpdıqca, azacıq bir бүküşdən, yamaq yerindən yol tapıb qar dənəcikləri bədənlərə, üz-gözüən açıq yerlərinə sancılırdı. Ərimək bilmirdi. Paltarlar da, biğ-saqqallar da buz bağlamışdı. Əllər qaxaca dönmüşdü. Nəfəsgaha gedən hava da donub, içərilərə qana-iliyə sirayət edirdi.

Dəvələr, atlar, qatır və uzunqulaqlar başlarını bir-birinin böyrünə qısib hərəkət eləyirdi. Heyvanların da kirpiklərinin dibi nazik buz şırımını bağlamışdı.

Ara qarışıb məzhəb itmişdi. Yol-riz az müddətdə elə bağlanmış, qarlı elə örtülmüşdü ki, tanınmalısı qalmamışdı.

Çarvadarlar, sarbanlar, bəzirganlar bir-birinə qarışmışdı, hərə öz hayındaydı. Yol haqqında düşünən yox idi. Hamı zərə-doludan başını qoruyurdu. Nəfəs kəsən soyuq, ayaz, saxta iliklərə nüfuz edən macalda yol heç kimin yadına düşmürdü. İnsanlar can gözdür, can qoruyurdu. Qoruyurdu ki, bu yandırıcı, dondurucu boladən xilas olsunlar. Sonra... sonra yolu tapmaq olardı!

...Necə saat belə çəkdi? Heç kim bilmədi. Birçə şeyi təcrübəli yolçular yaxşı bilirdilər ki, dayanmaq olmaz. Dayanmaq – donmaq. dayanmaq – ölmək deməkdir. Yərimək, hərəkət lazımdır... Heyvan da, insan da bir-birindən qopunub ayrılmaq istəmirdi. Dirilik birlikdəydi. Heyvan da duyurdu bunu, insan da. Süd kimi ağ qar pordonun dalında günəşmi

çıxmışdı, aymı çıxmışdı, axşamı düşmüşdü – bilən yox idi. Yolda neçə zəif, neçə cansız, neçə əlsiz-ayaqsız, karvana qoşulub bir neçə mənzil o yandakı şəhərə gedən yolçu yolda düşüb qaldımı, qalmadımı – bunu bilən yox idi...

Deyəsən, qar yavaş-yavaş azalmağa, seyrəkləşməyə başladı. Deyəsən ruzigar da gücdən düşürdü. Deyəsən nəfəslər də nisbətən asan alınır, qanı, iliyi dondurmurdu. Deyəsən ayaqlara gir gəldi, amma əllər hələ də qaxac idi. Donu haçan açılacaqdı bu əllərin – bilən yox idi.

Bəzirganbaşı bükülüb oturduğu yəhərdə azacıq dikəldi. Çovğun bərkiyəndə atın cilovunu qoluna keçirmiş, qollarını da çarpazlayıb qoynuna soxmuş, üz-gözünü buz dənəciklərindən qorumaq üçün yəhər üstündə iki bükülüb əyləşmiş, başını az qala yəhərin qaşına söykəmişdi. Ağillı heyvanı – atı öz ixtiyarına buraxmışdı. O, atı sürmürdü, at özü aparırdı onu. İndi yəhərdə qalxındı, seyrəlmiş qar arxasında güclü bəlirən ətrafa göz gəzdirdi. Həyat eşqilə ölümə qarşı sinə gərən, bir-birinin qoluna söykənmiş, gözüyumulu irəliləyən insanları seyr etdi. Hamı yorulmuş, əldən, taqətdən düşmüşdü. Qar isə getdikcə lap seyrəlir, hava aralanırdı. Deyəsən, günorta namazı çoxdan ötmüş, qəzaya qalmışdı. Xilas olduqları üçün böyük pərvərdigara niyaz etmək zamanı çatmışdı. Bəzirganbaşı atını saxlayanda sarbanlardan, çarvadarlardan bir neçəsi də özünə gəlib dayandı. Bəzirganbaşı yan tərəfdə qar altında zorla seçilən qayanı göstərdi:

– Sarban... Həmdullah, karvanı qayanın daldasına tərəf sürün. Heyvana da, adama da dinclik gərəkdi.

İnsanlar yavaş-yavaş yorucu, qorxunc yuxudan oyanırmış kimi, qaxac olmuş əlləri ilə üst-başlarından, bığ-saqqallarından qarı silkələməyə, hoyxurub azacıq isinmiş nəfəsləri ilə əllərinin donunu açmağa başladılar. Eyni zamanda nicat yeri imiş kimi qayanın daldasına doğru irəlilədilər.

Bura, nəhəng qayanın altı çadır kimi boş bir yer idi. Künc-bucağa xeyli qar vurub toplamışdısa da, külək onu sovurub dağıtmışdı. Bəyaz yerlər çox idi. Adamlar yenə qüvvə qazanmış kimi işə girişdilər. Qar topalarını təmizləyib, tonqal qalamaq üçün yer açdılar. Tələm-tələsik yandırılmış tonqalın istiliyi insanların vücuduna qar kimi axmağa başladı.

Sarbanlardan biri tonqalın hər iki tərəfinə linglər basdırıb, üçüncü linqi də onun haça ucunun üstündən atdı. Bu ara o biri sarban və çarvadarlar xurcun və məfrəşlərdən çıxardıqları satıllara, sorpiclərə təmiz

yerin qarından basıb doldurdular, zəncirlə atma lingin ortasına, düz alov dillərinin yaladığı yerə bərkitdilər. Qar öriyib suya çevrildi və qaynamağa başlayanda ovucla, xışma-xışma sərnec və satılların içərisinə quru çay tökdülər. Donmaqdan canı üzülənlərin bəzisi çay atılmasını belə gözləmədən qaynamamış sudan piyalə, fincan, mis tayqulp, birəlli qismindən əlinə keçən nə var idisə, onu doldurub, ağzını pörşələyə-pörşələyə hortuldadırdı...

Çay hazır olan kimi bütün karvan adamı tonqalın başında çay içirdi. Hələ ki, yemək heç kimin yadına düşmürdü. İsinmək, qızınmaq... Onların hələlik yeganə arzusu yalnız bu idi. Ağız-burunlarında donmuş qar, saqqal və bıqlarda ərimekdə olan qara qarışıb üzünəsağı axır, çaya qarışırdı, amma heç kim bütün bunlara əhəmiyyət verəcək halda deyildi. His iyi verən, içinə çör-çöp, ocaqdan qalxan qara-qura dolmuş bu çay, indi onların dünyada içdikləri ən dadlı, ən şirin mayelərdəndi.

Bir-iki piyalə çaydan içib qızıqandan sonra adamların yemək də yadına düşdü. Qar dayanmışdı. Kəndiri, çatısı, örkəni donub, bərkiyib doğanaqdan güclü açılan çuvallardan, xurcun və heybələrdən yol azuqəsi çıxarmağa başladılar. Daxili isinmə insanların üzünə təbəssüm gətirmişdi. Qorxu arxada qalmışdı. Xurcun və heybələrdən çıxarılan "tax-tax" çörəkləri qaynar suya salıb yumşaldır, fəseli, külçə və kömbələrin donunu önlərinə çəkdikləri közdə açır, alayantıq, qarayanıq çeynəyirdilər.

Zeynalabdin də onların arasındaydı. Bütün yükünü – balaca çiyin heybəsini qasırga vaxtında yolun harasındasa itirdiyinin fərqiində olmayan imam Rza zəvvarı qoca, Zeynalabdinlə yanaşı tonqalın yanında əyləşmişdi. Cavan dostunun – xilaskarının verdiyi çaydan içir, yumşalıb pambığa dönmüş çöreyi dişsiz ağzında damağı ilə əzişdirib uduca düşünürdü: "Kimdən, nəçisən? Bilmirəm, bala! Allah amanında olasan. Mən yaşa çatanda özün qeyrətli dostu rast olasan. Sən olmasaydın, heybəmdən övvəl özüm düşüb-qalmışdım o yollarda. O qarborandan çıxıbilməzdim. Allah özü birdi, birliyi xatirinə arxa-kömək olsun, soni yerin-göyün bələlərindən saxlasın, bala! Ağsaqqal atan varsa – atan, ağbirçək anan varsa – anan gözü yollardan qurtarsın. Bacın-qardaşın varsa, heç vaxt "vay qardaş" deməsin sənənin".

Zeynalabdin bütün bu düşüncələrdən xəbərsizdi. O yalnız insani vəzifəsini yerinə yetirirdi. O yalnız qocanın dərin düşüncəyə dalmış, yuxuluya bonzoyon gözlərində imdad oxuyurdu. O yalnız qarşısındakı

uzun illərin səfəri boyu, bir deyil, beş deyil, on beş deyil, dönə-dönə edəcəyi işləri görürdü. Bu hələ başlanğıc, ibtida idi. Hələ bu yollardan, bu qaralardan, bu çovğunlardan çox görəcəydi. Çoxuna o, imdad əli uzadacaq, çoxundan özünü kömək görəcek idi. Bu hələ harasıydı?! O qədər belə günlər, belə aylar, belə fəsillər, belə illər keçirəcəydi. İndidən, ibtidadan irəlilədi görməli olduğu işləri görürdü. İnsanlıq borcunu verirdi. İnsanlıq vəzifəsini yerinə yetirirdi.

YENƏ YOLDA

Karvan Cavaddan cənuba tərəf irəliləyirdi. Bir qədər sonra Muğan düzü qurtaracaqdı. Araz çayını keçəcəkdilər. Bir qədər sonra da o, Təbrizi görəcəydi. Eşitmişdi, Şirvan aşçılarından biri toyda söylədiyi dastanda Təbrizi tərifləmişdi: "Təbrizin ətrafı bağdı, meşədi. İçində öyləşən bəydi, paşadı. Səkkiz min mehəllə, dörd min guşədi. Çarsusu, bazarı, yolu, Təbrizin". Əgər bunlardan dördəndən biri də düzə... O böyük, indiyəcən görmədiyi böyük bir şəhər, abad bir diyar görəcəydi. Muğan səhrası bitib tükənmirdi. Atəşpərəst muğların adıyla bağlı, bir vaxt hunların "Ağhun" şəhəri kimi böyük, mərkəzi bir şəhər saldığı, türk-əsilli İran şahlarının tacqoyma mərasimi keçirdiyi, Xançobanın qoyun-quzusunun sığnağı – otlığı, "nahaq qanlara bais" Araz gözəli, Araz bəxyəli, xəncər kimi bağı Arazla yaralı Muğan!.. Elə bil ki, Arazla bölünmüş Muğan dərdiydi aşığı dilləndirən. Gözəl səsiylə oxuyurdu; fəryad idi bu sözlər, bağı parçalanmış bir xalqın fəryadı:

Ay həzarat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Gedin deyın anasına,
Sığal versin sonasına,
Yar, sinənin arasına
Bir cüt nar düşdü, nar düşdü.

Xəstə Qasımı qəm basdı,
Yar bizi zülfündən asdı,
Şeyda bülbül güldən küsdü,
Gülə xar düşdü, xar düşdü.

Bu fəryad, bu üşümədən canı donmuş, gülü solmuş, bülbülü susmuş, aşığı xəstə düşmüş xalqın, başqa bir oğlu gəraylı bitər-bitməz ona səs verdi:

Bu yol Cavada gedər,
Aşar Cavada gedər,
Uçub könlümün quşu
Gör nə havada gedər.

Bu bölgü sonra olacaq, bu xəncər sonra saplanacaq köksümüzə. İndi isə Zeynalabdinin Təbriz üçün könlünün quşu uçmuşdu. Hələlik karvan ağır-ağır irəliləyirdi.

Dünən də belə gəlmişdilər. Təmkinlə, yırğalana-yırğalana. Gecəni karvansarada yatıb, bu gün təzədən yola çıxmaq istəyəndə, həyatı görüb təəccüblərindən məəttəl qaldılar. Bir gecənin içində qar yağıb aləmi ağ cunaya bürümüşdü. Boz qış göyünün üzünü elə bozarmışdı ki, hamı bir-birinə deydi. Sarban karvan əhlini tələsdirirdi:

– Tələsin, qardaşlar, nə qədər ki, külək, çovğun yoxdu çayı keçək. Sonra külək bərkியөр, əngələ düşərik. Çayı keçdik, karvansaradı. Ordan elə bilin ki, day Təbrizdi.

– Çoxdandı, neçə illərdi yollardayam, bu yerlərdə belə tez, payız macal qar görməmişəm...

– Təəccüblü şeydi...

– Allahın bəlasıdır...

– Hikmətdə sual yoxdu, Allah bilən yaxşıdır.

– La hövlə vəla qüvvətə...

– Mən gedəsi olmadım...

– Qalırsan qal, özün bil. Amma dalı qar day da bərkiyөр bilər...

– Əşi... Nə qorxutmusuz özünüzü? İndi bir saatdan sonra gün çıxıb ərیدəcək, gedəcəcək qar işinin dalıycan. Bir az tütələyib yerə... Qış deyil ki, dalı çovğun ola. Payızdır...

Karvan artıq çayı haqlamışdı. Çayın üzünü nazik buz qanatov bağlamışdı. Qar hər yeri əməllicə örtüyündən sarban dayaz yeri səhv salmışdı. Odur ki, dəvoçilərdən biri soyunub suya girdi. Qara nərini ovsarımlı qoluna keçirib yavaş-yavaş onu ardınca sürməyə başladı. Karvan ağır-ağır o biri sahilə çatanda soyunmuş dəvoçi gömgöy göyormişdi. Dış-ləri saqqıldayır, əsim-əsim əsirdi. Sarbanlar cold bel götürüb "Şükür Allaha, salamət keçdik hamımız" deyə-deyə yeri bir yarım arşmacan qazdılar. Kişini lüt soyundurub, təzə qazılmış çalının içində uzandırdılar.

Boğazacan üstünü təzə torpaqla torpaqlayıb ördülür. Çöldə qalan başını desmalla sarıdılar. Heç on beş dəqiqə keçməmiş kişinin rəngi özünə gəldi. Sifətindən buxar qalxmağa başladı. Sarbanlar, dəvəçilər onun bədənini qurulamaq üçün qətfə hazırladılar. Sonra yenidən torpağı açib kişini çıxartdılar. "Anan torpaq qızıqdırdı canını" deyib gülüş-gülüşə və "təzədən soyuq dəyməsin" deyə tələsə-tələsə kişini qurulaıyıb, paltarını geyinməsinə yardım elədilər. Bütün bu əməliyyat zamanı hamı dəvəsi batmasın deyə, canından keçməyə hazır olan dəvəçiyə maraqla, sükut içində tamaşa eləyirdilər. Soyuqdan adamlar ayağının birini götürüb o birini qoyurdu. Çayın bu tayında qar az idi. Hava aya-zımış, şaxta qarı qovurmuşdu. Qar ayaqlar altında xarıldayırdı.

İş bitən kimi Bəzirganbaşı işarə verdi və karvan yenidən yoluna davam etdi. Tələsirdilər. Heç kəs dayanmaq, ayaqüstü çörəkdən-zaddan yemək istəmərdi. Hamı çovğun qalxa biləcəyindən qorxub şəhərə çatmağa can atırdı.

Zeynalabdin quru qar üstündə yeridikcə düşünürdü: "Nə dərin dir qürbət yarası şerimizdə? Görəsən bunun kökü nədədi? Nədən qürbətə düşüb bizim ellər? Ellərin adlı-sanlı oğulları? Soraqları məğribdən, məşriqdən, Afrikiyyədən¹, Rumdan... bütün yeddi iqlimdən gəlir... Didərgin... Yad ellərin bargahlarının zineti... Yad iqlimlərin mədrəsələrinin, türbələrinin müddərisi, xüddamı... Atam kimləri də olub... Kimdən, nədən qaçıblar? Nəyçün gediblər?.. Nə axtarıblar? Vətənlərində nə tapmayıblar? Bir vaxt o, atasının behişt misallı vətəndən cəhənnəmə bənzər Ərəbistan səhralarında yerləşən Kərbəlaya köçməsi haqqında Baba Sakit dərvişlə söhbət etmişdi. Onunla gedən söhbət indiki kimi yadıradı.

Çox iraqlardan başlamışdı Baba Sakit söhbətinə. Ağillı hakimdən, sabit ticarətdən, qədərbilən hökmdardan danışmışdı. Sonra bölgü-bölgü olmuş, hər parçası bir dərəboyun hökmü altında keçmiş vətənin yarılarından danışmışdı. "Hökmdarın", hər dərə bəyinin bir qaydası, "öz qanunu" var. Qanunsuzluq baş alıb gedir, – demişdi. Bir yerdə müəyyən bir günahə bir cəza, başqa bir yerdə həmin günahə başqa bir cəza verilir. Məmləkətin ticarəti kələntərlərin, dağaların, lap desən golmo tacirlərin rüsumuna verilib...

Aləm bir-birinə qarışıb. Gündə bu xan o birinyon dilləşir; bu, o birinin torpağını, o da bu birininkini ələ keçirməyə can atır. Qan-qırğın su

¹ Afrika

yerinə axır. Ara yerdə fağır-füqərə qınılır. Uşaqlar yetim, gəlinlər dul, qoca ata-analar oğulsuz, vətən – yiyəsiz qalır...

Təkcə son iyirmi-iyirmi beş il ərzində neçə qırğın baş verib.

Baba Sakitin söhbəti heç yadından çıxmır. O deyirdi:

– Dünya həlləm-qəlləm dünyadı, övlad! Atan neynəsin?! Elə mənim özüm də o nisbətdə... Bir dəvə nəhr eləyənəcən¹ bir də görürsən ki, aləm deydi bir-birinə...

Oğlan düşündü: "Yox, sən mənim atam kimi ola bilməzdin, sən-dəki mehribanlıqın birçə zərrəsi atamda olsaydı, dünyanın ən xoşbəxt bəndəsi mən olardım".

Dərviş isə sözüne davamla deyirdi:

– Hə... Elə mən özüm də... atan fikirdəyəm. Bir nəzər yetir: Bakıda – Məlikməhəmməd xan, Şəkiddə – Hüseyn xan, Qubada – Fətəli xan, Gəncədə – Cavad xan, Cavadda – Həsən xan, Qarabağda – İbrahim xan, İlisuda – Daniyal sultan, Talışda – Mirmustafa xan, Qazax... Şəmsədil... Eh! Xan, xan, sultan!.. Bircə mən əsgiyəm. Mən də özümə bu yiyəsiz dərələrin birini seçib adımlı Sakit xan və ya Sakit sultan qoysam, mələb tamam olar. Heç olmasa adımdan qan-qan yox, qada yox, sakitlik iyi gələr. Atanı qınama. Neynəsin? Qan-qadadan qaçıb fağır...

Baba Sakitin sözləri ağına batsa da, anasının vətən həsrətilə çırpınan ürəyini başı altında həmişə duyar, qulağını sinəsinə söykəyib eşidər, yaş dolu gözlərini görərdi. Çəkdiyi ahlər yerı-göyü yandırırdı. Ana da hərdən Baba Sakitin dediyini deyirdi: "Kişi neylosin? Xanlar bir qan-qada salmışdı ölkəyə ki, başını götürüb qaçdı". Bir ayrı vaxt isə deyirdi: "Bəs cəmə camaat necə dolanırdı? Xalx necə, biz də elə. El-günümüz içində dolanırdıq. Elnən gələn qara gün toy-bayram olardı. Hamı necə, biz də elə".

Bir tərəfdən atası, bir tərəfdən anası haqlıydı. Baba Sakit deyirdi:

– Bir torpağın yolunda ölən, canını fəda eləyən yoxdursa, o torpaq oğulsuzdur, o oğul vətənsiz... Laqeyd hökmdarlar vətənimizi oğulsuz, oğullarımızı vətənsiz qoyublar.

İndi o bu sözlərə haqq verir, dünyanın yeddi iqliminə yayılmış alimlər, şairlər, rəssamlar, memarlar itirmiş vətənin gələcəyini düşünürdü: "Sən də onlardan biri oldun. Sən də sənədən asılı olmayaraq didərgin düşdün. Yazdığın başqa dildə... Həyatın qürbət ellərdə..."

O daha üşümürdü. Həm qar yerdən çökəlmişdi. Həm də qızğın fikirlər vücudunu od kimi yandırırdı.

¹ Dəvə kəsilib soyulana qədərki vaxt

YOL YOLDAŞLARI

Qocanın əynində ağ şalvar və ətəyi dizindən bir qarış yuxarı düz tikilmiş ağ köynək var idi. Bu qolsuz ağ, ərəbi donvari köynəyin üstündən gödəkçə – cübbə geymişdi. Həmişə açıq qalan tüklüçə qollarını yağış yumuş, günəş qurutmuş küləklər döyüb aşılırmışdı. Qollar qaralıb dəridən çox tünd mixəyi rəngli qaba parçadan tikilmiş qolçaqlara çevrilmişdi. Daha deyəsən, isti-soyuq duymayan bu qolların üstünü tərden soranlı, ağımtıl qabıq bağlamışdı. Şoran atmış torpağa bənzəyirdi. Əlindəki ağır çomaq da qollarının rəngində, biçimindəydi. Uzun, çoxdan daraq, su görmədiyindən kol-kol olmuş saçları yağlısov, qara qarğa qanadı kimi bərq vurur, çiyinlərinəçən uzanırdı. Heç kimə müraciət etmədən, heç kəsə yaxınlaşmadan iri, ər addımları ilə irəliləyir, çomağını özündən xeyli qabağa ata-ata addımlayır, kimşəni qaralamadan öz-özünə, ucadan deyirdi?

– Ey xuda, ey insanların qəlbinə ziya verən pərvərdigar!...

Bir dəfə Zeynalabdinin təzə yol yoldaşlarından biri, hərzə dərviş bu ziya sözünün ucundan tutub qocaya yaxınlaşdı:

– Mənimləsənmi, dədəm?

– Səninlə deyiləm...

– Bəs ziya dedin... Mənim adımdı Ziya...

– Addı... Sən eşitməsən də olar... Qəlbinin səsini eşit.

Ziya gülümsəyib qocadan ayrıldı, yoldaşlarına yaxınlaşdı.

– Dorsimi aldım.

Qiyasəddin:

– Elo də olmalıydı... Sənin belə dərslərə chtiyaçın çoxdu, – dedi.

– Qoca kişiylə nəyşin var?

– Xoşuma gəlir. Qocadı da, qoca deyil də.

– Allah adamıdı.

– Deyirlər, Həzrəti İmam Rza zəvvarıdı.

– Onda axıracan bizimlə yol-yoldaşdı.

Başqa bir vaxt qocanın öz-özünə ucadan bu sözləri dediyini eşitdilər:

– Sənin daxilindəyəm, heç yerdən gəlməmişəm, heç yerə də getmirəm. Varlığındaşam.

Bu daxili, amma ucadan səslənən mükəlimədən sonra Zeynalabdinin qocaya olan marağı daha da artdı. Yavaş-yavaş özü də hiss etmədən İmam Rza zəvvarına yaxınlaşmağa başladı. Qoca da ona isinişirdi.

Hərzə, hər şeyə əbəs yerə burnunu soxan cavan olmadığını anladı, bir-iki müsahibədən sonra kamalını bəyəndi. Zeynalabdin onun bir dəfə ucadan səslənən daxili monoloqunu eşidib ona daha da yaxınlaşanda, sevdi qocanı.

– Allaha qovuşmaq istəyən insansansa, insanlar arasında yaşa və pak ol! Özgə malına xəyanət etmə, yalan danışma, əməyi sev! Heç kəsin namusuna xəyanət gözü ilə baxma! Allaha çatmaq üçün bircə yol var: haqqın yolunu görək düz gedəsən.

Qoca bu sözləri kimə deyirdi, bilmədi. Baba kimi sevdi onu Zeynalabdin. Bu sözlərdə atası Axund İskəndərin sört tələbləri, anası Şirinbəyimin mehriban öyüdləri bir-birinə qovuşmuş, bir vəhdətə çevrilmişdi. Qoca isə sözünə davamla deyirdi:

– Özünü tanımayan insan Allahını da tanımaz. Sübhün gözəlliklərini yaradan, gecəni zülmətlərinə hakim, buludu göydə yeridən, ulduzları hərəkətə gətirən pərvərdigar, əvvəlincisi dərəcədə insanın özünü müqəddəs yaratmışdır. İnsan özünün bu ali, bu müqəddəs vücudunu, varlığını dərk etməsə – Allahını da dərk etməz. Başqa müqəddəs axtarmaq əbəsdı.

Zeynalabdin bacardıqca yumşaq şəkildə etiraz etmək, qocaya nəyi isə xatırlatmaq istədi:

– Bəs özünüz müqəddəs İmam Rza ziyarətinə... pay-piyada...

– Mənə baxma! Mənim dər-dərim özgədi... Sən isə... Müqəddəslər sənin ətrafındadır. İntəhası sənin didəyi-həqbinlərin bağlanıb; görmürsən onları.

– Nədir o müqəddəs?

– Nə yox, kim!

– Kimdi?

– Göydən od yağdıran Günəş altında tər tökə-tökə biçin biçib övladlarına ruzi qazanan ata! Bətinə övlad gozdiron golin! Od-alov içinə öyilib balaları üçün tənirə çörək yapıb xörək bişirən ana! Hansını deyim? Gedib minbir sübhələr içində, ölənlərin soyuq məzarının daş-divarını öpənlərin halına yazıq! Saydıqlarımın hərürət, insanlığa xidmət saçan qabarlı ələrlərini öp! Onları müqəddəs! Onlar!

Zeynalabdin günlər ötdükə qoca yol yoldaşını daha böyük bir məhəbbətlə sevməyə başlayırdı. Qoca özü haqqında heç bir şey danışmırdı. Kim idi, hardan gəlib hayana və nə üçün gəldirdi? Bunun əslini bilən yox idi.

Qərribə bir aləm idi karvan. Karvanın öz qayda-qanunları var idi. Bir neçə ay birlikdə yol gedən adamlar az vaxtdan sonra bir-birinə isinişir, dostlaşır, bəzən son tikəsini də yol yoldaşı ilə bölməli olurdu. Belə uzun, üzücü yollarda bəzən günlərlə döyüşməyən, dərxdırıcı mənzərələr insanları bir-birinə elə yaxınlaşdırırdı ki, adam, arabilir ən yaxın dostuna belə etibar eləmədiyi sirtini karvanda yol yoldaşına açırdı. İnsanın əsil siması, əsil insanlığı da bu ağır yollarda üzə çıxırdı. Əbəs yerə deməyiblər ki: "Qardaşın necə adamdı? Yol yoldaşı olmamışam". Bir ana bətnində yatdığı doğma qardaşın da əsil insan siması belə yollarda üzə çıxır. Su qurtaranda əgər sən son damla, axırncı qurtum suyunu atəşdən yanan başqasına verirsənsə, aclıqdan üzülmüşə sonuncu tikəni uzadırsansa, yorulub əldən düşmüşün qolundan yapışırsansa!.. Bu "oğə"lər çoxdu yollarda. Hər karvanın sarbanı, bəziranbaşısının xasiyyətinə uyğun öz qanunları olur. Hər karvanın öz təlxəyi, öz pəhləvanı, öz xanəndəsi, öz əllaməsi olur. Yol uzunluğunu bütün bunlar olmasa, insan, sonu görünməyən, susuz, gah sarı, gah qızılı, gah qara qumlu səhralarda, sərbəb¹ uyar, dəli olar, ağlına itirər.

Karvan yolları çox müdrikin iç üzünü açdığı kimi, çox oyunbazın da əsil insan olduğunu meydana çıxardı. Bu karvan da eləydi. Ən azı üç ay yol getməliydilər bu karvanla. Hərəsinin öz Hindistanı vardı. Zeynalabdin də öz Hindistanını kəşf etməyə gedirdi. Mallarını xeyli əvvəl, hələ Şamaxıda başqa karvanla yola salmışdı. Dövrən dayı belə məsləhət görmüşdü:

– Tacir deyilsən ki, bacioglu! Mal üstə getməyi neynirsən? Tapşırıq Kərbəlayı Vəli onu Təbrizdə tanınmış karvansaraların birinə təhvil verir. Özü də sənə yerini göstərir. Sən də rahat gedərsən. Bəlkə, istədin bir görməli şəhərdə, ya ibadətqahda bir neçə gün qaldın, dincəldin, ziyarət edədin. Gözdin – baxdın, sonra da yoluna yollandın.

İndi Zeynalabdin dayısını minnətdarlıqla xatırlayırdı. Hər dəfə olduğu kimi düşündü: "Nə gözöl, qohumcanlı dayılarım, oğrəbamız var imiş!.. Allah insaf versin atama! Bizi qohumsuz qoyub, vətənləyən vətənsiz eləyib!"

Bu sərbəst, maldan, ticarətdən azad karvan səfərindən o nə qədər maraqlı şeylər, yerlər, insanlar görmüşdü... Say-hesabı yox. Bax, elə karvanda hamının Həzrəti İmam Rza zəvvarı adlandırdığı qoca da onun belə nadir koşflorından biri idi. "Görəsən, niyə onu belə adlandırdılar?"

Hamı ona "Həzrəti İmam Rza zəvvarı" deyir. Görünür ki, karvana bizdən əvvəl qoşulduğu ilk günlərdə, kim isə hardan gəlib, hara getdiyini ondan xəbər alanda qoca əsil məqsədini, kimliyini demək istəməyib, "Həzrəti İmam Rza ziyarətinə gedirəm" deyib. Adı belə də qalıb. Amma olduqca maraqlı insandır. Ziyarətçi-zad da deyil. Duyuram bunu. Anlayıram ki, o nə isə çox ağır bir faciə keçirib. Dərdi böyükdür. Çarəsidir. Heç kəslə də bölüşmək istəmədiyi əlacsızlığındandır", – Zeynalabdin düşündü. Qocanın hər bir diləyini irəliləmədən anlayıb yerinə yetirməyə can atırdı. Bəzən ona gərək ola bilən hər şeyin qayğısına irəliləmədən qalırdı. Bu da görünür ki, qocanı çox kövrəldirdi. Əvvəllər bu qayğıya yarıkənül "sağ ol"lar deməklə cavab verirdisə, sonra "sağ ol"ları nəmli gözlərindəki nəvaziş, məhrəbanlıq, minnətdarlıq əvəz etdi. İndi artıq onlar baba-nəvə kimi bir-birini bir baxışdan anlayırdılar. Bu da Zeynalabdinə xüsusi zövq verir, yoldaşlarının isə zarafat hədəfinə çevrilirdi. "Qoy gülsünlər, yolun zəhməti onsuz da ağırdı", Zeynalabdin düşünür, yoldaşlarının zarafatından incimirdi.

Qoca isə hər hərəkəti, hər sözü ilə ona dərs verən bir müəllim, bir dedə mövqeyi qazanmışdı onun qəlbində. Dünən qədimlərdən rəvayətlə bir hekayət danışmışdı:

– Deyirlər ki, qədim ərəblərdə Rəbiə adında bir qadın varmış, anaymış, əhd eləyibmiş ki, peyğəmbərinin qulluğuna tək yollansın, piyadə getsin. Oğlanlarının etirazına baxmır, bir gün yol azuqəsi, su götürüb yola çıxır. Az yeyir, qənaətlə içir, mənzil başına çatmağa azacıq qalmış yolunun üstündə bir şəxsın yığılıb-qaldığını görür. Ana ürəyi məsələni anlayır, cavan yolçunun suyu qurtarıbmış, susuzluqdan, aclıqdan taqətdən düşüb, huşunu itirib, Ərəbistan günəşinin yandırıcı şüaları altında qovrulub qalıbmış. Rəbiə ana baxır... Baxır... Qumqumasında qalan, onu son mənzilə yetirə biləcək axırncı qurtum suyunu cavana içirdir, üzünə sapır. Cavan ayılırsa da, görünür bir neçə günün əzabından özünə gələ bilmir. Rəbiə ana aclıqdan, susuzluqdan arıqlayıb çöpə dönmüş bir uşaqqan canı qalmış cavanı birtəhərnən kürtəsinə alıb, yola düşür. Susuzluqdan yana-yana gedir. Mənzil başına çatmağa heç bir ümidi olmaya-olmaya o tanımadığı cavanın çöldə qalıb ölməyini, qurd-quşa yem olmağını rəva görmür. Aparır şoləsini... Aparır... Ana qolbindən qüvvət alır. İnsanlığından güc alır... Ölüm-zülüm mənzil başına çatır. Ərəb uluları belə analar haqqında deyib: "Behişt axtarına, behişt ananın ayaqları altındadı".

Qoca danışdıqca Zeynalabdin onun nəsihət və bilgilərini sinəsinə cəmləyirdi. Axşamlar hücrədə hamı yatandan sonra bayazına köçürür. gələcək, amma hələ adını özü də dürüst bilmədiyi, fəqət sonralar bizim kimi oxucuları üçün qiymətli "Bustanüs-səyahə", "Riyazüs-səyahə" kimi kitabları üçün mətn hazırlayırdı.

Qoca deyirdi:

– Nəvai rəhmətullah buyurub:

Gətdi ömrüm nəqdi qəflət birlə nadanlıqda, heyif!
Qalğanı sərf oldu ənduhü pərişanlıqda, heyif!

Gərək elə yaşayasan ki, o rəhmətlik dediyi kimi peşmanlıqda keçən ömrün üçün təəssüflənməyəsən, hayıfılanmayasan.

Qoca elə bil ki, necə deyərlər "Nəvai dəlisiydi". Şəri dilindən düşmürdü. Görürdün ki, hər hansı bir münasibətdə yerinə salıb Nəvainin bir beytini, ya rübaisini söylədi, özündən heç nə əlavə etmədən böyük şairin nüfuzunu meydana çəkdi. Dinləyicilər də susdular: "Cəmiyyət əgər tapmasa yox eyib, Nəvai; Bu təfriqə kim künci-fəraqimə yetişi", – deyən kimi təfriqə, qılı-qal salanlar adamdısa eşidir, hərə öz payını götürürdü. Qocanın Nəvaiddən xüsusilə sevdiyi bir beyt var idi: "Kamil adəm gözləri Xızır bulağıdır hənuz; Kim anın dadmış suyun, tapmış abadlıqdan dəray", – deyərdi.

Bir neçə gün idi ki, Zeynalabdin demək olar ki, hər şeyi tamamilə olmasa da, hər halda unutmuş, ona Baba Sakit dəvəsi nə iləsə xatırladan İmam Rza zəvvarının yanından ayrılmır, ondan yol boyu səma cisimləri, beşər cəmiyyəti, ölkələr, adətlər, gördüyü bu gözəl və gözəl olduğu qədər də çətin dünya haqqında söhbətlər dinləyir, dərslər alır.

Bu sabah yola çıxandan sonra Zeynalabdin yenə də cavanların deyil, qocanın yanıyla gedirdi. Söhbət İran padşahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qafqaza hücumlarından, Qarabağ, Tiflis qəziyyətlərindən gedirdi. Qoca adda-budda eşitdiyi xəbərləri öz dərin ağılının süzgəcindən keçirib qiymətləndirir və nəticə çıxarırdı. Əslini, kökünü bilmədiyi bir söz danışdı, cavanın fikirlərini yanlış yola salmır, belə bir işi rəva da görmürdü.

İran məsələsinə gələndə görünür ki, o bu məmləkətdə və onunla qonşu yerlərdə çox olmuş, görmüş, görmüşdü. Odur ki, danışmaları da müəyyən və bitkin idi. Görünür ki, bu ölkələrin tarixini, ədəbiyyatını yaxşı bilir, tanınmış tarixi şəxsiyyətlərini də yaxşı tanıyırdı. Elə danı-

şdı ki... Yalnız bu danışılardan sonra Zeynalabdinin ürəyində bir fikir yaranı: bəlkə, özü haqqında heç bir şey söyləməyən qoca da haqqında danışdığı həmvətənləri kimi didərgin olmuş alimlərimizdən, şairlərimizdən biridir? Kimdir? Bilmədi. Qoca isə deyirdi:

– Biz Farsistanda və Qafqaziyyə məmləkətlərində cahangirin cahangirlik məqsədilə xırda dövlətləri, xanlıqları birləşdirməklə nə siyasət apardığını görürük. Bu xanlıqların qüvvətlənməsi üçün neynəyə bilmişik? Əlimizdən farslaşdırma siyasətinə qarşı nə gəlib?

– Qacar özü heç fars ki deyil!

– Nə olsun? Ona heç türk qəbiləsindən çıxan da demək olmaz. Farspərəst olub türkəşilli şahların çoxu İran taxtında. Ana dilimizin məhvinə çalışıblar. Hansı hakimiyyətə keçibse, farslara əsaslanıb. Amma təkcə Şah İsmayıl bizim milli dilimizi saraya çıxarıb, özü də bu dildə danışdı, yazdı və doğma dilimizi saray dili səviyyəsinə qaldırıb, diplomatiya dili eləyib. Millətimizi "türkəxər" ifadəsinin töhmətindən, zülmü altından qurtarıb. Təəssüf ki, belə şahımız mənə birçə danə bəlidir. Amma tarixi öyrənsən, bəlkə başqa da olub. Biz bilmirik. Bina, özül üzərində qurulur. Tarix millətin gələcəyinin özülüdür. Onu dərinləndirilməlidir. Yoxsa gələcək nəsillərə yadigar da qoymaq mümkün deyil.

– Çalışsın...

– Çalış... Keşməkcəşli olub vətənimizin taleyi. Amma behişt deyiləndə vətənimizi düşünmüşəm hər yerdə. Dünyanın ən gözəl məmləkətlərini görmüşəm, sən də gəzib görəcəksən, amma vətənimin dadı damağımdan, otri burumdan getməyib, sən də bunu özün görəcəksən. Harda göyərən taxıl, firuzəyi göylərdə uçan quş, çöllərdə cüyür, tikilməkdə olan ev, beşiyində uyuyan körpə görmüşəmsə, sevincimin hüdudu olmayıb, o yer mənə vətənimin bir parçasını xatırladı. İran şahlarına gələndə, onların çoxu türkəşilli qəbilələrdən çıxsada, farsları qabağa çəkir, onları dəstəkləyir, fars-türk ədavətləri, nifrəti törədib öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək istəyiblər. Bir torpaqdan, qonşu kimi nəşvü nüma tapan insanları, iki xalqın övladlarını bir-birinə qırdırıblar. Mədrəsələrdə bir yandan ərəb, bir yandan da fars dilini yaymaq üçün öz doğma ana dilimizi bizə unutturmaq istəyirlər. Ərəb dili – cəm dili, din dili təkin müqəddəsəşdirilib. Fars dili də şeir dili kimi göylərə qaldırılıb. Körpələrimiz mollaxanalara və mədrəsələrə ayaq qoyan gündən "əbcəd-hövvez" deyir, mənasını heç cür dərk etmədiyi, anlamadığı mətnlər oxuyur. Bəs belə gətse bizim dilin taleyi necə olacaq?

Cahangirlər bizim dilin kökünü kəsmək, körpəlikdən uşağın şüurundan silmək istəyiblər. Bu cür təhsil siyasətinin bəlasıdır ki, ərəblər gələndən bəri yaxşı təhsil görmüş ziyalılarımızın əksəriyyəti ölkə-ölkə, diyar-diyar dağılıb. Öz vətəninə el-obası içində nə onu başa düşən olub, nə də o başa düşüb. Anlaşılmadığından baş götürüb gedib. Dünyanın harasında desən bizim ziyalılardan tapa bilərsən. Amma çifayda? Oralarda ad qazanan, şöhrətlənən ziyalılarımızı, alimlərimizi, şairlərimizi öz xalqı tanımayıb, yazdığını oxumayıb. Qürbətə can qürüdüblər.

Amma ərəblərin bir məsələsi var: "Aqibətü külli-leyl naharun" – yəni bütün gecələrin sonu gündüzdür. Bu böyük ümid olmasa, insan yaşaya bilməz. Əbül-bəşər¹ övladı ümitsizlik azarına tutulsa, məhv olub gedər. Ümid et, ümidlə yaşa, ümidlə yaz-yarat! Bil ki, insan yalnız özünün kiməsə lazım olduğunu, kiminsə onun yardımına ehtiyac duyduğunu bildikdə, öz ləyaqətini dərk edir. Və yaşamağının mənasız olmadığını üçün sevinir. Özündən asılı olmayaraq əksinə insan heç kəsə, eləcə də cəmiyyətə gərəksiz, faydasız olduğunu dərk eləsə, həmin anda o, mənən ölür, yaşamır.

Qoca açıq havadakı "mühazirəsini" davam etdirdikcə Zeynalabdin bu dərsləri sinəsinə çinləyir, beynində təkrarlayır, hafizəsinə həkk edirdi.

ZƏLZƏLƏ

Karvansara olduqca köhnə və kasıb idi. Əslində bunu heç karvansara adlandırmaq da doğru deyildi. Xərabə... Xərabaxana idi... Ötən dərvişlərin, yersiz-yurdsuz yolçuların, böyük şöhrət karvansaralarında yeri olmayanların... Pulu olmayanların yurdu idi... Dilənçilər oylağıydı. Yolüstü Zeynalabdinlə dostlaşmış dörd cavan dərviş də bu karvansaraya yağışdan pənah gətirmiş, karvandan ayrı düşmüşdülər. Yolüstü qədim bir türbəyə etdikləri ziyarət onları karvandan ayırmışdı. İndi Allah bilir karvanla gedən yolçular, tacirlər, bəzircilər mənzil başındakı böyük karvansarada ləzzətli xörəklərdən yeyir, təmiz yorğan-döşəkdə dincəlirdilər. Bura isə... Bura birə yurdu, taxtabiti yuvası idi... Salındığı gündən su üzü görməyən, yapranıb dilənçi libasına dönmüş, yamağının yırtıqlarından yunu, pambığı tökülən yorğanın rəngi bilin-

mirdi. Sırıqlarının arası zol-zol bit-birə oylağıydı. Çirkədən işim-işim işildayan yorğanın kəşif iyi ürək bulandırırdı. Amma çarə yox idi, soyuq əhdini kəsən yolçular belə yorğana da şükür eləyirdilər. Heç çırağın piltəsi öləzimməmiş birələr gəstə qalxdılar. Hücrədə yatmaq istəyənlər, xam xəyala düşdüklərini anladılar. Qaşına-qaşına durub yerlərinin içində əyləşdilər. Çırağın işığını artıran kimi divarlarda taxtabitilərin xışıltı sala-sala zolaq-zolaq, yol-yol süründüklərini görüb, dünyagörmüşlər belə dəhşətə gələrdi. Birələri isə görmək, tutmaq qeyri-mümkün idi. Hərəsi Zeynalabdinin və yol yoldaşlarının bədənindən bir diş götürüb ox sürətilə sıçrayır, başqa bir yerə "qonurdu". Birələrin hər biri az qala xırda bir taxtabitiyəcn idi. Qonaqların qanından şişmişdilər.

Zeynalabdin bu həngamənin içində heç cür yatıb yorğunluğunu çıxara, dincini ala bilməyəcəyini anladı. Qalxdı, hücrədən çıxdı. Hücrənin toz-torpaq basmış döşəməsi birəylə dolu idi, onlar Zeynalabdinin baldırlarına sarmaşmışdılar. Cavan oğlan həyətdə var-gəl eləməyə, bacardıqca pal-paltarını çıxırıp bu birə əzabından xilas olmağa çalışırdı. Gözlərindən yuxu tökülürdü. Taqəti kəşilmişdi. Hardasa başını bir yerə söykəyib, mütləq dünyadakı ən ləzzətli şeyi – yuxusunu alma-lyıdı. Deyəsən, soyuq öz təsirini göstərdi. Yağış kəşmişdi, amma hava xeyli sərin idi. Birələr insandan "zərif!" çıxdılar, soyuğa dözməyib Zeynalabdinin paltarını tərk etdilər... Zeynalabdinin bədəninin gicişməsi kəsildi. İndi də soyuq canına yer eləməyə başladı. Soyuğa davam gətirmək üçün Zeynalabdin gəzinir və düşünürdü. Bu günü mücərayla keçmişdi. Axırncı çaparxanada "barat"ını qəbul etməmişdilər. Bu barata görə Mustafa xanın hökmü keçən yerlərdə ona gecələmək üçün yer, yemək və at verilməliydi. Mustafa xanın mülkü bitəndən sonra qonşu xanlığın, əmirliyin hakimlərindən barat almalıydı. Şirvəndaykən baratlar Azərbaycan və fars dillərində yazılırdı. Bu yerlərin xan və əmirləri bütün buyruqlarını fars dilində yazdırırdı. İndi həmin barat-lardan birini əldə etmək üçün səhər çarə çəkməli, bu yerlərin nüfuzlu şəxslərindən birinin vasitəsilə yerli hakimə müraciət edib, mütləq barat almalıydı. Yoxsa günü beləcə taxtabiti yuvalarında keçərdi.

Birdən qonşu hücrələrdən birinin qapısı açıldı. Bir az əvvəl onlar üçün yemək hazırlayan qarı göründü. Arvad fəri sönməkdə olan gözlərini təzəcə boylanan hilalın güclə işıqlandırdığı şövkəli həyətdə gəzdirdi. Zeynalabdinə gördü.

– Yata bilmirsən, oğul? Soyuqlamaqdan qorxmursan?

¹ Başəriyyətin atası nəzərdə tutulur.

– Birələr aman verir ki, nəne?

– Hə... Birə sarıdan varırıyq... Nəyimiz yoxdusa, birəmiz çoxdu.

Qarı dişsiz ağzı ilə güldü, deyəsən. Xırıltıya bənzəyən gülüşünü kəsdı, nə düşündüsə dedi:

– Keç bizim hücrəyə, sənə layiq yerimiz olmasa da, nəvəmlə bir yastığa baş qoyarsan. Bu xərabənin birəsi azdı. Əlimdən gələni ələyirəm. Yoxsa qoca gözlərimin yuxusu onsuz da ərşə çəkilib, birə də bu yandan... Qurumuş dəri canında nə var birəyə yem ələyəm?

Zeynalabdin utanırdı. Amma qarının təklifini şükranla qəbul elədi:

– Yerinizi dərissqal eləmirəm ki, nəne?

– Nənən qurban, nəyimiz boldu ki, yerimiz dərissqal olanda kefimiz pozula? Keç içəri! Yazıq yetim daş kimi düşüb yorğunluqdan, heç yanına girməyini də bilməyəcək. Bütün günü çar-çar çapalayıb.

Qarı nədənsə Zeynalabdina acıyırdı. Cavanlığınamı yazığı gəlmişdi, bayaq yemək-icmək verəndə kiminə-kimsənasinəmi oxşatmışdı, nəydisə, indi onun soyuq havada gırlənməsinə ana ürəyi davam gətirmişdi.

– Keç, keç, bala! Yol adamısan, soyuqlarsan, azarrarsan, sonra da necə deyərlər: “eşşək gətir, mərəkə yüklə”. Yol adamı azartmaya gərək. Beləsini çox görmüşəm. Gəlib düşüb-qalıblar. Qerib-qürbət yerdə ana deyib əlim altında tarı rəhmətinə gedəni də olub səndən iraq yerdə.

Onlar hücrəyə girdilər. Hücrənin ocaq – buxarasının sağ əlində qarının, sol əlində “yetim” adlandırdığı nəvəsinin yeri salınmışdı. Bayaqqı hücrədən müqayisə olunmaz dərəcədə təmiz otaqda, təmiz yatacaqda 13-14 yaşlı bir oğlan uşağı yatmışdı. Elə yetim kimi də büzüşüb yatmışdı. Yorğunluğundanmi, səhər geyinməyindənmi, ya da duran kimi iş dalınca qaçacağından geyinməyə artıq vaxt sərf etmək istəmədiyindənmi, bəlkə də elə canına soyuq yer ələyib üsüdüyündən, isti otaqda, isti yorğan altında, nəne nəvəsiylə belə qızına bilmədiyindən oğlan geyimli yatmışdı. Nəyi vardısa əynindəydi. Təkcə yalın gəzməkdən döyənək bağlayıb, buynuz kimi bərkimiş dabanları açıqdaydı.

Zeynalabdin də onun kimi soyunub eləmədi, azacıq özündən kiçik oğlanı oyatmaqdan ehtiyat edib, indi haradasa Bağdadda və ya Kərbəlada olduğunu belə bilməyi kiçik qardaşı Məhəmmədəlini yadına salıb, uşağın yanında uzandı. İndi Məhəmmədəli Kərbəladadırsa, anası Şirinbəyim qı tükü, şirvansayağı nazbalışlarına baş qoyub, altında

ikipudluq məxmər üzlü yun döşək, üstündə qanavat yorğan... Peşlərin özü üçün... Səhər də anası ona dəvə südüdən çərilmiş qaymaq verəcək, yanında da nəfəs hərəratindən belə əriyə bilən bal kimi şirin, təzə xurma... xurma... Ana... Ana çayı... Şirvansayağı nazbalış... Gözlərini bu dadlı ana nəvəzisinin təsiri ilə haçan yumduğunu bilmədi.

Qarı cavanın yatdığına görəncə dodaqaltı, qoca deyintisini kəsdı, əlini belinə təkyə verib iki bükülməyə başlayan qəddini bir az da bükdü, yükəndən aldığı yorğanı çıxarıb qonağın üstünə çəkdi. “Bəcəra, yaman yorulub... Anası ölsün, varsa...”

Şirinbəyim ana bu gecə birə yemi olan balasının yuxusuna qonaq gəlmişdi. Zeynalabdine elə gəldi ki, yuxulu-yuxulu üstünü örtən Şirinbəyim ananın əlləridir. Sonra da Şirinbəyim ana, həmişə olduğu kimi onun yanında uzandı, yastığına dirseklənib, qolunu başı altına qoydu. Bağdadda təhsilərsə Kərbəlaya – evlərinə gələndə Şirinbəyim ana həmişə belə edərdi. İndi də... Yanında uzandı. Lap ondakı kimi hal-əhval soruşmağa başladı. Dərslərindən, ustadı müəllimlərindən, yoldaşlarından bircə-bircə xəbər aldı. Zeynalabdin də lap elə ondakı kimi gülə-gülə, anasının qayğı dolu sualları ilə əylənə-əylənə cavab verməyə başladı. Amma Şirinbəyim ana bu dəfə adi, həmişəki suallarını versə də çox qayğılı idi. Tez-tez ah çəkir, köks ötürürdü. Zeynalabdin onun kəlağayısının yelənini sıgallaya-sıgallaya soruşdu:

– Nə olub sənə, ana, nəyindi? Yoxsa bir yerin ağrıyır? Azartayıb eləməmişən ki?

– Yox, dərdin mənə, nəyim olacaq? Azar-bezarım da yoxdu. Elə sən sarıdan niyaranam.

– Məndə nə var ki?

– Heç nə... Şükür Allaha. Amma elə bircə bayatı nə vaxtdı ki dilimdən düşmüş.

– Hansı bayatı, anacan?

– Bucuğaz:

Axşamlar, ay axşamlar,

Şam yanar ay axşamlar.

Evli evinə gedər,

Qorib harda axşamlar?

...Zeynalabdin yuxudan hövlnak oyandı. Anasının yanında olmadığını, yanındakının Şirinbəyim ana deyil, qarının yetim nəvəsi olduğuna uzun müddət inanmaq istəmədi. Axı Şirinbəyim ananın isti nəfəsini

alında, əlinin hərərətini yanağında duymağı bir yana qalsın, ömründə eşitmədiyi o bayatı, yuxuda, birinci dəfə eşitsə də eynilə yadında qalmışdı:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şam yanar ay axşamlar.
Evli evinə gedər,
Qərib harda axşamlar?

“Qərib harda axşamlayacaq, ana? Birəli karvansarlarda. Bəxti gətirəndə sənin kimi nəcib bir nənə, sənin kimi qayğıkeş, ürəyi yuxa bir ana, yetim balasının yanında yer verəcək. Can ana, yuxumda da qəriblikdən danışdın. Qərib dərdi çəkdin. Təkcə balana görəmi? Sən müqəddəs Kərbəlaya, bütün şiə aləminin can atdığı o imam qulluğuna belə öyrəşə bilmədin. On iki ildə o torpaqda bala böyütdün – doğmalaşmadın. Nə dil öyrənə bildin, nə o yerin ərkanına baş əydin. Vətən həsrət ilə saralıb-solur, söndürdün. Allah Axund İskəndərə ömür versin, yox, özü demişkən “Allah onun axirətini versin”, səni qürbətə çürütdü. Mən qəribliyin nə olduğunu bilmirəm. “Vətənsizəm”. Vətən sözünü səndən eşitmişdim. Getdim gözümlə gördüm. Cənnətmisallı bir vətənimiz var imiş. Niyə atam səni də, bizi də vətənsiz elədi?”

Üsulluca çevrikti. Oğlanı ayıltmamaq üçün çox ehtiyatlı davranırdı. Xəyalları da yuxusu kimi Şirinbəyim ana ilə – anasıyla dolu idi. Yenidən gözləri yumulub, onu yuxu apardı. Yüngüllüklə, məhz uşaqlıqda olduğu kimi yumşaq ləpəsiz uyqu dənizinə qorq oldu, yırğalanı-yırğalana... Lay-laylar altında... Amma bu lay-laylar lay-lay deyildi. Şirinbəyim ananın qəriblik, qəriblər haqqında qoşduqları bayatılar, qoşmalar, gərayililər idi... Doldurmuşdu Zeynalabdinin həyəcənli, narahat yuxusunu. Rəya aləmində Zeynalabdin Şamaxıdaydı. Yaşıl çəmənləkdə, yumşaq yoncalar üstündə uzanmışdı. Qəribəydi ki, anası da burdaydı və Zeynalabdinin başını dizinin üstünə alıb telini sıgallayır, alnını ovur, dodaqlarındakı həzin təbəssümlə qəriblik haqqında mahnı qoşurdu.

Qərib-qürbət eldə bala böyütdüm,
Aldı məndən, fələk aldı, neynəyim?
Gən dünyam başıma dar oldu mənim
Dərin deryalara saldı, neynəyim?

Gözüm yaşlı göl-göl oldu gölləndi,
Dərdü qəmim ürəyimdə lilləndi,

Tərən könlüm asimana milləndi,
Viran ürək viran qaldı, neynəyim?

Şirinbəyim, hazaransan, hazaran,
Öz ölümə məzarımı qazaram,
Qürbət eldə özüm kime yazaram?
Anan ölsün, bala baldı, neynəyim?

Anasının nədənsə o görməyeli bürüşmüş yanaqlarına əl gəzdirib, mehribanlıqla soruşdu:

– Anacan, indi ki sən Şamaxıdasan, mən də... Qəriblikdən niyə danışırısan? Məgər bura deyil vətənin?

Anasının gözləri yol çəkdi:

– Bəs Məhəmmədəli? O ki... qürbətədi... Bağdad hara, bura hara?

– Buy, Bağdadla Kərbəlanın arası nədi ki?

Zeynalabdin sözünü çəşdirdi. Fikri dolaşdı. Yenidən nəyisə yadına salmağa çalışdı, bacarmadı, tənğişdi. Və yenə yuxudan ayıldı... “Hə... Yuxuymuş... Bəs nə ola bilərdi ki?” Rəya... Rəya... Şirin, dadlı... Xoş xəyallar aləmi... Dinclik gətirən... Yorğunluğu çıxaran, aclığı unuduran rəya... Yenidən Zeynalabdinə qoynuna alıb ləpəsiz, yumşaq rəya ümməninə daldırdı, yırğaladı... yırğaladı... Xoş xəyallar, analı günlər yuxusunu doldurdu.

Anası qədər olmasa da, o tez-tez atası və ilk müəllimi Axund İskəndəri, yeganə qardaşı Məhəmmədəlini də yuxuda görürdü. Çox vaxt uzun – yorucu yollarda bu “görmüşlər” xəyala çevrilib onu təqib edir, başını qatır, sonsuz, nəhayətsiz qumlu səhraların üzücü həyatını, keçidlərini bir növ bəzəyir, ona unutturdu. Axund İskəndər bu xəyallar dünyasında bir dəfə də olsa onunla danışmamışdı. Yəni elə-belə ata-bala söhbəti eləməmişdi. Əslində Zeynalabdin heç belə söhbətləri xatırlamırdı da. O, atasını həmişə ciddi, qaşqabaqlı, təmkinlə, dodaqaltı danışan görmüşdü. Bu zamanlar da atası ona ya hansı bir təfsiri işə aydınlaşdırır, yə da nə işə oxumalı olduğunu yadına salır, yeni-yeni kitablar oxumağı tapşırırdı. Elə xəyallarında da belə canlanırdı, nə işə tapşırırdı, nəyi işə başa salan. Bu münasibətdə ata məhəbbəti duymur, ata təbəssümü ilə fərahlanmırdı. Əgər atasının qəlbini oxuya bilsəydi, görərdi ki, kişi deyir: “Ağam Hüseyn bala məhəbbətinin fərəhini görməyib, mənə də haram olmalıdır. Övlad fərəhi qismət olmayan ağamdan artıq deyiləm ki!” – Başa düşərdi ki, kişinin öz atası məhəbbətini gizlətməyə qoymayan nədir. Yoxsa Axund İskəndərin

valideyn məhəbbəti bəlkə də, başqalarınınkindən az deyildi. Bacı-qardaş adına birçə Məhəmmədəli var idi. Ondan cəmi ikicə yaş kiçik olsa da, az qala əkiz kimi bir-birlərinə bənzəsə də, Zeynalabdin qardaşını balaca hesab edər, ona qayğı göstərər, şitəngiliklərindən inciməzdi. Həyəət-bacada, küçədə, bazar yolunda, məktəbə gedəndə həmişə Məhəmmədəlini qonşu ərəb uşaqlarının nadinclərindən qoruyardı. Nazını çəkərdi. Yollar boyu uzun xəyallarında Məhəmmədəlini elə həmişə oynayan, şitəngilik eləyib onun kitabını əlindən qapan təsəvvür edirdi. Öz xəyallarına gülümsəyir, çox vaxt qəlbində Məhəmmədəli ilə söhbət edir, danışır, dərdləşirdi. Yox! Yox! Yuxuda belə üsyan etdi. Məhəmmədəli dərd danışmaq üçün deyildi. Dərdi Şirinbeyim ana ilə bölüşmək olardı. Yalnız onunla açıq, ürək dolusu danışmaq, ən gizli sirləri ona etibar etmək olardı, fikirləri arzu və xəyalları onunla, yalnız anayla bölüşmək olardı. Onda da... İndi də... Xəyallarında da... Yuxusunda da...

Şübhün gözü açılmamış qarı nəvəsini ehtiyatla oyatdı. Yetim işgücünə getməliydi. Karvansara sahibi hücrəni onlara əbəs yerə verməmişdi. Oğlan aylanda yanında Zeynalabdinin görüb təəccüblə gözlerini ovdu. Qarı düyün-düyün olmuş, əyri doğanaq cınağına bənzəyən quru barmağını rəngi çoxdan solmuş və əski şəklini itirmiş, boz qaytana çevrikmiş dodaqlarının üstünə qoydu, "sıss".

Oğlan yerindən qalxıb, qarıya doğru yönəldi. Həyətdə üzünə bir qoşa ovuc su çırpıb, geri qayıtdı. Nənənin hazırladığı bir piyalə çayı içdi, çörəyi pendirle dürməkləyib yedi. Qarı pıçıltı ilə deyirdi:

– Allah qonağıdı, bala! Rəhmim gəldi, yata bilmirdi... Dedim yol adamıdı, yolda soyuqlar, azarlar...

– Heç xəbərim olmayıb haçan gəlib...

– Sən də yorğunuydun... Bərk yatmışdın... Gecə də yandan keçmişdi...

Zeynalabdin bu sözləri eşitmirdi. Həyəcanlı da olsa dərin rəya dənizində Şirinbeyim ana ilə qol-boyun üzürdü...

Qəfil təkəndən yuxusundan oyandı. İlk anda nə baş verdiyini heç anlamadı. Təkcə Şirinbeyim ananın qoynundan ayrılmağına təəssüflənirdi ki, qarının bağırmasını eşitdi:

– Çıx, ay bala, çıx bayıra! Zəlzələdiiii...

Zeynalabdin həyəətə atıldı. Bütün karvansara sakinləri meydançaya səpələnmişdi. Amma hamının qorxusu tez keçdi. Nə bir ağac yerindən tərpəndi, nə bir kərpic. Köhnə də olsa, karvansara möhkəmdi, xoşbəxtlikdən zəlzələ zəif, daha doğrusu ani idi. Yer birçə dəfə titrəyib dayandı.

Elə bil yeri buynuzlarında saxlayan öküz, milçeyini qovmaq üçün başına birçə dəfə hərəkət vermişdi.

Bir qədər gözləyib özünə gələndən sonra yerlilərdən, belə təkənlərə adət etmiş adamlar iş-gücünə qayıtdılar. Artıq səhər idi. Qarı nənə də deyinə-deyinə işinə girişdi. Təndirə odun salmağa başladı:

– Ay gözəgörünməz, bu zəlzələ nəyəçünmüş? Bu nə zəlzələ dəbidi düşüb? Həftə səkkiz, mən doqquz... Yer dingildəyir...

Keçisaqqal bir dərviş təndirin alovuna qızına-qızına, səhər ayazından donuxmuş əllərini ova-ova qarıya deyirdi:

– Asi olma, qarı!

– Buy, Allah sən saxla, asi nös oluram?

Asi olma dedim. Yaradan Allah yer üzündə müvazinəti saxlamaq üçün zəlzələlər... taunlar, vəbələr... İnsan oğlu isə...

– Allah iraq eləsin... getsin gəlməsin.

– Kütləvi qırğınlar, müharibələr töədir... Əks halda insan çoxalır, kürreyi-ərzi basar, bir-birinin burun-qulağını gəmirər...

– Sən nə danışsın, ağa dərviş?!

Dərviş gəvəzələyirdi.

– Bir gün Ənuşirəvana dedilər: "Filan düşmənin ölüb, gözün aydın". Soruşdu: "Məndən nə dedilər? Mən yaşayacamımı?" Dedilər: "Yox". Dedi: "Mən də öləcəyəmsə, sən mənə nə gözdəndirliyi verirsən?" Hamı ölməli, qarı, hamı öz rəbbinə qovuşmalıdı...

Qarı qəlbində düşündü: "Qələt eləmədik bir söz dedik? Bu tanrı bəndəsinə ürcah olduq. Səhər-səhər nə xeyir eləmişik, nə şər... Başlayıb ölümdən".

Dərviş gəvəzələməyində davam edirdi:

– Ölüməndən qorxma, qarı! İnsan hərçənd ki, qocaldıqca ölüməndən lap çox qorxur... Dünyanı şirin bir zad bilir. Amma acıdı dünya... Fanıdı dünya... Beş günlükdü dünya... Sənə birçə o dünyaya gedəndə verim qalacaq.

O danışdı qarının qəlbinə qorxu saldıqca, bir az sonra bu alovlanan təndirdən çıxacaq ətirli, qırmızıyanaq çörəklər gözələri qabağında cəmlənir və ağzı sulanırdı. Bilirdi ki, bu söhbətdən sonra qarı qada-balanı özündən, balasından uzaqlaşdırmaq üçün elə birinci çörəyi ona verəcək. Allah adamına.

Zeynalabdin bu mənərəni seyr etdikcə fikirləşirdi: "Bəli, beləsi də dərviş adlanır, Baba Sakit də, imam zəvvarı qoca da. Amma onlar hara, bu hara?!"

O Təbrizi gənlik həvəsilə gəzirdi. Qədim abidələrini, örtülü və açıq bazarlarını, məscidlərini, bağlarını. Axşam bayazına yazırdı ki, Təbrizdə iyirmi mindən ziyadə ev var. Ab-havası sağlam, suyu gözəldir. Çiçəklənən bağa bənzeyir Təbriz. Bütün bunlar Azərbaycana ikinci səyahətindən sonra tamamlayacağı "Riyazüs-səyahə" ("Səyahət bağları") adlı birinci kitabının birinci hissəsinə daxil ediləcək idi. O, Təbriz haqqında "Nigaristan" ("Gözəlliklər diyarı") kitabını oxuyacaq, bu qədim azərilər şəhəri, onun şairləri, alimləri, orada dəfn olunmuş həmvətənləri haqqında məftunluqla danışacaqdı. Bütün bunlar sonra olacaq idi. İndi isə... İndi isə...

Təbrizin ətrafı bağdı, meşədi,
İçində əyləşən bəydi, paşadı,
Səkkiz min məhəllə, dörd min guşədi
Çarsusu, bazarı, yolu Təbrizin.

Bu aləmdən keçirdi və hələlik o, müşahidə etdiklərini bayazına yazırdı. Bu bayazda az əvvəl Marağada gördükləri xüsusi yer tuturdu. Marağada Zeynalabdin, ustad Nəsirəddin Tusinin rəsədxanasının qalıqları olan yeri, məzarlığı gəzmişdi. Ona elə gəlmişdi ki, bir zamanlar bu yerlərin mərkəzi olmuş, paytaxt Təbrizə keçəndən sonra kiçik bir şəhəriyə çevrilmiş, vaxtilə elm və ədəbiyyat mərkəzi olan Marağada, indi də ölümsüz Nəsirəddin Tusinin, onun şagirdləri – alim riyaziyyatçı Şəmsəddin və Qiyasəddin Şirvani, Marağalı Əvhədinin ruhu dolaşır. Bəlkə də, onların ruhu, indicə orada küçədə ərsinlə şumaqəddər oynayan iki oğlan uşağına keçmişdir. Bəlkə də, həmin ruh bu uşaqları da bir zaman Tusi və Əvhədi kimi böyük alimə, şairə çevirəcək.

Zeynalabdin düşünə-düşünə təzəcə tanış olub dostluq binası qoyduğu cavan şair Mirzə Əhməd və Mirzə Məsud ibn Əbdürrəhim ilə birlikdə Surxaba (qızılsu) – Məqbərətüş – şüərəyə ziyarətə gedirdi. Mirzə Əhməd dünən ona demişdi:

– Sənin həmvətənlərin, Şirvan şairlərindən də bir neçəsi burada "Məqbərətüş-şüərə"da yatır. Qədim abidələri görmək yaxşı şeydi. Amma qərib qürbət torpaqda dəfn olunmuş həmvətəninin məzarı üstünə gedib onu yad etmək, birca "Fatiha" surəsi oxumaq daha yaxşıdır.

Belə də etmişdilər. Üç təzə dost bu gün səhər birlikdə şəhərdən çıxmış, şəhərin kənarında yerləşən Surxaba gəlmişdilər. "Məqbərətüş-

şüərə" ta qədimdən Təbrizdə vəfat edən şairlərin dəfn olunduğu bir növ məzarlığı idi. Ata Şirvandan üz döndərməyə, ana – Təbrizə pənah gətirməyə məcbur olmuş, övladını, halalını itirmiş fələkzadə şair Xaqani "Şirvan" deyə-deyə can vermiş, burada basdırılmışdı. İndi dərin-dərin səbəbini axtarıb bilmədiyimiz; bəlkə də, zəlzələlər, müharibələr, başqınlar nəticəsində bütün sənədləri, yazı-pozuları itib-batdığından səbəbini heç bir zaman bilməyəcəyimiz keçmələr, qaçqınlar sayəsində buralara yollanmış Seyid Zülfüqar Şirvani də burada dəfn olunmuşdu.

Didərgin ömrün astanasında dayanan Zeynalabdin Şirvani özü bəs harada dəfn olunacaqdı? Bunların məzarından doğma torpaqlarda heç olmasa bir nişanə qalıb. Onun özünün məzarından bir nişanə qalacaqdımı? Bütün bunlar indi Zeynalabdin üçün aydın deyildi. Olan da bilmədi və o bunları heç bəlkə də, indilik düşünmürdü. Cavan idi. Gəncliyə xas qayğısızlıq... Yox o, gəncliyindən kamal sahibi, düşüncə sahibiydi. Sadəcə seçdiyi həyat yolunun dürüstlüyünə əmin olduğundan ömrünün harada bitəcəyi onu maraqlandırmırdı. Təki insanlara; təki vətəninə xidmət etsin. Dünyanı gəzib gördüklərini qələmə alsın. Bir insan kimi bu dünyada əbəs yaşamasın; bir iz qoyub getsin. Bu vacib idi. Qalamı yox... Bu duyğuların tək birçəsi də indi müqəddəs şairlərin məzarlığına qədəm qoyduğu dəqiqədə onun qəlbinə yol tapsa, beləcə qovardı ürəyindən o fikirləri.

İki dost qəbiristanın önündə dayanıb, burada yatan bütün şairləri rəhmətlə yad etdilər. Şair Mirzə Əhməd görünür ki, bu yerlərdə tez-tez olurdu. Çətinlik çəkmədən bir-birindən bir əsr qədər aralı yaşasa da, təxminən eyni cərgədə, eyni qara torpaq örtük altında yatan Xaqani Şirvani ilə Zülfüqar Şirvaninin qəbrini ona göstərdi.

– Təmkin, – dedi, – sənin həmvətənlərin, amma bizim hamımızın ustadı olmağa layiq şairimizin qəbri budur.

Həyəcan içində hər iki məzarın önündə qollarını köksündə çarpazlayıb durdu. "Fatiha" surəsini oxudu. Bir az da digər məzarları, qəbiristan yanındakı qəssalxananı (ölü yuyulan yer), ovdanı, kiçik və böyük türbəni, qədim məscidi gözəndən keçirdilər.

Gün qalxıb bazarın qızısan vaxtında Təbrizin məşhur örtülü bazarına gəlib çıxdılar. Burada hər iki dost ondan ayrıldı, salamatlaşıb, axşam Sultaniyyə mədrəsəsində görüşməyi qərarlaşdıraraq hərə öz işinə çıxıb getdi. Zeynalabdin bazarı tək gəzəcəkdə. Və tək də qaldı.

Bağdadın Suk-ər-Rəşid bazarında olmuş, Şamaxının həftəbazarını, bazarı xatırladan dükanlarla mal dolu küçələrini görmüşdü. İrandan

Şamaxıya gedəndə də bazarlara baş çəkmişdi, amma bu bazar onları xatırlatsa da, heç birinə bənzəməirdi. Buradakı əlvanlıq ayrı aləm idi. Elə ilk baxışda qaraüzlü, qıvrımsaçlı zəncilər, ağbənizli, qızılısaçlı ruslar, qıyıqgözlü, qarahörüklü çinlilər, yaponlar, mixeyiyə çalan üz-
lərinin ətrafına dümdüz, parlaq qara saç şoqqaları sallanmış hindlilər, əlvan çapanları ilə həmirqlərindən seçilən özbəklər, ağ, böyük papa-
ğının uzun tükləri alınını, gözünü örtmüş türkmənlər, millət çox, geyim müxtəlif, davranış məqsəd bir idi: satmalını satmaq, almalını almaq...
Bazarın dörd dövrəsini karvansaraların hücrələri sarmışdı. Hücrələrin qəşəri hündür səkilər idi. Bu ağ-qırmızıyla mayıl səkilərin üstündə dünyanın hər tərəfindən gətirilmiş mallar satılırdı. Üreyin nə istəsə tapa bilərdin bu bazarda.

Bu ənbər – etir satanların yeridir, burada zərirə adlı hind qamışın-
dan alınan etirli toz, xoş qoxulu, dərdlər dərmanı səndəl, lotos etiri, ənbər, buxur, ud, kafur, gülab... yanımdaca əttarlarda mixək, hil, darçın, zəncəfil, badyan, ceviz, quluncan... bədnəzərə, caduya qarşı südəb, üzərlik, dərman bitkiləri və otlar: isfanəyri, acı zindan, şirin zindan, Əbucəhl qarpozunun toxumu, aqərqərha...¹

Buradaca Misir və Kiçik Asiyadan qulam və kənzilər müxtəlif mallar gətirmiş fars və Şam tacirləri, sərraf və sələmçi yəhudilər, duz və neft tuluqları, dərman kimi işlədilən qara neft və neft yağları gətirən Bakı tacirləri yerləşmişdi.

Öz mətahını özü satanlar çiyinə alıb küçə və meydanlara çıxır, karvansara həyətlərində bağıra-bağıra tərifləyib, müştəri axtarır və satırdılar. Bir az o yanda dəvələrlə Hicaz ərəblərinin gətirdiyi Cəzirətül-ərəbdə – Ərəbistan yarımadasında aşlanmış heyvan dəri-
ləri, rus tacirlərinin satdığı samur, su samuru, çöl pişiyi, dələ, sincab, tülkü xəzləri. Yunan sandıqları, Dəməşq və Bağdad libası, “xəz” adlansa da, Misirdə toxunan yalnız varlıların libas və baş sarığı kimi istifadə etdikləri qırmızı, yaşıl, sarı rəngli ipək parça, qiymətli geymə-
lər üçün istifadə olunan Tibra ipəyi, küplərlə Fələstindən gətirilən zeytun yağları, bir az aralıda köhnə paltar, kəndir kimi şeylər satan “simsar” adlandırılan satıcının kasıbəndi mətahi. İpək, zərli, güləbə-
tinlə işlənmiş al-əlvan parçalar, məxmər, zərdur, qarazey, mahud, tafta, xara, qanovuz, zərxara, iynəbatmaz-qayçıkəsməz, kimxa, şəmsi-qəmə, zərbafları bazarı başına götürmüşdü. Benaresdən gətirilmiş bənare

¹ Dərman bitikisi

örpəklər, Şəki-Şirvan-Gəncə kələğayları, Kufə işi kufiyələr, qaqum dərisindən kürk, güləbətinnlə gəlin əllərinin bəzədiyi gül muncuqla butalanmış araçqınlar, daraqqabılar, quranqabılar, sürmədan qabılar,¹ mirvarilə düzəldilmiş tumanbağı milçiləri, əlvan yundan, ipəkdən, mir-
varidən toxunmuş saçbağlar, zərgər işi gümüş, tunc sürmədanlar, xırdaca əl içi boyda bəzəklə güzgülərdən tutmuş bədənnüma aynalaracan, müxtəlif çəkili və ölçülü kəllə qəndləri, Misir nabatı və qəndi, qab-
qacaq, iri adamboyu küplərdən tutmuş xırdaca bərnilərəcəm, balaca canamaz xalçalarından tutmuş ev bərabəri nəhəng xalılara, sumaqalara, kilimlərə, gəbələrə, zillilərəcəm; dərvişlərin geydiyi yundan toxunmuş suf adlı parçalar, zərq adlı göy rəngli yenə yundan dərvişlərin geydiyi alt köynəkləri, hər şey, hər şey satılırdı bu bazarda. Müxtəlif ölçülər, müxtəlif biçimli tərəzilər qızıl, dərman, ədviyyə çəkan misqal-tərəzidən tutmuş ağır yüklər çəkan, tay götürən qapanacan, piyalə ölçüsündən tabağacan... hamısı da dürüst “iman tərəzisi” olmalıydı. Tacirlər ara-
sında belə bir məsəl vardı: “Şərabı almaq da haramdı, satmaq da. Amma hər halda onu da görək düz ölçəsən”; dürüstlüyünə şübhə oyanan tacir etibardan düşürdü. Onunla alver günah sayılır, onunla alver haram elan edilirdi və həmin tacir “sınıq çıxır”, vardan-yoxdan olurdu. Odur ki, Təbriz bazarı kimi bazarların daimi tacirləri, nə olursa olsun, düzlükdə ad qazanmağa, etibar sahibi olmağa can atırdılar.

Cəmiyyət çoxluğundan azacıq aralı “canlı bazar” idi. Haça kühən-
li, təkühənli dəvələr: nərələr, arvanalar, mayalar, müxtəlif məqsəd üçün yetişdirilmiş atlar: yorğası, çaparağı buradaca yoxlanılan kəhər-
lər, səməndərlər, qara ürgələr, boz madyanlar, ağ-çal yabıqlar... ağır yük dözümlü qatırlar, ağ həmədan eşşəkləri, qara zır yük ulaqları, döllük qoçlar, batmanquyruq otlik qoyunlar, kabablıqçün altıaylıq qara toğlu-
lar, burmabuynuz döyüş qoçları, yoğunbiləng döyüş köpəkləri, qanı dalına yapışmış zərif itiüzlü, uzunquyruq ov tazıları, tulaları, döyüşkən ləri xoruzları, müxtəlif oxuyan quşlar, danışan tutular... şahin, toğan kimi ov quşları...

Kələntər və dərğa köməkçiləri ov itləri kimi bazarda vurmuxur, qayda-qanunun pozulmasına, oğru-öyrinin əl-qəl açmamasına nəzarət edirdilər.

¹ “Sürmədan” sürmə qabı deməkdir, metalıdır, “sürmədanqabı” isə həmin sür-
mədan üçün tikilib güləbətinnlə bəzədilmiş xüsusi qabdır ki, sürmədan bunun içinə qoyu-
lur və əl-ayaqdan uzaq, bəzək oşyası kimi divardan asılırdı.

Ağız deyən qulaq eşitmirdi. Hərə ucadan öz malını tərifləyir, müş-
təri çağırırdı, bütün tacirlər bir-birinin və yerli əhalinin dilini bilirdi.
Uzun illər karvan yollarında can qoymuş tacirlərin çoxu bir neçə dildə
danışdı. Bütün türkdilli xalqlar arasında anlaşılan Azərbaycan dilində
özbəklə də, türkmənlə də, tatarla da, qırğızla da, qazaxla da, osman-
lıyla da danışa bilirdilər. Rus tacirlərinin çoxu ya türkçə, ya farsca bilir,
işlərini asırırdılar. Fars dili bilənlər, taciklər, əfqanlar, beluclar, urdu-
larla anlaşırdı. Zeynalabdin indi anlayırdı ki, bir neçə dil bilməsi onun
köməyinə gəlir. Bazarın hay-küyü içində o, cərgələr arasında gəzir,
müxtəlif məmləkətlərdən gətirilmiş qeribə, indiyəcən görmədiyi mal-
lara baxır, adını, qiymətini öyrənirdi.

Birdən karvansaranın baş darvazası önündə xırda səkidə salınmış
xalça üstündə əyləşib, şirazi qəlyan xoruldadan bir kişinin tacirlərdən
biri ilə söhbəti onun diqqətini cəlb elədi. Kişinin altında döşəkcə, arxasın-
da püştü vardı, dirşəkəltiyə təkəyə ələyib qəlyan çəkirdi. Qəlyan əlvən
nəbati naxışlarla bəzədilmiş çini idi. Kişi başına kənan hərəmilə ağ sarıq
qoymuşdu. Uzun köynəyinin üstündən kənarları samur dərisiylə həşşəyə-
nmiş diba gödəkcə geymişdi. Qalın bıqları arasından qəlyanın qəmi-
şini sıxıb sümürən dodaqları görünürdü. Nazik xətt saxlamışdı. Bazarın
kələntəri idi. Qarşısında dayanıb onunla söhbət edən tacirə gileylenirdi:

– Vallah, bizim böyüklərin işindən baş açmıram. Bazarda hansı
xarici tacirə əl vurursan, gömrüksüz, rüsumsuz ticarətə icazənaməsini
çıxardıb, gözümmüzə dürtür. Biz də heç nə eləyə bilmirik. Sədyek¹,
tərh² də ala bilmirik. Bu ingilis, bu firəng, bu uzaq rum, bu urus, bu
filan... Öz tacirlərimizin, sən demiş, gönünü soyuruq. Özgə, gəlmə tacir-
lər də camaatımızın gönünü soyur. Belədi qardaş, belə deyil?!

– Vallah, billah, Allah elədi. Gözüm, elədi, canım, elədi. Bunu
görək başa düşə böyüklərimiz. Öz tacirlərimizin də ticarətinə rəvac
verə. Nəyinki tək gəlmələrin. Axı qardaş, biz tacirik – mal satmalıyıq.
Yüz zülümən yollardakı çapovulçulardan mal saldııb gəlirik. Amma
sata bilmirik, əcnəbi tacirlər az qala bazarlarımızı qılınc-qalxansız fəth
eləyiblər. Odur ki, biz də həm xarici tacirlərin nüfuzuna, həm də bu
nüfuzu onlara lütf eləyənlərə qarşı cihadə məcburuq. Bizi zorla şuriş³
qayırbılar. Bizə, öz bazarlarımızda azad ticarətə, rəqəbətə alverə şərait

¹ Dərgələrin xeyrinə yığılan vergi

² Tacirlərdən alınan vergi

³ Uşyançı

yaradan padşah lazımdı. Yoxsa indilik bizimki ticarət deyil, Əzrayılla
çilingaç oynamaqdı.

Qəlyanın qəmişini sümürüb tüstünü göyə buraxan kələntərin gözü
bir tacir kimi tanınmadığı, ömründə görmədiyi Zeynalabdinə sataşdı.
“Birdən hökmdarın qulaqçılarından olar”, – düşündü və cəld uzaq
qohumu olan tacir müsahibinin əlvən ipək xələtinin qolunu dartdı.

– Allah hökmdarımıza ömri-tulani bəxş eləsin. Eləyər inşallah!
O qayğıya qalmayanda, kim qalar? Ticarətə o rəvnəq verməyəndə, kim
verər?

Tacir də dönüb Zeynalabdinə baxdı, tanımadı. Cavan idi, ticarət yol-
larında çox cavan, təcrübəsiz, təzə işə başlamış tacirə çox rast olmuşdu.
Amma bunu heç görməmişdi. Kişi adamtanıyan idi. Bunun dərviş-
xislət, elm həvəskarı cavanlardan olduğunu daxili bir hiss ilə anladı.
Sakitlik tapdı. Onsuz da kələntər qohumu olsa da, əsil satqın özü ola
bilirdi. O daha qorxulu adam idi, nəinki bu üzünə təzəcə tük gəlməyə
başlayan cavan. Qohumunu sakitləşdirmək üçün dedi:

– Tanıyıram, elə adam deyil, qorxma. Bir də ki, mən nə deyirəm axı?
Qardaş, sözün olanını deyirəm, işin olanını deyirəm, işin olanını. Məgər
yalandı? Yalandısa, özün tut qanır, kəs başımı...

Zeynalabdin müsahiblərin ondan şübhələndiyini duyunca yavaş-
yavaş darvaza ağzını tərk etdi və başqa mallar satılan cərgələrə doğru
irəlilədi.

Yolu bazar əhlinə xidmət edən, açıq havada xörək bişirib satanların
cərgəsinə düşdü. Burada iri təşlərdə iç-ciyə qovrulur, nəhəng qazan-
larda plov bişirilir. İri tiyanlarda ət xörəkləri hazırlanırdı. Hazır isti
qutab, bol ədvıyyatlı müxtəlif halvalar, şimiyat və bişmiş tabaqlarda
gəzdirib ayaqüstü alver edənlərə satanlar bazarı dörd dolanırdı.

Zeynalabdin iç-ciyə qovurması satanlardan birinin yanında çöm-
bəlilib ağ, pambıq kimi yumşaq təzə, zəfəranlı-xaşxaşlı tendir çörəyi
ilə qovurma yeyənlərin yanına keçdi. Pulunu alıb xırda mis nimçədə ona
qovurma, əl boyda tendir çörəyi verdilər. Zeynalabdin də xörək yeyən-
lərin oturduğu yerdən azacıq aralı taxt üstündə çay içənlərin yanında
əyləşdi. Bir çaydan çay və bir piyalə çay istədi. Qovurmanın üstün-
dən dərhal çay içməli idi ki, piy donub damağına yapışmasın. Belə də
etdi. Xörəyini yeyib çayını içdi və yaxın karvansaralardan birində hücrə
kirələmək üçün yollandı. Günorta namazının vaxtı idi.

O hələ nə dərviş kimi dərviş, nə tacir kimi tacir, nə də səyyah kimi səyyah idi. Elə beləcə... öz adətlərini hələ tərک etməmiş, seyrə, bəlkə də, başmaqseyrinə çıxmış bir cavan idi.

Zeynalabdin bazarı doldurmuş, tacirlərin əl-ayağına dolaşan, alıcıların hesabına mane olan əhli-sual – dilənçilərin arasından keçib Şirvanı xam ipəyi və kəlağayı, Təbrizdə dörd rəngli istehsal olunan “darayı kəssab” parçalar satılan cərgəyə keçdi. Burada onu ən çox məşğul edən kitablar, dünyada məşhur Səmərqənd kağızına qara mürəkkəblə yazılmış, əlvan rənglərlə naxış və miniatürlərlə bəzədilmiş əlyazmaları satan “kitabfuruş” tacirlərin yanına yönəldi. Dayanıb əlyazmalarına baxdı. Elmin müxtəlif sahələrinə aid bu ölümsüz əsərlər arasında irili-xırdalı Quranlara rast gəldi. Göz oxşayan yeddi rənglə yazılmış əlvan Quran surələri, cüzlər, ayələr, bismillahlər elə gözəl işlənmişdi ki, insan bu sənət möcüzəsinə valeh olmaya bilmirdi.

Qəfil qulağının dibində qəribə bir səslə kitabşatandan Quran istəyən adama dönüb baxdı. Geyimi, dili, milləti, dini, əqidəsi zahirindən bəlli deyildi. Bu adamın sualı qəribə idi. Heç nəyi ilə bazar əhlindən seçilməyən kişinin sualları və sonra gəlidiyi nəticə küfr idi.

– Mənə sünnü Quranı ver.

– Elə Quran yoxdu, kişi!

– Onda şiəməzhəb Quranı ver!

– Eləsini də görməmişəm!

– Bəs necəsi var?

– Quran qurbanı olduğum birdi. Onun nə sünnüsü, nə şiəsi? Allahın kəlamıdır. Sünnünün, şiənin kəlamı deyil, nə əbləh-əbləh söz soruşursan?

– Əbləh özünsən! Ay Allah evinizi yıxsın, indi ki, Quran da bir, Allah da birdi, onun göndərdiyi peyğəmbər də birdi, day onda bu nə sünnü-şiə ayrı-seçkiliyidi salmışız camaatın arasına, dili bir, dini bir millətin arasına?

– Gədə, bu nə danışır belə, gədə hanı o darğa qulları? Kələntərə, möhtəsibə xəbər eləyin... Bu nə vurcatdasındı?!

– Balam, Təbriz dübbəynən¹, şurişçiyənə dolub.

– Adə qoyma...

Gec idi, dükənçi əl-ayaq ələyənəcən sual verən aradan çıxıb, bazarın gur yerindəki adamlara qarışıb, gözədən itmişdi. Zeynalabdin qəlbində düşündü: “Axund İskəndər də bunu eşitsəydi, şübhə yox ki,

dəhşətə gələr, küfr adlandırardı. Amma nə deyirsən de, deyəsən, kişinin sözlərində həqiqət var axı?!”

Əttar cərgəsi nisbətən hay-küysüz idi. Dərman bitkilərini müştəriyə satmaq üçün xırda misqal-tərəziyə qoyub çəkə-çəkə nüsxəbəndin gördüyü işi görür, izahat da verirdi:

– Beş misqal zəncəfil, beş misqal quluncan, dörd misqal aqərqərha qatarsan xalis beçə balına, yarım girvənkə... Diz ağrısı canından tərtemiz getməkcün qaraçörəkotunu bal ilə qarışdırıb ye. Gör nə görürsən.

Bu nüsxələrdən Bağdad əttarlarından da çox eşitmişdi. İran əttarlarından və nüsxəbəndlərindən daha çox.

Çayxananın qabağında təbəzinin oynada-oynada oxuyan bir dərviş, əslində öz dini, əqidəsi, təriqəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan Şəkkəri təxəllüslü şairin qəzəlini oxuyurdu. Görünür, qəzəl onun çox xoşuna gəldiyindən, şövqlə oxuyurdu: “Ağlamaqdan gözümün yaşını pürxun eylədin. Birini aynı – Əras; birini Ceyhun eylədin”.

Onunla birlikdə gəzən ikinci dərviş isə çaydanı qabağına qoyub piyaləyə çay süzdükcə Allahına yalvara-yalvara ucadan dualar, zikrlər söyləyirdi. Bu mənəzərə ötənlərin nəzərini cəlb etdikcə arabir ürəyinəziyin biri bu dərvişə tərəf əyilib onun kəşkülünə xırda pul atırdı. Dərviş heç kəs üçün dua və ya təşəkkür eləməzdi. Öz işində, öz Allahına yalvarışlarında idi və məhz elə bu yalvarışlar dindar ürəkləri riq-qətə gətirirdi, dərviş deyirdi:

– Barilaha! Ürəyimi açıq, gözümü işıq, nəfsimi sabitqədəm elə! Bu nemətlərə şükür eləyəyəm, ya rəbbim! Əlimdən tutmasam, yolumdan azaram. Sənə pənah aparıram, sənə pənah aparıram, sənə pənah aparıram! Mənə yol göstər, mənə hədi ol! Kərəmətinə məndən əsircəmə! Sənə pənah aparıram. Məndə əmanət olan canı sənə tapşırıranacan, hüzuruna qayıdanacan gözlərimdən işıq, qəlbimdən ziya, zehnimdən nurunu əsircəmə! Sənə pənah aparıram. Səndən başqa pənahım yoxdur. Pərvərdigara! Bu gen dünyada nə qədər canlı varsa, onun bəisi – həyatı, dəlili sənədən. Ləənullahü ümmətən qətələtikə və ləənullahü ümmətən zələmətikə! Məni zalımdan, qatildən qoru! Məni oğrudan, əyridən, yol azdırandan, yolunu azmışıdan, xaindən, insan ömrünün bir ləhzəsini belə behüdə keçirəndən qoru, ya rəbbim! Rəhim Allah, kərim Allah! Əzizlərinədən, kərəmət sahiblərinədən biri deyib: Dünya gözəl bəzənmiş, fitnəkər qadıdır; mən onu “get, sənə üç talaq vermişəm”

¹ Zarafatçı

¹ Allahın tonəti qatıl, zalım ümmətinə gəlsin.

deyib, məni fitnəkar gözlərdən, şirin, zəhərli dillərdən xilas et, rəbbim Allah! Xudavəndigarım, tanrım! Beş gün mənzilim olan dünyada bir zövq-səfa görməmişəm. Dərdi-səri dağlar qədər, zövq-səfası oymaq-oymaq olan dünyadan tez çək ayağımı. Tamahımı azalt. Dünya eşqimi azalt. Doydur gözlərimi, ya Allah, doydur gözlərimi, doydur gözlərimi! Qulluğuna, dərğahına əliboş, üzüqara gəlməyim. Nameyi-əmalımı, əməl kitabımı xoş əməllərlə doldur, ya İlahi!

Sonra birməndə dərviş nə üçünə qəflətən yaxında dayanıb onu seyr edən, dua sənələrindəki qəribə ziddiyyətləri dərkə çalışan Zeynalabdinə tərəf dönüb dedi:

– Bidar yaşa! Pul, şöhrət və qol gücü sənə insanlığını unutturmasın, övlad!

Lap Baba Sakit kimi dedi bu sözləri.

Bu bazarın da öz oğrusu, öz dilənçisi, öz yazılmamış və yazılmış qayda-qanunları var idi. Bu bazarda da xəyanətkarı rüsvay edər, istəsən birini göylərə qaldırır, bay elər, o birinin vayına oturdular. Bazarın baş möhtəsi, kələntəri Allaha bəndəlik eləmədi. Vəzifələrini satın aldıklarından, saraya lazımınca məbləğ çatdırdıklarından nəbələd tacirin başına olmazın oyunlar açır, malını birə-beş ucuz alıb, əliboş yola salır, sonra da öz ələtləri vasitəsilə satdırırdılar.

Namaz vaxtı çatanda bazar boşalır, dükən-bazar açıq qalır, hamı, hətta oğru-əyri də bazarın o başındakı Came məscidinə axışır. Kimin nə həddi var idi ki, əzan səsi eşidilər eşidilməz dəstəməz almaq üçün aftafa üstünə cummaya, məscidə camaat namazına durmaya? Möhtəsiblərin qəzəbinə uğrayardı. Bazarda malını rahat satıb, almalsını rahat almaq istəyənlər çalışır ki, dağə köməkçilərinin, möhtəsiblərin qəzəbinə düşər olmasınlar.

Zeynalabdin attar¹ cərgəsindən aralanmamışdı ki, əzan səsi eşidildi. Hamı təkbir deyə-deyə dəstəməz cumanda Zeynalabdin qəribə bir həvəslə gözəl səslə əzançıya diqqət yetirdi.

Şamaxının bəzi məscidlərində o, azanı “yarımçıq” eşidirdi. Əzan yalnız: “La ilahə illəllah, Məhəmmədən rəsulillah” şəklində verilir, “Əliyyəən vəliyullah” deyilmirdi. Bu “çatışmazlıq” onu çəşdirdi. O, Baba Sakit dərvişin danışqlarından dünyada sünnünün şüadən çox olduğunu, başqa tərqiqlərin də bolluğunu bilirdi. Amma adət belədir, adət etmişdi, heç cür bu “yarımçıq” əzana alişə bilmirdi. Burada işə əzan

¹ Ətriyat, ədviiyat, dava-dərman satılan yer

Kərbəlada və Şamaxının Sarıtorpaq məhəlləsində olduğu kimi “tam” verilir. Nəydisə... Qarşısına gəlidiyi dükanlardan birinin şagirdindən dəstəməz üçün aftafa istədi:

– Məscidin həyətində çoxdu, dadaş, ora get! Biriydi, ağam götürüb aftafanı. Məscidə get, gecikərsən...

Zeynalabdin belə də elədi. Necə olmuşdu ki, məscid həyətlərinin səliqəsini unudub, özü də bilmədən uşağa müraciət etmişdi. Görünür, fikrli olduğundan beləydi. Dəstəməz alıb, məscidə camaat namazı qılmağa yönəldi.

Namazı qurtarıb, hücrəsinə gəldi. Bir az dincələndən sonra qonşusu ilə söhbətləşmək istəyirdi.

* * *

Qonşu hücrədə maraqlı bir tacir yaşayırdı. Hücrənin qonşarına xeyli əlvan çit topları, müxtəlif heyvan xəzləri, əlvan taxta qaşığı, çömçə, çanaq qoyurdu. Həm kəndlərdən gələnələrə, şəhər alıcılarına dönə-dönə, həm də müştəri – dəllallara topdan satırdı. Cavan bir nökrindən başqa, ayrı xidmətçisi də yox idi. Çörək-xərəklərini də həmin nökrə hazırlayırdı. Yerli adətləri yaxşı bildiyindən heç kimə əl uzatmır, yalnız sağ əlini əvvəlcə döşünə, sonra da alınına aparıb yüngülə baş əyirdi. Gələn adam ona əl uzatsa, əl verir. Güllümsər ağıl-çəhrayılı bənizini sarışın, qısa saqqalı həşkələmiş, qızıliya çalan sarışın bıqları qırmızı dodaqlarının üstündə burulub, hər iki tərəfdən yanağına doğru qalmışdı. Əyində əlvan saplarla bəzədilmiş yanyaxa qırmızı atlas köynək, “Şirvani” yaxası kimi dikyaxa, büzmə belli çuxaya, arxalığa bənzer qara mahuddan geymə vardı. Köynəyinin belini ucu qotazlı qaytanla bağlamışdı. Uzunboğaz çəkmələr geymişdi. Nökrənin də geyimi eynilə ağasınınki cildində olsa da, malı ipək, mahud deyil, ucuzbəsar və köhnəydi. Ağa Azərbaycan və fars dillərini mükəmməl bilsə də, nökrə gücbəla ilə danışırdı.

Hər gün səhər əl-üzlərini yumaq üçün həyətə çarhovuz başına çıxanda görüşür və insanları bir-birinə yaxınlaşdırən təbəssüm bağışlayırdılar. Sonra salama keçidilər. Bir neçə gündən sonra artıq Zeynalabdin bildirdi ki, qonşusu rusdur. Şərqi bir çox ölkələrdə xüsusilə sevilən, yaxşı satılan xəz və çit gətirir. Adı Vasilidir. Və öz vətəninə sadıqdır. Vasilinin ömrünün çoxu şərqi bazarlarında ticarətdə keçib. Bu yerlərdə çoxlu dostları, tanışları, daimi müştəriləri var.

Tacir deyirdi:

– Sizin bu yerlər çox istidir. Bizim ölkədə elə yerlər var ki, il on iki ay qışıdır, soyuqdur. Günəşi görə bilmirlər. Demək olar ki, həmişə qar yağır. Təkcə yayda azacıq havalar ılıqlaşır. Onu da yay adlandırmaq olsa. Günlər qısa, gecələr uzundur, təzə meyvəni ömründə görməyənlər var.

– Bəs özünüzün əkinəcəyiniz yoxdu?

– Niyə ki. Yazlıq dənli bitkilər, yemiş-qarpız becərən ərazilərimiz var. Taxıl çoxdu. Amma yerlərimizin çoxu meşəlikdi, əkilmir. Meşə təsərrüfatı, ovçuluq; bax, bu gördüyün ipək kimi xəzləri bizimkilər istehsal eləyir.

– Ölkəniz böyükdü?

– Böyükdü.

– Sizdə təkcə rusları yaşayır?

– Nə danışırsan? Təkcə niyə? Ruslardan başqa, bizdə beloruslar, ukraynalılar, müxtəlif müsəlman xalqları, tatarlar, başqırdlar, noqaylar, qaraçaylar... yaşayır. Hamısı da rus çarının təbəələridir.

– Ticarət necədi?

– Yaxşıdı. Sizdə olan kimi bizdə də başqa millətlərin tacirlərinə hörmət var.

Günlərlə çəkən bu kimi söhbətlərin nəticəsində Zeynalabdinin baxışına bu sözlər də yazıldı: ruslar da bir xalqdı. Başqa ölkələrə xəz, çit ixrac edirlər. Rus çiti firəng ölkələrindən¹ gətirilən çitdən daha yaxşı satılır, qiymətə gedir. Ruslar gümüş, qızıl, mübadilədə, ticarətdə daha uyğun və yüngül gələn kağız pulu belə sikkələyirlər.

Zeynalabdin uzun müddət öz doğma vətəni haqqında həvəslə ona məlumat verən tacir Vasilini unutmadı. Sonralar Şərqi hansı məmləkətdə rus tacirinə rast gəlsəydi, mütləq Vasilini səmimiyyətlə yad edərdi.

Bu gün işləri yaxşı gətirmişdi. Hava da olduqca gözəl, mülayim, günəşli, nəvazişkar ana kimi mehriban idi. Səhər mədrəsəyə getmiş, üç aydan bəri dərs almaqda olduğu müəlliminin sorğu məclisində iştirak edib, bir xeyli bilik qazanmışdı. Bazar başında şirvanlı bir tacirə rast gəlmişdi. Dayanıb xeyli söhbət etmişdilər. Sən demə, bu tacir, onun Dövrən dayısının yaşadı və məhəllə yoldaşymış. Balaca vaxtında

mədrəsəyə də birlikdə gedərmişlər. Bir dəfə Dövrən onun əvəzinə molla Nəcəfquludan hələ çubuq da yeyibmiş. Tacir Ələməidlə xeyli söhbət etdilər. Sonra da bazar başındakı çayxanada birlikdə çay içdilər, nahar elədilər. Hal-əhval tutub bir-birini tanımaları da çox qəribə olmuşdu.

Zeynalabdin adəti üzrə, kitabsatan dükanın qəşərində dayanıb əlyazmalarına baxır, nəyi ala biləcəyini götür-qoy edirdi. Dükancıya bir müştəri yaxınlaşdı. Görünüşündən tacirə bənzəyirdi. Yol adamı libasında olan bu tacirlərin ilk baxışdan milliyətini müəyyənləşdirmək o qədər də qəlav deyildi. Zeynalabdin qeyri-ixtiyari tacirlə dükan sahibinin danışığını eşitməli oldu. Onlar görüşüb-öpuşdülər. Görünür, çoxdamin tanışı idilər.

– Hə... Ələməid qardaş, çoxdandı yoxsan... Nə var, nə yox o qədim şairlər yurdunda?

– Bir Allahdan başqa, hər şey dəyişib...

– Mənə təzə bir şey gətirmisən?

– Yanında üzqarayam, qardaş!

– Üzüqara düşmənin olsun. Nə əcəb əliboşsan?

– Əliboşam...

– Daha yazmırlar? Şirvan daha şair yetirmir?

– Kim deyir onu? Yetirir, niyə yetirmir. Amma qarğalıqda Şirvan, “börkəldiqaç olubdu Şirvanımız”. Bunu elə kargər şairi Əhməd deyib. Doğrudan da, papağını başında möhkəm saxlayan gərək... Odur ki, qilü-qaldan, hər gün dəyişən qayda-qanundan baş açıb, yazanın yazdığıнын surətini köçürən xəttatların da başı qarışıb, macalları, dinlikləri yoxdu. Bilmirsən, bu gün gözünü açıb nə görəsən, xanlıqdı, ya kamandantlıq... şair demişkən. Bir bahalıq düşüb, bir qəhətlik çöküb... “Turş alçanın söhbəti də pət qəpik”¹ olub. Yazı-zad yada düşmür. Gələn səfər inşallah... Allahın köməklili ilə ürək sakitliyi çökər Şirvanımıza, genə gətirərəm sənə təzə şairlərimizin divanından, müntəxəbatından – satarsan...

Tacir Ələməidin dilindən Şirvan sözünü söhbətin əvvəlindən eşidən kimi Zeynalabdinin ürəyi telləndi. Lap bu ötən il Bağdad səfərindən sonra dincəldiyi kölgəli qayalar, yamyaşıl məxmər yamaclar, çiçəklili “döşlər”, başı ağ cunalı dağlar, Fit, Pirdərili, Güllüstan, Qız

¹ Misra XIX əsrin əvvəllərində yaşayan şair-kargər Əhmədin icimai-satirik şeirindən alınıb.

¹ Avropa ölkələri mənasında işlənidir.

qalası, Oğlançala dağları yadına düşdü. Elə bildi ki, haradasa Nənəli bulağın başında Dövrən dayısı və həmyaşid cavanlarla birlikdə quzu ətin-dən şirvansayağı xırdaca-xırdaca doğranmış tükə kabab yeyir. Qızaran kababın kömür dəminə qarışmış iyi burnuna vurdu. Yerində mixlanıb qaldı. O bu Əlsəmid tacirlə mütləq danışmalıydı. Bəlkə, elə vətən dedik-ləri hardasa uşaqılıq və gəncliyin xoş xatirələri ilə bağlı olan torpaqdı.

Azacıq kənara çəkildi ki, dostlar sərbəst söhbət eləyə bilsinlər, qulaq asdığıni, qəsdən dayandığını duyub, söhbətlərini yanılmasınlar, xısın-xısın piçiltiyə keçməyə məcbur olmasınlar. Bəlkə, pünhan, məhrəm söhbətləri var. Qoy arxayın danışsınlar.

Amma deyəsən, dükənçi ilə tacir Əlsəmidin dostluğu pünhan sir-lərlə ilgili deyildi. Bir də qucaqlaşib salamatlaşdılar, bir-birinə xoş arzular, "səfər səlamət olsun", "sağlıqla qalın" deyib ayrıldılar. Elə bu vaxt Zeynalabdin cürətini toplayıb tanımadığı olsa da, Şirvanın bir zərrəsinə – tacir Əlsəmidə yanaşdı.

– Əssələməleyküm.

– Vəəleyküməssələm. Mənə sözünü mü var, oğlum?

Zeynalabdin gülümsədi. Əlbəttə, o Əlsəmidin oğlu və ya Əlsəmid onun atası yaşında deyildi. Müraciət formasıydı. Şirvanda eşitmişdi, böyük qardaşa kiçik qardaş "qağa" deyirdi.

– Qağa, – deyib sonra cəld sözünü düzəltdi.

Bəlkə tacirin bu "qağadan" xoşu gəlməyəcək, onu qardaşlığa qəbul etməyəcək. Odur ki, tez sözü dəyişdi.

– Bağışlayın, ağa, mən də Şirvan əhliyəm. Görünür, təzə gəlmisiz, hal-əhval tutmaq istədim...

Nisbətən cavan olsa da, ölkələr gəzmiş, xalqlar, ədəb-ərkan görmüş, uzun yollarda qəriblik çəkib, dadını bilən tacir Əlsəmid gülümsədi:

– Lap acəb elədin. Xoş gördük. Səfa gördük.

– Sizi də xoş gördük.

– Ciyərim yanır, keçək o pür-rəng çaydan bir piyalə nuş eləyə-eləyə söhbətləşək. Qərib ölkələrdə ellimə irast olmaqdan dadlı heç bir şey bilmirəm.

Zeynalabdin, əlbəttə, etiraz etmədi. Çayxananın qabağında taxt-lardan birinin üstündə əyləşdilər. Çayçı cəld onlara bir iri çaydan çay və iki xırdaca piyalə gətirdi:

– Nuş olsun, – deyib getdi.

Əlsəmid çaydanı aldı, piyalələrə yerli dəblə çay süzüb Zeynalab-dinə üz tutdu:

– Hə... Gəl əvvəlcə bir-birimizi tanıyaq, bələdləşək. Mən Qalabazar məhəlləsindən tacir Hacı Mürsəl ağanın oğlu Əlsəmidəm. Sən kimlə-dənsən? Görünür, vətəndən çoxdan çıxmısan, tanıya bilmədim səni...

– Mənimki uzun məsələdi, tanıya da bilməzsiz. Mən... Yəni biz külfətliliklə Kərbəlada oluruq. Əslimiz də, qohum-əqrəbamız da Şirvan-dadı. Atam Kərbəlayı Axund İskəndərdir. Şamaxıdadı...

– Dayan, dayan! Dalını demə! Mən sənin yeddi dayını – yeddiqar-daşları lap yaxşıca tanıyıram. Kiçik dayın Dövrən ilə birgə oxumuşuq. O şümür Nəcəfqulunun məktəbində. Falaqqalarının dadı indi də damağ-ımdan gəlməyib...

Güldülər.

Əlsəmid tacir sözünə davam etdi:

– Sənin Şirvana gəlməyini də eşitmişəm. Sən gələn vaxt mən Urisiyətə yarmankəyə¹ ticarətə getmişdim. Qayıdanda eşitdim. Dövrən dayın özü danışdı mənə. Biz onunyan curuq axı. Hər gələndə səfər-lərərası bir neçə dəfə görüşüb qonaqlaşmasaq, dinimiz düüst olmaz. Hə... Şirvana gəlməyini də, gəlməyinin inacərasını da, başınıza gələn qəzavü-qədəri mənə Dövrən dayın özü danışdı. Bu bərədə heç nə demə-sən də olar. Amma səndən yaman nigarandı, kağız-zad da yazmamısan.

– Kimdən göndərəcəkdim? – Bu nigarançılığın yaratmasından utanan Zeynalabdin dilləndi.

Xəcalətdən qıpqırmızı qızarmışdı.

Əlsəmid cəld dedi:

– Əşi, Şirvan tacirləri Şamaxıdan Hindistanacan düz-dünyanı tutub. Hansı karvansarada tacir görsən soruş, öyrəş. Bundan sonra dayılarım, ananı gözü yolda qoyma. Amma nə sevinəcəklər? Yeddi-səkkiz ay olan Şirvandan çıxdığın?

– On aydı...

– İnsafsız... Onda yəqin ananın, Şirinbəyim bacının da Şirvana gəl-məyindən bixəbərsən?

Zeynalabdinin gözləri az qala hədəqəsidən çıxdı:

– Necə, necə? Anam Şamaxıdadı...

– Hə... Bəs necə!..

– Doğrudan?

– Yalan neçün? Bilmədiyimi niyə deyim ki, sənə? Deyirdirdi ki, səndən sonra o biri qardaşın da harası gedib. Şirinbəyim bacının da

¹ Yarmarka sözünün təhrif olunmuş şəkli.

tək-tənha tibi qalmayıb qəriblikdə. Axunda yalvarıb qoşub onu Şamaxı zəvvarlarına, salıb yola... İndi görək xəbər aparam ki, səni öz gözümlən görmüşəm... Dünyanı bağışlayacağam onlara. Ananın da gözü yollardadı... Dayılarının da... Hələ dayıqızıyan da anan barışdırıb dayını... Qoca, bircə qərib bacısından keçə bilməyib...

Yenə də Telizərin tanımadığı, görmədiyi simasını xəyalında canlandıрмаğa çalışdı, bacarmadı... Amma anası sarıdan ürəyi arxayınlaşdı. Həsratini çəkdiyi vətəninə, qardaşlarına qovuşandan sonra bala dərdini çəkmək qismən asan olar onunçün. Belə də dedi:

– Allah səni sevindirsin, ağa! Dayılarım öz yerində, amma anam barədə ürəyim sərin su səpdim. Arxayınlaşdırdın mənə. Həmişə şad olaşan. Bu elə xoş xəbərdi ki, ömrüm uzunluq qulam sənə...

– Allahın qulu olsan, bəsdü.

Tacir güldü. Piyalələrə bir də çay süzdü. Bundan sonra onlar birlikdə nahar etdilər. Nahar vaxtı da tacir Ələmədim tez-tez zarafatlaşır, Dövrən dayı ilə birgə məktəb həyatından danışdı. Ayrılanə yaxın çayçıdan kağız, qələm-davat istədi və Zeynalabdinə anasına, dayılarına məktub yazmağı xahiş etdi:

– Bilirsən, elə-belə gedib danışsam, inanmayan da olar. Elə bilirlər ki, səni görməyimi qəsdən deyirəm ki, onların ürəyini sakitləşdirim. Kağız yazsan, bu ayrı iş olar. Əlimdə sənəd olar. Şahdan fərman gətirən pişik kimi sözümdə ötər, muştuluğum da nəqd, könlümcən olar.

Zeynalabdin həvəslə xahişini yerinə yetirib, iki məktub yazdı. Birini anasına, birini də dayılarına.

– Elə mənim özümdə sizdən xahiş eləyəcəkdim. Dedim, gedib hücrəmdə yazıb gətirərəm. Saxlamaq, iş-gücdən eləmək istəmədim sizi.

– Bu nə sözdü... bu nə sözdü? Ayıbdı ki!.. Hamısı cəhənnəm olsun. Bir nigaran, intizar ananın gözünü yoldan yığmaq, sevindirmək, bir dostu nigarançılıqdan qurtarmaq, o dünyanı da satın almaq kimi şeydi... Savabi savab, sevinci sevinc, qazancı muştuluq...

Görüşüb ayrılarda bir qədər qısıla-qısıla oğlana dedi:

– Bəlkə, bir ehtiyac... Puldan-zəddən?..

Zeynalabdin tükələrinin dibinəcən qızardı, cəld dedi:

– Yox-yox! Heç bir şeyə ehtiyacım yoxdu. Həmd olsun Allaha.

– Nə deyirəm ki! Özün bilən məsləhətdi. Hər halda elə bil ki, mən də sənənin dayılarından biri... Dövrən əvəzi...

– Çox sağ olun... Allah köməyiniz olsun; bütün səfərlərdə, bütün yollarda, Həmişə işiniz avand olsun.

– Allah ağzından eşitsin.

Onlar ayrıldılar. Hə! Doğru deyiblər, “dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar”. Bu uzun yollarda, bu qərib diyarda nə desən ağlına gələrdi, bəlkə, elə şirvanlı tacirə də rast gələ bilərdi. Amma beləsinə ki, anasından da ona xəbər versin. Bax, bu heç ağlına gəlməzdi. Bu gün burnuna ana iyi dəymişdi. Ona görə də şad idi, sevinirdi. Bu sevincə də evə qayıdırdı.

Sonralar, səyahətləri boyu o Şirvana, doğma Şamaxı şəhərinə bir də gələcək, onu az qala kəndbəkənd gəzəcəkdir, Şirvan şəhərlərini, onun tanınmış, tarixdə iz qoymuş adamlarını təsvir edəcək, filosof şair Xaqani, şair və nücum elminin tanınmış ərlərindən biri olan Fələkli, şair Seyid Zülfüqar Şirvani, Heratda tanınmış müddəris mövlana Kəmaləddin... onlarla, yüzlərlə daha başqa şəxsiyyətlərin adlarını çəkəcək, xüsusilə Şamaxı şəhərinin ab-havasını, iqlimini, suyunu, əhali tərkibini göstərəcək, şəhər əhalisinin bir qisminin yayda yaylaqlara köçdiyünü “Bustanüs-səyahə” kitabında söyləyib, yazacaqdır: “Hörmətçilik və qonaqpərəstlik onların səciyyəvi xüsusiyyətidir. Onlar həqiqətsevən, açıqürəkli, mehriban və sədaqətli idirlər. Qəriblər və yoxsullarla yaxşı rəfiar edirlər. Xasiyyətləri yumşaq, sakitdir, ömürlərini şən keçirməyi sevirlər...”

Şirvan, Şamaxı ömrünün axırınaqan Zeynalabdinin yadından çıxmayacaq, arabir dayılarına qonaq olduqca atasının Kərbəla, anasının Şamaxı torpağında vəfat etdiyini öyrənəcək. Rast gəldiyi tacirlər uzaq-uzaq məmləkətlərdə, hətta gedib çıxma bildiyi Sərəndib – Seylon adasında belə, müsahibi olsa, mütləq Şirvani olduğunu söyləyəcək. Şirvan taciri görəndə kimi vətəndən hal-əhval tutacaq. Şirvan ipəyi, Şirvan kələğayısı, Şirvani geymə Hindistanda belə qəşərinə çıxanda ürəyini titrədəcək, gözünün qarşısında artıq bir neçə uşaq anası olmuş Telizər (sonrakı gəlişində dayıqızını gördü, nəhayət) can dostu Dövrən dayı və başqa dostları canlanacaq... Baş ağ eunah Niyal, Fit dağı, Güllüstan qalası, Qız qalası, Oğlanqala, Pirdirəki, Russarçayı, dünyada yalnız ikie nə nümunəsi mövcud olan, Günəş məbədinin üstündə Əşəş ibn Qeysin hökmlə tikilmiş qədim Cümə məscidi, Sünnü məscidi, Dirbabaqaya abidəsi, gah sulu, gah sellü, gah quru Pirsaat, Dədə Günəş türbəsi... Heç nə və heç kim, heç kim və heç nə yadından çıxınmayacaqdı. Hər gözüntü yumanda könlünün gözü ilə gördüyü zümrüd torpaq, firuzəyi göylər, biri ata, digəri ana timsalı kimi gözü önündə canlanacaqdı. Bütün bunlar sonra olacaqdı. İndi isə yenə də yönü yollardı.

SÜHEYLA

Təbrizdən ayrılmaq çox ağır idi. Elə bil canını cananından ayırırdılar. Vətənin, doğma dilin içində yaşayırdı bu bir ildə. Təbriz ona böyük dərs vermişdi. Səkkiz aya yaxın Təbrizin görkəmli alim və şairlərinin söhbətində olmuşdu, hələ onların çoxu ilə dostluq binası qoymasa da (bu sonrakı gelişində olacaqdı), bir şagird, müəllimini dinləyən kimi dinləmişdi Təbriz alimlərini, müdərrişlərini.

O birisi ilin yazında Təbrizdən çıxıb, Məşhədə tərəf səfər etmişdi. Belə güman edirdi ki, bundan belə daha doğma xalqının çoxluğu içində yaşamayacaq; bundan sonra doğma dilini az-az eşidəcək.

Yazın əvvəlində yola çıxan karvan Miyanəyə yaxınlaşanda ələmi gül-çiçək ətri bürümüşdü. "Təbriz üstü Miyanə, Bülbül gülə dayana, oxu bülbülüm, oxu... Bəlkə yarım oyana", – yaza, bülbülə mahni qoşan xanəndənin səsi cəh-cəh vuran quşların səsinə qarışmışdı. Sarvan tələsirdi. O istəyirdi ki, səfərini tez başa vursun, mənzilinə tez çatıb, qış soyuqları düşənəçən heç olmasa Hindistana iki dəfə səfər eləyə bilsin.

Zeynalabdin Təbrizdə azacıq malının hesabını Kərbəlayı Əlinin nişan verdiyi karvansaraçı ilə çürütdü. Karvansara sahibi onun xam ipəyini xeyli qazanla satıb, pulunu verdi və Zeynalabdinə məsləhət gördü ki, indilik bir şey almasın. Məşhəddə Hindistan səfərinə başlayanda tacirbaşının məsləhətiylə Şamaxı tacirlərindən görək olan mal alar, Zeynalabdin belə də clədi və Məşhəddə də Şamaxı tacirləri ilə görüşə bilmək ehtimalına xeyli sevindi.

Karvan Miyanə, Qəzvin, Tehran, Semnan, Səbzəvar yolu ilə gedirdi. Bu şəhərlərdə cəmi bir-iki günlük istirahət etmək hesabla gəlib Nişapurun bir günlüyündə yerləşən Cəbərud karvansarasında əyləndi. Zeynalabdinin bu şəhərləri əməlli başlı görməyinə imkan olmadı. Yol uzunlu, Məşhədə yaxınlaşdıqca, səfərinin əvvəlində rastına çıxan imam Rza zəvvarı qocanı xatırlayırdı: "Görəsən yolların ağırlığına dözüb o qədər çətinliklərlə gətirdiyi Məşhədə çatdımı?" Yola çıxmamışdan əvvəl qoca bir az nasaz idi, Zeynalabdinin Təbrizdə əylənmək, bir neçə ay qalıb Təbriz üləması ilə görüşmək arzusunu bilincə dedi:

– Sevinirəm də, sevinmirəm də.

Zeynalabdinin təəccüblə baxdığını görüncə, gözlərindəki dərin bir məhəbbətlə, şəfqətlə dedi:

– Oğul, sənə bu yolda çox isinişmişəm. Sevinirəm, çünki Təbriz üləmasının yaxşılarından dərs alacağın sevindirir məni. Bələdəm. Bilirəm

ki, əbəs qalmırsan. Bilirəm ki, təhsilin mükəmməlləşəcək. Bələd olmasaydım, onlara və ya haqlarında bədgüman olsaydım – qalma deyərdim. Amma indi bilirəm ki, xeyri nədi. Xeyir-duam sənənlə olsun! Qal, oxu! Sevinmirəm ona görə ki, dedim: isinişmişəm sənə. Öyrəmişəm. Hazırnazır oğul tapmışam sənəni kimi. İndi ayrılıq ağır gəlir mənə. Neynək, qəm eləmirəm. Adəm oğlu bu gen dünyada ümidlə yaşayıb. Ümid edirəm ki, inşallah, gələcək yaz-yay aylarında sən Məşhədə-müqəddəsə gəlib çıxarsan, ömür vəfa eləsə, görüşərik, inşallah!

Məşhədə yaxınlaşdıqca bu ümid və ümidqarışıq şübhələr onun qəlbində baş qaldırırdı. Görəsən qocanı görə biləcəkdimi?

Cəbərud karvansarası böyük idi. Əsaslı tikililərdəndi. Karvansara həyətinə və qarşı meydançada xeyli səfəri və karvansara xidmətçisi var idi. Zeynalabdin özünə xirdaca bir hücrə tutub, Cəbərudu gəzməyə çıxdı.

Qayıdanda axşam düşmüşdü, karvansara camaatı şam yeyib yatmağa hazırlaşdı. Zeynalabdin də şam və xüftən namazlarını qılıb, azacıq yemək yedi və hücrəsinə çəkildi.

Zeynalabdin yatağında uzanmışdı. Hücrənin, hücrə adlansa da, məzgaləbənzər, uzunsov pəncərəsi var idi. İndi bu pəncərədən ayın onbeşgecəlik dolğun haləsiz çöhrəsi görünürdü. Elə bil ay bir az əvvəl söndürülmüş çırağı əvəz etmək, cavan səyyahın müvəqqəti yurdunu işıqlandırmaq, ona "yaz-yarat" demək istəyirdi. Uzaqda kim isə həzin səslə, sakit gecədə daha da həzin və yaxın gələcək dəşti muğamını zümzümə edirdi. Muğamın pərdələrilə hamahəng göyda xirdaca aq və qara buludlar aramla üzür, gah ayın dolğun çöhrəsini lisan¹ ilə yaşmaqlayırdı. Xirdaca buludlar keçdikcə ayın sanki pərgar ilə çəkilməmiş kimi dəyirmi üzündə, qızılı simasında müxtəlif cizgilər, qaş, göz, burun müxtəlif ifadələr: kədər, küskünlük, sevinc əmələ gəlirdi. Buludların nə ağı təmiz aq, nə qarası zil qarayıd. Qaralarda sürməyi rənglərdən, ağlarda isə qızılı, mavi və çəhrayı şüalardan nəysə qalmış kimi ydi. Ayın bu dəyirmi çöhrəsini gözəllərin ponbə simasına bənzədən şairlər görəsən elə bu dəşti zümzüməsini, ya daha hansı bir musiqini dinləmişdilər o təşbihi yaradanda? Ay şölələyəndə Zeynalabdinin qəlbina qərəbliq qüssəsi çökür, gipgirdə qızılı çöhrəsi güləndə, qələmədən çıxarıb bu gün gördüklərini, eşidib öyrəndiklərini yazmaq istəyirdi.

¹ Burunun üstünə çoxkilib ağı örtən yaşmaq

Yuxusu gəlmirdi. Durdu. Ay işığında həyəətə endi. Gecə quşlarının, şəbperlərin, yarasaların uçduğu quyu ətrafı ağaclarla tərəf yeridi. Aləm aydınlıqdı. Xırdaca buludlar arabir ayı yaşmaqlasa da dünyaya qaranlıq çökdürə bilmirdi. Gecə sehirle, gecə məhəbbətlə, gecə şəriyyətlə dolu idi. Və bu məhəbbət, şəriyyət, möcüzələr dolu gecə cavan şairürekli oğlana, özünə Təmkin təxəllüsü seçmiş Zeynalabdinə, doğma vətən torpağının çərəyini, suyunu dediçmiş, Şirvan gözəlinin döşlərindən süd əmmiş cavana şeir təlqin edirdi. Misralar misra dalınca düzülürdü. O bunları yazmalıydı. Amma fars dilində gəlirdi misralar. Nə qədər çalışırdısa, şeri ana dilində qoşa bilmirdi, axmırdı, gəlmirdi sözlər. Öz-özünə gileyliyərdi:

– Allah sənə insaf versin, Axund İskəndər! Ata! sən məni təkcə vətəndən məhrum eləmədin. Sən məni Şirinbəyim anamın, gözəl anamın şirin, gözəl dilindən də məhrum elədin. Danışa bilərəm, şeir isə... şeir isə?.. O ipəklər səltənəti, o şəriyyət ocağı, o yaşıllıqlar, çiçəklər diyarı, o behişt timsalı vətəndən, heç olmasa, birçə şəriyyət dilini apara bilsəydim... "Canı, cananı, bütün varımı alsın da, xuda, etməsin tək vətənimdən məni dünyada cuda!" Kimindir bu beyt?! Bəxtəvərdir. Vətən məhəbbəti qanına işləyib. Dilində deyib. Mənə bunlardan hansı qismət oldu? Kim aldı əlimdən? Allahmı? Deuil! Deuil! Doğmaca atamın cəhaləti, müqəddəslərə, min il, min yüz il əvvəl ölənlərə sədaqəti... Gör nələrdən ayırdı məni, qardaşımı, anamı?! Ya bu bədbəxt də anam kimi vətən həsrətiylə nələr demişdir: "Səfvətində ancaq vətən görə-nür; gözümdə titrəyən bir damla yaşın..." Nə dərin həsrət varmış sözlərində. Qəlbində, gözlərində gələnlənən yaşların səthində də yalnız vətən görünüb! Vətən!

O gecə Zeynalabdin qəlbinə dolan misraları yazıya köçürə bilmədi. Nə çıraq yanırıdı, nə dəli düşüncələr qoyurdu. Göylərin şux-şux yanan şamı da vərəqlərinə işıq saça bilmədi, düşüncələrini aydınlaşdırma bilmədi, qadir olmadı. Düşüncələr ağır idi, illərin dərdi, həsrəti var idi onda. Bəlkə də, Şirvanda böyüseydi, bəlkə də, Şamaxıdakı dayıların əhatəsində, vətəninə bəxtiyar Şirinbəyimin həsrət dolu ahıyla deyil, fərəhli qoşmaları ilə boy atsaydı... Bəlkə, onda vətəni də, dili də olacaqdı, hələ həyatı da başqa cür qurulacaqdı. Üzünü görmədiyi, dərdini dinləmədiyi, səsinə eşitmədiyi, öz eşqinin dalınca dünya deyib gedən Telizər qız, bəlkə də, onun çırağını yandıracaqdı... Bəlkə dö!!! Hər halda başqa cür qurulacaqdı həyatı. Bəlkə, elə onda da səyahətlər həvəsi Zeynalabdin çöllərə salacaqdı, dünyanı görmək eşqi onda da

könlünə hakim kəsiləcəkdı. Axı onun damarlarında üç qəbilənin qanı vardı: şahsevəndən döyüşkənlik, dəliqanlılıq, Şamaxı torpağından, gül-lübulaqlardan elmə, mədəniyyətə marağ, şairlik, köçəri Küdrü karıslarından¹ gözəntəlik keçmişdi qanına. Gəzəcəkdı onda da dünyanı, amma hər halda öz dilində yazı-yazı, vətən deyə-deyə yazacaqdı; sonra da yurduna-yuvasına qayıdacaqdı, dönəcəkdı.

Gecə keçir, ay səmada irəlilədikcə yerini dəyişir, batmağa, yatmağa, yerini sübhün dünyadolusu işıq saçan Günəşinə verməyə gedirdi. Yatmaq lazım idi, heç olmazsa bir az, bir az... Sabahkı zəhmətlərə dözmək üçün... Sabahkı işlər üçün. Onsuz da adət-kərdəydi. Gəncliyin şirin yuxusunu sübhün alca toranında azan səsi eşidilən dəqiqədə özünə haram etməyə, oyanmağa öyrənmişdi. Namaz qılsa da, qılmasa da birinci azan səsilə oyanmağa adət etdirmişdi Axund İskəndər onu. Anasına qalsaydı... Şirinbəyim ana bəlkə də, onu it-qurddan seçilməzdən oyatmaz; "uşaqdı, qoy yatsın... yuxusundan doysun, hələ qabaqda o qədər tez oyanmalı olacaq ki..." deyərdi. Öyrənmişdi tez oyanmağa. İndi ağır yolların yorğunluğu canından çıxmasa da, tez, ya gec yatsa da, azanın ilk lailahəsilə oyanır, əgər axşam bayazına qeydlər edə bilməyibse, yazı-pozusuna məşğul olurdu.

Gecə keçirdi... Ayın batmasına az qalmışdı. O da tağına çəkildi, səssizcə, ay kimi... sükut içində... Sərili qalmış, soyumuş yatağına girdi. Az sonra rəya ilə xəyal arasında şirin bir yuxu onu qoynuna aldı.

Yuxusu dərinləşməmişdisə də, dadlıydı, buraya nə isə gündüz həyətdə gördüyü, millətini ayırd edə bilmədiyi bir cavan gəlin daxil olmuşdu. Bu yerlərdə gah qərballənd, gah girmişov, gah qırışmal, gah gəliləni, gah luli adlandırılan qaraçı qızıydımı, köçəri qəbilələrdən düşüb qalmış, yerliləşmiş və karvansarada yemək hazırlamaqla məşğul olan fars qızı, ərəbdimi, püştüyüdümlü... Ayırd edə bilmədi. Amma hər halda daha çox qaraçıya bənzədi. Yanmamış elə gözəldi ki... Süheyla çağırırdılar onu. Süheyla!..

Qara gözlərindən od ələndi, qığılcımlar səpirdi. Qalınca dodaqları təbəssümlər yağdırdı. Elə indinin özündə də gözləri qarşısında gəlinin yerisi canlananda... Vücudunda nə isə indiyəcən oyanmayan bir duyğu baş qaldırdı... Süheylanın üst-üstəndən geydiyi büzmə darıyı tuman altında yancaqları oyum-oyum oynayırdı... Sol əlini belinə vurub elə bil dalğa-dalğa yeriyir, ləpələrdən aşırırdı... Yuxusuna dolmuş bu

¹ Küdrü qəbilələrindən

əsrarəngiz yerləşməsi yanında dadmadığı bir hiss kimi, odlu nəfəs kimi püskürməyə başladığı anda, vücudunda bir cüt sıcaq əlin dolaşdığını duydu. Yuxu ilə mürgü arasındaydı. Zərif bir pıçılı damarlarına işlədi:

– Səs salma, dərviş! Səs salma, ağam!

Qorxu içində hövlək yerindən sıçramaq istədi:

– Kimsən?

– Süheyla. Səs salma, ağam!

Süheyla uzun qollarını onun boynuna doladı. Başını oğlanın baş görməyən sinəsinə söykədi, kişi ətrini sinəsinə çəkdi. Bunu incə hil-mixək ətrinə öyrənsə də, tər, toz iyinə bələmiş bu qabanq cavan sinə, bu pozulmamış bədən, onu qucaqlamağa cürət etməyən qollar... Süheyla iyldi... İylədi...

Süheyla cavanı hələ gündüzdən gözəltmişdi. Bütün günü onun xəyalıyla, bu gecənin nəşəsilə yaşamışdı. Qərribə qadın idi Süheyla. Ehtiras... Bütün həyatının mənası ehtiras idi. Bəyəndiyi kişidə şəhvət oyada bilmək məharəti... Ona qovuşmaq məsələsi deyildi, bu oyanma anını görmək, görməsə də, duymaq istəyir, bundan, arzuladığını bildikdən daha çox zövq alır.

Bu gün həyətdə rastına çıxan cavan isə onu bəkarəti ilə cəlb etmişdi. Təcrübəli Süheyla gəncin məhz təcrübəsiz cavan olduğunu ilk baxışdan anlamışdı. Bunun özü də onu odlamışdı: "Qoy Yaqubu yağ öldürsün", deyə axşamı həsrətlə gözləmişdi. Sonra da gizlicə göz qoyub Zeynalabdinin gecə həyətdə gəzdiyini, yatağına çəkildiyini güdmüş, görmüşdü. Gecə yarından ötəndən, karvansara əhli bütünlüklə yatıb yuxuya gedəndən sonra durmuş və gözəltildiyi gəncin bəkarətini götürməyə gəlmişdi. Süheyla oğlanı yaylaq quzusu duz yalayan təkli öpüb yaladıqca, dodaqları altından qaçmağa çalışıb bu dodaqları indiyəcən heç kəsin dəymədiyini, bu dodaqların qadağan olunmuş busələrlə ilk dəfə qərq olduğunu bildikcə odlanırdı... Dəliyə dönürdü. Yanırdı və yandırır. Süheyla. Gəncin toxunulmamış vücudu bəkarət rayihəsi saçdıqca, Süheyla, acgözlüklə bu ətri qoxulayıb, iyldikcə də alovlanırdı. Başını çox bolalar çəkmişdi. Nəsinə pis də düşmüşdü, yaxşı da. Amma bu... Amma bu... İndi özünə hesabat verə bilməsə də, anlayırdı ki, qismətinə düşən bu gecənin təkrarı yoxdur. Odur ki, doymaq bilməyən bir yangıyla içirdi təsadüfün ona bəxş etdiyi bu bal şərbətini. Məst olurdu, ayulurdu.

Zeynalabdinə gəlincə, əlbəttə, belə bir qadın yaxınlığı haqqında eşitmişdi. Lakin gözənlənmədən dodaqlarını yandıran öpüşlər, sinəsi

üstündə yuvarlanan köküllər onu həm qorxudur, həm də anlaşılmaz bir zövqlə, yaxıcı cərəyanla bütün bədənini qaplayırdı. Boynuna dolanan qolları açmağa gücü çatmırdı. Bəlkə də, gənclik həvəsi heç açmaq da istəməzdi. Günah! Böyük bir günaha batdığını dəhşətlə anlasa da, müqavimət göstərməyə gücü çatmırdı. Gənclik qoymurdu bəlkə...

Qorxu, həyəcan hisslərinə qarışırıb ona hər şeyi unuttururdu. Vücudunu qamarlamış coşqun Süheyla ona zaman-zaman qorxunu da, həyəcanı da, günahı da unuttururdu... Səhərə az qalırdı. Süheyla gəldiyi kimi qəfil də getdi. Əzgin, bitkin günahların ağırlığından yerindən qalxmağa qüdrəti çatmayan Zeynalabdin xeyli müddət yatağında sərdildi, döşəli qaldı. Azan səsinə eşidincə anladı ki, durmaq şirin olduğu qədər də acı günahlardan təmizlənmək üçün qüls etmək, dəstəmə alıb namaz qılmaq, istəmədən batdığı günahlara təmizlənməkdən ötrü qüdrətli, böyük, rəhm edən, bağışlayan Allahına dua etmək lazımdır. Vaxtdır.

MƏŞHƏD

Məşhəd şəhərinə daxil olan günün səhəri, təzəcə tutduğu karvansara hücrəsində dincələndən sonra birinci işi, əlbəttə, şialərin səkkizinci imam Rzanın türbəsini ziyarət etmək oldu. Hələ atasından bu barədə çox eşitmişdi. İmam Rzaya iranlıların rəğbətini də səbəbini müəllimi Məsuməli şahın tarix dərslərindən bilirdi. Bilirdi ki, üçüncü imam Hüseyinin arvadı İran hökmdarı Yəzdgüdü'n qızı Şəhrəbanudan doğulan imamlar nəslinin nümayəndəsi olduğu üçün imam Rzaya, bir növ, İran şahzadəsi və İslam dini nəzdində iranlıların müvəkkil hesab olunurdu. İranlı qızından doğulduğundan Ərəbistanda şialərin düşməni olan xilafət nümayəndələrinin qorxusundan qaçıb, İrana pənah götürüb, burada da düşmənlərin uzun əli ona çatıb, zəhərli üzümləmi, xurmaylamı onu zəhərləyib öldürüblər ki, iranlılara qahhar çıxıb, İran hökmdarlığını bərpa edə bilməsin.

Bu Zeynalabdinin Məşhəd şəhərinə, ümumiyyətlə Xorasan vilayətinə birinci səfəri idi. Hələ baxır, hələ öyrənirdi. 1822–1823-cü illərdə o bu yerlərə yenidən gəldi, dövrünün görkəmli alimi, adası olan Məyami ilə görüşmək imkanı tapmadıqda o yerlərin tanınmış elm adamlarından Mirzə Mehdi, Seyid Məhəmməd, Hacı Əbu Məhəmməd və başqaları ilə tanış oldu. Xorasan vilayətində, Məşhəd şəhərində gördüklərini, kəndbəkənd gəzdirdiyi şəhər və qəsəbələrin əkərinə, biqərinə, əhalisinin

sayını, iqlimini, nə yeyib nə geydiklərini, alimlərinin nüfuzunu, şairlərinin bələğətini qələmə aldı və bunları ilk səyahətinin nəticəsi olan "Riyazüs-səyahə" kitabının birinci cildinə daxil etdi.

Xorasan vilayətini gəzəndə alim Zeynalabdin Şirvani böyük Firdovsinin doğulduğu, üzünü torpağa qoyduğu Tus şəhərindən danışmış dedi ki, indi bura o məşhur şəhərdən qalmış cəmi otuz evlik xırdaca, xaraba bir kənddir. Firdovsi şəhərinin kəndə, imam Rzanın dəfn olunduğu balaca Sinabadın isə – Məşhəd şəhərinə çevrildiyini təəssüflə qeyd etdi.

İndi isə...

Uzaqdan əvvəlcə gözüne mavi-firuzəyiyyə çalan, göylərin yerdəki modelini andıran günbəzilə Gövhərşad məscidi göründü. Heyrətlə, sənətkar istedadının qüdrətilə yerə enmiş bu səma parçası mavi, buludsuz göylərin fonunda elə qərribə bir incəliklə cılvələnir, firuzəyi-mavi rənglərin bütün çalarlarını əks etdirirdi... Vurğun-vurğun, heyran-heyran durub baxdı... baxdı. Gözləri göy rənglərin ahəngindən yorulmurdu. İmam Rzanın öz türbəsini bir az sonra gördü. Doğrusu, İraqi-Ərəbdə, yəni Kərbəladə – Hüseyin, Nəcəfül-Əşrəfdə – Əli, xüsusilə Kazimiyədə – imam Museyi-Kazım türbələrini, qızıl zənginliyini, Kərbəladə Həzrəti-Abbas məqbərəsi, Bağdadda Şühəda məscidinin, Samirədə Həsən-əsgəri məscidinin çini-kaşı kərpiclərdən düzəlmiş ağ-mavi gözəlliyin görəndən sonra imam Rza məqbərəsi onu o qədər də heyran etmədi. Təəccübünə səbəb olmadı. Əgər onları görmədən ilkin bunu görsəydi, başqa məsələ olardı. Türbənin baş darvazası mavi çini və qızılla işlənmiş, minarəsi və günbəzi Hüseyin və Əli məqbərələrində olduğu kimi qızılla tutulmuşdu. Formaca demək olar ki, bir-birinin eyni idi. Günəş altında ikinci, kiçik bir günəş kimi yanır, göz qamaşdırırdı. Qəbir və üzərində tikilmiş namazgah – məscid baş darvazadan başlayaraq, binanı əhatə edən ikimərtəbəli tağlı hücrələrlə dövrələnmişdi. Qapılar, baş darvaza, minarə və günbəzin alt dairəsi, hücrələrin bütün xarici divarları ağ-mavi-firuzəyi çini kərpiclərdən düzəldilmiş Quran ayələri əə nəbəti naxışlarla bəzədilmişdi. Baş darvazanın önündəki meydanda çox da zəngin olmayan səkkizguşəli kiçik bir türbə də vardı. Məqbərənin burada səhnə adlandırılan həyətinə iri, ağ sal daşlar düşənmişdi. Həmin böyük həyəətə açılan kiçik, yaraşığı qapılardan biri Gövhərşad məscidinə gedən yol idi. Cümə günlərində ümumi namazlar Gövhərşad məscidinin olduqca böyük sütunlu salonunda qılınırdı. Baş darvazadan hər iki tərəfə gedən yolun sağ və solu müxtəlif dini yadigar şeyləri: müxtəlif ölçülü Quran, kəhrəba, yüsür, türbət, pəzəhri təsbəh, canamaz,

möhür, qələmdan, düyü küləşindən toxunmuş xurma və gözlük qabları, sürmədən, ətir, şam, zərrəbin, xəstələrə şəfa suyu içirmək üçün yaraşığı gil qablar, şüşə, çini, mis və gümüşdən düzəldilmiş gülbəzənlər, qəlyanlar satılırdı. Bal mumu kimi sarı üzərinə təkalduz üsulilə, ipək sapla sənubərlik tikilmiş məşhur Xorasan kürkləri əsas yer tuturdu buranın ticarətində. Bazarın açıq hissəsi qurtaranda buranın zəvvarlar tərəfinə yaxın Şərqə tanınan çarşı-örtülü bazarı başlayırdı. Örtülü bazar şöngəlliliyi ilə şəhər həyətlərini xatırlatsa da, çox böyük və döngəli, cərgəli idi: misgərlər, xarratlar, zərgərlər, kuzəçilər, əllafnar, əttar və nüsxəvəndlər, qənnadilər, qəssablar, bəzzazlar, baqqallar... hərəsinin öz cərgəsi, öz darğası, öz alıcı və satıcısı var idi. Ticarət əsasən zəvvarlar hesabına aparılırdı.

Gövhərşad məscidinin nəzdində böyük bir mədrəsə olsa da burada bir neçə məhəllə məscidinin nəzdində yəne mədrəsə, az qala hər evdə mollaxana, təkyə fəaliyyət göstərirdi. (Bir zaman gələcək, bu yerləri ölümsüz "Molla Nəsrəddin" jurnalı "molla fabriki" adlandıracaq. Hələlik bu ad ona verilməyib). Burada az qala hər ev təkyədir, hər təkyə bir molla, axundun, seyidin, şeyxin "öz şəxsi fikirlərini" yaydığı nöqtədir. Şiəliyin ən qatı mərkəzi olsa da, burada çoxlu müxtəlif əqidəli dərvişlər öz əqidələrini, öz pirlərinin təfsirlərini, yeni yoldaşlarına təlqin və onları hidayət etməklə məşğuldurlar. Burada beş nəfərlik ailənin ar azı iki, ya üç nəfəri ruhanidir, seyiddir, mərsiyəxandır, rövzəxandır, arvad mollasıdır, çərəkkə mollabacısıdır. Bütün şiəlik ərazilərinə dini qida verən adamlar – ruhanilər buradan ixrac olunur. Burada küləyin qaldırdığı qumun sayı var, amma dilənçilərin, korların, şillərin sayı-hesabı yoxdur, hətta gecə düşəndə dükkanı bağlayıb evinə gedən baqqal da tanınmamaq üçün əbasını başına çəkib "ya Allah" deyə dilənə-dilənə evinə yollanır. Zəvvarların hesabına yaşayan böyük bir şəhər, böyük bir vilayət zahirdə tacir, ruhani, batinində dilənçidir.

Aşura günlərində dükanlar bağlanır, məscidlər, küçələr, bütün-lükdə şəhər matəm libası geyir. Hüseyini qaradan kürəyi açıq köynək geymiş zənciruranlar dəstəsi, döş tərəfi açıq sinəvuranlar dəstəsi, ağ kəfən geymiş başyaranlar, bədəninə müxtəlif dəmir-dümür, qıfıl və sair "taxmış" nəzirilər... alın çətilib qanı kəfənciyinə tökülmüş balaca uşaqlar... Xüsusilə səhəh gəzdirənlər küçələri doldurur. Tamaşaçılar, əsasən, zəvvarlar olur. Kəcavələrdə şəhidlərin cənazələrini, imamların əsir düşmüş ailə üzvlərini gördükcə başına döyüb ağlayan, cibini nəzirə boşaldan zəvvarlar uzaq-uzaq diyarlardan gəlirlər.

Bayram günlərində bazarlar bəzənir, hər dükanda bir neçə cıraç, lopa, məşəl yandırılıb cıraçbanlıq edilir. Bütün fatlıq mallar əlvan və zərli kağızlarla – bayraqçıqlarla bəzədilir. Nəhəng və əlvan nabat “qül-lələri”, noğul “dağları” qənnadı dükanlarına yaraşlıq verir.

Belə günlərdə Məşhədin ad çıxarmış hayasız arvadları “Məşhədi, siğə mixahi?” deyər zəvvarların qulaqlarını dəng eləyirlər.

Qəbiristan, görünür ki, əvvəllər balaca qəsəbə olan şəhərin kənarındaymış, şəhər böyüdükcə qəbiristan onun ortasında qalıb. İndi çarşıya da, ziyarətə də gedənlər qəbiristanın böyründən keçib gedirlər. Qəssəlxanada¹ cənəzə yuyana, qəbiristanda “bala vay”la ölü basdırana əhəmiyyət verən olmur. İnsanlar burada olduqca laqeyddirlər. Zəvvarlara münasibət puldan, əlaqədən asılıdır. Yıxılıb ölünənə fikir verən olmur. Hərənin öz dərd-səri, öz bazar-dükanı, alveri, iş-gücü var.

Şəhər ətrafında taxıl da, bostan da əkən kəndlər var. O kəndlərdə farslarla yanaşı azərbaycanlılar da, türkmənlər də... yaşayır, əkin əkir, biçin biçir, xırman döyür, sovruc atır... Amma o kənd camaatının ələsi də var ki, hələ imam ziyarətəgahını görə bilməyib, ya da ömründə bircə dəfə görüb. Zəvvarlarla, zəvvarları soyan ağaseyidlərlə heç bir işi, əlaqəsi, yoxdur. Burada yaxşı yemiş də, taxıl da, qarpız da becərilir. Bağlarında gözəl meyvələr də yetişir. Bu meyvəni, taxılı şəhərdə dükanı olan baqqallar, əllaflar gəlib bir yerdən alır və aparıb zəvvarlara satırlar.

Bu il orucluq yayın axır ayına düşmüşdü. Qurtara-qurtarmaya Zeynalabdin Məşhədə gəlmişdi. Məşhədlilər Baba Sücəddin bayramına hazırlaşmışdılar. Zeynalabdin burada mədrəsədə, tanınmış alimlərin hüzurunda bir neçə ay təhsillə məşğul olacağını nəzərə alıb, şəhərin kənar tərəflərində, mərkəzdəki bazar hay-küylərindən uzaq, kasıb həyətlərindən birində mənzil tutmaq istədi. Mədrəsədə təzə tanış olduğu bir neçə özü kimi elm aşiqi, dərvişxasiyyət cavan onlarla bir həyətdə, lap istəsə az miqdar kirə ilə onlarla bir otaqda qala biləcəyini ona söylədikdə sevindi. Ev tapmaq əziyyətindən xilas oldu. Çünki Məşhədə zəvvar əlindən tərpənmək, ev nədi, heç xırdaca bir karvansara hücrəsi belə tutmaq çətin məsələ idi. Günlərlə gəzməli, ayaqdan düşməli idi. Dərviş cavanlar Qiyasəddin Nurillah, Qadireddin və Ziyaüddin adlı, dərvişanə “şah” ləqəbli 25 ilə 30 yaş arasında, artıq xeyli vaxt idi ki, birlikdə təhsil alıb dostlaşmış, qardaş kimi bir ailədə

yaşayan cavanlar idi. Zeynalabdin də onlara qoşulandan sonra “beş dərviş” bu ətrafda tanımayan yox idi. Ev sahibinin külfəti onlara yemək hazırlamağı təklif etmişdisə də, onlar birlikdə günorta bazardan cilovpəzdən aldıqları xörəyi yeyir, səhər naharı, axşam şamı evdə özləri hazırlayırdılar. Bu bina artıq şəhərə qovuşmaqda olan əski kəndlərdən bir xırdaşında idi. Hələlik nə kənd idi, nə şəhər. Camaat öz qanunları ilə yaşayırdı. Ağsaqqalları, ağbırçəkləri hələ şəhər adətlərini tamamilə mənimsəməyən kənd camaatı içində öz nüfuz və hörmətini saxlayırdı. Kəndçilər yaxındakı yerləri əkidilər, amma qazanc gətirən “zəvvar-kirayənişin saxlamağa” da başlamış, zəvvarlara xidmətdən də gəlir əldə edirdilər. Kəndçilikdən çıxmamış, şəhərliləşənlərdən biri də “beş dərviş”in ev sahibi Hacı Tahir və onun arvadı Nənə qarı idi, oğlu və gəlini keçənliklə vəbadan ölmüşdü. Ev sahibinin xırda nəvələri 5-6 yaşlı üç qız idi. Məsumə, Səkinə, bir də Əzimə. Baba Sücəddinin gəlməyinə ən çox bunlar sevinirdilər. Oruculuq günlərində alınan yemişin tumlarını növbə ilə hərəsi öz bəmisinə toplayırdı. Qurudub Baba Sücəddin bayramı günündə çirtlayacaqdılar. Ayrı gün tum çirtləməyə olmazdı. Nənə qoymurdu. Suallı illərini yaşayan qızlar soruşurdu:

– Niyə günahdı, nənə?

– Ağamız imam Hüseyinin qatili Şümür məlun tum çirtləyib, tüpürürmüş imamın üzünə. Siz də ona oxşamaq istəyirsiniz yoxsa?

Əlbəttə yox! Uşaqlar hələ bu məlun Şümürün nə fəlakətlər törətmiş olduğunu lazımınca dərk etməsələr də, nənənin pislədiyi o pis kişiyyə, əlbəttə, oxşamaq istəmirdilər. Tum da çirtləmirdilər. Amma yemişin tumu köhrəbə kimi sapsarı, iri-iri... Ləzzətli, adamı zorla çəkir özünə.

Əzimə soruşurdu:

– Bəs Baba Sücəddin bayramında olar, nənə?

– Olar, a canım-ciyərim, başımı qatma, qoy iftari pişirim. Yoxsa baban gələ, görər duzu azdı, ya yoxdu, oruc ağız, asi-kifir olar.

Babanın yemək üstündə nənəyə qəzəbləndiyini görmüşdülər. Təkrar olunmasını nənənin bürüşük yanaqlarına, küləş üzünə qəm qonmasını, yaş axmasını istəmirdilər. Həyətdə çəkilib oynayıb, tez-tez də bəniyyə yığıb “gəlmək üçün” qoyduqları yemiş tumlarını yoxlayırdılar.

Bu gün Zeynalabdin bir az nasaz idi; dərəcə gədə bilməmişdi. Axşam dostları Nənə qarından bardağ alıb onun kürəyinə qoymuş, küpələmiş, qantəpər çayı dəmləyib içirmişdilər. Tərlətmişdilər. Səhər də paltarını dəyişib çıxıb getmişdilər. Gedəndə Nənə qarını səsləyib xahiş etmişdilər.

¹ Ölü yuyulan yer

– Nənə, zəhmət olmasa təzə kirayənişinə bir azdan bir piyalə çay ver. Yaman azarlayıb.

Nənə qarının, əlbəttə, qərrib yerdə anasız-bacısız azarlamış bu oğlana yazığı gəldi. Uzağı fərli görmədiyindən “beş dərviş”i bir-birindən o qədər də ayırd eləməirdi, hansının təzə kirayənişin olduğunu bilmirdi. Əlindəki çaydan və piyaləylə kirayənişlərin otağına girəndə onu xəcalət tərbi basdı. Qoca da olsa, qarı da olsa, hər halda yad kişilərin mənzilinə daxil olurdu. Bu cavanlar onun nəvəsi yerində də olsa, naməhrəm idi. Arvad özündə daxili bir sıxılqanlıq hiss edirdi. Bununla belə qərrib-dostluq vəzifəsi, qürbət eldə döşəyə düşmüş xəstəyə əl uzatmaq xeyirli saydığı işlərdəndi, savab idi. Qarı xəstənin yatağına yaxınlaşanda, oğlan qızdırmanın azalmasına baxmayaraq, hələ də tər içindəydi. Üzü al-atəş yanırı. Qızdırmanın hərərətindən gözləri dolub şişmişdi. Dodaqları qaysaqlanmışdı. Yarıyuxulu, yarıyoaq kimi uzanmışdı. Qarını görcək əvvəl yuxu gördüyünü sandı. Sonra anladı, qalxmaq üçün yerində qurcalandı. Qarı yarımyaşmaq altından onun vəziyyətini görürdü. Qalxınmağa qoymadı:

– Buy-buy, tər içindəsən, ay bala, qalxma! Bax, budu, çay qoyuram səniyə, iç, bir az tərle. Sonra dəyişəgin varmı?

Zeynalabdin tanımadığı, heç nəyi olmayan bu qarının onun qayğısını çəkməyindən utandı:

– Var...

– Hə... Onda çayı içib bir də bərk tərleyəndən sonra paltarını dəyiş, bala! Atandan, anandan nəyin var?

– Hər ikisi var.

– Allah ömür versin, bəs haralısan?

– Şirvanlı... Amma ata-anam Kərbəladada olurlar.

– Kərbəladada? Bu, nə bəxtəvərdilər! İmam Hüseyn qulluğunda... Bəxtəvər ananın başına... Allah qismət eləyə, mən də gedəm bir ziyarət eləyəm...

Arvad bu sözləri deyə-deyə piyaləyə çay süzdü, artıq yaşmaq-lanmağı da unutmuşdu. Kəməkləşib oğlanın çiyinlərinə yorğan saldı, yan-yörəsini basdırdı, çayı içirdi, taxçadakı çörək çanağını yoxladı, başını bulaya-bulaya dodaqaltı deyinə-deyinə çıxırdı:

– Anan ölsün, indi yəqin ki, yuxusuna girmisən bu gecə, – hüdürdən əlavə elədi: – Bu saat sənə bir kasa əvəlikli umac bişirib götürərəm, içərsən, sappasağ olarsan, inşallah. Nə bilmək olar, bəlkə qismətimdə

var, mən də gedib, ağamı ziyarət eləyəndə anana qonaq ollam... Utanma, baaax, onda əvəzi çıxar.

“Bəxtəvərlik verdiyin anam özünü o imam qulluğunda heç də xoşbəxt hesab eləmədi. Vətən həsrətilə, qürbət azarına tutulub, qohumları, yeddi qardaşıyla ayrılıq yerini də yandırdı, göyünü də. Üz çevirib getdi deyirlər”, – düşünən Zeynalabdin istiqanlı Nənə qarının piyaləyə töküüb onun böyrünə qoyduğu çayı içməyə başladı.

Bir qədər sonra qarıdan girən Nənə qarı əlindəki buğlanan umacı onun qənsərinə qoyub dedi:

– İsti-isti iç, buxarı getsin nəfəsinə.

Zeynalabdin belə də elədi. Axşama artıq özünə gəlmişdi.

SUAL-CAVAB MƏCLİSİ

Dini sorğu-sual-cavab günü olmasa da, bu gün tülləblərin mürsid ilə sual-cavabı keçirilirdi. Adətən, dini sorğu-istifta günlərində əhəlidən verilən suallara cavab verilirdi. Belə günlərdə tələbələrəndən çox, şəhər və yaxın qəsəbə və kəndlərdən gələn dindarlar özləri üçün aydın olmayan dini məsələlərə dair suallar verir, cavablar alırdılar. Amma bu gün belə gün deyildi. Bu gün müəllim öz tələbələrinə cavab verir, həm də bunu dərs şəklində elə izahlı aparırdı ki, onlar gələcəkdə öz müridlərinə, dərs deyəcəkləri tələbələrə və avam camaata lazımcına başa sala bilsinlər. Birinci sualı Ziyaüddin vermişdi.

– Müqəddəs ay və günlər hansılardır və nə üçün onlar müqəddəs hesab olunur?

Cavab:

– Əvvələn cümə günü günlərdən ən müqəddəsidir, çünki bu günün bir saati var, o saatda edilən dua mütləq qəbul olunur. Haqqın dərğahının açıq vaxtıdır. Cümə günü fəxri-kainat, rəsuli-əkrəm Peyğəmbər əleyhüssəlam dünyaya gəlib... Ramazan ayında Qurani-kərim nazil olmağa başlayıb. Aşura günü Nuhun gəmisini Gəmiqaya dağına söykə-nib və bəşər nicat tapıb. Adəm babanın tövbəsi bu gün qəbul olunub, Kərbəla çölündə imamlar bu gün şəhid olub...

– Nə üçün ona aşura deyilir?

– Ərəbcə “əşər”yəni sözüündən yaramıb aşura, məhərrəm ayının onuncu günüdür.

Sual:

– Hədislər necə yaranıb? Quranı, bildiyimiz kimi cənab Cəbrayıl Allah tərəfindən peyğəmbərə gətirib. Bəs bu peyğəmbər adına çıxılan hadisələr necə yaranıb?

Cavab:

– Əlbəttə, peyğəmbər vəfat edəndən sonra hərə onun adına bir rəvayət uydurub nəql etməyə, təzə qanun-qayda çıxarmağa təşəbbüs edəndə, onun ən yaxın adamları – yəni səhabələri yığıldılar. Qərar qoyuldu ki, kimin yanında peyğəmbərin Qurandan əlavə söylədiklərindən nə qalıbsa, onları toplayıb yazıya alsınlar ki, yanlışlıqlar baş verməsin. Hətta peyğəmbər salavatullahın ən yaxın sirdaşı kimi tanınan Hüzeyfə də bu məsələyə olduqca ehtiyatla yanaşır, bildiyi min hədisdən yüzünü söyləyirdi. Halbuki həmişə peyğəmbərin yanında olmuş, danışqlarının şahidi idi. Beləliklə, rəsuli-xudanın yaxın adamları bildiklərini söyləyib yazıya aldılar. Bundan bir neçə cild kitab – hədis əməl gəldi. Amma çox ehtiyatla. Yoxlamadan yazmırdılar. Məsələn, xəlifələrdən birinin zamanında peyğəmbərə yaxın bir səhabə – Əbu-Musa adında, bir gün xəlifənin yanına gəlir, üç dəfə qapını döyür. Cavab almadan çıxıb getmək istəyəndə, arxadan xəlifə onu səsləyib soruşur: “Niyə qayıdırsan?” Əbu-Musa deyirdi ki: “Mən peyğəmbərdən eşitmişəm: bir qapıya üç dəfə salam verib, cavab almasan, dayanma, çıx get”. Xəlifə deyir: “Sən yalan deyirsən, belə şey olmayıb”. Onda Əbu Musa qəbiləsinə dönür, həmin hökmü eşidənlərdən bir neçə nəfər şahid gətirir. Doğrudan da, risalətpanahın bu sözünü xəlifə eşitməyibmiş, amma Əbu-Musa və başqaları bilirmiş. Qəvul və hədislərə daxil edirlər. Beləliklə də, peyğəmbərlərdən sonra İslamiyyətin iki və üçüncü əsrlərində altı cilddən ibarət “Sihehi-sitte” (altı doğru hədis) kitabları meydana çıxır. Peyğəmbər özü deyib: “Mənim sözlərimi eşidənlər, eşitməyənlərə nəql etsinlər. Amma kim məndən eşitmədiyini mənim adıma çıxıb “ondan eşitdim” desə, cəhənnəmdə özünə yer satın almış olacaq”.

Üçüncü sual:

– Məlumdur ki, zəkat adlanan xeyirxah dini vergi ən kasıb adama verilir. Bu adam kim və necə olmalıdır?

– Doğru dedin, övladım! Bu dini vergi ən vacibli və xeyirxah vergidir. Onu kasıblara verirlər. Əlbəəl. Yaxınında, qohumunda belə kasıb varsa, uzaqdakını axtarmaq günahdır. Ata, ana, nənə və nəvəyə, övla-

da zəkat düşür. Çünki onlar kişinin ən yaxın adamlarıdır və onları saxlamaq sənin vəzifəndir. Belə zəkat vermək, bir cəbdən götürüb o birinə qoymaq misalındadır. Bacı, qardaş, əmi, dayı, xala və bibiyə zəkat düşür. Əgər bir fəqir sənə borcludursa, sən ona zəkat verəndə “fılan qədr zəkətdən borcuma çıxdım” deyib verə bilməzsən. Zəkati ver, o özü həmin borcunu qaytarsa – ala bilərsən.

Sual:

– Qapınız həmişə bütün gələnlərin üzünə açıqdır. Amma adətən hökmdarların, böyük ruhanilərin qapısında gözətçi olur. Nədənindir?

Cavab:

– Hökmdarların da peyğəmbər yoluyla getdiyini zənn edən birisinin də qapısında gözətçi varmış. Bir gün qapıya kəndlərin hansındansa bir qoca gəlir. Sarayın darvazasından içəri girmək istəyən də gözətçilər qoymur, soruşurlar:

– Hara, kişi?

– Çobanın yanına.

– Kişi, çoban çöldə, dağda olar. Bura hökmdarın sarayıdır.

– Deyirəm buraxın mənə çobanın yanına.

Üst mərtəbədəki pəncərədən bu dartışmanı seyr edən hökmdar maraqlanı. Qocanı içəri buraxmağı əmr edir. Qoca gəlir. Hökmdar soruşur:

– Sözü nədi, baba?

– Çobanı görmək istəyirdim. Amma sən bu ada layiq deyilsən. Xəliq sənə bir böyük məxluq etibar eləyib, səni onlara başçı qoyub. Çöldəki çoban bir kərə muşquranda onun itləri susur, yanına getmək asan olur. Amma sən qapına elə itlər bağlamısan ki, təbəələrinin birinin də sənənin yanına gəlməsi çətin bir məsələ olub. Səndən əsil çoban iyi gəlmir. Səndən məxluqata rəhbər, başçı olmaz. Əsil başçının qapısı gələnlərin üzünə açıq olmalıdır.

Sual:

– İnsan üçün üç müqəddəs, üç zəruri söz var deyirlər, hansılardır?

Cavab:

– Yox vaxtında səbir, vara çatanda şükür, qəzaya düşəndə razılıq.

Zeynalabdin oturub diqqətlə qulaq asırdı. O bu kimi hədisləri Axund İskəndərdən – doğmaca atasından hələ Kərbəladaykən çox eşitmişdi. Boğazacan doymuşdu bunlardan. Gözəl sözlərə birinci riayət etməyən elə ruhanilər özləri olurdu. Onların içində o qədər nəfəsinin qulu olanlar

var idi ki, nəinki zəkati, hətta fitrəni də toplayıb “fəqirə paylayacağam” adıyla cibləyirdi. Zeynalabdin düşündü. “Yox, yox, mənə gerek olan bunlar deyil, mənə gerek olan o elmdir ki, deyəsən, onun cüzi bir hissəciyini də Xorasanda – Məşhəd ruhanilərindən ala bilməyəcəyəm. Mən... Mən insanlar, onların yaşayış yerləri, adətləri haqqında, nə əkdikləri, nə biçdikləri, necə güzəran keçirdikləri haqqında bilik toplamaq istəyirəm. Bu isə bizim müqəddəs kitablarda yox kimidir. İstər hədis, istər qisəs, istər rəvayət... Nə fərqi?... Bütün bunlarda əfsanəylə həqiqət bir-birinə elə qarışmış ki, düzü əyridən ayırmaq üçün zərəbin də kömək eləməz. Çətin məsələdir. Yox, yox! Mən getməliyəm, görməliyəm, həm də eləcə həyatın özündən öyrənməliyəm”.

Bir şeyi nəzərə almırdı. Nəzərə almırdı ki, o artıq düz yoldadı. O artıq öyrənməyə, həyat dərslərini oxumağa və başlıcası oxuduqca, həyat kitabını vərəqlədikcə bayazına qeydlər etməyə başlayıb. O bizə “Riyazüs-səyahə”, “Bustanüs-səyahə”, “Hədəyüqüs-səyahə”, “Kəşfül-maarif” kitabları üçün addım-addım gözdüyü, xətti-üstüvə-ekvatoru az qala iki dəfə qət edib qırx ilə yaxın dolaşdığı dünyamızdan zərrə-zərrə topladıqlarını yadigar qoymağa başlayıb. Başlayıb, başlayıb!!!

Təbrizdə ayırdığı imam Rza zəvvarı qoca ona danışmışdı ki, bir gün atlarını şəkər və alma ilə bəsləyən bir məğrur paşa qapısında bir dərviş görür. Soruşur: “Kimsən? Nə istəyirsən?” Dərviş deyir: “Yoxsul bir dərvişəm. Axurunuzda mənə də yer ayırmanızı rica etməyə gəldim”.

Zeynalabdin indi artıq anlayırdı ki, dünya bu tazadlar üzərində qurulub. Cəmiyyət, Adəm övladı ağaya və qula, dövlətliyə və yoxsula bölünüb. “Əlin qabarını ağızın çörəyi” hesab edənlər əzilir, xırpalanır. Hələ İskəndəri-kəbir deyib ki: “Yaxşı adamın pisə möhtac olmasından böyük fəlakət yoxdu”. Ondən daha əvvəl ulular buyurub: “İnsanların ən yaxşısı insanlara yaxşılıq edəndir”. Amma bu hökmlərə, bu tapşırıqlara riayət edən kimdir? Gözəl hökmlər yaddan çıxıb, yerində zülm qalıb, istibdad qalıb. Halbuki, yaxşılığın dilini hamı başa düşür: əcnəbi də, kar da, kor da, lal da. İnsanın işi müxənnətlilik etmək olmamalıdır. Başərin öz həmcinsinin başına gətirdiyi bəlaları heç bir canavar öz həmcinsinə etməz. “İt də itin ayağını basmaz” deyiblər. İnsan isə... Bu dünya dəyişməlidir. Bu dünya kökündən dəyişməlidir. Zülm, istibdad yer üzündən götürülməlidir. Ümidsiz yaşamaq olmaz. Ümidsiz ömür cəhənnəm əzabıdır. Nə gözəl deyib o dədələr: “Bütün qaranlıq gecələrin sonu gündüzdür”.

DOSTLAR

Heç bilmirdi bu yazıları bayazının arasına, kitablarının üstünə kim qoyur? Hardan düşür onlar bura? Bunlar təsadüfüdürmü? Təsadüfüdürsə həddini aşır. Təsadüf deyilsə, kim eləyir, necə eləyir ki, o bunlardan xəbər tutmur? Əvvəllər elə hər dəfə “Bəsdir bu sitəmlər”, “Bu sevda olmasaydı...” “Həzrəti-rəsuli-xudanın dözdüyü əzablara sinə görə bilsəydin, çoxdan peyğəmbər idin”. “Məcnun nə bilir Leyli nə çəkir” kimi yazılara rast gələndə elə bilirdi ki, bunu hücrə yoldaşları zarafatla, ona sataşmaq üçün yazıb qoyurlar. Amma sonralar hansı bir hiss isə ona anlatdı ki, yox! Elə deyil! Bu dostlarının işi deyil. Əgər onlardan biri belə şey eləsəydi, gec-tez üstü açılmalı, zarafatlar başqa hallarda olduğu kimi aralarında ümumi, açıq şəkil almalı idi. Amma belə deyildi. Yoldaşları bu mövzulara heç toxunmurdular. Əvəzində anlaşılmaz, qəribə hissəyə ona anladır ki, bu yazıları çox vaxt bağda, bostanda, qapı-bacada rast gəldiyi o qız yazıb atır. Niyə bu fikrə gəlmişdi? Soruşan olsaydı özü də cavabını tapıb deyə bilməzdi. Amma hər halda qızın onu görəndə qızarması, gözlərini gizlətməyə çalışması, tez yaşmaqlanması, adam olmayan vaxtlarda gülümsəməsi, oğrun-oğrun baxması... Eh, o qədər şey, o qədər əlamət var ki! Xüsusilə bu son zamanlarda qız ona daha çox, tez-tez rast olurdu. Elə bil mədrəsəyə gedən – qayıdan vaxtlarını dəqiq bilir, yolunun üstünə çıxır... Bu hal dostlarının nəzərinə də çatmışdı. Qiyasəddin şah hətta demişdi:

– Bu qızdan xəta əskik deyil. Allah bəd nəzərdən saxlasın onu, biz də onun bəlasından. Görəsən hansımızı salıb ürəyinə? Bircə şeyi bilmir ki, biz cəlayi-vətən adamlarıq. Bu gün burda, sabah... Sabahı bircə xudavəndi-ələm bilir.

Dostlarının ümumi söhbətindən anladı ki, o xırdacı kağızlar məsələsini heç biri bilmir. Yoxsa indi açılmalıydı. Bu axırıncı kağızda bircə misra var idi: “Bunca Heyrani-həzin salma ayaqdan özünü...” Zeynalabdin şairə Heyranın adını eşitməmişdi. Eyni zamanda, bilirdi ki, bu qızın adı Heyran deyil. Bir dəfə qapıdan çıxanda hardansa qızın “Altıntellii...” çağırıldığını eşitmişdi. Qızın qızılı qırx hörtüyünü nəzərə alıb “sənə ad qoyan nə yaraşdırıb”, – düşünmüşdü də. Heyranın şerini seçməsi, özü də uyğun misra tapması qızın savadına dəlalət eləyirdi. Yazısı da, əgər onunsa, aydın və yaraşlıqdı. Elə bil xəttat yanında elm-münşəətdən dərslər almışdı. Təkcə bu misraları, beytləri seçmək qabiliyyəti onun savad dərəcəsinin yüksəkliyini göstərmimi? Gör bir şeirdəki

yuksək sۆzdən ustadlıqla istifadə olunmuş beyti necə seçib, uyğunlaşdırıb vəziyyətinə: "Ey Nəvai yar vəslin tapmasan yoxdur əcib. Nuş yox, lakin görür yüz niş güldən əndəlib!" Görünür təkcə öz doğma (bəş özü hansı millətə mənsubdur?) ədəbiyyatı ilə yanaşı, özbəklərin (bəlkə, elə özbəkdir?) də, farsların da şairlərini yaxşı tanıyır. Qərək, Qiyas qardaşım demişkən, bu əlləmə başıma bir bəla açmasa, yaxşı şeydir.

Bu tapıntılara elə alışmışdı ki, görəndə deyil, görməyəndə təəccüb eləyirdi. Gözləri axtarırdı sanki... Qızı yaşmaqlı, yaşmaqsız, çadralı, pərəncəli, kalağay-saçaqqlı, bənərəli, şallı görməyə o qədər adət etmişdi ki, küçəylə gedəndə bəzən hətta xoflanırdı da. Elə bilirdi ki, Altıntelli qız indicə haradansa bu döngədən çıxacaq, heç kəs yoxsa gülümsəyib keçəcək, ötüb gedəcək. Küçədə adam varsa, yalnız gözlərinin atəşləri parlayacaq, bir anlıq yanacaq, sonra da kirpikləri bu gözlər üstünə daraqlanacaq, qığılcımlar sönəcək... Bəzən küçəylə arxasınca gələn çadralı, ya pərəncəli, rübəndli, biçəli qadını Altıntelliyə oxşadırdı. Ürəyi döyünməyə başlayırdı. Ardınca gələn addımlar qəlbində səs verir, ürəyi də bu addımlarla həmahəng vururdu. Yerişini yavaşlıdırdı. Qadın gəlib ötəndən sonra səhvini anlayır, qorxmasına özü də gülür, ürəyi yerinə gəlirdi. Çıxıb işinə gedirdi.

Günlərlə davam edən "gizlənpaç oyunu" böyük bir eşqin doğmasına səbəb ola bilərdi. Hələ təcrübəsiz gənc bunu dərin-dərin anlamasa da, duyurdu. Lənkəranda ikən eşitdiyi bir hadisə yadına düşürdü: Lənkəran xanı Mirmustafa xanın Seyyidə qızı bir rus sərkərdəsini sevib, ona ərə gedib! Seyyidə və kafir, müsliyə və xaçpərəst! Bəzi tanışları hələ gözlərindəki sonsuz qorxu hissilə deyirdilər ki, "Seyyidə qız ərənin dinini də qəbul eləyib!" Kim bilir, bu Zeynalabdinin hələ dadmadığı, amma bu son aylarda haqqında çox eşitdiyi məhəbbətin işini? Baba Sakitin hələ Şirvan yolundaykən ona verdiyi Füzüli külliyyatını da oxumuşdu – qəzəllərini də, "Leyli Məcnun"unu da... Heyrət etmişdi eşqin böyüklüyünə! Məcnun məhəbbətinə, Leyli sədaqətinə! Amma hər halda bunları bir şair qələminin məhsulu bilməmişdi. Doğrudur, Baba Sakit demişdi ki, "insan yemədiyi xörəyin dadını bilməz, övlad!" Zeynalabdin də bu eşq deyilən mənəvi qidanı dadmamışdı. Nə olduğunu, gücünü, qüvvətini, qüdrətini bilmirdi hələ.

Və qorxurdu! Özü üçün deyil, onun üçün qorxurdu. Qorxurdu ki, bu hiss həqiqətə çevrilə bilər. O zərif, o incə məxluq Seyyidə kimi bir iş tutar...

Hələ dostları ilə dünənki zarafatı onu yaman tutmuşdu. Qızın aralarında çox görünməyi nəzərinə çarpan dostları Qiyasəddin, Nurillah, Qadirəddin və Ziyaüddin Zeynalabdinini də mübahisəyə cəlb edib gəlmişdilər.

Qiyasəddin hamısından böyük idi, yaşı iyirmi beşlə otuz arasında sağlam, çoxdanın dərvişi bir cavan idi. Dostlarına nisbətən dünyanın isti-soyuğunu çox dadmışdı. Elə qıza ilkin nəzər salan, bəlkə də, o olmuşdu.

– Leylanın kimi Məcnun seçdiyini öyrənə bilmədik?

Ziyaüddin:

– Qardaşlar, dərviş babayıq, Məcnunuq onsuz da... Amma dini-xudaməcnunuyuq... Bizə belə şeylər nə yaraşar?

– Özünü faqqılığa vurma. Günah işlədib ona gözaltı baxanların əvvəlimcisi elə sən özünsən.

Bunu Qiyasəddin dedi.

Nurillah əlavə etdi:

– Düz deyir... Düz deyir... Bizim yanımda imandan, günahdan dantısır, amma saman altından su yeridir.

Ziyaüddin:

– Zeynal, niyə mənə qahmar durmursan? Mənim sizdən seçildiyim haqan olub? Bu nə sözdü?

– Ziya möhkəmcə qızarmışdı.

Zeynalabdin dostunu darda qoymadı. Əslində, o qəlbən sevimirdi ki, dostları haqqında nahaq bəd gümana düşüb. Yazılardan onların xəbəri yoxdur, olsaydı, indi onu qaralayardılar. Odur ki, cəld Ziyaüddinə tərəfdar çıxdı:

– Ziyanın üstünə nə düşmüşsünüz, qardaşlar! O da bizim birimiz...

Qadirəddin yenə də özünü irəli atdı:

– Bura bax, sənə dinmirik, yolunu çarırsan, deyəsən. Bəlkə, elə sən özünsən, hə? Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı...

Qiyasəddin yenə də zarafatla bir-birinə "hücum" edən dostlarının içində müsahibənin daha doğrusu, mübahisənin cəlvəsinə öz əlinə aldı:

– Bilirsinizmi, böyüklərdən eşitmişəm ki, keçmiş zamanlarda bir gəlinin ərəi ölür. Əlbəttə, əlindən çöl-bayır iş-gücü gəlməyən arvad evini kirayəyə verməli olur. Bu kirayə haqqı ilə də dolanır. Bir vaxt baxıb görür ki, kirayənişini səhər sübh azanında çıxıb evdən gedir, bir də axşam azanından sonra qayıdır. Deməli, evdə yalnız gecələyir. Arvad bundan qazanc çıxartmaq istəyir. Evini gecələr işləyən, gündüzlər evdə qalmalı olan başqa bir nəfərə də kirayəyə verir. Bu kirayənişin də axşam

azanı olmamış gedir, sübh azanından sonra qayıdırmış. Sən demə, bunların biri gecələr “işləyən” ev oğrusu, mal-qara oğrusu, o birisi də gündüzlər cibə girən cibgir imiş. Hər ikisi də cavan. Gəlin öz ləyaqət ilə, insanlığı ilə, xüsusən təmiz, pak dindarlığı ilə hər iki cavanın ürəyini ələ alır. Ayrı-ayrılıqda hər ikisi könlünü ona açıb elçilik ələyir. Amma gəlin heç birinə könül vermir. Soruşurlar ki, niyə? Hər ikisinə ayrı-ayrılıqda belə cavab verir: “Deyirlər ki, peyğəmbər zamanında bir gün üç nəfər arvad peyğəmbərin qulluğuna öz əridən şikayətə gəlir. Birinci deyir ki, ərimin bir xasiyyəti var. O çox hündürdən namaz qılır, səhər yuxusunu nəinki külfətinə, uşaqlarına, hətta qonum-qonşuya da haram ələyir. Qonşuların deyintisinə dözə bilmirəm. Boşanmaq istəyirəm; peyğəmbər salavatullah onun ərinə çağırır tapşır ki, bundan belə astadan namaz qılsın, külfətinin və qonşularının rahatlığına xələl qatmasın. Kişi də söz verir. Rəsuli-xuda onları barişdirib yola salır”. İkinci arvad deyir: “Ey Allahın elçisi! Evimiz yol ağzındadı. Kişim adət ələyib, qonum-qonşu uşaqları, səhər axşam naxıra gedib – naxırdan qayıdan heyvanat həyatimizə ziyan vurmasın deyə, əlinə nə şüşə, dəmir, mismar gəlsə tullayır yola. Camaatın heyvanının, arvad-uşağın ayaqları şikəst olur. Yoldan keçib ziyan çəkənlərin əlindən zara gəlmişik. Qulağım olmazın söyüş-qarğış eşidir. Kişiyə bunlara heç fikir vermir. Nəsihətə qulaq asmır. Bildiyini əldən qoymur, əlinə gələni tullayır yola. Peyğəmbər deyir ki, bacı, yol Allahındı, mən heç nə deyə bilmərəm. Qoy Allah özü öz yolu üçün ərinin cəzasını versin”. Üçüncü arvad gəlir ki, Ya Rəsul Allah, biz ər-arvad əvvəllər çox kasıb idik, amma çox mehriban dolanırdıq. Oğul-uşağı yarıac, yarıtox da olsa, yola verirdik. Bir üç-dörd ay olar ərimin əli hardansa pula çatıb. Ev firavan olub. Amma günlərlə hara getdiyini, nə iş gördüyünü bilmirəm. Günüm göy əsgiyə bükülüb. Mənbəyini bilmədiyim qazancı yeyə bilmirəm. Boğazımdan getmir. Haramdı, halaldı, oğurluqdu, nədi? Bilmirəm. Odur ki, mən kişimdə qala bilmərəm. Peyğəmbər bu arvadın da ərinə çağırır soruşur: Kişi deyir: “Ya Rəsul Allah, kasıb idim, külfətdən xəcələt çəkirdim. İşim götürmirdi, bənalılıqla, yarıac, yarıtox, üzükara idim arvad-uşaq yanında. Dostlarımdan eşitdim ki, Bəsrədə bir kifir arvad var, çox dövlətli olsa da, heç kim rəğbət ələyib onunla evlənmək istəmir. Mənim əlacım kəsildi, gedib onunla evləndim. Qazancım burdandır. Arvadın dövlətindən”.

İndi mənim öziz kirayənişinin, mən namaz qılan, oruc tutan, Allahın buyurduğu pak yolla gedən adamam. Sənin qazancının yerini bilmirəm, nə sənətin sahibisən – demirsən. Mən sənə gedə bilmərəm. hər

iki oğru ayrı-ayrılıqda bu cavabı alıb çıxıb gedir. Daha bu şəhərdə, bu gəlinin evində qala bilmir. Belə gətirir ki, onlar ikisi də bir gün çöldə rastlaşırlar. Gecəni bir ocaq başında keçirir, bir süfrədə tikə kəsirlər. Başlarına gələn qəzavü-qədəri bir-birinə nağıl ələyirlər. Hər ikisi eyni şəhərdə, eyni küçədə, eyni bir arvadın mənzilində kirayənişin olduğunu, eyni bir gəlinə vurulduğunu anlayır. İndi siz bilən o gəlin kimə düşür? Gecə oğrusuna, gündüz cibgirinə? Ya bizim gözəl siz dörd qardaşdan hansına düşür?

Ziyaüddin nağıl dinləyən uşaq kimi kəsildiyinə hayıfısilana-hayıfısilana hamıdan əvvəl dilləndi:

– Bəs özünü niyə demirsən?

Hamı güldü:

– Mən sizdən qocayam, axı...

– Qocaya bax, sən allah!..

– Saqqalında üç tük bitir qocanın...

– Kosadı ona görə... Yoxsa indi qurşağına çatmışdı saqqalı.

Söhbət beləcə zarafatla, gülüşməylə bitdi. Belə bitməsinə Zcynalabdin ürəyində çox sevindi. Dostları ona yazılan, möcüzəylə bayazlarının, kitablarının arasına düşən yazılardan bixəbər idi. Yoxsa əsil zarafat, əsil gülüş hədəfi o özü olacaqdı...

Söhbətin istiqaməti dəyişdi. İndi onların mübahisələri şeir ətrafındaydı. Beşi də bu yaxınlarda növbəylə Füzulinin divanını, külliyyatını oxuyub bitirmişdilər. Qiyasəddin deyirdi:

– Ərənlər! Mən Füzulini sizdən xeyli əvvəl oxumuşam. Türkcə də, farsca da divanlarını bir neçə dəfə başa çatdırmışam. Köhnədir tanışlığım qoca aşıqla. Hələ siz yaşında ola-olmaya idim, əlimə “Leyli və Məcnun” keçdi əvvəlcə. Sonralar “Bəngü-badə”, “Səhhat və məraz”. Hər üç dildə ustad olub. Və mənə elə gəlib ki, Füzuli əşarının birçə mövzusu var. Nədən yazırsa yazsın, birçə mövzusu var – eşq.

Ziyaüddin onun səsinə həmahəng bir şəkildə davam etdirdi:

– Birçə, bütün əşarının içərisindən birçə qızıl xətt keçir: eşq.

Nurillaha gənclərə məxsus coşğunluqla sözə qoşuldu: təntənəylə söylədi:

– Təzə bir şey kəşf etmədiniz, ərənlər! Bunu Füzuli özü təsdiq edib. Qayəsini özü deyib: “Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayınım mənim. Xah kafər, xah mömin tut, budur dinim mənim!!!”

Qadirəddin mübahisəyə yekun vurdu:

– Füzulinin dini, ayini uca, pak, müqəddəs bir eşqdır. Eşq! Elə ona görə də Orta və Kiçik Asiyada, Yaxın Şərqdə haraya qədəm qoyduqsa, gəncliyin, şüəranın dilindən əvvəlinci növbədə Füzulinin adını və əşarını eşitdik.

Şeir haqqında müsahibə və mübahisə xeyli çəkdi. Amma beş yoldaş bir şeydə həmfikir idilər: böyük Füzuli eşq şairidir və elə buna görə də gəncliyin sevimlisinə çevrilib. Məhəbbət gəncliyin haqqıdır, ona görə də Füzuli gəncliyin şairidir. Eşq də, Füzuli də gəncliyin nəsibi olan ən yüksək, ən gözəl nemətdir.

DÜYÜNÇƏ

Məclisin başında, daha doğrusu, minbərin dibində fəqih – onun müəllimi Eynuddin əyləşmişdi. Əslində, dərş mədrəsədə keçməliyi və həmişə belə də olurdu. Amma bu cümə günü dini sual-cavaba gələn çox olduğundan cənab Eynuddin həzrətləri dərsi sual-cavabla birləşdirmişdi. O həm verilən dini sorğulara cavab verəcək, müridlərini razı salacaq, həm də şagirdlərinə sual-cavab örnəyi olacaqdı.

Birinci sual beləydi:

– Arvadım əmim qızdı, anam onunla keçinmir, dolanmırlar. Neyləyim?

– Mən sənə arvadını boşa və ya ananın üzünə qayıt – əmrini verə bilməyəcəyəm. Təkcə bunu xatırlatmaq istəyirəm ki, ulular deyiblər ki: “Özgə behişt axtarma! O sənənin ananın ayaqları altındadır. Elə et ki, ananın haqqı tapdanmasın”.

İkinci məsələ iki düşmən, iki bir-birilə yola getməyən qonşu haqqındaydı. Yaxın kəndlərdən birindən gəlmiş molla vermişdi bu sualı:

– Qonşulardan biri, doğrudan da günahkardır. Günahı olmayan qonşu mütləq ona cəza verilməsini tələb edir. Qisas tələb eləyir. “Gözə göz, dişə diş...” deyir.

Eynuddin cavab verdi:

– Bəs sən onlara bağışlamaq savabından danışmısan? Bəs deməmişən ki, bağışlamağın savabı, bağışlayanın yeddi arxada dönəninə kifayət olduğu kimi, bağışlamağı bacaranın aldığı zövqdə heç bir şeylə ölçüyə gəlməz?

Üçüncü sualı verən cavan tələbələrəndən biriydi:

– Ən savab olan şey nədir?

Eynuddin heç düşünmədən, saqqalını sığallaya-sığallaya cavab verib dedi:

– Ulular buyurublar ki, dünyada küsülüləri barışdırmaqdan savab şey bilmirəm. Küsülüləri barışdırmaq oruc tutmaq, namaz qılmaq və sədəqə verməkdən daha yaxşıdır.

Dördüncü sualı yenə də kənd mollarından biri verdi:

– Bir çərçi ona şəhərə aparıb satmaq üçün yağ verən arvadı aldadıb. Cavab xeyli çəkdi:

– Mən sənə İmamı Əzəmin mənqəbəsində¹ baş vermiş bir rəvayəti danışacağam. İmamı Əzəm Kufədə paltar dükanı saxlayırmış. Arabir əhalidən də aldığı qiymətli əlibisələri həmin dükanda satırmış. Bir gün onun dükanına bir arvad gəlir, ah-vayla düyünçəsini açıb gözəl bir don çıxarır, yüz dinara satmaq istəyir. İmam deyir: “Paltarın qiyməti bundan yüksəkdir”. Arvad: “Neynək iki yüz olsun”, – deyir. “Yox, bu da azdır”. Arvad ağlayır: “Məni ələ salma”, – deyir. İmam: “Mən sənənin qiymət bilməməyindən istifadə edib sənəni aldadı bilmərəm. Axı peyğəmbər əleyhüssəlam buyurub: “Mən qaşqə fə leysə minna – yəni kim aldadırsa, o bizdən deyil”. Kim mal alıb satmaqda aldatmağa adət eləsə və bunu yayırsa, o ən böyük cinayətkarlardan biridir və yalan, aldatma, hiylə yolu ilə dövlət qazananların hamısının günahı da o birinci aldadanın boynuna düşür. Get, küçədən keçən iki nəfərdən malının qiymətini soruş”. Qadın küçəyə çıxır, donu göstərir, beş yüz dinar qiymət qoyulan donu İmam Əzəm alır. “Əbu Həniyə” adlı kitabda bu haqda yazan şəxs qeyd edir ki, arvad gözyaşı içində pulu aldı və dedi: “Allah səndən razı olsun, bu paltar mənim gəlinlik donum idi. Evdə balalarım acdır. Çarəsizlikdən nə versəydin, qəbul eləyəcəkdim”.

Zeynalabdin dostları ilə birlikdə aralıda əyləşib dirləyir və düşüncüdü: “Kaş bütün baqqallar, tacirlər, çərçilər bu ayəni biləydilər, heç kim heç kimi aldatmayaydı... Dünya həqiqi mənada cənnətə dönərdi. Halbuki bazarlar, o gördüyüm, o indiyəcəm gözib seyr etdiyim bazarlar hiylə, riyə, yalan və aldatmalardan xali deyil. Neyçün bu ağıllı nəsibətlər, bu düşünülmüş, insanları yaxşılığa dəvət edən rəvayətlər camaat arasında yayılıb? Hər öz xeyrini güdür. Hər hakim, hər qazi öz hökmü dairəsində olan ərazidə yaşayan insanlarla, məhz öz bildiyi kimi rəftar eləyir. Birinə bir, başqasına müxtəlif, özünə bəlli səbəblər ucundan başqa cəza verirlər. Bu kənddə bir, başqa kənddə həminə günah üçün ayrı cür

¹ Müqəddəs şəxslərin həyatından hekayələr

cəza verilir. Yox! Burada nə isə çatmır. Burada nə isə düzgün qurulmayıb. Görəsən islam olmayan başqa millətlər, tayfələr arasında, digər məmləkətlərdə vəziyyət necədir? Rast gəldiyimdən soruşub öyrənəm gerek.

Dini sual-cavab davam edirdi. Bu adi bir məhəllə mollasından soruşulan suallar deyildi. Eynuddinin yanına gələnlər daha çox məhəllə, kənd mollaları idi ki, bilmədiklərini, dini ayinlərdən anlamadıqlarının sərhinə möhtac idilər və görkəmli ruhanidən öyrənməyə gəlmişdilər.

Eynuddin tələbələrinə sanki əyani dərs verirdi. Deyirdi:

– Yerlərdə belə çətinliklərə, anlaşılmazlıqlara məruz qalacaqsınız. İndidən öz gözlərinizlə görün və öyrənin.

Onun tələbələri gözlərilə birlikdə ağzılarını da açıb məşhur təfsirinizin izah və nəsihətlərini, məsləhətlərini ağıllarına toplayır, hafizələrinə yazırdılar. Bu tələbələrlə yanaşı əyləşmiş Zeynalabdin və dörd yoldaşı – tanımadığımız “beş dərviş də ruhaninin şagirdlərilə birlikdə eşidib gördüklərini yaddaşına qeyd edirdi. Gecə bütün bunlar da öz növbəsində onun bayazında yer tutub, “Riyazüs-səyahə”nin səhifələrindən birini təşkil edəcəkdə.

Günortadan sonra onları başqa bir məşğələ gözləyirdi: tələbələr gözəl xətt salmağı öyrənmək və yazı savadını artırmaq üçün müəllim Eynuddinin seçdiyi bir əlyazmasının üzünü çıxaraçaqdılar. Zeynalabdin və dostları da ruhaniyə tədris haqqı verə bilmədiklərindən, onlar da Eynuddin üçün onun vacib bildiyi bir əsərin surətini çıxarmalıydılar. Xətti gözəl olan, nəqqaşlıqdan, rəngkarlıqdan başı çıxan tələbələr üzünü köçürdükləri əlyazmalarını, onun mövzusunda asılı olaraq bəzəyirdilər də. Əlyazmasına naxışlar salır, əlvan bəzəkələr də vururdular. Yox, əgər əlyazması çox ciddi, elmi bir əsədirsə, onu sadə çərçivələr içərisinə alır, heç bir bəzək-düzək vurmurdular. Təkcə nücumə aid əsərlərdəki cədvəllər, diaqramlar və başqa xüsusi qeydləri qara mürəkkəbdən seçmək üçün qırmızı rənglə yazırdılar. Vəssalam. Nəqqaşlıq qabiliyyəti olmayan Zeynalabdin bu gün məhz belə, onu, öyrənmək baxımından daha çox maraqlandıran elmi əsərlərdən birinin surətini köçürəcəkdə. Yəni həm əlyazmasındakı elmi öyrənəcək, həm də “təhsil haqqı”nı verəcəkdə.

Bostanların yanından keçəndə əlvan şahıdan paltar geymiş, qırxkakili dövrəsində fırlanan o qızı gözləri deyil, könü axtardı. Amma qız o yerlərdə yox idi. Gözə görünmürdü. Bostan o qızsız, “suyu sovulmuş dəyirman”, “quru olmuş ləklərə” bənzəyirdi. Bu nə qəribə duyğuydu? Axı onun bu qızı sevməyə deyil, könülündən belə keçirməyə ixtiyarı yox idi. Bu yerlərdə ustad yanında qaldığı müddətdə aldığı dərslərin

tamamına bircə aydan da az qalmışdı. Getməli idi, gedərgiydi... Cahan-gəştə, elə bir ev üçün, ailə üçün yaranmış mələyin nə haqq-salamı ola bilərdi? Olmamalıydı. Düşünə-düşünə gedirdi.

Ev tutduğu binanın hasarına çatanda, haradansa, hasarın üstündənmi, böyründəmi xırdaca bir dünyənin düz qonşorına düşdüyünü görüb diksindi. Heyrətlə ətrafına baxındı. Heç kim yox idi. Göz işlədikcə ətrafda kimsə görünmürdü. Yəqin hasarın harasındansa o biri üzündən atılmışdı bu dünyənçə. Əlvan idi. Qaldırdı. İslami qayda ilə üç dəfə ucadan səsləndi:

– Ay dünyənçə itirən!.. Ay dü-yün-çə itirəən! Ay dünyənçə itirəəən!..

Cavab verən olmadı. Maraqla dünyənçənin dünyənünü açdı. Yüngülçə, qız barmağı ilə vurulmuş, zərif əllə dünyənmiş, dartılıb bərkidilmişdi. Açdı... İçərisində darçın qoxulu bir kağız var idi. Arasında yerə asan düşsün deyə, xırdaca bir çınqıl da qoyulmuşdu. İpək əlvan yaylığı cibinə qoydu, darçın qoxulu kağızı açdı. Natamam bir şeir yazılmışdı. Füzulinin şeiriydi, tanıdı.

Ney kimi, hər dəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm.
Ruzi-hicrandır sevin, ey mürği-ruhım kim, bu gün
Bu qəfəsdən mən sənə, əlbəttə azad eylərəm.
Bilmisəm bulman vəsələn, leyk bir ümmid ilə
Gah-gah öz xatiri-nişadımı şad eylərəm.

Məktub-zad yazılmamışdı. Ad da yox idi, hətta qəzəlin möhrə bəndi də yazılmamışdı. Əvəzində kağızın o biri üzündə zarafatca, başı bir şairin qoşduğu tuyuq – bayatı var idi.

Ağ dəvə kallah gedər,
Gah əyilər, gah gedər,
Qorxmə, a dərviş oğlan,
Üstündə Allah gedər!

Bu, yalnız o ola bilərdi. Bostanda gözən, ürəklər əzən əlvan şahı ipəyindən don geymiş, “gül muncuqdan” butalı araçqın qoymuş, qırxkakili günəş şüaları kimi nərmin bədəninin dövrəsində şölələnən qız... Alıntellil! Alıntellil! Bu axırcı dörd misra olmasaydı, Füzuli qəzəlinin, bəlkə də, dostları tərəfindən ona qəsdlə, zarafat üçün yazılıb atıldığı güman edə bilərdi. O dörd misra isə... Başqa şeylər deyirdi o dörd misra. Birçə dərsləri bitşəydi. Sağ-salamat qəlbinin odu şölələnmiş, mane olmamış getsəydi... Onu yollar gözləyirdi... yollar... Hindistana gedən yollar...

Payızın qızıl çağı idi. Bostanlarda qızılı yemişlər dəyməyə başlamışdı. Yaşıl tağlar arasında nəhəng kündələr, zərrin xoşçalar kimi saralırdı yemişlər. Yaşıl qızılı rəngin ahənginə uyğun ipək paltar geymişdi, Altıntelli. Altıntelli gözəllik bulağından təzəcə su içmişdi. Gözəllik aynasına bu il baxmışdı. Qırxkakillinin üstündən başına göy məxmərdən araqqın qoymuşdu. Araqqının üstünü öz əli bəzəmişdi. Xırdaca "gül muncuqlardan" butalar tikmişdi. Belə araqqın, belə bəzək bu ətrafda heç bir qızın başında yox idi. Belə uzun, belə qızılı hörüklər də bu ətrafda heç bir qızın ay kimi girdə, ağ pənbə simasının dövrəsini sarmır, belini qucaqlamırdı. Mərcañ bilerziklərinin arasında dönə-dönə şəvə görünürdü. Mərcañlar elə bil ki, qızın altın tellərinə, bostandakı qızılı yemişlərə meydan oxuyurdu, üzünə şəfəq saldıqca "mən mərcañdan siz də al-atəş od alın, Altıntellinin üzünə şəfəq saçın" deyirdi.

Altıntelli hərdən bir yerə əyilir, qum üstündə yeri əyilmiş, yön-dəmsiz düşmüş bir yemişi sahmanlayır, yerini rahatlayır. Bu zaman onun qırxkakili belinin yanından üzəşəği sarxır, uzun-uzun, şüy-şüy qızılı günəş şüaları kimi daraqlanırdı. Aralarından mavi səma görünürdü. O zaman qızın Günəşlə bənzəyişi daha da çoxalır.

Yeridikə çəpkəninin yaxasındakı gümüş pullar, boynundakı mərcañlar, gümüş bəzəklər – düymələr, qulaqlarındakı gümüş piyalə sırğalar, bilerziklər incə gümüş bir səs çıxarır, kiməsə, haçansa sirli bir məhəbbət dastanı, sərhlir bir eşq zümzüməsi oxuyacağından xəbər verirdi.

Əlində işlənməkdən, yuyulmaqdan nazilsən də, naxışlarının rəngi solmamış bir xurcun tutmuşdu. Hərdən bir dəydiyinə əmin olduğu bir yemişi dərib xurcuna salırdı. Xurcun qədərincə dolub ağırlaşanda Altıntelli bostanın qırağına gəlir, buradakı yemiş əmbizinə gətirdiklərini də əlavə edirdi. Yenidən bostandakı səliqə-sahmanına qayıdırdı.

Öz işindəydi Altıntelli. Bütün qəlbi, bütün varlığı ilə öz daxili aləminə dalmışdı. Gözləri bəlkə də, heç dərdiyi yemişləri görmürdü. Xəyalinin gözü önündə bu yemişlərdən daha şirin bir xəyal canlanırdı. Dərviş... Dərvişlər... Onların içində biri... O qara xətti, o həya dolu baxışlarını gizlədən cavan dərviş... "Görəsən onun gözlərinin rəngi necədi? Amma mənimki kimi badamı deyil. Bəlkə də, elə qaradı... Badamı deyil. Qaşları xətti, nazik bıqları var... Bizimki kimi... qaradı... Üzü də mənimki kimi qızıltıya çəlmir, buğdayıdı... Nazik dodaqlarında birçə

dəfə təbəssüm görsəm... Göra bilsəm... Uca qaməti var... Çinara bənzəyir... Qurşağı nazik belini elə qucub ki... Arı belinə bənzəyir... Dərviş nə yeyir ki? Dərviş... Dərviş... Bəlkə, indi o da məni düşünür... Umulmayan baxt olardı... Amma hardan? O heç başını demirəm, kirpini qaldırıb mən tərəfə baxıb ki, məni də görəydi?! Məni də düşünəydi... Yox!"

Qız nədənsə başını qaldırıb baxındı, baxındı... Ürəyi bir anda soyudu... "ilahilə.. Bu ki onlardı! o baş dərviş... İçlərində də o! Canımı oda salan... Ürəyimi yerindən oynadan... Doğulan gündən tanıyıb sevdiiyim, görüb valideyn kimi bağlandığım adamları da mənə unuduran ol!"

Yolda Zeynalabdin və dostları göründü. Beş yoldaş, beş cavan, beş dərviş: Qiyasəddin şah, Nurillah şah, Qadirəddin şah, Ziyəəddin şah və sonralar Məstəli şah dini təriqət adını qəbul etmiş Zeynalabdin. Bir-birini bu "şah" ləqəblərinə baxmayaraq, öz aralarında sadəcə Qiyas, Nuri, Qadir, Ziya və Zeynal adlandıran oğlanlar hamısı cavan idi. 25-30 yaşlarında olardılar. Ən kiçiyi Zeynalabdin idi. Bir rəngdə, bir ölçüdə, bir biçimdə, bir ülgüdə bəkərat timsalı olan ağ parçadan kəsivə geymişdilər. Başlarında kalansuva adlanan börk vardı. Cavan idilər, dini ayinlər aparmır, əllərində əsa gözdirmir, hələ hansı şöhərə çatsalar, oradakı təriqət başçılarından məclisinə gedir, moizələri, müsahibə və mübahisələri dinləyir, arabir özlərini heyrətə salan, təəccübləndirən, anlaya bilmədikləri məsələlər barəsində suallar verirdilər. Hər şöhərdə piri moizələrinin məzmun və marağından asılı olaraq bir neçə gün ilə bir neçə ay arasında qalırdılar. Ya bir neçə gün, bir həftə və ya beş, altı, bəlkə də, yeddi ay. Bu dəfə Məşhəddə görəcəkləri iş çox idi, bir neçə ay bəlkə də, bir il burada piri Eynüddinin qulluğunda qalıb onun moizələrinə qulaq asacaqdılar. Asırdılar da.

Şöhərin kənarında bostanlara gedən yol üstündə ev tutmuşdular. Məscid hücrəsində qalmaq istəmamişdilər. Bu yolla onlar hər gün eyni vaxtda mədrəsəyə gedirdilər. Dostları da cavan idi, amma yaşca ondan böyük idilər. Dünyanın isti-soyuğunu ondan çox dadmışdılar. O Altıntelli qızla dostlarından birinin arasında incə, gözlə görünməyən ipək tellər, məhəbbət şüaları ərş-ərş uzanmağa başladığını duymuşdular. Hərdən bir Zeynalabdinə sataşırdılar da:

– Dostum, Məstəli şah, gəlsonam dərvişliyin, nə qədər gec deyil, daşını atsan, öyrənmişik...

– Öyrənmişik, ata-anasının birçesidi...

– Sənə də elə baxır ki, elə bil ruhunu "Qalı-bəla" vaxtından ruhunu təslim edib.

- Hə, təslim bayrağını qaldırtb.
- Gəl alağ! Ev-çşik ol! Yaraşır sənə, qal bu bostanda, bəyəndiyin şirin yemişlərdən ye!..
- Özü də bostanın qızılı şamamasına bənzəyir...
- Şirin yemişlərdən o qədər yeyib ki, yəqin yemişlərindən də şirin olub...

Cavanlıq idi, gülüşüdürlər öz aralarında söhbətləşirdilər. Bu söhbətlər çox vaxt Axund İskəndərin sərt tərbiyəsini görmüş mömin, utancaq Zeynalabdinə xoş gəlməyə də, açıq-saçıqlığı, bayağı söhbətləri bəyənməyə də, gənc vücudunun harasındasa xoş bir duyğu oyanır, şirin xəyallar bədəninin bütün hücrələrinə yayılırdı. Dinmirdi. Danışmırdı. Etiraz edəndə də qızara-qızara, güclə bir-iki söz deyə bilirdi: "Yaxşı deyil... xalqın qızını..." Bundan uzağa gedə bilmirdi etirazı.

Altıntelli elə bil ki, dərvişləri görmüdü. Elə bil üzü həm günəşdən, həm mərcanlardan, həm bostandakı qızılı yemişlərdən, həm də daxilində coşan hisslərdən rəng alıb, işıq saçmırdı. Eləcə öz işini görə-görə də oxuyur, oxumur, özü üçün zümzümə edirdi. Mazarat qız dərvişlərə sataşmağı da unutmurdu, düzdüyü sözlərdə:

Yolnan gedən beş dərvişlər!
Sinəmə çəkilib şişlər,
Tökülsün də zəhər dişlər...

Yandım aman, yandım aman!
Qandım aman, qandım aman!
Qara gözlər süzüləndə
Din-imanı dandım, aman!

Yolnan gedən bala dərviş,
Təbərziyi kəsmə gümüş,
Bostanımdan apar yemiş.

Yandım aman, yandım aman!
Qandım aman, qandım aman!
Xumar gözlər süzüləndə
Din-imanı dandım, aman!

Yol bostanın başına halay vuran sayaq qövsü bir cizgiylə dolanıb getdikcə cavan dərvişlər qızı görür, xeyli müddət dəcəlin səsini dinləyə, ara-sıra yalan-yanlış toqquşduğunu sözlərin bir-ikisini ayırd edib başa düşə də bilirdilər. İndi də elə oldu. Oğlanlar gülüşdülər.

- Qızın bostanından bostanımıza daş atılır deyəsən, qardaşlar! Cavanını kimin hünəri var, versin.

Zeynalabdinin ürəyi cavab verirdi bu səsə. Amma... Amma bu nəzm, Təmkin təxəllüslü şair Zeynalabdinin şerini o incə səslə, mələk xislətli qız başa düşə bilməzdi. Farsca söylənirdi qəlbində aşar. Farsca "Axund İskəndərə Allah insaf versin. Deyirdi ki, aşar yalnız və yalnız fars dilində məqbuldur, bəyəniləndir, övlad! Götür Firdovsini, həmvətənin Xaqanini, Nizamini, Seyid Zülfüqarı, Fələki rəhmətullahı. Lap elə Kərbəla xuddamı Füzulini. Əşar deyəndə onun yalnız və yalnız "Hədiqətüs-süəda"sı oxunmağa layiqdi. Üləmə arasında məqbul aşar sayılır". O qədər dedi ki, anam dilində iki sözü dalbadal deyəndə o qədər üstümüzə göz ağardı, danladı ki, mən də, elə qardaşım Məhəmmədəli də ana dilindən məhrum olan kimi olduq. Nə düşündük farsca düşündük, farsca yazdıq. Qurani-məcid dili - ərəbcə düşündük, danışdıq. Yaxşı ki, yazıq anam bizimlə öz dilimizdə danışdı və tamam-kamal unutmamağımıza səbəb oldu. İndi bir neçə aydı gəzirəm ölkəbəölkə, görürəm ki, anam dili dünyanın ən məqbul dillərindən biri imiş və bu dildə nə qədər can, nə qədər nüfuz danışmış. Elə bu dəcəl qızın oxuduqları lap anacığazımızın qoşduğu aşar, tez-tez çəkdiyini bayatılar kimi şirin, dadlı gəlir mənə. Ürəyə yatımlıdır. Əsil şair dilidir.

Dostların da xəbəri yox idi bu mükəllimədən. O dəcəl, o oynaq, o çaparaq gedən atlıni atdan salan, axar suya dayan desə dayandıra bilən, odlə-atəşli, qığılcımlar saçan tonqalı istəsə nərmin əli ilə söndürə, qaralda bilən, könlündən keçsə, sal buzları bircə nəfəsələ əritməyə qadir olan qız da bu düşüncələrdən bixəbər idi. Kim nə bilirdi ki, fəttan, faqqı, qığılcım saçan qız gözlərinin baxışları altında ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa gedən, sevda deyilən möcüzənin piyaləsindən indicə dodaqlarına dəymiş, amma bircə qurtum hələ içməmiş cavanın, kövrək qəlbindən nələr keçir? Halbuki, bu qəlbın qapıları indi bütün cahanı bağına basmaq, bütün canlıları sevmək üçün açıq idi, hazır idi, göz-löyirdi. Gələn, gəl, gələ bilərsənsə! İçəri girmək istəyən, gir, girə bilirsənsə!

Dərviş dostları onu dövrələdilər, xumarlıq yağın gözlərinə baxmağa çalışdılar, gülə-gülə göz qapaqlarını açmağa cəhd elədilər. Bacarmadılar. Gözlərini onların baxışlarından xilas etmək üçün kirpiklərini elə sıx qapamışdı ki!

- Dərin dəryaya girmə, batarsan, cavan oğlan!
- Boy verməzsən...

– Hamımız bir-birinin çiyinə çıxıb, sənin ayaqların altında dursaq da, eşq dəryasına boy vermərik.

– Düz deyil, bizim qəlbimiz eşq ilə doludur.

– O eşq bu eşqdən deyil, özünü nadanlığa vurma!

– Eşqi-ilahi elə bir qüvvədir ki, bizdən əvvəl, yaradılışımızda vücudumuza daxil edilib. Əzəlidir, əbədidir. Onun varlığına sorğu-sual yoxdur. Bir olan pərvərdigarın vəhdaniyyətinə sorğu-sual olmayan kimi.

“Bu eşq də eləcədir. Mən biləni. Bu eşq də yaradılışından insanın mayasına vurulan mayadır. Bunsuz da insan susuz səhradakı atəşdən yanan yolçu kimidir. Bunsuz da insan heçdir. Telizər dayıqızını atasına rızasına qarşı çıxardan, xırdaca bir qıza o boyda qüvvət bəxş edən də odur. Yoxsa bəşər məhv olardı. Yoxsa insan dəvami-həyatdan məhrum olardı, yaşamazdı, artmazdı. Yox, yox! Dostlarım, mən biləni siz bu məsələdə nədənsə səhv edirsiniz. Eşqi-ilahi, eşqi-mənəvi ilə eşqi-həyat eyni qüvvəyə malikdir və yaradan tanrı onların hər ikisini insanın bədəninə, onun doğuluşundan əvvəl, hələ nütfə şəklində ikən daxil etmişdir. Bu mənim qənaətimdir. İndi bacarmasam da, vaxt gələr, kifayət qədər dəlilim-sübutum olanda sizi də anladaram”. Zeynalabdin dostlarının zarafatlarına cavab vermədən düşünürdü.

Bostan da arxada qaldı. Xırda-xırda, narın-narın yeridikcə əlvan şahısı əynində atəşlər saçsa-şəpələlənen və özü də bu sarı-qızıllı, alabı şahının naxış-dilimləri kimi alovlandıqca zümzümə edən qız da arxada qaldı. Zeynalabdin dostları ilə birlikdə həmin illərdə Məşhəddə öz moizələri ilə şöhrət tapmış məşhur təriqət başçısı – sufi Eynuddin şahin müsahibəsinə yollandılar.

Altıntelli bostanda tək qaldı. Elə əvvəldən də o bostanda tək idi. Amma ürəyi tək deyildi, cismi tək idi. Elə indi də zahirdə bostanda birçə qız gəzişir, əyilib-düzəlir, qırış hürüyu günəş şüaları kimi daraqlanır, gah yemiş dərir, gah yemişin narahat yerini hamarlayıb düzəldir, arabir zümzümə də edirdi. Bu yalnız kənardan baxana belə gələ bilərdi ki, Altıntelli bostanda təkdir. Amma əslində o tək deyildi. Qəlbində, ruhunda daşdığı o cavan dərviş, o dərviş libaslı cavan oğlan onunla yan-yan yeriyir, iş-güc görür, onunla birlikdə zümzümə eləyirdi. Onunla müsahib idi o qara xətlı, dərviş libaslı oğlan. Onunla mübahisələr edir, məhəbbət alış-verişi gedirdi aralarında. Oğlan qızın qəlbindən keçən suallara, Altıntellinin istədiyi, ürəyini oxşayan cavablar verirdi. Qərribə aləmdəydi bostançı qız. Yalnız ürəyin, yalnız könlün, yalnız eşqin, yalnız gənclik arzularının hökmran olduğu bir aləmdə.

Altıntelli evdə tək idi. Ata-anası uzaq qohumlarından birinin xeyir işinə getmişdi. Yolüstü qızın rəfiqəsi Aybikəni səsləmişdilər:

– Başına tovlanım. Aybikə, Altıntelli təkdi, evdə darıxar ürəyi... Sənəm bacı, a Sənəm bacı, qoy Aybikə getsin bizə. Biz qayıdanacan bir yerdə olsunlar.

– Nə deyirəm, göylü istəyir, getsin...

– Göyülə qalsa, onunku bundadı, bununku da onda, mən biləsi...

– Düz deyirsən vallah, gecəli-gündüzlü bir yerdə olalar ha... Söz-sovları qurtarmır. Elə cükküldəşirlər görürsən. Heç bilmirəm bu qədər sözü hardan tapıb quraşdırırlar?

– Çox sağ ol, Sənəm bacı! Allah razı olsun səndən. Kişi çöldə gözətdəyir, mən getdim. Qız amanatı, tək qoymayın!..

– Bu nə sözdü, onu Aybikədən ayıran kimdi? O da bizim bala-mızdı. Gedər, niyə ki getməz, gedər... Elə indicə...

– Allah balalarını saxlasın...

– Sənin də birin min olsun. Getdiyin yerin qızı da, oğlu da xoşbəxt olsun, gözləri dolusu görsünlər.

– Sən də balalarından görəsən...

– Bütün subaylar üçün olsun.

...İndi Aybikə qapıdan girəndə çöl pişiyi kimi elə səssiz-səmərsiz girdi ki, Altıntellinin bu gəlişdən xəbəri belə olmadı. Qız taxtın üstündə yarızanmış halda nəso oxuyurdu. Amma nə oxuduğunu heç özü də bilmirdi. Gözləri yuxuya getmiş kimi yarıqapalı idi. Nə yatmışdı, nə oyaqdı...

Aybikə yavaşca ona yanaşdı, gülümsədi. qoruxutmamaqçın yavaş səsle, amma şitəngilliklə oxumağa başladı:

Dağların qarı düşüb,

Gecənin yarı düşüb,

Qınamayın bu qızı –

Yadına yarı düşüb.

Altıntelli bilirdi ki, anası onu tək qoymayacaq. Haradan olsa, Aybikəni tapıb onun yanına göndərəcək; sevdüyü rəfiqəsinin gələcəyini bilso də, qəfil mahıdan düksinən kimi oldu. Aybikə zarafatla onun başına “əl-ayaq” qoyub gülə-gülə yanında əyləşdi; qucaqlaşib taxtın üstünə yıxıldılar.

– Cavabımı niyə vermirsən?

Almanı al vaxtında,
Heç yemə kal vaxtında,
Açdı yaxam bəndini
Dilimin lal vaxtında.

– Sən allah?

– Yox bir, mən allah!..

Aybikənin gözləri maraqlanmışdı. Həvəslə bacılığını qucaqladı. Bayatını özü istədiyi kimi yozmuşdu. Gənc, həvəslı qızlara məxsus maraqla bir də soruşdu:

– Sən allah, Altın, görüşdüz yəni?

– Yox ey!.. Sənin də lap...

– Bəs deyirsən, açdı yaxam bəndini? Mən də deyirəm, yağın ki, görüşüb danışmışız...

– Görüşməyinə mən onu gündə görürəm... Mədrəsəyə gedəndə də, gələndə də; bunu bilirən. Amma o da mənə görmü? Bunu bilmirəm.

– Gözü yoxdu bəyəm? Heç sənin kimi qızı görməmək olar?

– O sənin gözündə... elədi...

– Yox, vallah onun gözündə də elə olar, mən biləni. Onda gərək Allah onu kor yarada!

– Dilin yansın, necə qıyırsan kor deyirsən?

– Məsələtün dedim də...

– Heç məsələtünü də ona qıyma!

– Baş üstə, can üstə.

– Canın ağrı görməsin. Bilirsən... Aybikə, deyəsən anam duyuc düşüb axı?..

– Sən canın?..

– Vallah!.. Belə mənə birtəhər baxır. Əvvəlki kimi tək heç yana buraxmır. Evdə tək qoymur, ah çəkər. Heçdən görürsən danlayır...

– Elə şey olmaz! Nədən duyuc düşsün ki? Eləcə ana ürəyidi, görür ki, böyüməsən, gözəlləşməsin. İstəyənin də çoxdu. Biri elə Ömür bəy, Odu ki, qorxur səninçün. Deyir yağın: götürüb qaçarlar, adına söz çıxar. Odu ki, qoruyur səni. Anadı da...

– Elə sən də indi lap anam kimi danışdın. Ona deyəndə nə olub, ana, niyə mənə qorğalayırısan? Sən deyənləri deyir. Amma yox! Deyib ki, dünən mənə, sənnən danışmalı sözlüm var. Bilirəm ki, o məsələ olacaq...

– İstəyirsən atanın da, ananın da dilini-ağzını bağlayım, sənə o sardan heç nə deməsinlər.

Altıntelli gülümsədi:

– Onu da bacarırsan? Dünyada görəsən sən bilməyən nə var?

– Öləm günümü. Bağlayım?

– Bağla! Nə deyirəm ki, amma onlara zərəri olmaz ki?

– Nə zərəri, ay gicəsula? Dur görüm! Məhəbbət ağlını aparıb lap, vallah! Dur, iki dənə taxta qaşığı gətir, bir qulac da qatma.

Altıntelli durdu, rəfiqəsinin dediyi qaşıqları və ip gətirdi. Aybikə qaşıqları ağız-ağıza qoydu, qatma ilə qaşıqları bir-birinə möhkəmcə sarıya-sarıya "duasına" başladı:

– İlahi rəbbi-qible, Yarməhəmməd əmimlə Suyunbikə xalamin dilini, ağzını sən də beləcə möhkəm bağla! Altıntellinin o dərvişə söy-güsü barəsində ona qoruq-qadağa qoymasınlar. Nə desə "yox" deməsinlər. İlahi, sən özün Altıntelliyə kömək olasan. Ata-anasının ürəyinə rəhm salasan, mən bağlayan kimi dil-ağzlarını möhkəm-möhkəm bağ-layasan. Mənim əlim olmasın peyğəmbər qızı, xanımlar xanımı, behiştin xanımı Həzrəti-Fatimənin əli olsun.

Bu sözlə də qız bir qulac qatmanı ağız-ağıza qoyulmuş taxta qaşığılara bərk-bərk sandı. Uclarını da qayım-qayım düyünlədi, rəfiqəsinə verib dedi:

– Apar bir xəlvət, qaranlıq yerdə gizlət. İşlər düzələndən sonra açib atarsan, inşallah.

– Hansı işlər, a faqqı?

– Özünü faqqılığa vuran sənənsən. Özün yaxşı bilirən ki, hansı işlər... Bilmirəm hardansa ürəyimə damıb ki, sənin o dərviş oğlanla toyunda oynamaq mənə qismət olacaq. O qədər oynayacam ki, üç gün davanlarımın sızılısından gəzə, üç gecə yata bilməyəcəyəm.

Altıntellinin ürəyi əsdi, amma qaqqılı ilə gülüməyini də saxlaya bilmədi. "Allah ağzından eşitsin, Aybikə!" dedi qəlbində; amma dilinə gətirməyə utandı bu duanı, bu alqışı. Utandı.

Aybikə isə dayanmaq, dil-boğaza qoymaq bilmirdi.

– Bura bax, Altın, gəlsənə bir kərə Hafizlə fala baxaq, hə?

Altıntelli qıpqırmızı qızardı. Əlini uzadıb bir az əvvəl Aybikə otağa girəndə taxtın üstündə qəşərinə olan kitabı aldı.

– Ay fırıldaq... Mən gələndə oxuduğun bu idi? Mən də deyirəm qız Qurandan, çərəkədən oxuyur. Sən demə, işi-peşəsi fal açmaqmış.

Doğrudan da, bu Hafizin divanı idi və bir az əvvəl Aybikə gəlməmişdən ə bu gün "öz dərvişini" görüb-görə bilməyəcəyinə fal açmışdı. Aybikə divanı əlinə aldı: "Ey Hafizi-Şirazli! Bər mən nəzər əndazi!" – "Hafiz divanının duasını oxudu" və ucadan niyyət elədi:

– Əgər Altıntelli ə dərvişə qismətə, yaxşı bir qəzəl gəlsin, – divanın üstünə bir neçə dəfə əl gəzdirib, sözüən əlavə etdi:

– Özüm niyyət ələyirəm. Bilirəm ki, sənin ürəyin bu saat məxsuşdu, qarmaqarışiq niyyət ələrsən, düz gəlməz. Mən yaxşıyam. Bircə niyyətim var, o da sənsən.

– Qız bir neçə dəfə əlini kitabın üstündə gəzdirib qaralmadığı bir yerini açdı, sağ vərəqdən səhifənin üst tərəfindəki beytləri oxumağa başladı:

Həmə movsemə-təfərroc be çəmən rəvəndə səhra,
To qədəm beçəsmə-mən neh, benişin kənarə-cuyi,
Həmə xoşdələnd ke moqreb bezənəd betar çəngi
Mən özün xoşəm ke çəngi beznəm betar muyi.²

– Görürsən! Aləmdi, aləm! Vallah, mən deyəndi. Qismətindədi, könlündəsən. Heç vaxt Hafiz yalan deməyib. Mən ona inanıram. O dedi – qurtardı! Sən onun könlündəsən, Gör bir nələr arzulayı, ilahi! Sən xoşbəxt olacaqsan, Altın! Xoşbəxt olmaya bilməzsən, ata-ananı Allah təkcə bala, təkcə sənənlə sevindirə görək!..

Rəfiqəsinin arzularından, dua-sənələrindən, alqışlarından qəlbi daha da kövrəlmiş, ürəyi ümidlə dolmuş Altıntelli, Aybikəni qucaqlayıb bağrına basdı.

– Sən nə yaxşı yoldaşsan, Aybikə!

Aybikə gülə-gülə onun qolları arasında çırpındı, bacarıb üzündən öpdü.

– Yoxsa şübhən var idi?

– Yox... Şübhəm yox idi. Sən yaxşı dostsan, nəcib qızsan. Qoy Allah özü sənə də istədiyini kimi bəxtini açsın.

– Allah ağzından eşitsin. Deyirlər ki, doğan arvadla, sevən qızın duası Allaha tez çatır.

Güllüdülər.

¹ Ey Şirazli Hafiz, mənə nəzər sal.

² Həmi bahar vaxtı çölə-çəmənə səyro çıxır, sən ayağımı gözümün üstə qoy, bulaq kənarında uyloş. Həmi mütribin müzrabı tərə vurmasından, mən isə əlimi sənə tələrrmə vurmaqla xoşəm.

Həmişə beləydilər. Sözlə də, sazla deyışən kimi deyışərdilər. Sirdaş idilər. Sözləri-sirləri bir idi. Aybikə onun yanına gəldimi, başlayırdılar pıçıldamağa. Son vaxtlar mövzu "beş dərviş"dən idi.

Əvvəl, Aybikə zarafatla soruşdu:

– Sən allah, nə görmüsən bu bitli-sirkəli dərvişlərdə?

– Elə demə! Bunlar o dərvişlərdən deyil. Elm oxuyurlar, tələbədilər. Nəne qarı deyir ki, çox ağıllı, hörmətci, fərasətli uşaqlardı...

Aybikə qaqqıldadı:

– Əcəb uşaqdılar?! Həmisə də bığlı-saqqallı əmilərdi. Bircə o kiçiyi yanmışdan başqa. Deyəsən, sənə də ağıllı oğurlayıb. Şahliq şahbazın gedib qonub onun başına: "Ay doğdu dam üstünə. Gün doğdu dam üstünə. Bu gedən gözəl dərviş, durub qızlar qəsdinə", – deyirsən, vallah! Gözlərindən oxuyuram.

Altıntelli də güldüdü. Hər ikisi şitəngilliklə bir-birinə sataşır, bir-birini zarafatla sancırdı:

– Guya sən olasan, onu deməzsən? Bir də onlar əlbət ki, Nəne qarının gözündə uşaqdılar, bizim yox. "Ay doğdu dam üstünə. Dərviş, бүрүн postuna. Dünyada xayın çıxmaz, əsil dost can dostuna".

Aybikə qaqqıldadı:

– Allah ağzından eşitsin. Təki xayın çıxmasın.

– Altıntellinin qolundan bir "xırda çimdik" götürdü. Altıntelli ufaldadı:

– Aybikə, sən cinnisən, vallah cinnisən!

Qızlar gülüşə-gülüşə qarşılarına təkdükləri yunu didirdilər. Aybikə yenə də dinc durmadı:

– Bura bax, Telli, bu sənənin gəlinlik yorğanının yunu deyil ki?

– Yooxxx... Necə ki?

– Səninki olsaydı, bir az da yaxşı didərdim. Yoxsa Suyun xala öz gəlinlik yorğan-döşəyinin yununu diddirir bizə?

Bu dəmdə Suyunbikə eyvana çıxdı. Qızların gülüşərək yun didiklərini gördü; gənclərin şənliyi ona da sirayət etdi, güllümsədi. talelərinə bir alqış yolladı:

– Allah sizi ağbaxt ələsin, balalarım!

Bu gün isə Altıntelli heç özündə-sözündə deyildi. Amma rəfiqəsinin "fali", sözləri ürəyini açdı dedi:

– Sən mənim həmişə ürəyimi ümidlə doldurmusan. sən olmasaydın, çoxdan canıma qəsd ələmişdim. Bura bax, Aybikə!

Altıntelli bacılığını qucağından buraxdı. İndi onlar taxtın üstündə yanaşı oturmuşdular. Çiyin-çiyinə:

– Hara baxım?
– Mənə.
– Gözüm elə səndə deyil?
– Məndədi. Amma zarafatı burax, Aybikə, sənə deyəsi sözüüm var. Aybikə ciddiləşdi:
– Hə... de görüm.
– Deyirəm ki, – Altıntelli nədənsə duruxa-duruxa danışırdı.
– Ürəyimi üzmə görək...
– Hə... Ürəyimə damıb ki, anam mənim bərəmdə səninlə danışacaq. Bildiyini gizlətmə.
– Necə?
– Hə... Gizlətmə. Onsuz da anam bilir ki, səndən ayrı canım, səndən gizli sırım-sözüm yoxdu. Bax! Əgər anam səninnən danışsa, hər şeyi necə var, elə də danış. De ki, dərvişlik deyil. De ki, hər şeydə mən, təkcə özüm günahkaram. Taxsırlar hamısı məndədi. De ki, dərviş heç nə bilmir. Mənnən danışib eləməyib. De ki, mən onsuz yaşaya bilməyəcəyəm. De ki, onsuz öləcəyəm. Əgər mənim ölməyimi istəmirlərsə, de ki, ondan oyanası yoxdu. Ya odu, ya qəbir! – Hönkürdü.

Aybikə heyrət, kədər qarışıq təəcüb içində donub oturmuşdu, bir kəlmə də deməyə qadir deyildi. Dostunun tufan kimi püskürən nəfəsi, alov kimi sözləri onu qorxutmuşdu. Altıntelli isə artıq hicqırıb ağlayırdı. Rəfiqəsinin dizləri üstünə üzüqoylu yıxılıb hönkürtmə çalırdı.

Aybikənin əli bacılığının saçını tumarlayır, ürəyi dərvişin qarasına deyiniirdi: "Qara gələydi, yolu yumrulaydı, sağ gəlib çıxmıyaydı bu yerlərə o dərviş! Dinc adam kimi oturmuşduq yerimizdə. Hardan gəldi çıxdı, yaloya saldı bizi?"

Aybikənin gözləri qəzəb saçırdı. Əgər bu anda o dərviş əlinə keçsəydi, yaqın ki, caynaqlarını gözlərinə sancardı onun.

Evdən zəncəfil, darçın, mixək, hil qoxusu gəlirdi. Kişi içəri girəndə birinci dəfə burnuna dəyən elə bu hil-mixək iyi oldu. Qəlbində düşündü: "Rəhmətliyin qızı! Elə bil ev əttar dükanıdır. Nə adın bilir, nə dadın. Elə hey səpələsdirir ədviyyatı, nə xörək bişirdi doldurur ona. Bir demir bunu bəyənən varmı, yoxmu?!" Kişinin qanı qara idi. Əgər başqa vaxt olsaydı, belə düşünməzdi. İndi bəlkə də, hirsindən yadından çıxarmışdı ki, arvadının xörəklərinin ətri yeddi qonşunu şirin yuxudan

bidar eləyər və özü də həmişə onu belə dadlı, ləzzətli, ədviyyatlı xörəklər bişirdiyi üçün təriflərdi. İndi qanıqara olduquyçün hər şey ona həddini aşmış görünürdü. Axı ona elə beləcə də çatdırmışdı bacısı:

– Qardaş, qızından yaman xəbər deyib qulağıma.

Ağzında dili kimi saxladığı, həmişə gözünün qabağında olan, bir an özündən uzaqlaşdırmadığı qızı haqqında yaman xəbər ona əvvəlcə çatmadı, bacısının sözlünə güldü:

– Nə danışırsan, bacı?

– Elə bildi ki, bu dəfə də bacısı baldız-qardaşarvadı qovğası salmaq, Suyunbikəni yamanlamaq üçün söz axtarır. Amma belə deyilmiş:

– Deyillər, qonşuluğunuzda bir dərviş var, tovlaşdırır onu.

İlahi! Kişini ilan çalsaydı bəlkə də, belə çıxıb yerindən dik atılmazdı.

– Hansı köpəkoglunun oğlu deyir onu?

Arvad qorxdı. Deyəsən, xəbəri pis çatdırmışdı. Qardaşının əlindən xəta çıxardı. Əllərini yuxarı qaldırıb, qardaşının döşündən basdı:

– Bir hövsələ elə! Elə bir qorxulu şey yoxdu hələ... Nə özündən çıxırsan?

Bacısı yaşda ondan böyük olsa da, Yarməhəmməd hörmət məqamını unutdu:

– Məni əvvəlcə yaman sözlə din-imandan eləyirsən, sonra da deyirsən ki, özündən çıxma?! O nə sözdü, kimin uydurmasıdır?

Yarməhəmməd ayrı vaxt olsaydı, bəlkə də, heç belə özündən çıxmazdı. Dərviş sözü onu öfkələndirmişdi. Çünki birdən ona elə gəldi ki, deyəsən, axı bu dərvişlər axır vaxtlarda onun gözlünə tez-tez dəyirdi. Dərviş olanda nə olar? Kişi deyil? Cavan deyil?! Qərəz ki, bacısının sözü kişinin həftadını yandırdı. Tələsdirdi arvadı.

– Tez ol, de görüm, nə eşitmisən qız sarıdan?

Bacı dediyinə də peşman olmuşdu; kişini ovundurmağa çalışıb dedi:

– Əyşi, Yarı, o bir olan Allah haqqı, qızıdığı bir şey yoxdu. Dərvişlər cavan adamlardı, o tərəflərdə çox tez-tez hərblənirlər. Dedilər... Mən dili yannmış da sənə çatdırdım ki, sərvaxt olasan. Qız uşağıdır. Nə qandır, ağılı nə kəsir? Özünü də ərkəsöyün böyütmüsüz... Bir iş, bir onqol çıxar. Sonra da eşşək gətir, mərəkə yüklə. Qardaşımın iki gözümünə, o da sənə balandı – mənə balamdı. Gündə ləkə olmağına razı ollam. onda yox. İstəyənləri var, ver birinə çixsın getsin. Qız uşağını evdə çox saxlamağın faydası yoxdu, zərərindən başqa... Deyiblər od qalar köz olar, qız qalar – söz...

Kişinin köpü alınırdı. Ürəyinə damdı ki, bacısı elçilərdən kimə isə tərəfdardı; ona görə də bu yolla onu tələsdirmək istəyir. Bir qədər sakit səsle soruşdu:

– Bacımsan, bibisən, dərдинə qal, oduna yan! İstəyənləri vərəvürd elə. Seç, sonala. Birini de! Ağılma batandisa, verim. Un çuvalına tay çəyib bucağa basmayacağam ki! Amma verəndə də bilim ki, kimə verirəm. Bircə kəşiyimdi. Gözümü yumub hər istəyəne verə bilmərəm. İtə-qurda ata bilmərəm. Bilmə-rəm! Bildin?

– Orası elədi. Amma istəyən də az deyil. Biri elə o Ömür bəy. Pis nəsilidi? Dədəsi səndən pisdı, nənəsi Suyunbikədən pisdı?

– Ya bibisi səndən pisdı? Bayaقدan həftadım od vuranacan, elə bunu de ki, sən bibisinin könlü Ömür bəygilədi. Mən də işimi bilim. Yoxsa dərviş elə gəldi, qəmiş belə getdi...

Kişi deyinə-deyinə qalxdı, salamatlaşmağı da unudub çıxdı və düz-döğru evinə yollandı. Arxasınca bacısının acıqlı səsi gəlirdi:

– Hər halda sən ağbirçəyin də sözünü qəribliyə salma! Qızdı, əməlli gözün olsun. Hər şeyin bir həddi var... Özbaşına buraxma!

...Kişi evə çatanacan bu sözlər qulağında səslənirdi: “Hər şeyin bir həddi var... Biz isə... mən də, anası ölmüş də, ona hədd qoymamışıq. Bircə qızdı deyən, kefinə dəyməmişik. Araqqın qoydu, çarqat ördüdü, rübənd ördüdü, pərəncə büründü... Yaşmaqlandı, yaşmaqlandı... Qabağına çöp atan olmayıb. Ana da ki... Getmə gözümdən, gedərəm özümdən... O gün görürəm ki, bostanın qırağında oturub, gözlərini yumub. Deyirəm: “A bala, neynirsən?” Deyir: “İçəri baxıram”. Deyirəm: “Dünyada day görməli şey tapırsan?” Deyir: “Danıxıram, dədə! Görmək istədiyimi içəridə görürəm”. Ürəyim cızq elədi, cızıldadım. İndi day bəs-böyük olub. Yes-yekə qızdı. Day onun üzuaçıq bağ-bostanda veyillənən vaxtı deyil. Çoxdan, lap çoxdan gərək qoymayaydım çöl-bayıra. Dinimiz, şəriətimiz var. Doğrudu, buralar xali yerdı, biz də şəhərdən çox kətçiyik. Amma yenə də olsun. Qız uşağını Allah adama verənəcən, bir qara daş versə ondan yaxşıdı. Həm yükü ağırdı, həm də qız özü elə Allahından bədbəxtədi. Bazar görmür, dükən görmür. Şəhərdən axşamatan arvadın-qızın gördüyü özüdü, qucduğu dizi. Dörd divar. Odu ki, mənim yazığım gəlib, bağ-bostana buraxmışam. Bu da axırı. Bu da cəzam. Allah verməyəni mən vermək istəmişəm ona. Allah da adama deyər: “Ay filan-filan şüdə, bu necə olan işdi? Özüvü nöznən-billah məndən ağıllı sayırsan? Məsləhət bilsəydim, mən özüm elə onu oğlan yaradardım. Ya qıza o ixtiyarı verərdim. Uşaq vaxtı, oğlan

paltarı çox geyindirirdim, saldı mənə, bazar-dükən gözəldirdim. Dədim: Allahın yazığı gələr bəndəsinə, oğul da verər. Vermədi yaradandan tanı! Bu da belə”.

Kişi evə girəndə arvad ərini görək yerindən qalxdı:

– Gəl, gəl, yəqin acımsan, xörəy hazırdı.

Kişi qaşqabaqlı cavab verdi:

– O qədər darçın əndərmisən ki, elə yeməmişdən doydum. Evi oltar dükənina döndərmisən.

Arvad kişinin qırımını anladı. Bildi ki, hardansa bir dəyintisi var? Odu ki, etiraz eləmədi, sözünün dalını gətirmədi. Və demədi ki, “ədvjy-yatı əttardan alıb gətirən elə sən özünsən”.

– Bəs qız hanı?

– Harda olacaq? O biri evdə, güləbətın çəkir.

– Çağır gəlsin yeməyə.

– Gələr indi. Elə bayaقدan ürəyi acından çəkilib. Ha illah eləmişəm, demişəm, bala, bir tikə sal ağzına. Deyib: Sumbacı, dədəm gəlməsə, boğazımdan getməz. Yeməyib ki, yeməyib.

Kişinin ürəyi suya döndü. Mum kimi yumşaldı. Gözlərindəki qəzəbi, narazılığı arvadından da gizlətməyə çalışdı, baxışlarını evin divarlarında, orda-burda gözdirə-gözdirə titrək ata ürəyinin hökmilə ipəyə döndü, mehriban səsle dedi:

– Çağır uşağı, ac saxlama. Nə bişirmisən?

– Musamma...

Suyunbikə Yarməhəmmədin hirsinin soyuduğunu, qızının adını eşidincə bütün dərd-sərini yadından çıxardığını anladı. Qonşu otağa tərəf səsləndi:

– Telli, Altın... Dədən gəlib, qızım! Acdı, sən də acsan, gəl süfrəni sal! Altıntellinin gümüş kimi cingiltili səsi o biri otaقدan eşidildi:

– Gəldim, Sumbacı, gəldim...

– Uşaqlıqdan anası Suyunbikəni böyükkləri yamsılayıb belə adlandırdı. İndi də çox vaxt zarafatla anasını Sumbacı deyib səsləmək adətı var idi. Qız elində süfrə içəri girdi, süfrəqarısq, lap uşaqlıqda olduğu kimi atasının boynunu qucaqladı. Üzündən marçılıtlı ilə öpdü. Yarməhəmməd qızının qoynunda yumağa dönmüşdü. Bu nadinc, bu mehriban, bu xoşxasiyyət qız onun başına nə istəsə gətirə bilər, ona nəyi istəsə qəbul etdirə bilərdi. Ata bunu bütün varlığı ilə duyur və bu duyğuya etiraz da eləmədi. Onun üçün Altıntellinin arzularını yerinə yetirmək həyatın mənasına, məqsədinə, nəticəsinə çevrilmişdi.

Xörək yeyildi, süfrə yıgıldı. Altıntelli qabları götürüb heyətə çıxdı, heyətin ortasından axan nazik arxın duru suyunda saçaqlı söyüdün altında, böyürtkən kollarına qarışmış güllərin arasında əyləşib, qab, dərdəsmal yaxalamağı sevdi.

Ata ilə ana evdə tək qaldılar. Kişi yenidən bacısının sözlərini xatırlayıb fikrə getdi. Nədən başlasın, necə başlasın? Suyunbikə də sözlü adama oxşayırdı. Ərinin qənsərində əyləşib, üzünə baxmadan xalçanın xovunu tumarlayırdı. Nəhayət dözmədi, sözə ilkin ana başladı:

– Kişi, o Ömür bəylidən genə adam gəlmişdi.

Kişinin əlinə girəvə düşdü. Amma yenə də ər, ata sanbalını saxladı, ağır-ağır dilləndi:

– Nə deyirdilər?

– Arvadları gəlmişdi, ağbirçəkləri. Oğlanı tərifləyirlər. Səndən cavab gözləyirlər.

Kişi:

– Day elçi gələn oğlanı pisləməyəcək ki... Mən də o nəslə pis tanımıram. Yaxşı əsilli-köklü adamdılar.

Kişi gözlerini gizlədə-gizlədə əsil ürəyindən keçəni demirdi, deyə bilmirdi. İstəyirdi ki, bunu da Suyunbikə desin. O isə bu barədə heç nə danışırdı. Axırı ki kişi dözmədi, yarıcaqlı-yarıxoş həyətdə qız eşitməsin deyə xısrıtlı səslə soruşdu:

– Ay zalımın balası, ərə gedən qızındı axı... Anasan axı... Haçanacan mən sənə başa salım? Bir ağzını arasanam...

Arvadın səsi batdı. Susdu. Yenə xalçanın xovunu tumarlamağa davam etdi. Kişini hirsələndirmək istəmir, deyəcəyi sözü də deyə bilmirdi.

– Danışsana! Ay mərdimazar çuğundurunun toxumu!

– Kişi söyüş bilməz, söyləməzdi.

– Vallah, kişi, deməyə də bir təhərim gəlir. Amma neynim, nə çareliyim? Keç günahından, atasısan.

Kişinin damarlarında qanı dondu, güclə:

– Nə günahdı o? – pıçıldaya bildi.

Arvad anladı ki, əri başqa xəyalə düşə bilər, cəld dedi:

– Ömür bəylidə ürəyi yoxdu, kişi! Neynəyək?

Kişinin ağı üstünə gəldi, rahat nəfəs aldı. Arvad sözüne davam edirdi:

– Bircə balamızıdır. Saç-saqqalımızın ağaran vaxtında, kərəminə qurban olduğum tarı bilən yaxşıdır. O boyda nəvəmiz olardı... İndi onu da ürəyi olmaya-olmaya verək, getsin istəmədiyi evdə düşsün odun içinə? Canından uzaq yerdə yansın qiyamətəcən, cəhənnəm odunda.

– Yaxşı, yaxşı, ürəyimi suya döndərmə! İstəmir, vermərik. Əlbət ki, bircə balamızı bilə-bilə ki istəmir, zorla verə bilmərəm. Lap padşah ola. Lap dünyanın malı-dövləti ola. Qoy kasıbfəndi olsun, özümüzə bab olsun. Uzağın buğdasından, yaxının arpası yaxşıdır. Bir qarın çərəyi olsun, bəsdı. Təki qızın ürəyicən olsun.

Bu dəfə arvad rahat nəfəs aldı:

– Kişi! Bu ürək ki səndə var, heç neynim-neceliyim deməyəsən. Allah axirətəvi versin. Mal-dövlət nə olan şeydi? Əl çirkədi dünyanın malı. Təki uşağımız xoşbəxt olsun. Biz də ömrümüzün düşgün çağında baxaq onnara fərəhlənək. Kölgələrində dolanaq. İnsan adam olar ağəm.

– Bəs kimədi meyli, bilmirsən?

– Bilməyənə yəqin bilmirəm. Amma duyuq düşmüşəm. Sənəmlinin qızı o Aybikə var ey, bacılığı. Onu da bucağa qısıb ağzın arayacam.

– Bilməmiş olmasan.

– Hardan?

– Əh... Ağzi əyilmiş!.. Söz tapdın da... Qızın sırr-sözünü ana bilməyəndə kim bilər?

– Bilirsən kişi, bir nəfər var, qəribdi, kasıbdı, ürəyi də onadı deyəsən. Yəqin bilmirəm, amma mənə belə gəlir. Əgər o ola, razılaşasan, çəkərdik cınağımıza, oğul olardı bizə...

Yenə də kişinin dalağı sancdı:

– Mən tapmaca tapmaq bilmirəm. Açığımı de. Bilirsən ki, bir balamçun ölüme gedərəm. Ancaq təhəri ola, başaşağılıq olmaya. Elə olmaya ki, adam öz-özündən iyrenə o işi tutancan.

– Yox, ay kişi, Allah eləməsin, Telli heylə iş tutmaz ki, sən özün-özündən iyrenəsən. Bu nə sözdü ağlına gəldi?

– Deyirəm də... Axırı ki, kim olur olsun, el adətlicən, üz ağılığıyan olsun. Papaq yerə soxmasın.

– Buy Allah sən saxla!

Bu anda Altıntelli içəri girdi. Bir qucaq gümüş kimi tərtemiz qab yuyub getirmişdi. Bircə də olsa, iş-gücdə anasını tək qoymurdu.

Bu söhbətdən beş gün keçmiş Yarməhəmməd kişi bostanın qırağında dayanıb öz-özünə danışdı: “Əh... üzün qara olsun dünya! Ataların ən bədbəxtiyəm. Böyük bir qəsəbədə beş-on elçi düşüb qıza, abırlısı da var, həyasızı da. Varlısı da var, kasıbı da... Qədir Allah onlardan birini salmayıb ürəyinə, gözümün işığının. Bir gəldi-gedər, bir gəzəntə, əslini-nəslini bilmədiyim dərvişin məhəbbətini salıb ürəyinə! Gör nə bədbəxt atayam. Ataya minnətçilər gedər, atanın qapısının dabanını

ağsaqqal-qarasaqqal çıxardar, ilan dili çıxardıb yalvararlar, qız istərlər, başını ucaldarlar. Mən bədtalehsə özüm öz qızım üçün, kimliyini tanımadığımı bir cəlayi-vətənə elçi düşməliyəm. Minnətçi olmalyam. Gəl qızımı al, ömrüm uzunu azdan-çoxdan qazandığıma vərəsə ol, evimə yiyəlik elə! Görəsən bu bəla bir də qızın başına gəlib? Ay övlad, övlad! Yaxşı nemət olsaydın – Allah özünə də övlad yaradardı. Amma o biri tərəfdən də, vallah, arvad yazıq da haxlıdı. Əgər bu iş baş tutsa, Allah qismətinə yazıbsa, bir balamız iki olar. Fağır arvad mənə bu məsələni açanda yumub-tökürdü leysan yağış kimi gözünün yaşını. Nəynəsin? Ciyərparasıdı! Anadı! Balasından keçə bilmir. Elə mən də”.

Dünən arvad Aybikədən məsələnin əslini öyrənəndən sonra kişi ilə danışıb, döyülüb-söyüləcəyini gözünün altına almışdısa da, Yarməhəmməd kişi ona çırtma da vurmamış, həmişəki kimi “əh, ağzi əyilmiş” deyib “söymüşdü” də. Dərindən ah çəkmişdi:

– Allah bilən yaxşıdı. Bəlkə, elə qisməti budu. Alınına belə yazılıb.

Arvad məsələni açanacan qorxusundan bir köynəkət tökmüşdü, indi uçmağa qanadı yox idi. Yarməhəmməd rəhmətəlayiq kişinin oğlu idi. Özü də balasını canından artıq istəyirmiş.

Bu dərvişi o tanıyırdı. Cavan oğlan idi. Bığ yeri təzəcə tərlemişdi. Beş yoldaş idilər. Beşi də Sənəmlidən o yana, Hacı Qafurun evinin alt mərtəbəsində iki otağı kirayələmişdilər. Deyirdilər ki, Eynuddin mədrəsəsində təhsil alırlar. Hər sabah dərəcə gedəndə və axşamcağı geri qayıdanda Yarməhəmmədə bostanda, bağçada rast gəlsələr, mütləq ədəb salamı verib keçirdilər. Başları dərəcə bərk qarışdığından ayrı bir nalayiq hərəkət görünməyib onlardan. Hacı Qafur dərvişlərdən böyük bir məmnuniyyətlə danışıb, deyirdi:

– Şükür Allaha, o dələduz, tiryəki, qapılar gəzib türkeçərəyə də əl atanlardan deyillər. Elm adamıdırlar. Yaxşı uşaqlardı. Görünür abırlı külfətdəndilər. Elm, təhsil dalınca gəzirlər.

Yarməhəmməd özü də göz qoymuşdu, cavan dərvişləri həmişə salamlı-kalamlı, axşama şam azuqəsindən başqa, qoynu kitab dolu qayıdan görmüşdü həmişə.

Bu gün girəvəyə salıb arvad nişan verən dərvişlə söhbətləşmək, kimliyini, əsil-nəcabətini öyrənmək istəyirdi. Baxtı gətirdi. Cavan dərviş yoldaşlarından azacıq dala qalmışdı. Yarməhəmməd də əti tökülə-tökülə oğlana qoşuldu. Zeynalabdin, kişinin sözlü olduğunu duyub bir az da addımlarını yavaşladı. Ürəyindən bir üşütmə keçdi. O, Altıntellinin Yarməhəmmədin qızı olduğunu artıq bilirdi. Ona elə gəldi ki, indi kişi

onu danlayacaq: “Dərvişsən başqa zənəndə-qızda nə işin? Çıx get bu evdən. Ya başqa yerdə mənzil tut, ya məscid hücrəsində qal!” deyəcək. O bütün bunlara hazır idi. Özündə heç bir qüsurlu görməsə də hazır idi. Təki heç kimin dincliyini pozmasın.

Yarməhəmməd daxili bir sıxılqanlıqla sözbə başladı:

– Adın nədir, oğul?

– Atam qoyan adım Zeynalabdindi. Dərvişlikdə Məstəli şah, el ağzında elə-belə: dərviş...

– Atanın adı nədi?

– Axund kərbəlayı İskəndər.

– Haralısan?

– Əslən Şirvan əhliyyəti, amma Kərbəladə olur atam.

– Şirvanı böyük eşitmişəm. Harasındansa Şirvanı?

– Darülmülk Şamaxı şəhərindən, onun lap qədimi Sarıtorpaq məhəllələrindən.

– Bacıdan, qardaşdan nəyin var, bala?

– Bircə məndən kiçik qardaşım var, əmi!

Oğlan bu əmi sözünü elə mehriban, elə açıq bir ürəklə dedi ki, Yarməhəmmədin ürəyi titrədi.

“Kaş elə əmin olaydım. Tutaydım qolundan, aparaydım qazımın yanına, “kəs ağa qazi, kəbinlərinə göydə Allah kəsib, oğulsuz əmisinə oğul olacaq deyəydim. Çırağımı yandırardın. Başına dolanardım. Dün-yada iki zəifə qoyub gedəndə də, ürəyi toxdaq gedərdim, gözüm daldə qalmazdı. Bir çırağın işığına yüz adam yığışar. Allah bəlkə, birimi min budaq elədi”.

Zeynalabdin, kişinin suallarından məqsədini anlamırdısa da, ona ayrı cür cavab verə bilmirdi. Həm daxili mədəniyyəti, həm qəriblikdə onunla məhrəm danışan adam, həm də qocalara qəlbində həmişə dərin bir hörmət duyurdu. Hara getsə qocalara yanaşır, görməli, öyrənməli nə varsa, bu dünyagörmüşlərdən soruşub öyrənirdi.

Qoca dedi:

– Oğul, səninlə bir nazik məsələ barədə danışıcağam. Otur burda, bir yanını yerə qoy. Mən də bir nəfəs dərim, görək Allah başımıza nə gətirir.

Qəlbində isə dərin-dərin düşüncələrə qərq olmuşdu: haradan necə başlayacağını bilmirdi. “Dünən qızdan əl suyu istəyirəm, gətirir, görürəm bu su odda qızmayıb, eşq atəşilə qaynayıb, əlimi yandırdı. Baxıram bu bir neçə gündə balam gül yarpağı kimi öləziyir. Onsuz da qız gözəlliyi

ömür kimi şirindi, amma elə ömür kimi də vəfasızdı. Balam əlimdən gəder. Anasının deməyinə görə deyib ki, "ya onunam, ya qara yerin. Atam məni bir damcı istəyirsə, talehimə yazılıandan ayırmasın".

Hər ikisi mərzin qırağındakı daşa dönmüş, iri kəsəklərin üstündə əyləşdilər.

Yarməhəmməd çubuğunu çıxarıb doldurdu, çaxmaq çaldı, qovu alışdırıb tənəkənin üstünə qoydu, bir qullab vurub soruşdu:

– Bəs indi Kərbəlada atan nə iş görür?

– İmam Hüseyin qulluğunda xidmətdədi, həm də mədrəsədə dərs verir.

– Bəs atan rəhmətliyin oğlu, özü müdərriş olma-ola, sən niyə bu məkana gəlmisən dərs almağa?

– Atamın məktəbini çoxdan bitirmişəm, əmi! Bir müddət də Bağdadda oxumuşam, sonralar elə öz müəllimlərimin də məsləhətiyənin təhsilimi davam və ikmal etmək üçün, yəni tamamlamaq üçün çıxmışam atam evindən.

– Deməli, dərslərini qurtarıb qayıdasan Kərbəlaya?

– Onu bilmək olmaz, əmi! Tanı böyük, altı gen deyiblər. Allah haranı yazıb mənimçün nə bilim?!

Kişi bir cəhətə sevindi ki, oğlanın hələlik məkan seçmək barədə qəti fikri, qərarı yoxdur. Özü də halal, Allah adamıdır, soruşdu:

– Bəs buradakı alimlər necə, xoşlayırsan biliklərini? Ürəyincədimi dərsin?

– Əlbəttə! Bilmədiyim çox şey var. Orada öyrənmədiyim çox şey var ki, burda öyrənirəm. "Alimlər peyğəmbərlərin varisidir", – deyib rəsuli-xuda. Odur ki, hər bir alimdən biliyini əxz etmək zəruridir.

– Çox əcəb, – Yarməhəmməd öskürdü.

Daxilində kəsile-kəsile düşündü: "Yox! Yox, mindəfə yox! Deyə bilmərəm! Köməyim ol, ilahi!" Və birdən ağına işıqlı bir fikir gəldi. Gülümsədi. Xəcalətdən xilas olmaş kimi sevinclə bu fikrin ucundan yapışdı:

– Bilirsənmi, oğul! Xudavəndi-ələm məni oğul sarıdan məhrum eləyib. Oğlum yoxdu. Azdan-çoxdan bu fəna dünyada qazanmışam. Evim-eşiyim var. Amma baş yoldaşım – halalım da, mən də başımızı yerə qoyduq – əməyimiz zay olasıdı. Çırağımızı yandıran, bir fatihə surəsilə bizi yad eləyən olmayacaq. Bir kəriməmiz var, o da çıxıb gedəcək, özge çırağı yandıracaq. Deyirəm, nə vaxtdı sənə göz qoyuram. Aqlın, kamalın, dolanışığın ürəyimə yatıb, xoşuma gəlib. Arvadın da könlü tutub səni. Deyirəm, gəlsənə elə qalasan burada. Mənə oğul olasan.

Bizim qoca ömrümüzü işıqlandırasan. Var-yoxdan nəyim varsa sənin olar. Lap qazı əliynən evi də, vərəsəlik haqqını da adına yazdıram... Nə deyirsən?

Zeynalabdin nə desən gözləyirdi, bunu yox: "Aferin? Yüz aferin! Qızımı da al!" demədi, deyə bilmədi, amma bütün qəsdı budı. Görünür. Hayıf! Yaxşı kişidi, hayıf ki, mən bu yolun qulu ola bilməyəcəyəm. Əvvəla, yolunun əvvəlindən elə geri qayıdacaqdımsa, dayılarımın təklifini qəbul edib vətənimdə qalardım. Elə xanın da təklifi buydu. Yox! Mən gəzib dünyanı görməliyəm. Gəzib görürəm ki, babalarımız əkinçi, biçinçi... gərək olanda cəngavər döyüşçü... əsil vətənpərvər olublar. Amma bu əməllərini gələcək nəsillər üçün yazıb, yadigar qoymaq ağıllarına da gəlməyib. Çoxunun savadı olmayıb. Bir qisminə də fənafillah mane olub. Beş günlük fəna dünyadan fayda yoxdur, o dünya üçün çalış, fəlsəfəsindən asılı qalıblar. Mən isə yazmalıyam, gördüklərimi xalqımız, gələcək nəsillər üçün yazıb yadigar qoymalıyam. Mənə elə gəlir ki, mənim də əzəli vəzifəm budur. Biz insanlar çətinlikləri qarşılamak və onları yenmək üçün yaradılmışıq. Elə dünən Eynuddinin yanında nədən danışılırdı? Cənab Fərabı buyurub ki: "İnsan bilik və əməlin birliyi ilə ucalır". Yox, mən bilik toplamaq və əməl-yazı yadigar qoymalıyam. Bu ikiillik dərbəderlik zamanı öyrəndiyim və qət etdiyim hələlik budur. Digər tərəfdən, bu iki ildə anladım ki, dərk etmədiyim o böyük eşq deyilən duyğu heç bir dildə anladılmaz. Onun öz dili var. Altıntelli qız bu dildə danışır mənimlə. Atasını bu dildə o danışdırır. Lakin mənim üçün indilik bu əməl çətin bir əməldir. Mən onu qəbul edə bilmərəm. Bəlkə, mən də o qız kimi bu böyük, bu ülvü eşq dilində danışsaydım, qəlbim onun səsinə səs versəydi... Düşməni bağışlamaq – asan, dostu bağışlamaq çətin, öz-özünü bağışlamaq isə qeyri-mümkündür. Əgər indi mən bu əməli tutsam, sonra öz-özümü heç bir vaxt bağışlamayacağam".

Bütün bu fikirlər Zeynalabdinin xəyalından elə bir sürətlə gəlib keçdi ki, Yarməhəmməd cavabı gözləyə-gözləyə danıxmağa macal tapmadı. Zeynalabdin üçün isə saniyələr illər kimi uzanmışdı. Bu məhriban, bu naçar, bu məcburiyyət qarşısında qalmış atanın vəziyyətini anlayırdı. Elə danışmaq, elə rədd etmək istəyirdi ki, qocanın könlü qırılmasın, təhqir olunmasın. Böyük bir ehtiyatla sözə bişləyib dedi:

– Əmi, təklifiniz mənim üçün böyük bir şəərəfdi. Allahın böyük nemətidir. Şükranla qəbul edərdim. Amma mənim yolum başqadı. Mən

qalü-bələdan gəzəntəlik ələmini götürenlərdənəm. Gəzib dünyamızı görmək, peyğəmbər varisi alimlərdən öyrənmək xəyalındayam. Mənim də alınma belə yazılıb. Yoxsa Kərbəla kimi müqəddəs bir məkandan, anam kimi gözüyaşlı, oğulsuz qalan anadan, atam kimi əhli-təğva bir alim ruhanindən ayrılıb cəlayi-vətən olmadım. Məni bağışla, əmil! Əgər könlündə birçə zərrə inciklik varsa, Allah adına bağışla məni! Görürsən ki, səmimi qəlbədən deyirəm. Ədəbdən xaric hesab eləmə! Mən çətin dönəm bu yoldan.

Kişinin ürəyi sükunət tapdı. Az qala durub Zeynalabdinı qucaqlayıb öpəcəkdı. Deməli, qızının bu hadisəsində oğlanın heç əli yox imiş. Onun isə hələ də ürəyində qalmışdı ki, bəlkə qızı elə yoldan ələyən bu "avara dərvişdi". Deyilmiş, deyilmiş! Qız uşağının ağı öz gözlərindeymiş. Onun başından çıxarmaq lazımdı bu sevdanı.

Zeynalabdin isə deyirdi:

– Bir də, beş də bağışla məni, əmican! Deyir: "Ab dər küzevo ma təşne-zəban migərdim. Yar dər xanevo ma gərd-cahan migərdim". Yəni su sənəkdədi, biz yanqulu-susuz gəzirik. Dost evin içindədi – biz cahanı dolaşırıq! Bu biz dərvişxislətlərin, elm axtaranların qismətidı. Bağışla!

Kişi arxayınçılıqla, bəlkə də sevinc içində cavab verdi:

– Allah bağışlasın, oğul! Qulun nə haqqı var Allahın yaratdığına bağışlaya? Bu Allahın işidi. Özü bağışlasın.

Durdular. Kişi evinə yollandı. Arvada deməliydı ki, "qızını başa sal, oğlan dünya seyrinə çıxıb. Ev-əşik olmaq xəyalından da keçmir. Day biz onu zorla saxlaya bilmərik ki!"

Zeynalabdin də Hacı Qafurun evinə tərəf yönəldi. İndi dostları şam hazırlayıb onu gözəlyirdilər. Çatan kimi soruşacaqdılar:

– Yarməhəmməd kişinin səninlə nə alveri?

* * *

Bir neçə gün idi ki, Altıntelli onun yolunu izləyir, getdiyi və qayıtdığı vaxtı müəyyənleyib güdürdü. Rəfiqəsi Aybikənin getirdiyi cavablar qızı qane eləməmişdi. O bu sözlərə inanmırdı. Özü eşitməliydı "yox" sözünü onun ağızından. Yoxsa qıza elə gəlirdi ki, bu sözləri onun vətənindən ayrılmasını, ata-anasını atıb getməsinə böyük qəbahət sayan Aybikə uydurub, Anasının təsirilə. Bəlkə, Suyunbikə qızının qərarından bir ana qəlbilə duyuc düşüb, sudur anlayıb və Aybikəyə

yalvarıb ki, necə olur olsun Altıntellini bu bəd yoldan qaytarsın, bu bitməz – baş tutmaz fikirdən daşındırsın.

Ödur ki, qız sevdiyi ilə mütləq özü danışmalıydı. Nəynəyəsən ki, Zeynalabdin tək gəzmirdi. Mədrəsəyə də yoldaşları ilə birgə gedir, birgə qayıdırdı. Amma bu gün Altıntellinin baxtı işləmişdi. Bu gün necə olmuşdusa, Zeynalabdin mədrəsəyə tək gedirdi. Qız qarabaqara onun ardınca düşüb getdi. Pərancəsinin qara-qıl rübəndini üzünə elə salmışdı ki, tanınmalısı qalmamışdı. Doğma ata-anası belə onu bu cildə tanıya bilməzdı. Dar küçələr başlandı. Hər dəfə oğlana çatanda, döngədən çıxan bir adam onu diksindirib, geri atırdı. Qızın ürəyi çırpırdı. İndi geniş meydanlar başlanacaq, o da Zeynala yaxınlaşa bilməyəcəkdı.

Uzaqdan baxan onların bir-birini tanıdığını, ürəklərinin həmahəng döyündüyünü ağına da gətirməzdı. Nə var ki?! Küçə ilə bir-birindən aralı iki nəfər gedirdi. Bir kişi, bir qadın. Zahirən bir-birlərinə məhəl qoymadan, iki bir-birini tanımayan adam kimi irəliləyirdilər. Amma səkinin bu başından o başına məhəbbətin, naşı gözlərin görə bilməyəcəyi ipək telləri çəkilmişdi. Bu ipək tellər teleqraf simləri kimi o iki gənc ürəyindəki duyğuları, qızın məhəbbətini, istək və arzularını, oğlanın gileyini ən əziz sözlərini bir-birinə söyləyirdi, keçirirdi. Gedirdilər. Haradasa bu tellər qısalacaq, məsafə daralacaq, iki ürəyin yolu birləşəcəkdı.

Elə də oldu.

Zeynalabdin ardınca gələnin Altıntelli olduğunu duymuşdu. Bunu ona gənc ürəyinin duymaq qabiliyyəti xəbər vermişdi. Bəlkə, elə o özü də bu görüşü arzulayıb, bu görüşə tələsirdi. Amma həm qız üçün, həm də öz adı üçün qorxur, ehtiyat edirdi. Qərib, müqəddəs səhərdə onun da, naməhrəmlə danışan qızın da başına min bəla gələ bilərdi. Qızın addımları lap arxasında səslənəndə bu addımlar onun qəlbilə həmahəng vurmağa başladı. Ayaq saxladı, ürəyi sıxıla-sıxıla yad qadını irəli buraxmaq istəyirmiş kimi özünü döngənin divanna tərəf verdi.

Və Altıntelli onun qənsərində dayandı. Danışıqdan çox pıçılıtla ilə dedi:

– Aybikənin dedikləri doğrudu? Gedirsən?

– Gedirəm...

Qız sanki əllə tutula biləcək qədər yaxın bir kədər heykəli kimi dayanmışdı. O danışdıqca elə bil uzaqlarda tənha bir çinar xışıldayıb,

həzin sızılırlarla, şikayətlərlə sular ağlayırdı. O danışdıqca Zeynalabdinə elə gəlirdi ki, saçqlarını həzin-həzin şırıldayan sulara sallamış tənha bir söyüdü qarşısında durub. Kədər nağılı dinləyir. Hicran hekayətinə qulaq asır...

Altıntellinin bu fədakar məhəbbəti heyrətamiz idi. Əslində, məhəbbət bəşər qədr əzəli və əbədi olsa da, həmişə, hər yeni cütün təməlinə yenidir. Məhəbbət həmişə hamı üçün möcüzədir, bayramdır, həyatın qələbəsi, varlığın təntənəsidir. Qoca Məhəmmədə "Məni dünyaya tərəf çək, ya Ayışo!" dedirdən də budur. Elə həmin qüvvət idi ki, bu gün Zeynalabdinlə Altıntellini qarşı-qarşıya gətirmişdi və danışdırırdı.

– Gedirsən... Bəs mən? Bəs mən?

O düşünmürdü ki, oğlan ona "Səndən mənə nə? Atan var, anan var. El-oban, ulusun var, yurd-yuvan var". Qız bunları düşünmürdü. Bu bir neçə ayda qəlbinin dərinliklərində oğlanla o qədər üz-üzə dayanmışdı ki, o qədər ürəyində onunla danışmışdı ki, o qədər gözlərilə bostan içindən ona sözlər demişdi ki, bütün hiss və düşüncələrinin oğlana aydın olduğuna əmin idi. Axı o bilmirdi ki, Altıntelli onsuz bir gün də yaşaya bilməz? Yaşaya bilməyəcək? Bu məgər ona aydın deyildi? Bəs qızın ürəyində onunla danışanda ayrı sözlər demişdi. Qızın məhəbbətinə gözləri cavab vermişdi, axı?! Bu necə ola bilərdi ki, atası Yarməhəmmədlə, anası Suyunbikə ilə, rəfiqəsi Aybikə ilə söhbətlərdən sonra da, o, Altıntellini başa düşməmişdi? Başa düşməmişdi ki, onları dilləndirən, qız atasını oğlan ayağına göndərən Altıntellinin şıltağı deyil, böyük qələbə çalınması, yenilməsi mümkün olmayan məhəbbətidir? Qəribə oğlansanmış, Zeynal! Qəribə oğlansanmış!

Zeynalabdin isə bütün bunları dərk edirdi. Amma... deyirdi:

– Səni unutmayaçağam, başqasıyla gülməyəcəyəm. Əbədiyyətim, səadətim səndədir, bilirəm. Amma qala bilməyəcəyəm. Çağırır məni yollar. Dərvişxislətlik, böyük və gözəl olduğu qədər də zəlif dünyamızı görmək çağırır məni, aparır məni. Yanında qalsam – qalan, bütün hissiyyatdan xali, boş bir bədən olacaq. Ruhum isə... Çox-çox uzaqlarda olacaq ruhum... Sənin kimi duyğulu insan buna dözə bilməz. Dözməz. Qəbul etməz. Anam saxlaya bilmədi, dayılarım – vətən təməlinə. Dövrənə dayım saxlaya bilmədi... Saxlamadı. Sən də saxlama bu yoldan məni. Bu yol mənim üçün həyatın özü deməkdir. Getməliyəm.

Qız onun sözlərini eşidirdi, mənasını isə anlamırdı, anlamaq istəmirdi. Xəyallarına, arzularına uyğun gəlməyən, qəlbinə öldürən bu sözlər onun nəyinə görəkdir? O bütün bu uzun-uzadı deyilmiş sözlərdən yalnız bircəsini anladı, bircəsini dərk etdi: "Gedirəm".

"Gedir... Qalmır... Heç bir şey onu yolundan saxlaya bilməyib... Bəs mən nəyə qalırım? Mən onsuz nəyə görəyəm? Onsuz həyat, onsuz bu dünya, bu yamyaşıl məsuliyyət qorq olmuş səhər, bu bağ-bağatlı həyətlər içindəki evlər, bu kənarlarındakı arxlarından bulaq suyu axan küçələr nəyimə görəkdir. Onsuz, o olmasa bu gözəllik olacaqmı? O olmasa bu işıqlı aləmə zülmət çökməyəcəkmi? Sular yenə də belə məhəbbət zümzüməsilə şırıldamayacaq... Quşlar nəğməsindən qalacaq... Nəyimə görəki onsuz bu dünya? Dünya yalnız onun olduğu yerdədi. Harda o var, orda həyat var. O harda, mən də orda. Ardınca gedəcəyəm. Ov tulası kimi ayaqlarına dolaşa-dolaşa ardınca qaçacağam. Getsin... Qoy getsin, məni ki yolumdan saxlaya bilməyəcək. Məni ki yolumdan döndərə bilməyəcək! O necə höcətdisə, mən də eləyəm. Ona oxşayıram. Torpağımız bir yerdən götürülüb. Doğru deyib Füzuli: "Ey könül, yarı istə candan keç. Səri-kuyin gözət cahandan keç. Bütün arzularımdan, bütün sevdiklərimdən vəsliyar üçün keçəcəyəm, candan da, cahandan da keçəcəyəm".

Qız bunları düşünə-düşünə oğlandan ayrıldı, geri dönüb evlərinə tərəf yol aldı. Gedirdi, ixtiyarsız gedirdi. Onu evə tərəf öyrəncəli ayaqları aparırdı. Qəlbində tufanlar qopmuşdu. Qarşısına dağ da çıxsaydı, yarıb keçərdi. İnanırdı buna. "İstəyirəm demək – bacaramamın yarıydı. Mən də istəyirəm. Adım dillərə düşəcək. Olsun "Lövh-i-ələmdən yudum əşk ilə Məcnun adını. Ey Füzuli, mən dəxi ələmdə bir ad eylərəm". Mən cəhənnəm, amma ata-anamın adı da bu əfsanəyə qoşulacaq. Bircələrinin əllərindən gətəməsi bir yana, üstelik də "qızları qoşulub qaçdı" deyəcəklər. Kim bilir, adıma daha nələr qoşacaqlar? Mən heç! Onlar... Nankor övlad oldum, amma nankor sevgili olmayaçağam. Böyük Allahın mənə bəxş etdiyi bu böyük məhəbbətin ardınca gedirəmsə, kim mənə qədəğən edə bilər? Talehim beləymiş, alınma belə yazılıbmış. O yazılıbmış. Gərək gələydi uzaq ellərdən. Gərək görəydin onu. Gərək qəlbim odlanaydı. Məgər əlimdə-ulusumda cavan azlığıydı? Allah onlardan birini mənə nəsib-qismət yazsaydı... Yazmadı. Onu yazdı! Odur, ondan özgəsi yoxdur, ola da bilməzdi! Gedirəm. Ardınca gedirəm. Hara getso – mən də varam..."

Bostan yerinə çatdı. Bostan bir neçə gün əvvəl uru olmuşdu. Tağların çoxu çevrilmişdi. Acı payız küləkləri tağlara divan tutmuşdu. Elə qonşu mal-qarası da. Bostan uru olandan sonra onu qoruyan olmurdu. Heyvanat səllimi gəzir, ara-bərədəki yaşıl nə varsa yeyirdi. Qız bostanın yanından ötüb evlərinə doğru getdi. Rübəndini qaldırıb başı üstündən arxaya atmışdı. Ayaqlarını sürüyə-sürüyə gədirdi. Bir ayağı evə gedir, biri getmirdi. Bu tərəflərdə yad adam olmadığından pərəncənri rübəndini atmış, açıq hava ilə nəfəs alır, göz yaşlarını rahat silə bilirdi ki, evə çatanacan gözələrinin qızartısı keçib getsin. Anası, evdə isə atası ağladığını görməsin, duymasın. Dərd çəkdiyini bilib qüssəyə qərç olmasınlar.

ÖMÜR BƏY

Ömür bəyin qərarı yox idi. Özünü Altıntelliyyə elçi düşənlər içərisində ən ləyaqətli, əslini başqalarından qat-qat üstün bilsə də, nədənsə ürəyi çox vəsvəsədə idi. Bir neçə dəfə qız çadıra girəndən bəri onu görməyə, heç olmasa özünü ona göstərməyə təşəbbüs etmişdi.

Qız onu görməmişdi. Bəlkə də, görməməzliyə vurmuşdu. Hər halda gördüyünü duyurmamışdı. Hər halda Ömür bəyin indiyəcən ev-əşikdə istəyinə qarşı durulmadığından bu arzusuna da mütləq çatacağına inanırdı.

Elçilər əliboş qayıdanda, birinci anda nə baş verdiyini anlamadı. Elə bildi ki, nənəsi, anası və bibisi onunla hənək eləyir, zarafatlaşırlar.

– Vallah, ay bala, qızlarına bəlkəm padşah oğlu axtarırlar...

– Qızları da başlarına dəysin, sən ürəyinə salıb eləmə.

– Ürəyinə nəş salır? Ağrısı onların ürəyinə? Özlərinə görə “şa” biləyidilər ki, qızlarını belə oğula istəyirik.

– Axı nə dedilər?

– Sualı hövsələdən çıxmış Ömür bəy verdi.

– Yanı əslində elə də tutarlı bir söz demədilər. Dedilər qız handa, getdi handa? Qızımız hələm uşaqdı.

– Axı demədik ki, uşaq niyə olur? Gözümüzün qabağında böyüyüb yaşını da bilir, yaşmağını da tanıyır.

– Dedik, ay bala, niyə demədik ki! Amma qəti söz bu oldu ki, heçə yerə özünü nə zəhmət verməyin. Bizdən hələ qız verdi yoxdu.

– Bəlkəm naz eləyirlər?

– Qadam onların nazına! Əh... Elçi qapısını yolçu qapısı eləmişik. Day suya gedən kimi, kandarlarının dabanını çıxartmışıq. Adamın astanasına neçə dəfə elçi düşənlər?

– Düşərsən, canın da çıxar. Bu qız qapısı – padşah qapısıdır...

– Həəəə?.. Elə birçə cındırından cin ürək Yarməhəmməddən padşah olmaq qalib. Vallah, əgər o qız bizə qismətdisə ha... Eviyə gələndən sonra mən biləcəyəm, dabanlarımın sızılığını o Suyunbikənin töreməsindən necə çıxacağam.

– Hələm bir arxı atdan, sonra bərəkallah de! Gör verillərmi?

– Cərə versinlər, cəhənnəmə də üstəlik. Verməzlər: ağa durub, ağacan durub. Götürüb qaçırdırıq. Gül kimi oğlumun arzusunu ürəyində qoyacaq ki, nə var, nə var, Suyunbikə xanımın nəyimizsə könlünə yatmayıb.

Bu sözlər Ömür bəyin ürəyindən idi. Qəlbində sevindi: “Anam düz deyir. Görək elə bir kələk işlədəm ki, qız özü mənə qoşulub gedə. Bir də axı bu kənddə məndən başqa kim onun xoşuna gələ bilər ey? Boy-buxun məndə, nəsil məndə, pul-mal dədəmdə, atıb-vurmaq da məndə. Məşhəddəki beş gözədeyən oğlanın əvvəlimcisiyəm. Mən nəyin dərdini çəkirim?”

Bələliklə də, Ömür bəy dilli-dilavər əmiqizısını bu işə qoşdu. Əşrəf xanım adlı bu gəlin bir uşaq anası olsa da, dünyagörmüşlər kimi çox-bilməsin biriydi. Yavaş-yavaş Yarməhəmmədin evinə ayaq açmağa başladı. Əslində, ayaqçmaq deyəndə ki, qəsəbə səhərin bütün ailələrinin bir-birinə get-gəli var idi. Amma indiki halda Əşrəf xanımın get-gəli məqsədlidi. Tez-tez Suyunbikə ilə təklidə qalıb, arvada əl verir, ağzını arayıb, qızı Ömür bəyə nə üçün vermədiklərinin səbəbini öyrənməyə çalışırdı. Çarəsini sonra eləyəcəkdi. Suyunbikənin sədəlvöhlüyündən, ana kədərinin dərinliyindən istifadə edən Əşrəf xanım öyrəndi ki, Yarməhəmmədin könlü başqasınıdır.

Əşrəf xanım canıyananlıqla əvvəlcə qıza “tərəf” çıxdı:

– Kim olar, ay xala?

Amma ana hər nə dedisə də, ad vermədi: Dərviş məsələsinin üstünü açmaqdan qorxur, qızının dilə-dişə düşməsindən ehtiyat edirdi.

– Hələ ki heç mən özüm də bilmirəm. Qəribdi deyir, atası bizə ad da vermədi. Deyir, bəlkə heç qisməti deyil... Birçə balamızı da qəribliyə verməyə ürəyimiz hardadı? Düşükdü sabah öldük, gözümüzü örtən də olmaz. Balamız xəbər tutanacan süniyümüz sürmə olar. Nigaran, əli bayırda gedərik bu dünyadan.

Arvadı ağlamaq tutdu. Əşrəf xanımın da ürəyi kövrəldi. Kırpiklərinin dibi nəmləndi.

– Yoooxxxaa! Heylə nōş deyirsən, ay xala? Biz el-camaat deyilik bəyəm! Hamı elə bu şəhərdə sizin xətrinizi istəyir. Hamının sizə hörməti var dəryalarcan...

– Allah hamını var eləsin. Amma çörəyimiz təknədə birdi, odu ki, ürəyimiz də nənə yarpağı kimi əsir. O yandan da qız yükü, duz yüküdü. Gərək verəsən gedə, yoxsa dədəsi də deyir ki, od qalar köz olar, qız qalar söz. Qərəz ki, qalmışiq iki can arası. Heç bilmirik, vallah, başımıza hansı qayanın daşını salaq ki, bu qız bizdən sonra bevarisa olmasın, gözümüzə baxa-baxa oda düşməsin.

Bir neçə dəfə get-gəldən sonra bu mövzuda söz salmasa da, dər-dini danışıb, ürəyini yüngüllətmək istəyən ananın eyhamlarından Əşrəf xanım anladı ki, məsələ heç də Yarməhəmməddə deyil. Deyəsən, qız özü səbəbkardı. Yoxsa ata da, ana da Ömür bəyi bəyənirlər və işin baş tutmamağına vaysınırlar.

Bu sevindirici xəbərlə də Əşrəf xanım Ömür bəyin başının üstünü kəsdirdi:

– Bilirsən nə var, qızın ata-anasının qarasıycan deyinmə! Onlar Allahdan istəyirlər ki, bircə balaları sənin kimi bir oğlana qismət olsun, çörəkli evə düşsün. O götürüb qaçırtmaq fikrini əgəm dəyişməmişsən, sərvaxt ol! Hazırlaş. Bir də görərsən yoxsa, yatan öküzün başına duran öküz o söz eləyib.

– Zarafatından qalmırsan, əmiqızı! Sən nə vaxt deyirsən, mən hazır. Amma indi ki, o Yarməhəmməd kişi belə fikirdədi mən barədə, onun evini basıb qızı apara bilmərəm.

– Bəs neynəyək?

– Gərək qız özü çıxsa o evdən. Mən dədəm yaşında kişinin evini basıb, biyabırılıq eləmək istəmirəm.

– Ay tarısız! İndi özünə demədim ki, qız özü səbəbkardı? O öz göylünən sənə gələndi, day elçilərinə niyə yox dedirdir? Hazır minallah, ədəli-dədəli, qaydaynan toy elətdirər dəəə.

– Qoy bir o Altın mənim əlimə keçsin, onun o altın tellərini bir kökə salım ki, hər şey yadından çıxsın. Dədə deyəndə də Ömür desin.

– Bu sonranın işidi, əmioğlu! Sən başda indinin tədbirini tök.

Ömür fikirləşdi, xeyli götür-qoydan sonra əlini nazik bığlarına çəkib gülümsündü. Deyəsən, ağına məqsədinə uyğun fikir gəlmişdi. Dedi:

– Əmiqızı, sən mənim yazdığım bir kağızı aparıb ona verərsən?

– Nōş vermirəm? Lap o yana da keçerəm.

– Amma gərək, bax, deməyəsən ki, bunu sənə Ömür bəy göndərib.

– Bəs nə deyim?

– Eləcə heç nə demə. Ver kağızı – vəssalam!

– Birdən soruşdu. Nə deyim axı?

– Deynən “aç oxu, özün görərsən!” Tezəcə də qoy qayıt, deynən tələsiyəm, uşağım öydə təkdi. Qərəz, ad vermə!

– Baş üstə, can üstə.

– Canın gül üstə, əmiqızı! Qoy bir işim düzəlsin, sənə özüm bilərəm nə alacam.

– Qabaqcadan alsan yaxşıdı, sonraya qalar, Telliynən sözün düz götürməz, day almazsan... Deyərsən bu nə belədi mənim başıma gətdin?

– Əşrəf xanım gülə-gülə cavab qaytardı.

– Qorxma! Əmoğlun elə oğlanlardan deyil. Bilirsən ki, dedi – qurtardı. Lap heç baş tutmasa da... Yarı tutmayıb neynəyəcək? Sənin kimi köməkçisi olanın köməyi Allahdandı. Heç düzəlməsə də, deyirəm ha!..

Lap günü bu gün bazara çıxanda könlün nə istəyir, baş üstə.

– Başın Tellinin sinəsi üstə. – Əşrəf xanım qəhqəhə çəkdi. – Ay əmoğlu, dünyada sənin sağlığını mənə bəsdə. Səni o bircə qardaşımdan ayrı bilərəmsə, heç xoş gün görməyim bu dünyada. Nə danışırdındı? Zarafatdı eləyirəm. O daldeyda durub baxıram, uzaqdan ki gəliрсən, boyuna tamaşa eləyirəm... Deyirəm ilahi, dünyanın nə xoşbəxt adamıyam, qulluğunda nə xeyir əməl tutmuşam ki, Əsəd kimi qardaşım, Ömür kimi əmoğlum var. Qoşa qardaşım var! Qoşa görəndə sizi qoşa qollarımı qanad kimi açıb uçmağım gəlir. Deyirəm:

Gəlin gedək xanlara,

Yalvarağ imamlara.

Su səpək, çadır qıraq,

Qardaş gələn yollara.

– Çox sağ ol, əmiqızı! Bunlar hamısı öz yerində, xələt də öz yerində.

– Nə deyirəm ki! Sən bilən məsləhətdi. Yaz kağızını, aparım verim istəklinə, Allah kamına çatdırırsən səni, əmoğlu, qardaş! Allah kamına çatdırırsən səni. Allı-güllü toyunda oynayım, bəy hamamından çıxanda, boynuna xələt dolayım. El içində mən də qoşa qardaş bacısı kimi süzüm toyunda. Yaz kağızını...

– Yaxşı, qoy Əsədlə də məsləhətləşim, əmiqızı! Nə eləməliyik, hara aparmalıyıq... Sonra, qızı aparası gündə kağızı verərəm sənə, apararsın.

– Can üstə. Sən bizimkini də qoş bu işə. Əlli-ayaqlıdı. Köməyin olar.
– Vəlini deyirsən?
– Day bizimki kim olar, ay əmoğlu? – Əşrəf xanım qəşş elərcəsinə gülüb, nazik əllərini sürməli gözlərinə gözdirdi, gülməkdən sulanmış gözlərini sildi.
– Düz deyirsən. Əsədlə ikimiz yəqin ki, azlıq elərik. Vəliyə mən deyim, ya sən deyirsən?

– Üzündə hələm utanmaqdan bir şey qalıbsa, onun yanında, mən deyim. Yox bir-birimizin “dərd-səri” bir olubsa, onda özün de!

Gəlin yenə də uğundu.

– Yaxşı... İndi ki belə oldu, arxamı yerə vermərəm. Hələm bir az abırımdan qalib sənin ərinin yanında. Bir-iki yaş cəmi məndən böyük olsa da, ağır-səngindi.

– Yaxşı... Mən deyərəm, Ömrür! Ömrüm ömrünə qurban, sən bu, necə deyərlər, o nağıldakı kimi “eşşək-eşşək söhbətindən” danışmağa həvəslisən. Hələ duza gedən vaxtındı, amma mənim evdə çağam var; indicə oyanıb ağlar. Mən qaçdım.

– Bəs qayınanan evdə deyil?

– Ay axılı! Qayınanam cənnətlik arvadı, düzdü, amma qayınanam uşağa süd verəcək? Bəsdə məni çərənlətdin, sağ ol!

– Salamat ol. O gün olsun, o balaca oğlun üçün qaçırdasan qızlardan.

– Ha... ha... ha... inşallah! Onunu birdən... Onunu birdən.

Ömrür bəy də güldü. Qapıdan çıxıb uzaqlaşmaqda olan əmisi qızının ardınca səsləndi:

– Əsədi görəsən, de gəlsin bura, məsləhətləşək...

– Yaxşı... u...

Səs uzaqlaşdıqca Əşrəf xanımın qəhqəhələri də uzaqlaşdı. Evdən sanki coşqun bir aləm, bir tufan uzaqlaşdı. Otağa sükut çökdü. Ömrür bəy taxtın üstündə uzanıb əmisi oğlu Əsəd bəyi gözlədi. Doğrudur, məhəbbət onu Altıntellini götürüb qaçmağa vadar edirdi. Amma qəlbi də yaralanmışdı, izzət-nəfsi daha çox. Düşünürdü: “Görəsən mənə kimə tay qoyub? Qabağıma çöp salan kimdi, görəsən? Bilsən, canını alardım. Amma Altıntelli... Telli... Ölsəm də sən mənim olmalısan. Qoymaram ki, gözüm görə-görə mənim ürəyim tutan bir tikəni özgəsi yeyə. Mən də iraqdan baxam. Yox! Tay-tuşum içində hamı bilir ki, Ömrür bəy Altıntellini istəyib, anası-bibisi o qapıya elçi düşüb. Sonra da bəyənilməyib. Elçisinə “yox” deyilib. Mən bu qeyrəti qəbul etməyəm. Yeyə bilmərəm! Mənə yox deyən olmayıb indiyəcən genə də

olmuyacaq. O gün anam deyir ki: “Qırxyamaqlı dərvişə nəzir aparacağam, Allah bu bəlanı sənəin ürəyindən çıxartsın. Xəcalətimdən arvadlar içinə çıxma bilmirəm. Mənim onlardan nəyim əskikdi ki, qapılarına ağ üzəndə gedəm, qara üzənə qaytaralar?!” Deyirəm ürəyimdə: “Ay ana, Qırxyamaqlı dərviş nəynəsin? Sənəin oğlunun vurğunu gözlərdən gəlib. Altın tellərdən gəlib. Amma bu vurğunun qisasını heç kimdə qoymayacam”. Yazıq arvadı da salmışam o qapıya, bu qapıya. Ən yaxşısı götürüb aparmaqdı, vəssalam!

Ömrür bəy fikirlərini təzəcə sahməna salıb, tamamlayırdı ki, Əşrəf xanımın qardaşı, əmoğlu Əsəd içəri girdi. Əsəd doğrudan da, bir bəndədəki iki qol, iki qanad kimi Ömrür bəyə bənzəyirdi. Əmoğulları qardaş hesab eləyirdi ilk görəni. Amma o da xasiyyətdə bacısı kimi gülüş idi. İçəriyə də zarafatla, gülə-gülə girdi:

– Hə... Nə qəm dəryasına qər q olmusan? “Əlövü mənə çəkərək” deyənə də yoxdu...

Ömrür bəy qalxıb taxtın üstündə əyləşdi. Gülməməyə çalışdı.

– Niyə ki?! Sənəin kimi qardaşı, Əşrəf xanım kimi bacısı olana da “əlvü mənə” deyən olmayanda, bəs kimə olar?

Dostlar – əmoğullar taxtın üstündə yanaşı əyləşib Altıntellini nə zaman, hara, kimin “bət”inə aparmaq haqqında düşünməyə başladılar.

Ana onları yeməyə çağıranda artıq qərarları müəyyən idi. Qızı Qoçana aparacaq, qızı Seyid Sədrəddin ağanın evi bütün bu ətrafdakı “bət”lərdən möhkəmdi. Oradan heç kim, nəyinki Yarməhəmməd, heç Allahın nüüzənbillah bəcisə oğlu da qız çıxarda bilməz. Seyid Sədrəddin ağa öz evinin hörmətini Allahdan sonra birinci bilən, tünd-məzəc bir adam kimi tanınırdı.

Ən yaxşı gün də gələn həftənin əvvəlində Yetim İmanqulunun oğlunun sünnət toyu günüdür. Şirvanlılar¹ onun fəqirliyini nəzərə alıb “hümmət” toyu eləyəcək, yəni toyu bəhanə edib, uşağa pul verəcək, Yetimin külfətinə yardım göstərəcəkdə. Baş qarışıqlıq olacaqdı, it iyəsini tanımayanda, qız aparmağa nə var? Az qala gecə yarıyacan Yarməhəmməd kimi kişilər, Suyunbikə kimi arvadlar yetim

¹ Başqa yerə köçəndə eyni mahalın adamları bir məhəllədə yaşayırdı, beləliklə, Şəkiddə, Bakıda, Aşqabadda, Moşhəddə və başqa yerlərdə şirvanlılar məhəlləsi var idi. Son üç-dörd yüz ildə Şirvan döna-döna başqılara mənuz qalmış, döyüş meydanına çevrilmişdi. Tez-tez baş verən zəlzələlər isə Şamaxımı döna-döna xaraba qoymuşdu. Ona görə də bu yerlərin adamları başqa şəhərlərə, ölkələrə, az qala Şərqiñ hər bir məhəllinə köçüb getməyə məcbur olmuşdular.

İmanqulunun evinə toplaşacaq, çənə söhbəti vuracaq, gecə adam yatışandan sonra ay işığına evlərinə dönəcəkdilər. Kələk baş tutsa, Altıntelli məktuba inanıb çölə çıxsın, onu basmarlayıb atın tərkinə almaq, birbaşa qazi Seyid Sədrəddinin kəndinə – Qoçana aparmaq asan işdi, İrəlincədən bəzi hazırlıqlar görmək üçün Seyid Sədrəddinin yanına getməyi Əşrəf xanımın əri Vəlinin öhdəsinə qoydular. Amma məktubu Əşrəf xanımın aparmağını Əsəd məsləhət görməyib deyir:

– İndi ki, məktub kələkdə, onda Əşrəf aparsa, qız duyuq düşər, inanmaz. Bilər ki, sənin əlin var.

Elə bizə yaxın, amma qohum olmayan oğlan uşaqlarından birinə verib, bərk-bərk tapşırmaq olar ki, Tellinin özünə versin kağızı.

Belə də razılaşırdılar. Ömür bəy qalxıb kağız və qələmdən götürüb, Əsədin qəşərinə qoydu:

– Yaz!

– Nə yazım?

– Yaz ki, hörmətli...

– Bu yad adama yazan kimi çıxdı...

– Bəs necə...

– Əzizim, sevgilim... İstəklim...

Ömür bəy duruxdu. O xəyalında, yalandan da olsa Altıntellini başqasının "əzizi, istəkli" adlandırma bilmirdi. Axı məktub özgənin adından yazılırdı.

– Yaxşı... Nəyi məsləhət bilirsən, onu yaz...

Əsəd də gənc idi, sanki əmoğlusunun üroyindən keçənləri duydu:

– Hə... Yazıram. İstəkli Altıntelli...

– Bu yaxşıdı... Yaz ki, gecə əl-ayaq çəkildəndən sonra qarıya çıx, sənə deməli ikicə sözüm var. Gözləyəcəm.

– Sonra?

– Daha nə sonra?

– Bəs kim yazıb?

– Kim?

– Hə...

– Kim? Kim... Nə bilim. Qoy elə adsız olsun. İnanılmış olar. Axı heç bir ad bilmirəm. Uydurmayacam ki!.. – son sözləri qəzəblə dedi.

Əsəd onun kimə və nəyə açıqlandığını bilmədiyindən təəccüblə baxıb sakitcə dedi:

– Yaxşı, day acığın niyə tutur, Ömür?

Ömür doğrudan da niyə əmoğlusu ilə acıqlı danışdığının səbəbini özü də bilmədiyindən utandı. Əsədi qucaqlayıb öpdü, taxtın üstünə yığıldı:

– Heç özüm də bilmirəm.

Əsəd də məktubu bitirib qatladı. Gəlib onun yanında əyləşdi:

– Sağ-salamat çatsın sahibinə. İşimiz də avand olsun. Kağızı mən özüm göndərsəm məsləhətdi. Sənin işin olmasın. Uşaqlardan birini tapıb göndərəm. Sən də Vəliynən qalan hazırlığı görün. Uzatmayın.

Onlar sonra da bütün incəliklərinə qədər görəcəkləri işləri bir də düşünüb ayrıldılar.

Altıntelli heç bilmədi ki, məktub onun əlinə necə keçdi. Qəsəbənin bütün uşaqlarını az qala qırxlısınca, üzdən tanıyırdı. Amma şögdə məktubu əlinə kim dürtüdü – başa düşmədi. Yanından bir neçə oğlan çox cəld keçirdi. Ona toxunan da oldu. Cəld uzaqlaşdılar. Üzünü də görmədi; çoxluğun içində boyunu da bəlləyə bilmədi. Heç əlinə dürtülənin nə olduğunu bilməyə də macal tapmadı. Ürayi əsə-əsə evə gəldi. Çırağı yandırır baxdı. Əsgiyə düyünlənmiş kağız idi. Açdı. "İstəkli Altıntelli!.. İstəkli!.. Kim olar bu? Görək nə yazır? "Gecə əl-ayaq yığılandan sonra qarıya çıx! Sənə ikicə kəlmə sözüm var". Bəs kimdi bu sözü olan? Odur! Odurmu? Ondən başqa kim ola bilər? O yazır! O bilir ki, ondən ayrı qərarım yoxdu. O bilir ki, ondən özge heç kəsım yoxdu. Hardan bilir? Könlümdə danışdıqlarımı Allahım ona çatdırmayıbmı? Ürayimdə danışmışam onunla... Atam da danışır axı! Bilirəm. Anam dedi: "Gör kişini bala dərđi nə günə qoydu? Bala dərđi nə yaman dərđimiş? Bala dərđi! Bala dərđi! Dağ kimi kişini çöpə döndərüb. Deyir o gün. Birdən elin ağsaqqalları yığıldı gəldi, üz vurdular mənə. Nə deyim onlara?" Deyirəm: "Deynən deyikliyi var... Deynən könlüm özgəsinedi... Deynən nəzirliyi..."

– Kimi deyim? Kim var ki, dövremizdə onlar tanımaya? Uzaq ellərdə qardaşım yox, bacım yox ki, "oğlunu gözləyirəm" deyəm. Kırvəm yox, "balasına göbəkkəsmə eləmişəm" deyəm. Başıma hansı qayanın daşını töküüm? Hansı dağın qarını ələyim?

Mənim də gücüm gözümə çatır. Tökürəm leysan kimi. Ürayi oycanlanır yağır kişinin. "Bəsdi, deyir, məni dindən-dondan eləmə! Allah bilən yaxşıdı. Bircə balamız xoşbəxt olsun təkii".

Sən bu nə iş idi gətirdin qoca vaxtımızda başımıza, bala? Neynə-yək axı? Atana “yox” deyəndən sonra ellərin balasını zoran tutub saxlaya bilmərik ki, burda?

Deməli atam deyib ona, o da “yox” deyib. Bəs indi bu nə kağızı yazıb? Bəlkə, fikri dəyişib? Bəlkə, atama “hə” deməyə utanıb? Bəlkə, mənə ayrı deməli var? Çıxaram, görsəm o deyil qayıdaram, heç sözüne də qulaq vermərəm. Amma öz paltarında çıxma bilmərəm. Gerek dedəmin paltarından geyinəm. Düzdü, başqarışlıqıdı, hamı Yetimgildədi, amma genə qayıdıb eləyən olar. Məni gecə vaxtı xalxın oğluyun doq-qazda görənlər... Sonra kimin ağzını beş ərşin beznən bağlayacaqsan?”

Doğrudan da, camaat Yetim İmanqulugildə yeyib-içməkdəydi. Məşhədə birləşməkdə olan kəndin ağısaqqalları ona əl tutmaq üçün özləri heyvan kəsmiş, Yetimin qapısında qazan asdırmış, sonra da yığılıb gəlib ətdən yemiş, sünnət olunan uşağın əlinə azdan-çoxdan pul da verib dağılısan dağılmış, dağılışmayan gecə yarıyacan hələ İmanqulugildə söhbət vurur, “Şahnamə”xana, “İskəndərnamə”xana qulaq asır, nağıl, rəvayət, lətifə danışib gecəni keçirirdi. Yarməhəmməd də oradaydı. Xörək bişirməkdə arvadlara əl verən, çörəyə köməkləşən qadınlara qoşulan Suyunbikə də oradaydı. İndi-İndi xörəyi paylayıb qurtarmış, əl-ayaqlarını yuyub evin aşağı başında dəstələşib oturmuş arvadların cərgəsindəydi. Ağrıyan belini divara dayayıb öyləmiş, dirsəyini dizinin birinə dayaq vermişdi. Danışanlara qulaq versə də bir canı Altıntellinin yanında idi. Qız uşağı, gözəl-göycək, evdə tək... Allah eləməmiş kimi qorxar-elər... Düzdü, qorxacaq qız deyil. Düzdü, uşaqlarla, qız-gəlinlə çıxdı İmanqulugildən. Amma hər halda ananın canı evdəydi. Ananın ürəyi səksəkədə idi. Qulağı səsdə idi. Elə bil indicə onu çağırır Altıntellidən yana nə isə pis bir söz deyəcəkdilər. Ana ürəyi bunu ona xəbər verirdi. Amma nəydi bu pis xəbər? – deyə bilməzdi. Belə hallarda hadisə baş verdikdən sonra deyirdilər: “Ürəyimə dammışdı”. Bax, indi qızı Altıntelliyə nə isə ola biləcəyi ehtimalı ananın ürəyinə dammışdı. Bu yalnız analara xas olan bir hissdirdi ki, ona irəliləmədən duymaq qabiliyyəti deyilir.

Altıntelli qətiyyətlə inanırdı ki, məktubu ona mütləq dərsiz – tələbə Zeynalabdin yazıb. Ayrı kim ola bilərdi axı? Onun bütün varlığı bu gəncin xəyalı ilə dolu olduğundan, qəlbi belə bir çağırışa hazır idi. İnsan belədir: ürəyinə ən əvvəl məhz özünün arzuladığı, özünün istəklərinə uyğun fikirlər gəlir. Aqlında olmayan, fikrinə də gəlmir.

Anasının kimi bir hiss Altıntellinin də ürəyinə dolmuşdu. Ona elə gəlirdi ki, bu evdən, bu doğma divarlardan, bu əziz, adət etdiyi əşyalardan həmişəlik ayrılır. Əslində “ayrılır” sözü nə dilinə, nə də fikrinə gəlmişdi. Amma hazırlıq gördükcə ölləri əsirdi, ürəyi titrəyirdi, dizləri girdən qalır. Atasıyla anasının yatdığı otağa keçdi. Əlbəttə, yük yığılıydı. Gecə düşməyə başladığından qız, adəti hərəkətlə atası ilə anasının yerini saldı. Mütəkkəlləri, yastıqları, balişları hamarladı. Əli bu balişlara dəydicə sanki axırıncı dəfə ata və anasını sığalayır, tumarlayır, titrəyir, kövrəlirdi. Kövrəlməsini isə indicə yad oğlanla görüşə çıxmalı olduğuna, cürətinə, el şəmatətinə, ağızbüzmələrə, görüb söz düzəldənlərdən qorxmasına yozurdu.

Altıntelli yorğan-döşəyi tələsik də olsa, adəti səliqə-sahmanı ilə salandan sonra atasının çoxdan geymədiyi bir dəst tuman-köynəyini götürdü. Lifəli bağı tuman qadın çaxçuru kimi gen bol idi. Geydi, qotazlı baqları dartıb belinə möhkəm bağladı. Bu əlvan qotazları atasının tumanı üçün keçənlərdə o özü düzmüşdü – düzəltmişdi. Sonra da gecə ayazında, onsuz da titrədiyindən, titrəməsi azalsın, üşüməsin deyə köynək üstündən arxalığı əyninə taxdı. Amma arxalığı əyninə o qədər gen gəldi ki, belinə kəlağayısından qurşaq sarımalı oldu. Sonra da qırx kakil – altın tellərini yığıb başının ətrafında hörmələyib düyümlədi və atasının köhnə borkünü başına basdı. Doğma anası da bu licimdə onu görseydi, yəqin ki, tanımazdı. Heç kəs bu cilddə kənd adamı tanımadığından kimliyin görəndə olsa, tanımayacaqdı. Vaxt keçirdi. O, gəncə nə deyəcəyini düşünmək istədi. Bacarmadı. Çünki qarşıdakı söhbətin mövzunu bilmirdi. Ondən nə soruşacaqdılar ki, nə də cavab versin – bilmirdi. Ona nə təklif edəcəkdilər ki, qəbul eləyib-eləmədiyini söyləsin. Nə düşünüb, nə danışacağını müəyyənləşdirə bilmədən həyəte çıxdı. Çöldə səs-səmir yox idi. Haradasa bu yaxınlarda bir at kişnədi, bir başqası da ona cavab verdi. Sonra at ayağının tappılısı eşidildi, sonra uzaqlaşdı. Haradasa dolğun aya hürən itin ulartısı eşidildi. Bu da susdu. Evin ətrafına sükut çökdü. Ay buluda girdi. Qız bir az gözlədi. Qoy ay buluddan çıxsın, sonra o da qapıdan çıxar. Qaranlıqdan qorxmasa da, indi üşənirdi. Ay çıxar, onunla birlikdə Altıntelli də şövgəylə, daldala çıxar qapıdan. Əlini darvazanın çəkicindən çəkməz. Eləcə qapının kölgəsində dayanar. Gören olsa? Ürəyinin tappılısını qulağıyla eşidirdi. Elə bil ürək deyil, çəkcik idi, küt bir şeyə tappılıyla vururdu.

Ata-anasının da vaxtsiz gəlib onların görüşünə vaqif olmasının qorxusu qızı tələsdirirdi. Darvazanı açdı, üsulluca başını bayıra uzatdı. Sağa

baxdı, kimsəni görmədi, qapını çevirib arxasına baxmaq istəyəndə, nə olduğunu düşünməyə macal tapmamış qamarlandığını, harasa dartıldığını gördü. Bağırmaq, köməyə çağırmaq istədi; amma onu qamarlayanlardan birinin əli elə bu andaca ağzını möhkəm qapadı. Baş kiminsə qoltuğunun altına soxuldu. Gözləri qapandı, nəfəsi tıxanmağa başladı. Çapaladı-çapaladı, qurtara bilmədi... Birdən dörd əlin onu at üstünə qaldırdığını duydu. Onu kiminsə bədəninə sarıldılar. Və at götürüldü. Ağlayırdı... Səssizcə ağlayırdı. Əvvəlcə ona elə gəldi ki, bu elə dərvişin özüdür. Pis adammış, nadürüst imiş, onu rüsvay eləməyə aparır... Lakin xıslıtlı pıçıldılardan bircə şey ayırd edə bildi. Pıçıl-daşanlardan birinin dilindən Ömür sözünü eşitcək hər şeyi anladı. Bildi ki, onu aparan Ömür bəydir. Səs də, deyəsən, Əsədin idi. Başına nə gələcəkdi, hara aparıldılar? Zorla aparılan ömründə bir o olmayıb. Amma ölsə də ondan Ömür bəyə arvad olmayacaq: “Öldürəcəyəm özümü. Yəni öz-özümə də gücüm çatmayacaq? Çaya tullanacam, asacam, yandıracam özümü. Amma o namərdə, o nadürüstə arvad olmayacam. O məni özünə arvad eləyə bilməyəcək! Hələm məni yaxşı tanımır. Aparmağa nə var ki, apara bilər. Bir qızı bir neçə qoluzorlu kişi yerindən qalxıb apara bilər. Ömür bəyin gücü Altıntellinin canına çatar, ürəyinə yox!”

Qız uşaqlıqdan tanıdığı Ömür bəy tərəfindən aparıldığını anlayanda, özü haqqında ölüm hökmü verəndən sonra daha sakitləşdi. Əgər anlamadığı səbəblərdən onu dərvişin oğurladığını düşünseydi, dərdi birə-on artardı. Axı nəyə aparsın? Atam ki, məni ona özü verirdi. Özüm öz dilimlə ona ürəyimi açıb bildirdim, – düşünərdi, – məni neyçün zorla aparsın? Yəqin rüsvay edib, çöllərə atıb gedəcək yoldaşlarıyan. Amma onu dərvişin – Zeynalabdinin deyil, Ömür bəyin apardığını anlayan kimi, xilas ola bilməsə, özü haqqında ölüm qərarı verdi və sakitləşdi.

Bir müddət beləcə çapıb getdilər. Gecənin havası sərin olsa da, duymurdu. Yaxşı geyinmişdi. Amma ağzını tələsikdə çox nahamar bağlamışdılar. Nəfəsi darıxırdı... Başını nifrət etdiyi və bağlandığı bu bədənə söykəyib itələndi və sarğını boşaltmaq istədi. Bacarmadı, hid-dətlə inildədi. Atlı atın başını çəkib saxladı:

– Ə, Əsəd, bu batmışın ağzını aç day. Kənddən uzaqlaşmışıq. Hayı hara çatacaq? Qoy nə qədər istəyir bağırısın! Eşidən olmayacaq. Sonra boğular, boğulmamış.

Gülüş səsləri gəldi. Onlara bir atlı yanaşdı. Ağzına bağlanmış yaylığı açdı:

– Acığın tutmasın, ay qız! Gör səni bir necə oğlana aparırıq. Özün zərərliq versəydi, incitməzdik səni axı...

Nəfəsi açıldı. Qolları hələ də Ömrün belinə sarıqlıydı.

– Ömür, qollarını da açım?

– Hələ yox! Çırpınıb-elər, atar özünü yəhərdən... Sonra çölün düzündə, gecənin qaranlığında qaşdı-tutdu oynayaq görək. Əvvəlinci mənzilə çataq, orda açarıq. Özümüz də dincəllik.

Qız heç danışmırdı; cıncırını da çıxarmırdı. Qəzəbinə içərisinə salmışdı. Onun sükutu, dillənməməsi oğlanları şübhəyə saldı. Qızın özü haqqında hökmündən, qərarından xəbərsizdilər. Bir neçə qədəm sakitcə at sürəndən sonra bu dəfə Əsəd əmoğlusunu səslədi:

– Ə, Ömür, bunun heç səsi-zadı çıxır... Ölüb elər a... Cəncəlinə düşərik...

Ömür güldü:

– Yox əəə... Ölmək nədi? Bir az əvvəl nəfəsi tıncıxmışdı. Kürəyimin ortasına bir kəllə vurdu, sən ölmə, indi də ağrıyır.

Güldülər... Gecənin qaranlığında xeyli getdilər. Günərlidən Daşaltı arxasında seçdikləri mağaraya gəldilər. Bu gün burada qalmalı idilər. Qoçana – qazinin yanına sabah axşamüstü gedəcəkdilər. Odur ki, irəlicədən seçdikləri mağaraya su və yemək ehtiyatı, üstündə əyləşib dincəlmək üçün palaz, döşəkçə qoymuşdular.

Onlar mağaraya çatanda Altıntellinin əcaib geyimini görüb qaş edə-nəcən güldülər; xüsusilə Əsəd:

– Bu nədaaz? Bu nə geyimdi? Palçılığa gedirdin? Çobançılığa gedirdin? Hara yaraqlanmışdın aaz?

Ömür də ona qoşuldu:

– Qoşulub qaçmağa çıxmışdı. Amma gəlin atlandı, qisməti hansı qapıya düşməkdə, onu Allah bilir. Allah da bizi məsləhət görüb.

– Ayy səni qız! Əəə, mən ölüm bir bunun tumanına bax, arxalığına bax, qırşağına baaaxxx! Nə Əşrəf xanımın yeridiii! Gülməkdən ürəyi gedərdi... Aaaz, Yarməhəmməd əmimi soymusan ki.

Ömür də güldü: Amma ürəyinin bir yerində qısqançlıq arı kimi onu sancırdı: “Doğrudan da kimin üçün yaraqlanmışıq? Kimə qoşulub gedəcəkmiz, görəsən?”

Əsəd qızın yaxasını əldən buraxmırdı:

– Sən canın Telli, bu nə yaraq-əsbabdı? Kimindi? Dədənindi? Yarməhəmməd əminin köhnə-küləsini hardan eşələyib çıxartmışan, ay qız!

Altıntelli cavab vermir, acıqlı-acıqlı baxır, onun qəzəbilə oynayan Əsəd isə əl çəkmirdi:

– Laz, dədənin özündən bürovuz almısan yoxsa? Yanı dədəni bilirdi qaçmağımı?

Ömür bəy gülə-gülə əmioğlusunu susdurmağa çalışdı:

– Əə, Əsəd, mən ölüm, qayınatama sataşma. Qadasını alım qayınatamın, yaxşı dedikcən yaxşı kişidi. Məni də çox istəyir. Bilirəm.

Altıntellini elə bil ilan çaldı: “Yoxsa atam da bunlardan əlbirdi? Nə bilmək olar? Bir balasıyam, bəlkəm, eldən-obadan köçməyimi, elin içindən uzaqlaşmağımı istəməyib, bunlara könül verib?! Bilirəm, düz deyir bu nədürüst. Meyli bunnara idi, amma belə iş tutmaz dədəm. İnanmıram! Məni çox istəyir. Görmədin dərişən necə danışdı? Heç ata eləməz o işi ki, o elədi. Amma çifayda? Neynəyəsen?! Mənim də talahıma bu yazılıbmış”, – düşündü. Hər halda qızın qəlbinə atası haqqında bir şübhə girdi. “Bəlkə də, bəlkə də atam bunlara könül verib? Mənə görə, anamın göz yaşlarına görə. Anamın mənsiz ölməyindən, dərdimnən çərləməyindən, vərəmləməyindən qorxub bəlkə...”

Cavanlar qızın qəlbindəki tufanlardan bixəbərdilər, güldürdülər.

Altıntelli dözmədi; qəzəblə qışqırdı:

– Heç gülməyin. Məndən Ömür, sənə heçcə nə olmayacaq.

– Gic-gic danışma, aaz! Necə yanı olmayacaq? Adın çıxdı, canın da çıxacaq. Yeznəm Vəli, qazıynan danışib, bu axşam səni aparacam qazının qulluğuna. Kəbinini kəsəcək mənə, qurtarıb gedəcək.

– Qalmayacam!!!

– Qalacaqsan, gözün də çıxacaq. Bir neçə gün Ömür bəylə çöllərdə, mağaralarda qalan qızı başqa oğlan demirəm ha... heç Yarməhəmməd əminin özü də qəbul eləməz. Səni it dəymiş tikə kimi elə murdarlamamışam ki, bir də adını çəkən olsun. Mənimləsən, qurtarıb gedib.

– Yanı bu yer üzündə bir qeyrətli kişi, yanı bu göy üzündə qadir Allah yoxdu?!

Qız bu sözləri elə bir qəzəb, qeyz, fəryad, aman dolu səslə hayqırırdı ki, sonralar Əsəd, Ömür bəyə deyirdi ki: “Elə bil damarlarımda qanımda dondu. Az qaldım, qəməni çıxarıb, onu sənənin əlindən alıb buraxam. Alından öpəm. Get bacım! Heç kəsin sənənin işi ola bilməz. Dünya qeyrətli kişidən, göylər qadir Allahdan xali deyil, demək istədim”.

Oğlanlar bu qışqırtıdan sonra xeyli müddət susdular; tutqun-tutqun çay-çörək tədarüki görməyə başladılar. Ocaq qalamaq üçün hazırla-

dıqları odunları ortaya töküüb tonqal çaldılar. Xurcundan pendir-çörək, soyutma beçə çıxartdılar, süfrəni hazırladılar.

Bütün bu müddət ərzində qaya dibində dizlərini qucaqlayıb oturmuş Altıntelli cıncırını da çıxarmadı. Elə bil bütün qəzəbi o bir cümlədə söylənib qurtarmışdı. Arabir çiyinləri titrəsə də, ağladığı eşidilmirdi. Hiçqırmırdı. Başını qucaqladığı dizlərinə söykəmişdi, üzü görünmürdü. Çay-çörək süfrəsi hazır olanda Ömür bəy qıza yanaşmağa cürət etmədi; başı ilə Əsədə işarə etdi. Əsəd üsulluca qıza yanaşdı. Əlini xəstə çiyinə qoyarcasına Altıntellinin çiyinə qoydu. Qız diksindi. “Ondan nə istəyirdilər?” Oğlan ehməl səslə dedi:

– Gedək, bacım, gəl gedək bir tikə çörək ye!

Qız qurumuş, amma qıpcırmızı qızarmış gözlərlə Ömərə tərəf, sonra da Əsədə sarı baxdı. Yerindən qalxmadı. Tək bircə kəlmə “yemirəm” deyib yenidən dizlərini qucaqladı, alınını da dizlərinə söykəyib, əvvəlki vəziyyəti aldı. Ömür bəy qəzəblə səsləndi:

– Əə, Əsəd, cəhənnəmə yesin. Bir azdan acliq əsər elər. Yeyər. Bəri gəl.

Cavanlar təmiz, sərin dağ havasında iştahla açılmış süfrəyə əyləşdilər.

AYRILIQ

Dostlar axşam ibadətindən sonra otağa çəkilib söhbət edirdilər. Zeynalabdinin Məşhəddən getmək məsələsi müzakirə olunurdu. Ziya deyirdi:

– Axı sənə nə oldu, qardaş, yoxsa bizim birimizdən inciyib eləmişən?

Qədir də sözə qarışdı:

– Düz deyir dəəə... Axı deyirdin ki, burada qışı başa vurub, Herata yazda gedəcəksən? Yay hara, bura hara? İndidən yəhərlənmişən ki, gedirəm.

Nurillah deyirdi:

– Düzünü de, əl çəkək yaxandan. Yoxsa elə biləcəyik ki, bizə görə gedirsən. Bizə görəsə, indi qış düşür, zəvvarların ayağı çəkilir, yavaş-yavaş mənzil tutmaq asanlaşır, istəsən sənə ayrı mənzil, lap mədrəsəyə, ziyarətəgaha yaxın yerdə hücrədən-zaddan tutarıq.

– Bəlkə, bu kasıbfəndi kənd-kəsək yerini xoşlamırsan?

Zeynalabdinin öyrəşdiyi, qardaş kimi sevməyə başladığı, bu bir neçə ayda onun üçün ən öziz adamlara çevrilmiş dostlarını əsla incitmək istəmirdi. Amma getməliydi. Ürəyindəkilər öz sirri olsaydı, deyərdi də bəlkə. Amma deyildi...

– Siz nə danışırsınız, qardaşlar? Mən sizdən heç vaxt incimərəm. Özünüz bilirsiniz ki, bu inciklik üçün səbəb də yoxdur. Sizin kimi dostları heç yerdə tapa bilmərəm. Amma mən getməliyəm...

Ziyaüddin:

– Tutub bir sözün ucundan “getməliyəm” vəssalam! Axı niyə?

Bu vaxta qədər dınməyən Qiyasəddin gənc dostlarının nəzərlərini cəlb etməmək üçün aralıda durub qulaq asır və susurdu. Birdən Ziya məhz ona cumdu, hücumla mübahisəyə çəkdi:

– Dillənsənə! Hamımızdan böyük qardaşsan, sən də de. Niyə gedir?

– Bəlkə, əsaslı səbəbi var, üzrü var...

– Desin, bilək də...

– Bəlkə, heç deməli deyil? Bəlkə, bu onun sirri deyil.

– Ohooo!.. Sırə bax!..

– Qardaşığa bax!

Hamı birdən susdu. Zeynalabdin minnətdarlıq dolu, yalvarıcı baxışlarını Qiyasəddinə zilləmişdi.

Hərə özünü bir şeylə məşğul kimi göstərdi. Amma hamı bikiş oturmuşdu. Biri kitab vərəqləyir, bir başqası dəftər qaralayır.

Qiyasəddin düşüncəyə düşdü: “Deyə bilmir... Deyə bilmir... Başqasının qızını gülünc, adını bədnam eləmək istəmir. Bəzi yüngül cavanlar kimi bununla qürurlanırmı da... Gücü özüne çatır. Qəbul eləyə bilmədiyi şey ən ləziz nemət də olsa, qaçır ondan. Tutduğunu on ayırdır. Neçə vaxtdır, fikir verirəm; hər şeyə yetiklik edir. Ağgözlüklə oxuyur. Bütün diqqətlə dinləyir. Görüb öyrəndiyi maraqlı nə varsa, yazır. Deməli, yaradan onu sakit bir ailə başçısı həyatı üçün yaratmayıb. O haqlıdır. Getməlidir. Qalsa, o ailə üçün də rüsvayçılıq olar. Getməlidir. Açıq deyə bilmədiyindən cavan dostlarını ondan əbəz inciyirlər”. Bu fikirlərlə də Qiyasəddin ümumi, küskün sükut içində sözə başladı:

– Dostlar, – dedi, – Zeynalabdinin neyçün getmək istədiyinin səbəbi mənə də ayan deyil. Mənə də deməyib. Bunu ona görə deyirəm ki, ondan inciməyəsiz. Sizdən gizli sözünü mənə deməyini zənn etməyəsiz. Bizim heç birimizdən gülcən inciməyinə mən əminəm. İstəyirəm ki, siz də əmin olasız. Amma o getməlidir. Getməyinin səbəbini

bizə demirsə, deməli, bunun da bir mübüm səbəbi vardır. İncimədən, gələn öziz dostumuza uğurlu yol arzulayaq. Qoy onun səfəri xətersiz olsun. Qabaqdan qılınc kimi qış düşəcək. Buradan birbaşa Heratadır yolu. Əynimizdə onun əyninə gələn qalın nə varsa, qoyun ortaya. İnciməyin yeri deyil. Gələn yaz biz də Herata səfər edəcəyik. İnşallah, bir səbəb çıxmasa, dostumuzu Heratda görüb bağırmıza basarıq. Sözsüz-sovsuz...

Zeynalabdinin gözləri yaşla doldu. Qalxdı, uzaq-uzaq ellərdə sorğunu belə bilmədiyi qardaşı Məhəmmədəlini qucaqlaymış kimi Qiyasəddini bağına basdı.

Ən əvvəl Ziya yerindən tərpendi. Vərəqlədiyi kitabı yerə qoyub camaxatana yaxınlaşdı. Solmuş, bir neçə yerindən yamanmış, amma qızılı rəngini itirməmiş Xorasan kürkünü çıxardıb Zeynalabdinin ayaqları altına atdı:

– Qiyas girdi qanının arasına, yoxsa sənnən qiyamətəcən danışma-yacaqdım.

...Gecəni söhbətdə keçirdilər. Ay aydınlıq idi. Çıraq-zad yandırılmamışdılar. Pəncərədən düşən gipgirdə ayın işığında əyləşmişdilər. Dərdləşir, vəsiyyətləşir, düşsə bir-birinə karvançılardan məktub göndərmək və gələn ilin baharında Heratda görüşmək xəyalları ilə sübh azanımacan yatmadılar. Sübh azanını eşidən kimi tələsik hazırlaşdı, karvansaraya yollandılar. Hələ dünən Zeynalabdin karvanın başçısı sarbanla, Herata gedən axırıncı karvanın bəzircanbaşısı ilə də danışmışdı.

Sarban onu başqarışıqlıqda deyəsən, heç tanımadı da. Yükləri çatılmış dəvələr nərlitlə yerlərdən qaldırılırdı. Sarban nərin ovsarını qoluna keçirib “La ilahə illallah, Məhəmmədən rəsulallah, Əliyyəv vəliyullah” deyib karvansara hündəvərindən yola tərəf dikəldi. Ovsarları bir-birinin cahazına bənd edilmiş dəvələr sapa düzülmüş iri kəhrəba, “yağ-bal” muncuqları kimi sıralandılar. Atlı, qatırlı tacirlər, ziyarətdən qayıdan təkbir zəvvarlar karvanın hər iki tərəfiylə miniyini sürməyə başladı.

Zeynalabdin lap axıra qalmışdı. O dostlarından, dostları da ondan qopunub ayrılı, görüşüb qurtara, son görüşdən doyub usana bilmirdilər.

– Səfərin xətersiz olsun, qardaş!

Biz də “səfərin xətersiz olsun” deyək, dostlar! Məgər belə səfər birinciydi, sonuncuydu? Qarşıda hələ illər vardı...

YENƏ ÖMÜR BƏY

Məşədkənarı kəndə səs düşdü: “Dərviş Yarməhəmmədin qızını götürüb qaçıb”. Hamı bir-birinə dəydi. Suyunbikəyə ürək-dirək verən kim, Yarməhəmmədə təskinlik verən kim, atlanıb qaçqınların dalınca getmək, qızı geri qaytarmağı tələb eləyən kim idi...

– Azıblar!..
– Baba, day dərvişə də inanmaq olmur... Azıblar!..
– A kişilər, dərvişdə nə günah?! Qızın öz könlü olmasa, Yarməhəmmədin evinə basqın eləməyiblər ki?! Eləyiblər balam? Eləməyiblər axı!..

– Elədi... Basqın-zad olmayıb... Elə səssizcə...
– Deməli, öz köylüyünə olub...
– Deyirəm axı... İmək göz eləməsə...
– Tiss...
– Adə nə tiss? Mən onun yerinə olsam, elə qızı ölmüş billəm. Heç qiyamətəcn adını da çəkmərəm. Çölün gəzəntə dərvişinə qoşulub gedən qız mənim nəyimə gərəkdi? Elə billəm öldül!..

– Yarməhəmməd də səndən əskik kişi deyil...
– Hər halda mənim qızım qoşulub qaçmağa cürət eləməzdi.
– Sənin qızın var ki, qoşulub qaça da?
– Heç oğlun da yoxdu. Nahaq yerə, kişinin onsuz da qanının qara vaxtında yarasına duz tökmə...
– Ona Allah eləyəni eləyib...
– A kişilər, burda Allahlıq nə iş var? Onu qızı eləyib, üzüqara!
– Dünya dünyaya dəyə, mən o qıza üzüqara dəyə bilmərəm. Güldən təmiz qız idi.

– Başına dəysin...
– Baş vardı ki? Ağılı oğurlayıblar. Yeyiblər başını.
– Yəqin o dərviş allahdöymüş ifritə qaridan, əcuzədənəzaddan tapıb, qızı yoldan çıxarıbdılar... Yoxsa o yolun qulu qız deyildi...
– Dərviş də nissə¹ çıxıb, balam!
– Hə... Hacı Tahirgilə dəydim, o qalan dərviş tülləblər deyir ki, “haşa məkəlla, qız nədi, o nədi. Bu səhər üzü özümlü onu tək-tənha karvana qoşub Herata yola salmışıq”. Qız harda, o harda?
– Yalan deyirlər zındıqlar.

¹ Yoxa çıxıb

– Bəlkə də, elə onlara da elə deyib iz itirməkçin. Özü də qızı karvanda qarıya-qocaya qoşub. Üz ürbəndli – kim kimədi?

Bu sözlərin bəzisi arabir qulağına dəyən bədbəxt ana, bildirdi ki, heç dərvişdə də, əcuzə qarida-zadda da iş yoxdur, ifritəlik deyil. Qız öz ürəyinin hökmüylə gedib...

İşin əslindən bixəbər, Altıntelliyə uzaqdan-uzağa heyrət qarışıq fərəhlə tamaşa eləyən dəliqanlılardan bəzisi atlanıb, dərvişin gedə biləcəyi yola tərəf çapdı. Bəzisi karvan yoluna düşdü. Bəzisi də deyindi:

– Yarməhəmməd əmi özü dillənmiş ey... Dillənsin, versin fitvasını, gedim cırım o dərvişin qarnını, qaytarım qızı...
– Əşi, Yarməhəmməd o namısa adam bilirsən? Bəyəm o bir gecə-gündüz yad oğlanla çöldə qalan qızı qəbul eləyər?

– Namusu itə atıblar, it də toxunmayıb. Haram olsun bu dərvişlərə elin çərəyi. Gəlirlər, Allah qonağı, Allah adamı bilib evə buraxırsan, bu da axırı... Bu da çox sağ olu...

– Hələ çox şey gələcək başımıza.
– Balam, biz kətçi babayıq, kirayənişin neynirdik?
– Zəmanə dəyişib... Qardaşın qardaşa ehtibarı qalmayıb. İlla da ki, yad, buğuburma cavan dərviş ola, cavan da qız...

– Ay balam, nə düşmüşsüz üstünə, kirayənişini Yarməhəmməd bədbəxt saxlamayıb ki! Qonşuya qadağa verəcəkdə yanı?

– Qonşuda da insaf ola gərək...
– Yazıq Hacı Tahir nə bileydi, bunlar nə yuvanın quşudu?

Ömür bəyin güləş, cılığın, dilli-dilavər əmiqzısı başında içi paltar dolu tabaq çaydan gəlirdi. Yarməhəmmədgilin qapısına çatanda, adamların çoxluğunu görəndə intiqam vaxtının yetişdiyini duydu. Onun gül kimi əmoğlusuna könlü verməyən qızı, qızına əməlli tərbiyə verməyən anası Suyunbikəni rüsvay eləmək vaxtı çatmışdı. Əşrəf xanının dili işə düşdü:

– Hə!.. Belə olar da!.. Qızını döyməyən, dizini döyər. Elin gözəl-gözəl, qeyrətli cavanlarını, çörəkli külfətlərini bəyənmədilər, çölün qapılargəzən, dilənçi dərvişinə verdilər... Bu onun anasının işidi, anasının! Ha... ha... ha...

Köynəyi var qırmızı,
Ətəyinə tökdüm duzu.
Kül başuva, ay anası
Dərviş apardı qızı...

Qəhqəhə qopdu. Yarməhəmmədin ailəsinə ürəyi yanarı da gülmək tutdu. Acımayan da güldü, acıyan da.

Mədrəsə tərəfə gedən bir oğlan qayıdıb gəldi. Camaatın nə üçün gülməyini bilmirdi. Təəccüblə adamların üzünə baxa-baxa dedi:

– Ağa deyir, o dərviş oğlan üç gündü burdan çıxıb gedib. Bu gecə yox ey... Heç dünən də mədrəsəyə gəlməyibmiş.

Maraqlananlardan bir neçəsi gülməyini kəsib oğlana yaxınlaşdı. Onun dediyinə yenidən qulaq asdılar. Yenidən atmacalar başladı:

– İz itirməkün eləyib. Bəs yoldaşları bayaq deyirdi, bu gün-sabah üzü karvanla yola salmışıq? Sən də üç gün deyirsən?

– Kor gözlərdən yaylıq asıb ki, guya onun xəbəri yoxdu...

– Deyir ki, mədrəsəyə, dərsə üç gündü gəlmir.

– Qəsdən eləyib... İz itirməkçindi...

– Bəlkəm elə bu aralardadı, gizləniyələr, ara sarxaşanacan...

– Bundan sonra mən olan evimə, həndəvərimə, lap elə qonşuma da dərviş buraxam ha... Dədəmə lənət...

– A balam, dərviş neynəsin axı?... Adam qızına bir qoruq-qadağa qoyar axı... Elə yerdən bir qarış qalxmamış günü evin damında keçirdi. bostanda, bağda keçirdi. Görürdün elə əlini tovlayıb oxuyur:

Ay qara oğlan,
Çıx damda tovlan.
Qoy qızlar görsün,
Dərdindən ölsün.

Bax... aaaxxxaaa!.. Onda ağlamaq lazım idi qızın gələn gününə. Keyfinə dəymirdiz, birçə dənəydi... Bu da axırı...

– Hə, balam, düz sözə nə deyəsən?

– Allah amanınızı üzsün. Qəzavü-qədərdi bu... Yoxsa o qıza hər ana canın qurban elərdi. Onun kimi əl tutan, könül oxşayan, dada çatan, ürək açan birçə də özüyüdü. Salamlı-kalamlı, dilli-tavazalı. Onda hamınız deyirdiz: “Allah verəndə də beləsinə versin adama. Birdi... iii – pirdi”. İndi nooldu? İşin vecini bilməmiş nə düşmüşsüz qarğa-quzğun kimi bu bədbaxtların üstünə? Qarğa kimi göz deşirsiz! Açıq yaraya duz spirsiz. Allah adamın başına daş salar... Dağlıışın evinizəl..

Əhli qarıydı danışan. Burda dayananların çoxunu öz əliylə tutmuşdu. Dünyada neçə il ömür elədiyi heç kəsin yanında deyildi. Kimdən soruşsan bir cavab eşidərdin:

– Yaşı? Əhli qarının? Bir Allah bilir. Gözümü açıb onu belə görmüşəm. Nənəmizdi, nənəmiz...

Altıntellinin də, onun atasının da, anasının da nənəsiydi Əhli qarı. Məşhəddə onun sözünün qabağına söz deyən, çöpünün qabağına çöp atan olmamışdı.

İndi də elə oldu. Adamların çoxu üzüsulu qapıdan aralandılar.

– Sən də çıx get, apar paltarını sər. Uşaqların cikkə çəkib ağlayır indi evdə. Yeri, yeri... Xalqın qızı sənin qardaşını – aminoglundu bəyəniyə getməyib, özəsinə ürək verib deyən, ata-anasını öldürməyəcəksiz...

Əsrəf xanım Əhli qarını yaxşı tanıyırdı. Onunla dilləşmək hünəri deyildi. Bununla belə, tabağı başına qaldırıb dikəldi, dodaqaltı deyində deyənə Yarməhəmmədin qapısından uzaqlaşdı:

– Cərə getmədi, cəhənnəmə getmədi. Ağ dolağım sağ olsun, tapılmayan qız olsun! Əmoğluma nə gəlib ki! Ata-anasının da cəzasıdı – çəksin! Qızımı döyməyən dizini döyər. Düz deyiblər... Qadam onlara da, onların qızlarına da...

Əhli qarı, Məşhəddəki bütün evlər öz eviymiş kimi hamısına bələd idi. Hikkəylə Yarməhəmmədin qapısından içəri girib, yır-yığışa başladı. Ocağı qaladı, qara aftafanı dəmir millər üstünə mindirdi. Ev yiyələrindən heç birinin üzünə baxmadan deyiniirdi:

– Ağlını başınıza yığın. Bu nə qəm dəryasına batmaqdı? Azarramayıb-eləməyib. Nə var Allaha şükür? Tanı onsuz da qızın çörəyini itgin, didərgin eləyib. Bəlkə elə təlahi budu? Allahı yazıb alına, gözəl Allahı? Allahın da vecinə gedəcəksiz? Durun əl-üz yuyun. Çaydan-çörəkdən yeyin. Adam heç əziz öləninin dalıyan ac qalıb özünü öldürmür. Onda ki, qoşulub qaçan qız ola! O gözəl Allahı ki mən tanıyıram, Altıntelli kimi qızı bədbəxt eləməz, inşallah! Bir də görərsiz heç bir il keçməmiş budu, gəldi mənəm yanıma: “Nənə, apar bizi dədəmənən-nənəmənən barışdır”. Qucağı körpəli, yanı qayınana-qayınatalı, arxası qayınılı-balduzlu? Mən özüm də o dərviş oğlanı çox görmüşəm mədrəsəyə gedəndə. Heç pis oğlan deyil. Əhli adamın bala-sına oxşayır.

Ey yiyələri qarının cavabını vermədən üzlərinə su atdılar. Qayınatdığı çaydan, süfrəyə gətirdiyi çörəkdən yeyib-ıçdılar. Ata çubuğunu doldurub, dinməz-söyləməz çəkməyə başladı. Ana da ürəyində qarının hər sözün: “Amin! Allah ağzından eşitsin! A imam-Quran sahibi, Allah o dünyanı versin, axirətini kamil eləsin!” – dedi.

Axşama doğru at minib dərviş dalınca gedənlər qayıtdılar. Dörd yol ayrıcında dörd çaparxana, karvansara, düşərgə, ovdan-mənzil, yol yol-çusu, karvan... nə vardısıa, hamısından soraq tutmuşdular. Bu bir gecə-gündüzdə dərvişlə gedən qız xeyləyinə rast gələn olmamışdı. Heç yerdə dərvişlə qız irizinə düşə bilməmiş, əliboş qayıtmışdılar. Hamı bu fikrə gəldi:

– Yəqin, dərviş gün irəlidən bu ətrafda kiməsə pənah gətirib. Sonra da qızı aparıb qoyub ora. Özü də gizlənilib. Kəbini kəsiləndən sonra üzə çıxacaq. Götürüb aparacaq məmləkətinə, ya da gəlib Yarməhəmmədin əl-ayağına düşəcək, barış-görüş olacaq. Qurtarıb gedəcək. Bəzi oğulsuz Yarməhəmmədlə Suyunbikəyə yazdığı gələnələr üreklərində hətta sevinirdilər də.

– Olsun, olsun! Təki elə olsun. Yazıq kişinin yanında qalar, dərvişlikdən əl götürər, kişiyyə oğul olar. Az olub dünyada belə işlər bəyəm?

Amma işin içini bilən, əsil həqiqətdən xəbərdar olan Yarməhəmmədlə Suyunbikə bilirdi ki, belə deyil. Qızı heç də dərviş aparmayıb. Əgər onun belə fikri olsaydı, hazır elə Yarməhəmməd özü onunla danışıanda bədbəxt ataya “hə” deyərdi. Day bu biabırçılıq nədən ötürəydi? Yox, burada nə isə başqa bir iş vardı. Onu bilən yox idi...

QAZI

Qazıya pənahəndə gəldiyini xəbər verdilər. Qəzavət otağının yuxarısında döşək üstündə əyləşib, püştüyə söykənmişdi. Qəlyan çəkirdi. Qəlyanın xırdaca qəmişini saralmış biğ və saqqal örtmüş ağzından çıxardı, həmişəki işarəsini verdi. Nökər anladı: qızı əndərına – arvad-uşaq olan otağa, oğlanı isə onun yanına gətirmək lazımdı. Nökər çıxdı. İçəridə bir neçə adam var idi, qarşısındakı ramazan – orucluq ayının vacib məsələlərini məsləhətləşməyə gəlmişdilər. Qoçan qəşəbəsinin tanınmış adamları idi. Divar boyu palaz üstündə döşəkçəsiz-filansız diz üstə əyləşmişdilər. Kimisi qəlyan, kimisi demi-çubuq çəkirdi. Axşamın əlaqaranlığını azacıq qovan zəif bir lampa otağı güclə işıqlandırır. Bir az da qəlyan və demilərdən çıxan tüstü otağın şövkəsini artırmışdı. Divarda qazının başı üstündə bir əlvən şəkil var idi. Şəkil üç insan təsvir edirdi. Ortada əyləşən dolğun bədəninin paltarı mixəyi, yanlarda əyləşənlərin biri al qırmızı, digəri yaşıl libasdaydı. Hər üçünün də sıfəti ağ “cuna ilə örtülü” çəkildiyindən üzləri bilinmirdi. Amma dini

rəvayətlərə əsasən bunlardan ortada əyləşən, şialərin birinci imamı Əli, zəhərlə öldürüləcəyindən yaşıl geyimli ikinci imam Həsən, xəncərlə öldürüləcəyindən qırmızı geyimli üçüncü imam Hüseyn idi. Guya əzəl çağında ruhlar, Yaradıcıya müsbət cavab verəndə o imamların da taleləri alınlarına yazılmış və peyğəmbər də sonra bunları səhrabələrinə xəbər vermişdi. Odur ki, islamiyyətə insan təsviri çəkmək qadağan olunursa da, rəssam imamları üzörtülü çəkməklə bu işin içindən çıxmış və hər halda dini əfsanəni geyimlərin rəngində saxlamışdı. Belə-belə şəkillər islam ölkələrində lap təzə-təzə yayılmağa başlayırdı.

Daha bundan başqa qazı Seyid Sədrəddinin qəbul otağının divarlarında heç bir şey yox idi. Buraya gələnələr məsləhətə, diləyə gəlirdi. Söhbətlər azacıq uzananda və ya qazının könlü çay istəyəndə bütün bunlar ona içəri evdən – əndərundan gətirilirdi.

Qazının qənşərində rəhil var idi. Rəhilin üstündə bir dinə müzəyyən Səmərqənd işi Quran, yarındakı qoz ağacından düzəlmiş yaraşığıl qutunun üstünə bir neçə təfsir, qissə, hədis kimi kitablardan birini qaldırıb baxır, şübhəsini dağıda bilən bu və ya başqa dini qaydanı bir də gözdən keçirirdi. Doğrudur, qazı Seyid Sədrəddinin gözəl yaddaşı var idi, həmin kitablara da az qala əzbər bilirdi. Amma buna baxmayaraq qazı, həmişə bir şey düşünürdü və ya hardasa belə bir fikrə rast gəlmişdi: “Şübhə biliyin anasıdır”. Odur ki, şübhələnen kimi dərhal xəta, səhv etməmək üçün kitablarına müraciət edirdi. Belə hallarda qəlyan füstüsündən saralıb, qızıliya çalan bığlarını tumarlaya-tumarlaya deyirdi:

– Allah qocalığı fani dünyada köç etməyin birinci pilləsi kimi yaradıb. Bir-bir insana verdiklərini aldıqca, onu imtahana çəkir, xudavəndimütəal. Yaddaş da o cümlədən. Yaddaş ilahinin insanlara, öz qullarına bəxş elədiyi böyük nemətlərdən, möcüzələrdən deyərdim ki, biridi. Bax, qocalanda insanın yaddaşı get-gedə zəifləyir. Belə bir zamanda başqalarının taleyini həll etməli olan adam, əlbəttə və əlif əlbəttə, mütləqə görə təkcə öz yaddaşına arxayın olmaya. Gərəkdir şübhə doğduğu anda Qurani-kərimə müraciət edə. Qərarını da fəxri-kainat peyğəmbərimizin öz ağzından eşitdiyi səhəbələr yazan, nəql eləyən şəkildə, ona uyğun icra eləyə.

Qapı yenidən açıldı. Əvvəlcə nökr, dalınca da Ömür bəy içəri daxil oldu. Salam verdi, məclisdən yer-yer cavanın ədəb salamını aldılar:

– Öleyküməssələm!

– Axşamın xeyir.

– Xeyir əməllər çıxсын qənşərinə.

Ömür bəy özünü itirib ayaq üstündə dayanmış, qazının hökmünü gözləyir, dururdu. Əllərini bir-birinin üstünə və köksünə qoyub itaətkar bir görkəmlə dayanmışdı. Qazi Seyid Sədrəddin danışmağa tələsmirdi. Elməllə qəlyanını ağızından çıxardıb, ilk dəfə görmüş kimi diqqətlə və xeyli baxdı, sonra başını hələ də bütünlüklə oğlana tərəf çevirmədən aramla dilləndi:

– İrəli gəl, oğul, gəl əyləş! – qəlyanın qəmişi ilə öz qənşərində, rəhildən bir az aralı yeri göstərdi.

Ömür bəy yavaşca yaxınlaşdı, ədəb məqamında diz üstə çöküb əyləşdi.

Qazi ilk sualını verdi:

– Hansı kənddensen, kimlədensen, kimin oğlusan?

Ömür bəy əyləşmiş, əllərini dizlərinin üstündə qoşalaşdırmışdı. Günahkar idi. Utanırdı bu nurani qocadan. Qəzəbini eşitmişdi. Başını köksünə endirib əllərinə və dizlərinə baxır, ürək döyüntüsü ilə başını qaldıra, qocanın üzünə baxa bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, kol-kol olmuş, qəlyan üstüstündən saralmış bu qaşlar altından ona tərəf dikilmiş nüfuz edici gözləri görsə, özünü saxlaya bilməyəcək. İşin əslini desə qazını qəzəbləndirəcək. Güclə dilləndi:

– Məşhədi-müqəddəsin böyründəki Mahravan kəndindən, Ömür-bəylidən, kərbəlayı İsfəndiyanın oğluyam.

– Qız kimlədəndi?

– Bəlkə də, tamdız, ya yox, bilmirəm, həmin kənddəni Yarmə-həmməd adlı bir kişinin...

– Qız başqasına deyikli, nişanlı, siğəli deyildi ki?

Oğlan bütün varlığı ilə etiraz etdi:

– Yox! Yox! Yox! Elə şey olar?

– Olur. Olur. Öz rizasıyla gətirmisən?

Ömür bəy başqa cür cavab verə bilməzdi. Bütün məclisdəkilərin gözü də, qulağı da ondaydı. Amma yalanının səhər, bəlkə də, elə bu gecə açılacağını bilsə də, düşkün səsle cavab verdi:

– Bəlii...

– Görünür valideynləri razı deyilmiş?

Sükutu qazi Seyid Sədrəddinin sağ tərəfində küncdə əyləşmiş bir kişi pozmasaydı, Ömür bəy nə cavab verəcəyini bilmirdi. Çünki bir neçə gündən sonra məsələ açılarda qaziya yalan dediyi aydın olacaqdı. Bu

müddət ərzində isə o, qazıdan kəbin kəsməsinə razılıq alacaqdı. Kəbini kəsdirəndən sonra nə olur olsun. Dad heç yana çatmayacaqdı. Axundun acığı tutsa da, Ömür bəyi gəncliyinə bağışlayacaq, məhəbbətin gücünə görə kələk işlədiyini yəqin ki, anlayıb onu əfv eləyəcəkdi. İndi isə... Hə... indi isə qazının sağında, küncdə oturmuş ağsaqqal sözbə qarışdı və bununla da Ömür bəyin imdadına çatdı:

– Qazi ağa! Mən ömürbəyiləri yaxşı tanıyıram. Bu uşaq da rəhmətlik Ömür bəyin nəvəsi, oranın ağır ad-sanlı adamlarından Kərbəlayı İsfəndiyanın oğludu. Onlardan namərd iş çıxmaya görə. Mən ö nəslə yaxşı tanıyıram. Allah xeyir versin. Sənə ki pənah gətirib, xeyirini də görər, inşallah.

Məclisdəkilər bir ağızdan ağsaqqalın duasını təkrarladılar:

– Allah xeyir versin, hər ikisinin valideyni gözüdolusu görsün.

Qazi Seyid Sədrəddin bir söz demədi. Ağsaqqalın müdaxiləsi və oğlanı tanıması onu bir qədər arxayın salsada, səhər qızı şəxsən özü danışdırmağı qət etdi. Nədənsə oğlan, itaətkar görkəminə baxmayaraq, Seyidin ürəyində bir şübhə oyatmışdı: “Harda oxumuşam o sözü? Şübhə hər cür biliyin validəsidir. Bilməliyəm. Bilməsəm, kəsmərəm kəbinini. Oralara da adam göndərmək çətin məsələ deyil. Havalər pis keçmir... Müridlərdən birini... Lap elə Nəsibi... Göndərrəm. Yaxşı tanıyan da var, yaxşı nəsil... Bəs bu şübhə hardan girdi ürəyimə? Deyirsən nəcibdi, amma nəcəbət quşunun qonması üçün onun üzündə yer yoxdu. Baaax, məni şübhəyə salan da, deyəsən budur”, Seyid Sədrəddin bu fikirlərlə də aramla söhbətə yekun vurdu:

– Neynək, siz deyən olsun. Axşamın xeyrindən, sabahın şəri yaxşıdır. Sabah səhər sizin hamılıqca xeyir-duanızla bu məsələni də həll elərik inşallah. Hələlik qonağımsız. Get dincəl, oğul! Gecən xeyrə...

Seyid Sədrəddin qazının işarəsilə, qapının cəhəngində dayanmış nökrə qapını açdı. Ömür bəy yerindən qalxıb nökrənin müşayiəti ilə otaqdan çıxdı.

O gedəndən sonra bayaq söhbətə müdaxilə eləyən, ömürbəyiləri tanıdığını söyləyən qoca yenidən sözbə başladı:

– Lap rəhmətlik babasına çəkib. Suratda da, əməldə də. Rəhmətlik beləcə sütlü cavan idi mən onu tanıyanda. Ziyarət yollarında, xeyirdə, şərdə rastlaşırıq. Dostluq binası da qoyduq. Aramızda xeyli yaş təfəvütü var idi, amma dil tapmışdıq. Bir-birinin xeyir-şerini ötürməzdik. Bir də eşitdim ki, kişi altmış yaşını tamam eləyəndən sonra bir növrəstə cavan gəlin alıb. Yiğışib getdik Məşhədə. Həm ziyarət, həm də

mübarəkbadlıq. Gördük, sən ölməyəsən kişi çiyindən bir on-on beş yaş atıb, dönüb kəl igidə. Uşaqları da, uşaq deyəndə ki, bığburma cavanlar, evli qız-gəlin idi balaları. Təzə analarına “beçə məmə” ad qoyublar. Kişinin zəhminin qorxusundan nə uşaqların anası, nə də oğlanları birçə kəlmə söz deyə bilmədi. Özü də qızı çığırdı-çığırdı götürüb qaçıbmış. Balam gəldi, dolandılar da. Kişi rəhmətə gedəndə həmin o “beçə məmə”dən bir üç-dörd “mafə cıngırovu” var idi. Arvad əri də, qoca günüsü də öləndən sonra ərə-zada da getmədi. Elə günüsünün uşaqlarına da, özününkülərə də indiyəcən yiyəlik ələyir. Deyəsən, bu babasının adı qoyulan Ömür o “beçə məmə”nin törəmələrindəndi. Babasına çəkib, rəhmətliyə.

Yer-yerdən: “Allah rəhmət eləsin” səsləri eşidildi. Amma qazı ağa ürəyinə dolan şübhənin bir az da artdığını mülahizə edib dedi:

– Bura bax, məşədi Ömürməli, ağəm bu da rəhmətlik babası kimi qızın razılığı olmaya-olmaya, çığırdı-çığırdı gətiribse, sən onu bil ki “bəstə”-zada baxmayacağam. Peyğəmbər salavatullahın qoyduğu qanunu birçə misqal pozmamam. Qızın razılığı varsa – o başqa məsələ.

– Əşi, qazı ağa! Cavandı, beyni qandı. Keç, elə də olsa, günahından. Qapına gələnə nəümid qaytarma.

– Hər nə isə. Dedim ki, axşamın xeyrindən, səhərin şəri yaxşıdı. Həminizə əyandı ki, mən belə-belə işlərdə Qurani-şərifin hökmündən bir nəfəs qədəm kənara qoymaram.

Uzaq şəhərdə, kənd və qəsəbədə Ömür bəy kimilər bilməzdi, amma buranın adamları yaxşı bilirdi ki, bu qazı başqa axund, molla və qazılara bənzəməyən nadir vücuddur və doğrudan da, kəbin kəsəndə şahid-filan qəbul eləmir. Cavanların öz səsinə, qızınıkı çadra altından olsa da, özcə qulağı ilə eşitməyə, kəbin kəsməz. Ömür bəyin xətası da buradaydı. Özü də bilmədən həqiqətpərəst, qanunpərəst bir qaziya rast gəlmişdi.

Qazı Seyid Sədrəddin adət eləmişdi. Namazı arvadı Səliməxatunla birgə qılardı. Arvad ərinə etiqadla onun arxasında durar, cümə günlərində məsciddə, camaat namazında olduğu kimi “imam”ın arxasında namaz qılardı. Sübh namazından sonra qazı bir müddət arvadı ilə birgə canamazın bir qulağını örtüb qənsər-qənsərə əyləşər, canamazdan götürdüüyü kəhrəba kimi sarı, beçə balının mumu kimi şəffaf xilil adlı, hil-mixək ətirli bitkinin bir çöpünü qoparıb dişlərinə sürtər, xəbər-

lərini dinlərdi. Bu gün də belə. Adəti sübh namazından sonrakı söhbət idi. Nökər bir fincan qəhvə gətirmişdi. Arvad öz payına süd əlavə etmiş, qazı üçün isə sadəcə qara qəhvə süzmüşdü. Arvad sözlü adama oxşayırdı. Qazı bunu dərhal duydu, xəfifcə gülümsədi. Arvadının adətini bilirdi: ər soruşmasa, öldürsən də, bir kəlmə dilinə gətirməzdi. Ürayi söznən dolu olsa da, xəbərələr boğazından güc vurub dişlərinin dalından çıxmağa çalışsa da, arvad özünü saxlamağı bacarırdı. Çox vaxt qazı ürəyində fikirləşirdi: “Deyirlər arvadların hüququ olmaz. Nə eşitdi, ağına-bozuna baxmaz, tullar. Amma bizim Səliməxatun belələrindən deyil. Dişinin dibindəki sözü də gərək ondan maqqaşla çəkib çıxardasan. Heç bilmirəm bu barədə kimə oxşayıb? Rəhmətlik anasının dişindən mərcimək əylənməzdi. Nə ürəyindəydise o da dilindəydi”.

Qazı soruşdu:

– Hə, Səliməxatun! Allah ölənlərinə rəhmət eləsin, bilmirəm sözbaz olmamaqda kimə oxşamısan, Allah ona da qəni-qəni rəhmət eləsin. Amma bir demədin axı o gecə evə – bəstə gətirilən qız kimdi, neçidi, nə yuvanın quşudu?

Səliməxatun kişinin rəhmət dediyi adamlara dərhal “Allah rəhmət eləsin”lə cavab verəndən sonra gülümsədi; ərinin ondan nəyi xəbər alacağı yaxşı bilirdi. Odur ki, hazırlıqlı gəlmişdi.

– Ağam, geyimi bir az birtəhər olsa da, ağıllı qıza oxşayırsən. Həlləm-qəlləmə oxşamırsən. Halal südəmişdir. Ağam, mən biləni qızın ya ayrı namzədi var, ya nədi. Bu gedə onu zornan götürüb gətirib. Ata-anası da razı deyilmiş, vermirmiş. O da qəfil götürüb qaçıb. Evdə adam yoxuymuş, yanı böyüklərdən heç kim yoxuymuş. Neycünsə darvazaya çıxanda, qamarlayıb basıblar atın tərkinə, ağamı Allah saxlasın ələyiblər. Əvvəl kahalarla saxlayıblar. Bu biri gecəni də götürüb bura gətiriblər.

– Bəs o əcaib paltar nə olan şeydi dedin?

– Bilirsən, köhnə-külə kişi paltarı var qızın əyində. Görünür, evdə böyük olmayanda qız uşaqları olub, yığılıb oynuyullarmış, ya tağlıd çıxardırlarmış. Nəydisə, soruşdum, qıpqırmızı qızardı, bir söz demədi. Özüm elə belə başa düşdüm. Qızın nimdaşından bir dəst verdim geydi əyninə.

– Əcəb eləmişən, Allah ürəyincən versin. Sənə inanıram, gözün ovçu gözüdü. Yaxşı da anasan, bilərsən, düzünü başa düşsənsən sənə aldatmaq olmaz.

– Son cümlələri Seyid Sədrəddin ürəyində düşünür və tütündən saralmış bıqlarına sığal verirdi. Sonra da canamazdan güləbətini tikmə

daraqcabıdan saqqal darağını çıxardı, ayşəkili, sarı taxta daraqla saqqalını darayıb, təh-tov verməyə başladı. Qazı rəng və hənadan istifadə eləməirdi. Eləyənləri də o qədər də bəyənəirdi: "Allahın verdiyi səfa da xoşdu, bəla da. Qara tükü də bəyənib yaradıb, ağardanda da bəyənib ağardıb. Bir şeyi ki, xudavəndi-ələm eləyə, mən onun nöüzənbillah "qüsuru" düzəltməyə cürət eləməyəm. Bəzək-düzək qız-gəlin işidi. Kişiyə yaraşmaz. Bir də ki, hər yaşın öz gözəlliyi var. Qaranın da, ağın da öz yeri, öz dadı. Dünyada ömür eləyəsən gerek, pillə-pillə sənə bütün əziz adlar deyilə: oğul, qardaş, ata, sonra əmi, dayı adlanasan, axırda da baba!" Heç necə olar bu ki, dünyada bir neçə qərinə ömür eləyəsən, sənə baba deməyələr? Bunun da ayrı ləzzəti var. Nədanlar anlamaz bunu! Mənə "baba" deyəndə elə bilirəm "palıd" deyirlər. Qəraz...

Seyid Sədrəddin saqqalını xeyli tumarladı, təh-tov verdi, bu müddətdə arvad bir kəlmə də danışmadan, onun sualını və ya tələbini gözləyərək, qarşısında əyləşmişdi. Nəhayət, qazı ağa sığalı qurtardı, darağı güləbətın tikməli daraqqabına qoydu. Sonra da onu səliqə ilə tikməli möhürqabı, balaca quranqabı və xilil üçün tikilmiş torba ilə birlikdə tirmə canamazin içərisinə yerləşirdi. Arvad əlini uzadıb canamızı özü öz səliqəsi ilə bükdü və götürüb yerinə qoydu.

Qazı Seyid Sədrəddin ağıllı, amma şübhələnən adam idi. Hər şeyi öz gözü ilə görüb, qulağı ilə eşitməseydi, əli ilə yoxlamasaydı, dünyada inanmazdı, hətta fələk gəlsəydi də, etibar eləməzdi. Bu dəfə də elə oldu. Arvadın dediklərini yoxlamaq, qızı görmək və Ömür bəyə gedib-gətmədiyini öz qulaqları ilə eşitmək istədi. Arvadına inanırdı, ona yalan deməyəcəyini bilirdi. Bununla belə dedi:

– Səliməxatun, zəhmət də olsa sənə, o qızı bir bura çağır. Qardaşın Nəсібə də ki, pənahə gəlmiş Ömür bəyi də yanına çağırсын.

Arvad kişisinin xasiyyətindən xəbərdardı, bilirdi. Odur ki, incimədi: "Mənə inanmır" deyə gileyənmədi. Dünyanın ən sədaqətli arvadlarından idi. Ərinin moizələrini, hədis və rəvayətlərini başına yığılan, xeyirdə, şərdə toplaşan arvadlara, yanına çərəkə oxumağa, Quran dərsi almağa gələn qızlara təkrar edər, etiqadla deyərdi: "Ər bir Allah birdi. Göydə Allahın, yerdə ərin kölgəsi, göydə Allahın, yerdə ərin qəzəbi. İtaət edin başınızın ağalarına". Səliməxatun qalxdı, yan otağa keçdi. Qızı bu görünüş üçün hazırlamalılı idi.

Səliməxatun, qardaşı Nəсіб, ardınca da Ömür bəy lap elə dünən axşamki kimi arxa-sıra otağa daxil oldular. Qazı havaların soyumağa

başladığını nəzərə alıb manqal gətirmişdi. Qıpqırmızı qızırib dəmi çıxmış kömürün üstündə, iş görməməkdən nazilib çubuğa dönmüş barmaqlarını qızdırırdı. Arabir qızınmış əllilə saqqalını sığallayırdı. Gözlərini közərməmiş kömürdən çəkmədən nə işə düşündü; Ömür bəy qəlbinə dolmuş bir nigarancılıqla salam verdi:

– Səlaməleyküm, qazı ağa!

– Əleyküməsəlam, Ömür bəy! Gəl, gəl, əyləş bax, burda! – deyə qazı hələ də baxışlarını manqaldan çəkmədən sağ əlilə divarın dibindəki döşəkçəni göstərdi.

Ömür bəy keçib diz çökdü, əyləşdi. Əllərini dizləri üstündə cütlədi. Özündən müştəbeh, atıb-vuran, ağzıodlu cavan olsa da, qazının vahiməsi onu basmışdı. Yəznəsi Vəlinin qazı ilə irəliləmədən danışdığını bilirdisə də, ürəyi arxayın deyildi. Döyünən qəlbini guppultusunu qulaqları ilə eşidirdi. Bir ara belindəki qəmə diz üstündə oturmasına maneçilik törətdisə də, bardaş qurub oturmağı ağına belə gətirmirdi. Zəhmli qazının oturuşundan, yer göstərsə də, "otur" desə də səbindən ziddiyyət yağırdı və Ömür bəy cürət edib onun qulluğunda bardaş qurub əyləşə bilməzdi. Ömür bəy gözləyirdi, qazı işə nəzərlərini bir nöqtəyə zilləyib oturmuşdu. Sımsız sıxılmış dodaqlarından elə bil ömründə heç bir söz çıxmamışdı və çıxmıyacaqdı da.

Əndərına açılan qapı aralandı. Otağa iki qadın girdi. Geyimi və duruşundan birinin yaşlı, ikincisinin cavan olduğu bilinirdi. Hər ikisi yaşmaqılıydı, kəlağayılarını alınlarından aşağı, burunlarının üstünəcən çəkmişdilər. Həyəcan keçirən və Altıntellini bu evə "gülməli bir paltarada" gətirən Ömür bəy qızı tanımadı. Qazı yenə də başını qadınlara tərəf çevirmədən sol əlilə sol tərəfini göstərdi:

– Keçin, keç əyləş qızım! – dedi.

Səliməxatun Altıntellini yedəklədi və onlar dinməz-söyləməz keçib, qazının göstərdiyi divarın dibindəki nimdərlərin üzərində əyləşdilər. Qazı maşanı götürdü. Manqalda közərməmiş kömürlərin üzünə çəkməyə başlayan bozumtul təbəqəni qarşıdırdı. Ətrafa qığılcımlar saçıldı, Seyid Sədrəddin maşanı əlindən yerə qoyub üzünü arvadlara tərəf çevirərək soruşdu:

– Övlədim, qızım! Səni mənə evimə gətirən bu Ömür bəy deyir ki, sən onunla öz könlünlə gəlmisən. Guya ata-ananın narazılığı və ya başqa bir səbəb olub. O da sənə razılıqla səni götürüb mənə evimə gətirib! Burada mənə yanında, Ömür bəyin yanında və anan əvəzi Səliməxatunun yanında öz dilinlə iqrar elə ki, sənə heç bir narazılığın

yoxdu. Allahın əmri, peyğəmbər salavatullahın şəriətilə sənin kəbinini kəsim.

Qazı susdu. Yenidən baxışlarını oda tərəf çevirdi. Cavab əvəzinə yaşmağın altından hıçqırıq səsi eşidildi. Ömür bəyin ürəyi guppuldadı. Qazı dedi:

– Ağlamaq lazım deyil, qızım razılığın lazımdı. Şəriət hökmilə Ömür bəylə sənin kəbinini kəsmək üçün mən sənin razılığını öz ağzından çəitməliyəm.

Yenə də cavab gəlmədi. Hönkürtü gücləndi. Və birdən-birə Altıntelli üzü üstə yerə yığılıb, qazıya tərəf dizin-dizin sürünməyə başladı. Süründükcə yalvarır və ağlayırdı. Ağladıqca özünü itirirdi və yaşmağının, örpəyinin sıyrıldığını, dəli dünyanın dərdləri çökmüş çiyinlərinə düşdüyünü duymurdu:

– Ağa, sənə qurban olum, ayaqlarının altında ölüm, balalarına sadağa gedim. Məni öz əlinlə öldür, başımı kəs, etimi itlərə payla, ona vermə! O yalan deyir! Məni al diliynən evdən çölə çıxardıblar, qamarlayıb üç qolu zorlu kişi...

Ömür bəy yerində yırğalanır, qəzəbindən dodaqlarını çəynəyirdi. Qəflətən yerindən sıçradı, qəməsini qınından çıxarıb qızın üstünə atılmaq, onu buradaca, qazının bəst otağında parçalamaq, Altıntellinin dediyi kimi “ətini itlərə paylamaq” istədi. Amma bayaqdan bəri qapının kandarında sözsüz-sovsuz, səssiz-səmirsiz dayanmış Nəsb, hamıdan ayıq idi. Bir sıçrayışla özünü Ömür bəyin yanına yetirdi. Oğlan qəməni başının üstünə qaldırmağa macal tapmamış, qolu buruldu və qəmə yerə düşdü. Nəsb yenə də səssiz-səmirsiz qəzəbindən ağzına gələnı deyən, gözləri hədəqəsindən çıxmış Ömür bəyi sürükləyib çölə çıxardı.

Heç kəs yerindən tərpənməyə macal tapmamışdı. Belə bir ədəbsizlik gözləməsə də, hər halda qazı işini möhkəm tutmuş, cavan qayını Nəsbə qapıda nəzarətçi qoymuşdu. Odur ki, heç yerindən də tərpənmədi. Arvad da qımıldanmağa macal tapmadı. Təkcə Altıntelli arxasında nələr baş verdiyini duymur, hənirti belə almırdı. O taleyini tapşırığı bu qoca, nurani ataya yalvarırdı. Yovuncumaqda davam edirdi:

– Ağa... Çevir məni xanım Səkinənin qəbri başına, həzrəti Fatimə kənizi kimi evində kəniz saxla! Ağa!.. Oxuduğuna qurban olum... Məni o namərdin... çənggi... iinə... verr... mə məəə!

Qazı Ömür bəyin törətdiyi bədəblikdən çox hirsələnmişdi. Bununla belə, təkini saxlayıb dilləndi:

– Səliməxatun, qızı apar, nə lazımdı, elə. Arxayın ol qızım! Nə qədər ki, sən bu damın altındasan, sənə heç kimdən zaval yoxdu. Get!

Səliməxatun Altıntellinin kəlağayısını başında düzəltdi. Qolundan tutub, yerden qalxmasına kömək elədi. Yenə də yedəkləyib əndərına gedən qapıdan içəri apardı.

Birunda qazı tək qaldı. Seyid Sədrəddin qızın taleyini heç şübhə etmədən fikirləşmişdi. Altıntellini atasına tapşırıraqdı. O vaxtacan Səliməxatundan da öyrənəcəkdə ki, namərdlər qıza bir afət toxundurmayıblar ki?!

Bu fikirlərlə də qazı Seyid Sədrəddin əlini əlinə çaldı və bir az bundan irəli Altıntelli ilə birlikdə otağı tərək etmiş Səliməxatun yenidən içəri girdi:

– Qız necədi, özünə gəldi?

– Bəli ağa, bir az. Əl-üzünü yudurdum. Qızın əyləşiblər.

– Çox yaxşı, bayırda nə var, nə yox? Nəsb bir söz bilmədi?

– Nəsbə görməmişəm. Amma Ümbül deyir ki, gədə canıyanmış həyətdə olmanın söyüşlər yağdırıb. Az qala Nəsbə də, o biri gədələri, müridləri də qatıb-qatıdırıb bir-birinə. Sonra da Nəsbəgil onu özciyəzinin atına mindiriblər, qızı gətirdiyi atı da yedəyinə verib həyətdən doqqaza, ordan da o yana yoluzaq ələyiblər. Deyir elə hey deyirmiş: “Qalsın qırmızı qulluğunuzda! Mən bu hayıfı sizdə qoymayacağam. Belə də “bəst” olar? Belə də razı olar? Qız iki gün mənə qalıb, ona indi it də yiyə durmaz”... Hey beləcə bağırırmış.

– Qoy bağırın. Əlindən nə gələcək. Elə əsil peyğəmbər qulu, şəriət hökmünü yerinə yetirən qazı da, molla da belə əlaməli idi. Yoxsa dünya malına, puluna tamahsızlıq bir müslimə – zəifəni bədbəxt eləmək. Allah rəva görməz bunu...

– Allah imanımı kamil eləsin. Sən bilən məsləhətdi...

Qazı Seyid Sədrəddin adətincə, azacıq, saqqalını sığallayıb arvadına dedi:

– Nəsbə qardaşına de ki, at yəhərləsin, işim var. Onu bir yerə səfərə göndərəcəm. Əməlli hazırlıq görsün.

Arvad “baş üstə” deyib çıxdı. Bir az sonra Səliməxatunun qardaşı Nəsbə içəri girdi; qapının kandarında əl-əl üstə dayandı. Sözsüz-sovsuz Seyid Sədrəddin ağamın əmrini, onu hara göndərəcəyi haqqında sərəncamını gözlədi.

– Nəsb, atlan...

...Nəsim Yarməhəmməd ilə birlikdə qazı Seyid Sədrəddinin evinə gəlib çıxanda artıq o biri gün axşamçağı idi. Qazı Yarməhəmmədi otağına çağırırdı. İçəridə özündən başqa heç kəs yox idi. Nökərə də əmr etdi ki, gələn-gedən qəbul eləməsin, dedi:

– Gələn olsa, de ki, ağam ibadət məqamında olan bir məsələnin həllinə əyləşib. Bu axşam və bu gecə heç kəslə görüşə bilməyəcək.

Şam yeməyini də qazının qəbul otağına iki nəfəri nəzərə alıb aparıldı. Otaqda ikicəyi idi. Qazı hələ ki, heç bir söz danışmadan baxırdı. Yarməhəmməd onun göstərdiyi yerdə palazın üstündə əyləşib, bir dizini dikəltmiş və qolunu onun üstünə təkyə verib oturmuşdu. Çubuq dəmi, qəlyan təklifini qəbul eləmədi. Başı ilə, sonra “inciylər” deyərək, dililə də təşəkkür edib dedi:

– İltifatınız artıq olsun, çəkinirəm.

Axşam namazının vaxtı gələndə qazı ona da namaz qılmağı təklif elədi:

– Məhmanım, dur dəstəmaz al, namazımızı qılmaq. Mən elə əsrdən bəri dəstəmazlıyam.

Kişi qalxdı, bir kəlmə də danışmadan dərinəndən ah çəkdi. Həyəta çıxıb aftafanı götürdü, çarhovuzdan doldurdu, dəstəmaz aldı. Amma hər şeyi fərqi nə varmadan, düşünmədən, şövq ilə, maraqla, həvə ilə deyil, məhz adət etdiyi şəkildə icra edirdi. Qayıtdı. Axund artıq iki açıq canamazdan birinin önündə əllərini qulaqlarının dalmına qoyub azan-ıqamə deyirdi. Yarməhəmməd kişi də arxadakı canamazın qəşərinə durdu.

Qunut tutdu, iqtida elədi. Yaxşı ki, qarşısında imam mənzələsində olan qazı Seyid Sədrəddin var idi. Namazın dualarını o oxuyacaqdı, Yarməhəmmədə yalnız əyilib-düzəlmək qalacaqdı. Yoxsa, indiki halında kişi mürəkkəb duaları oxuya biləcəyinə inanmırdı. Bəlkə də evdə, ya ayrı bir yerdə tək olsaydı, ona namaz qılmağı indinin özündə seyid təklif eləməsəydi, ola bilsin ki, heç namaz qılmayacaqdı da. Yadına düşməyəcəkdi. Ürəyini fikir qovururdu. Bir tərəfdən şükür eləyirdi ki, qəşəbdən çıxan söz yalan oldu: yəni Altıntellini dərvişlər aparmayıb. Onlardan da Ömür məsləhətli. Amma əslində, o dərviş məsələsinə heç əvvəldən də inanmamışdı. Çünki heç kəsin qəşəbdə bilmədiyini siri o bilirdi. Bilirdi ki, özü dərvişə “qal, övladım ol” deyəndə dərviş ona nə cavab vermişdi. İstəsəydi qızı alardı, day oğurlamaq, qaçırmaq aparmaq neyçün? Ayrı naqabil hərəkətlərə də inanmırdı; çünki oğlanın olduqca pak bir insan olduğuna inanmışdı. Desən, hələ oğlanın onun ürəyinə də yatmışdı. “Adamın bir cə oğlu ola, o da belə ola”, – demişdi.

Ömürbəylilər qızı aparmaqlarını elə gizli saxlaya bilməmişdilər və qəşəbdə dərviş əhvalatına camaat elə inanmışdı ki, heç kəsin fikrinə belə ayrı şey gəlməmişdi. Heç kəs Ömürdən şübhələnməmişdi. Qazı Seyid Sədrəddinin adamı onun evinə gəlib, qazı tərəfindən çağırıldığını bildirəndə, doğrusu, bir anlıq qəlbinə şübhə dolmuşdu: “Bəlkə, elə dərvişmiş?.. Qızın ölüsünü tapıblar dağlardan?.. Ona görə çağırır qazı?..” fikri onu dəhşətə gətirmişdisə də, hara, neyçün çağırıldığını ölüb sabaha qalmış Suyunbikəyə belə deməmişdi. Arvadın halına acımışdı. Əvvəl gedib öyrənər, sonra nə ağır xəbər olsa, gələr deyər. Sonra... “Nə olar, olar... Kim ölər, ölər, kim qalar, qalar...” – qalxıb Nəsimlə birlikdə atlanmış, yola düşmüşdü. Yolda bədbəxt ata əvvəlcə, ürək eləməmişdisə də, sonra Nəsimdən hal-əhval tutmağa başlamışdı. Ömür əhvalatını da qızının sağ olduğunu da Nəsimdən eşitmişdi. Qabaqca ona elə gəlmişdi ki, qazı onun razılığını almağa çağırır ki, kəbin kəsə bilsin. Sonra Nəsimdən eşitmişdi ki, qız “özləm – Ömürə getməyəm” deyib durduğuna görə qazı kəbini kəsməmiş, qızın atasını çağırtdırmışdı ki, qızı ona tapşırınsın.

Namaz üstündə, dua, əlhəm-qulhuvalah əvəzinə, Yarməhəmməd düşündü: “İlahi! Yaman dərđ imiş qız atası olmaq! Yaman bəla imiş qız namusuna yiyelik eləmək, qorumaq! Böyük, çox böyük güc istəmiş ondan, ilahi! Özün köməyimiz ol! İlahi, mən onu bu üzqaralıqla hara aparacağam? Kənd-kəsək, qəşəbə, Məşhədi-müqəddəs əhli, el-camaat içinə nə üzle çıxardacam? Pərvərdigarə, o neyçün Ömür bəyi rədd eləyir? Başa düşür ki, adı onunla çıxıb, rüsvay olub? Bundan o yana ona kim yovuc düşər? Kim alar? Heç kim! Atayçün, bədbəxt anayçün bundan ağır dərđ varmı, Allah!

Namaz qurtardı. Şam yeməyi də gəldi. Seyid Sədrəddin qonağı süfrə başına dəvət elədi. Tez-tez dərinəndən köksünü ötürən Yarməhəmməd çörək yemir, yalandan əlini “apar-gətir” eləyirdi.

Seyid dedi:

– Qardaş, oğul, Allahın nemətinə hörmət elə, ye! Yüz fikir bir borcu ödəməyib. Hər şeyin bir ölçüsü var. Duz nədi ki, təama çox tökdün, az tökdün – həddini biləsən görək. Azı dad verməz, çoxu dadını qaçırdar. Ulular buyurublar ki: “İslamın şərti beşdir, amma altıncı da var. Bu – həddini bilməkdir. Həddi-ölçünü bilmək dinin şərtlərindən olmasa da, onu bilmək zəruridir”. Dərđ-qüssəni də həddiylə çək, yeməyini də həddiylə, ölçüsüylə ye!

Bu sözlərlə də qazı Sədrəddin kəderindən beli bükülmüş atanı yedirməyə çalışır, heç olmasa bir neçə tikə yeməsinə nail olurdu. Yemək

bitdi, sãfrə yığııldı. Qazı qəlyanın qəmişini saralmış bğları arasında ensiz cızıq kimi bilinən ağzına apardı, bir-iki dəfə xortuldadandan sonra qəmişini çıxardı və qəlyanın boğazına keçirdi. Sözə başladı:

– Qardaş oğlu, hər şeyin axırı xeyir olar, inşallah. Götür balanı, get! Görünür, bu talehi Allah onun alınına yazmayıb ki, cürət elədi, düzünü söylədi. Mən də ona inandım. Balan təz-təmiz, pak baladı.

Yarməhəmməd gözlərinə dolan yaş arxalığının qolu ilə sildi, titrək səsle dilləndi:

– Qazı ağa! Oxuduğuna qurban olum, o indi mənim nəyimə lazımdı? Kim aparıb adını batırıb, ona da ver! Kəs kəbinini çıxsin getsin!

Seyid Sədrəddin qəzəblənməyə başladı. O bir tərəfdən kişinin dərdinin böyüklüyünü başa düşür, ona acıyır, digər tərəfdən də ömründə eləmədiyi, qanun əksinə getmədiyi halda, kişinin öz əli ilə balasını istəmədiyi adama vermək tələbi onu səbəbləşdirirdi. Sənsuz da kəmhöv-sələ, tündməcaz adam olan qazı dedi:

– Kişi! Sənə bayaqdan bir kitablıq söz dedim ki, qızında heç bir günah, ləkə yoxdu. Allah yanında da, bəndə yanında da üzü ağdı. Billirəm, el şəmadətindən qorxursan. Amma bəhər hal, balanı gözgörə çölə tullamayacaqsan ki.

Bu zaman qapı aralandı, iki örtüklü qadın içəri girdi. Biri qazının arvadı Səliməxatun, digər Altıntelli idi. Qız bayaqdan qapı dalından atasının sözlərinə qulaq verib dinləmişdi. Mağaradakı şübhə yenidən qəlbinə dolmuşdu. Atasının “kim aparıb, ona ver” sözlərini eşidincə yenidən ürəyinə dolan şübhələr ona pıçıldamağa başladı. “Hə... Deyəsən, atamın öz əli var axı, Ömürə”. Amma içəri girib, atasının ölgün simasını görəndə səhvini anladı. Yox! Mən dəfə yox! Bu ata elə adam deyildi. Bu adam Ömür bəyə razılıq verə bilməzdi. Razılıqdan sonra da bu günə düşməzdi. Qız irəli yeridi, atasının ayaqları tərəfdə yerə çöküb alının onun ayaqlarına dayayıb, hönkürdü.

Səliməxatun da ağlayırdı. Qazı gözləri dolmuş halda dilləndi:

– Get, apar balanı, kişi! Onu sənə Allah verib, Allah da alacaq. Özü bilən yaxşıdır pərvərdigarın. Təzədən qaytarıbsa sənə, deməli, onun haqqında öz fikri var Yaradanın. Apar! Allah özü xoşbəxt eləsin. Öz razılığınan hamılıqcan, onda kəbinini də kəsmək mənə qismət olsa, şad olaram. Onlar bu gecəni qazı Seyid Sədrəddingildə qonaq qaldılar. Ömür bəyin “bəst”i nə zaman, nə üzlə, nə ürəklə tərk edib getdiyini bilmədilər. Səhər sübh namazından sonra alçaldılmış, rüsvay edilmiş iki bədbəxt “bəst”dəkilərlə vidalaşib yola çıxdılar.

QAYTARILDI

Qəsebəyə səs düşdü ki, qızı dərviş yox, Ömür bəy aparıbmiş Qoçan qazısı Seyid Sədrəddinin bəstinə. O da kəbin kəsməyib. Yarməhəmməd Altıntellini geri qaytarır. Hər ağzından bir avaz gəlirdi:

– Nə bədtələh qızımış bu bədbəxtin qızı!

– A balam, bəs deyirdilər, onu o dərviş aparıb?..

– Yox əyşi! Dərviş nə qayıdır? Ömür bəy aparıbmiş... Zorlan. Qızın köylü yoxmuş... Vermirlərmiş də...

– Bəs neçə gün yad oğlan əlində qalandan sonra qazı nə deyib ona kəbin kəsməyib?

– Deyir deyib ki, qız öz diliynən razılıq verməsə, kəbin düz deyil – kəsmərəm. Deyib də, kəsməyib də.

– Bəs indi o qıza hansı qurumsaq yaxın durar, rəğbət elər?

– Deyir qazı ağa deyib ki, Yarməhəmməd kişi, sən cənab peyğəmbərdən axıllı çıxmayacaqsan ki? O da həzrət Ayişə bir gecə cavan ərəb-nən çöllü bəribiyabanda qalandan sonra qəbul elədi.

– Axı onnara cənab Cəbrayıl, Allahın mələyi keşik çəkib zaman durub ki, bəd əməl eləməyiblər.

– Deyir buna da Əsəd durubmuş qarovul.

Hırtılı artdı. Kim isə öcəşdi:

– Bəlkə, elə Əsəd özü də...

– Ey... latayır-latayır danışmayın ha!.. Ağzınızı cıramam həzə uşağı!

Dağılışın burdan! Kişinin bədbəxtçılığına bir bədbəxtçilik də artırmayın. Bu sözləri deyən kəndin sözüötər ağsaqqallarından biri idi.

– Düz deyir, dağılışın! İndi kişi, qızıynan gəlib burdan keçəcək, bədbəxt ata yazıqdı... Qoy el içində rüsvay-çahan olduğunu görməsin.

Adamlardan hasar dibinə, divar kölgəsinə keçən oldu. Amma heç kəs uzaqlaşmadı. Hamı üçün bu olduqca qeyri-adi bir məsələ idi. İndiyəcən belə işi eşidib görənlər olmamışdı. O necə qızdı ki, qazı qabağında hüner eləsin, onu aparın oğlana getmirəm desin! Qab düşdü: ya sındı, ya cingildədi, təfəvütü nədi? Səsi ki çıxdı – qurtardı. Ölüb qalmalı yeriydi Ömür gillərdə. Nə pis əməl görüb onlarda? Nəyinə qudurub görəsən?

Uzaqdan Yarməhəmməd göründü. Athıydı. Çadraya bürünmüş bir arvad onun üzəngisindən tutub yanına gedirdi. Hamı anlayırdı ki, bu bir həftə irəliyəcən görənlərin bağrın əzən, yuxa kağız kimi zərif və ağbədən, qızılı telləri günəş şüalarına meydan oxuyan Altıntellidir.

Amma nə gündə; Nə gündə? İlahi! Ən qəddar üreklər belə oycalandı. Adamlar maraq dolu gözlərini kədərlə, utuşsəylə yana çevirməyə çalışdılar. Bir-birinin belə üzünə baxmağa utanırdılar, sanki bu işdə onların da günahı vardı. Birdən hamını heyrətə getirən bir qəhqəhə eşidildi. Bu Əşrəf xanım idi:

– Qara yer oğurlasın səni! Niyə ölmürsən? Hara gedirsən o üzlə, a görərindən olasan? Ay el, ay camaat bu ağılı sıyıq qız qardaşında nə görmüşdü? Əmoğlumun nəyini bəyənirdi? Özü cəhənnəmə. Bilmir ki, heç kim, indi ona heç it də rəğbət eləməyəcək? Hamı annamır ki, o, Ömür bəy kimi oğulun əlindən saf çıxmayıb?

Əşrəf xanımı tuturdular, tutulmurdu, elə hey bağırdı:
– Ağız o mənim əmim oğlunun əlindən təmiz çıxıb? Ay inanan. daşa dönəsən! Mən tanımıram Ömürü? Öpüb, qucub...

Əşrəf xanımın səsi qəfil kəsildi, amma bərk bir şaqıltı, şillə səsi eşidildi. Bu Əsəd idi; o, bacısını sillələyirdi:

– Kəs səsinə, haşarı! Mən də orda olmuşam, boynuna lənət günahı götürmə!

Əşrəf xanım qan açılan burnunu silə-silə bu dəfə ayrı hava çalmağa başladı:

– Səni görüm ömründə bir xoş gün görməyəsən, səni görüm heç bəxtəvər olmayasan! Ağız, səni görüm ayıbını qara yerlər tezlikcən örtsün, sən bacı-qardaş arasına qan saldın...

Əşrəf xanımı arvadlar zorla qucaqlayıb apardılar. Yarməhəmməd onsuz da iki bükülmüş bədəninə yəhərin qaşına tərəf əyib, cilovu buraxmışdı. At özü yaxşı tanıdığı axurun yerləşdiyi həyətə doğru gedirdi. Üzəngidən yapışmış üzü çadrayla örtüklü Altıntelli atın böyrüylə yerimirdi, sürürdü.

Deyir soruşublar: “Qara gün, hara gedirsən?” Deyib: “Qaraltmağa”. Qapqara qaralmış Altıntelli çadranın qara pərdəsi altında boğula-boğula həyətlərinə daxil oldu.

Məhəllələrə təbəh davası düşdü. Bir qız nədi ki, ondan ötəri Yarməhəmməd kimi kişi abırdan salına? Ömürbəylilərlə Yarməhəmmədlilər əvvəlcə söyüşməyə başladılar.

– Aaaaazz... Aaaaazzz... eheyyyyyy... Aaz, o nə gözümçixdidi salmırsız o fəğir kişini? Elə? Aaz, bu dünyada qızı qoşulub qaçan bir odu bəyem? Göylüyənən getsəydi, o da sizinkilər kimi hər balağı bir kol başında qalardı... Dünən gedərdi bu gün iki günü olardı.

– Bəs qayıdanda hansı üzənən qayıdır görəsən?

– Getdiyi üzənən. El bilir, aləm bilir, o qız bu işin yiyəsi döyül.

– O olmasın, başqası olsun...

– Dərdi sizə qalmayıb, köpək qızları...

– Hərə söyəndə öz dədəsini söyür.

– Döymə qapımı, döyməyim qapımı...

– Yox, qudurmusuz, yalnız artıq düşüb.

– İt oğlu it özünsüz, yalı artıq düşən də...

– Adə, sən mənim dədəmi söyürsən? Sənin indi cəhəngini cırtam.

– Cırtmayan kişi deyil...

Heç bilinmədi ki, birinci daşı atan, birinci çomağı bulayıb vuran kim oldu. Ara qarışdı, məzhəb itdi. Arvadlar saçlaşdılar. Qız-gəlin qaraplaşdılar. Ahıllar bir-birinin rəddinə tüpürdü. Cahallar çomaqla baş yarmağa girişdi. Təbəhlərdən heç birinə dəxli olmayan, aranı sakitləşdirmək üçün canıyananlıq ələyən yengə arvadın başına gələn hamının üstünə elə bil zarafat tozu səpdi. Gülmək götürdü hamını. Döyülən də gülürdü, döyən də. Baş yarılan da qaqqıldayırdı, baş yaran da ona qoşulmuşdu. Saçı yolunan da qəhqəhə çəkirdi, əlinə bir çəngə baş tükü keçirən də.

Sən demə, dava-qalaqlaşmanın şirin yerində kim isə xəlvətə salıb yengenin tumanının bağını kəsibmiş. Arvad “vayy” ələyib yerə oturanda, çadır kimi açılmış gen tumanı bədəninə yaraşdırmağa, qovuşdurmağa çalışdıqca kömək eləmək istəyəndə uğunub getdiyindən bacarmırdı.

Bütün kənd, sonra da şəhər gültürdü. Heç kimin ürəyində kin-küdurət qalmamışdı bu anda. Axı nə olsun ey? Qız qaçırıblar. Baş tutmayıb. Ömür də öz balamızı, Altıntelli də bütün qəsəbənin ahılı-cahılı istəklisidi. Bu gün baş tutmayıb, bir neçə gündən sonra ağsaqqallar işə qarışar, barişdirar küsülüləri. Ömürdən artığına verilməyəcək Altıntelli. Qız bu həngamədən sonra onsuz da onundu. Adamlar gülə-gülə, beləcə xoş fikirlərini bir-birilə bölüşə-bölüşə dağılışıb getdilər. Elə bil qəsəbədə toy olmuşdu. Hamının ürəyində fərəh vardı. Sanki toydan qayırdılar.

Amma kənddə üç nəfər var idi, onlar bütün bu dava-şavadan, qəziy-yədən, yengə əhvalatından bixəbərd idilər. Qəm dəryasına qər qolub, evin üç bucağında, hərsi bir bucaqda dizlərini qucaqlayıb oturmuşdular. Məncə üçü də eyni şeyi fikirləşirdilər. Qərarlar, nəticələr müxtəlif olsa da, məsələ bir idi: “Bundan sonra necə dolanacaqlar bu elin içində?”

Ev ölüsüz yaxsana idi.

...Qala bilməyəcəkdİ. Qız bu həbsxanada qala bilməyəcəkdİ. İnsan üçün doğulduđu evdən yer yoxdur. Amma indi bu doğma ev onun üçün həbsxanaydı. Bu doğma insanlar ata-ana ona yad idi. Yox, yalandır, yad deyildi!.. Amma Zeynalabdin də deyildi. Ata-anası ilə danışa bilmirdi, onlarla bir süfrədə xörək-çörək yeyə bilmirdi. Üzlərini baxa bilmirdi. Əriyirdi, yerə girirdi. Atasının ah-ufu, anasının göz yaşlarından qızarıb şişmiş gözləri canını alır, ruhunu yerindən oynadırdı. Yanına gizlincə gələn Aybikə ilə də danışa bilmədi. Bu yaşayış deyil, bu ömür deyil, bu qəbir də deyildi! Qəbirdə də bir rahatlıq var, sükunət var. Burada sükunət aхла, rahatlıq göz yaşlarıyla pozulurdu.

Cəhənnəm də deyildi. Cəhənnəmə nə var ki! Bir dəfə, min dəfə yanarsan – qurtarar. Buranın yanğısı, odu, atəşi qurtarmaq bilmirdi. Son günəcən də qurtarmaq bilməyəcəkdİ və bu son gün onun üçün heç bir zaman olmayacaqdı da. Atası da, anası da dərdədən, xəcalətdən ölsə də, o özü ölüb qurtarmayınca, bu yanğı qurtarmayacaqdı. Tüstüsüz, qılgılımsız alov-alov yanan yanğı...

Qız bu həbsxanada qala bilməyəcəkdİ! Və bu qərarında möhkəmlənəndən sonra bu dəfə Aybikəni özü axtardı, özü gözlədi. Qız yəni-dən onun yanına gələndə, bu dəfə ondan qaçmadı. Başına gələndən sirdaşına danışdı. Aybikə onsuz da onun dərvişə məhəbbətini bilirdi; sirt-sözü onsuz olmamışdı. Bu dəfə də dərvişdən xeyli danışdılar.

– Mən sonra bildim ki, dərviş səndən bir gün irəli karvanla gedibmiş... Nəyə qarı dedi. Nəyə qarı dərviş sözüne inanmırdı: “O elə oğul deyil, – deyirdi, – görəsən Telli kimin zavalına gəlib. Dərviş pak südənmmiş adamdı, elə iş tutmaz”. Ona deyəndə ki: “Bir gün irəli şəhərdən dərviş ona görə çıxıb ki, iz itirsin”. Deyirdi: “Yox, yoldaşları da elə döyü, özü də”. Hələ mən də inanmırdım. Ömürğillər də elə gizli tutmuşdular işlərini ki!.. Hamı bu tərəflərdə onun yoldaşlarına da birtəhər baxır-dılar. Arvadlar dallarıycan boğma çıxarırdı, qarğısı eləyirdi. Hamı səni çox istəyirdi axı... Başına iş gəlməyinə dözmürdülər...

Altıntelli Aybikəni fikirli-fikirli dinləyirdi. Elə bil dilinin altında nə isə bir sözün var idi, deyə bilmirdi. Qərarıydı, qayğılıydı. Nəhayət, qət etdi:

– Aybikə, əgər məni çox istəyirsənsə, bir çarə tap, öyrən, gör Herata tərəf karvan nə vaxt gedir? Karvançılarla kağız göndərəcəm.

Aybikə heyrət içində donub dayanmış, onun hələ də, bu qədər özabəziyyətdən biabırılıqdan sonra, yenə də onu sevdiyinə, adını dilinə gətirdiyinə təəccüb edirdi. “İşə bax, sən Allah! Hamı onu az qala

daşqalaq eləyir, bu da hələm o qaragəlmiş dərvişi yadından çıxartmır ki, çıxartmır. Xörəyin dadı duzda, dünyanın dadı gözədədi deyənlər haqlıymış... Rəhmət Nəvai sənə kim hər necə, zülmün çox etdi, mehrü vəfa az qalmanın”, – bu yerdə deyib ey şair.

Ucadan isə deyirdi:

– Qəribə qızsan, vallah, Altın! Gah zirvə qarı kimi əriyirsən, gah dağ seli kimi durulursan. Baş açə bilmirəm səndən. Sən kağızını yaz, aparıb verərəm...

Altıntelli üsyan etdi, həyəcanla, cəld dedi:

– Yox, yox! Özüm... Ağlayanın malı gülənə xeyir verməz. Sən niyə ilişəsən, çəkəsən? Bu dərd mənə gəlib, bu bəla mənimdi, bu od məni yandıra görə. Səninki deyil!..

Aybikə içini çəkdi:

– Vallah, sənə elə paxıllığım tutur ki!.. Az qalırım, xoşbəxtsən deyəm...

Eşqin və əzabın təlqinilə müdriklik qazanmış Altıntelli təmkinlə dedi:

– İnsan ömrü bir yuxuyucan qısaı. Sevgisiz keçən hər ana yazıq. Mənə indi elə gəlir ki, bütün ömrün bəzəyi yalnız və yalnız eşqdır.

Sonra da rəfiqəsinə sarılıb öpdü:

– Çox sağ ol, zəhmətimi çəkməyinə çox qalmayıb...

“Yəqin özünə qəsd eləyəcək. Gərəkdir xalaya deyəm, gözün üstündə olsun. Özüm də yedəyini görəldən əldən qoymayam”, – Aybikə düşündükcə Altıntelli, namaz qılırmış kimi diz üstə çökdü; əllərini qunuta qaldıran kimi üzünə tərəf qaldırdı. Həyəcan, dərin bir hüzn içində pıçıldadı:

– İlahi, mənə götürə biləcəyimdən artıq yük yükləmə! Sən hər şeyi bilən alim Allahımsan! Ürəyim götürməyəni mənə yedirtmə! Ulu tanrım, axı bu ürəyi mənə sən vermisən!

O ağlayırdı. Aybikə də ona qoşuldu, göz yaşları içində onun yanında əyləşdi. Sağ əlini rəfiqəsinin belinə dolayıb həmin ahənglə dedi:

Dəyə gəlir kallahı,
Ovsarın al kallahı.
Sən dayan, dur yerində,
Mən çağırım Allahı!

Altıntelli də hiçqırıqlar içində cavab verdi:

Yaralarım üzləndi,
Dərə-tərə düzləndi.
Durdum Allah çağırım,
Evlilər gizləndi...

Göz yaşları içindəki bu pıçıltılar qonşu otaqda eşidilmirdi. Orada qəm dünyasına batmış bir ata ilə bir ana əyləşmişdi. Saç-saqqallarının ağaran vaxtında taleyin onlara bağışladığı, nəvələri yerində ola bilən birçə qızlarının halını düşünürdülər. Cıncıqlarını da çıxarmamağa çalışırdılar. Bilirdilər ki, Aybikə onun yanındadır. Bəlkə, istəkli sırdaşı onun qaralmış könlünü açdı, bəlkə bu öynə dilinə bir tikə artıq çörək-xörək vurdu. Bir qurtum çay içdi. Əriyib quzey qarına dönmüş Altıntelli bəlkə, bu görüşdən sonra yenidən qönçə kimi açıldı, gülümsədi, təzədən Günəşin xırdaca qızına bənzədi?! Bəlkə... Bəlkə... Ata-ananın bala haqqındakı ümid və arzularının sahili varmı?!

NEMƏTULLAHİLƏR

“Görəsən o niyə dərvişdir? Niyə və nə gəzir? Bu qədər biliklə o şahların saraylarında vəzir, alimül-üləma ola bilər. Ən azı elm mərkəzi mədrəsələrdən birinin başçısı ola bilər”. Və Zeynalabdin elə bu sualla da dərvişə müraciət etdi:

– Nə üçün də yox, ustad?

Dərviş gülümsədi, əlini günəşdən yanmış, yağışdan və küləklərdən aşılanmış mis rənginə çalan sifətinə çəkib düşündü və həmişəki adətə suala cavab vermədən birbaşa bir hekayət başladı:

– Deyirlər Əbu Əli ibn Sina bir gün Herat tərəflərdən Məshədə, ya Səmərqənddən Herata gəlirmiş. Burası dəqiq deyil, oğul! Qış imiş, çovğun imiş. Soyuqdan donurlarmış az qala. Bir neçə müddətdən bəri şagirdi Bəhmənyar ondan “sən ki bu qədər dərin, zəngin elmi biliklərə malik-sən, neyçün peyğəmbərlik iddiasında deyilsən, ustad?” – deyib soruşmuş. Və müəllim də ona cavab verməyibmiş. Qışın bu çovğun günündə onlar axşama doğru özlərini bir karvansaraya çatdırırlar. Karvansaranın qəşərində arx axırmış, suyun üzü nazik buz pərdə-qanatov bağlayıbmiş. Karvansara sahibi İbn Sina ilə Bəhmənyara isti bir hücrə verir. Ocaq qalanıb, odun köz salıbmış. Ustad və şagirdin donu açılır. Birdən İbn Sina çay süfrəsindəki piyalələrdən birini alıb Bəhmənyara uzadır və deyir:

– Dur, çıx bayıra, həyətdən keçən o arxin üzündəki buzu qır, mənə bir piyalə soyuq su getir, içim.

Bayır çox soyuq, çovğun güclü idi. Bir az əvvəl həmin soyuqdan donub içəri girmiş, indicə az qala güclə donu açılmış Bəhmənyar ocağın isti qırağından qalxıb çölə çıxmağa ərinib etiraz edir, guya canıyananlıqla deyir:

– Nə danışdığını, ustad? Sən özün, şükür xudaya, təbibsən. Bilirsən ki, buzlu su içmək insana ziyandır... Hazır çaydan süzüm, nə qədər keyfindi – iç!

Bəhmənyar soyuqda həyətdə çıxmağın dərdindən xeyli belə sözlərdən deyir və ustadının buyruğunu yerinə yetirmir. İbn Sina gülümsəyir, cavab vermir. Gecəni yatırırlar.

Səhər sübh namazının vaxtı çatanda həyətdən azan səsi eşidiləcək, Bəhmənyar, cəld yatağından fırlayıb qalxır, tələsik geyinib həyətdə qaçır, iki aftağa götürüb arxin yanına gəlir. Axşamkı nazik qanatov gecə qalın buz təbəqəyə çevrilmişdi. Qərəz, Bəhmənyar xeyli vaxt qara aftafanın köməyi ilə buzu qırıb su doldurub gətirir. Ustadı da artıq geyinib hücrənin səkisinə çıxmışdı. Bəhmənyar aftafanın birini İbn Sinaya verib təkbir arası deyir:

– Allah əcr versin, Allah qəbul ələsin, domullo!

Və tələsə-tələsə buzlu su ilə dəstəməz almağa başlayır. Onu seyr eləyən İbn Sina lap o axşamkı kimi gülümsəyib şagirdinə deyir:

– Oğul, Bəhmənyar! İndi bildinmi mən nə üçün peyğəmbərlik iddiasında deyiləm? Olmamışam da?

Bəhmənyar heyrtlə, heç nə başa düşmədən onun üzünə baxanda, İbn-Sina ondan cavab gözləmədən sözünə davamlı deyir:

– Məni bir müəllimin kimi yaxşı tanıdığını və sevdiyini bilirəm. Elmimə görə də məndən nə üçün peyğəmbərlik iddiasında olmadığımı soruşurdun həmişə. Axşam səndən soyuğa çıxıb mənə bir piyalə buzlu su gətirməyini xahiş elədim. Ərindən, getmədin. Halbuki, mənə su görə deyildin. Onu bu gün üçün dəmişdim. Çıxsaydın, qoymayacaqdın. Bu gün sübhçağı azan səsinə eşitəcək, soyuğu-filanı nəzərə almadan qalxdın, buzu qırdın, soyuq su ilə dəstəməz almağa başladın. Sənə yaxın olan məni deyil, yüz illərlə əvvəl azan səsi ilə müsəlmanları ibadətə çağıranı eşitdin. Yüz illərlə əvvəlkinin səsinə səs verdin. Bax, elə buna görə də mən o iddiada olmamışam. Peyğəmbərlik də xüsusi istedad istər. Hər alimdən peyğəmbər olmaz. O da şairlik, nəqqaşlıq, səs-sövt kimi xüsusi vergidir, ilhamdır. Əks təqdirdə səni eşidən, qərinələrcə sözünü, səsinə dinləyən olmaz.

Bəhmənyar xəcalət içində əli dəstəməzli dayanıb durmuşdu. İndi, oğul Məstəli – Zeynalabdin, anladın ki, mən neyçün o sarayların dəvətini qəbul eləmirəm? Mövlana Cəlaləddin rəhmətullah deyib ki: “Şair – şah qapısında gədədan gəda. Şah – şair qapısında ucadan uca!”

Şahlar, hökmdarlar, ağalar qarşısında öyilmək də “xüsusi istedad” istər. O “istedad” məndə yoxdur. Unutma ki, “Əl-insan, əbdül-ehsan”, yəni insan verimin, ehşanın quludur. Sənə nəysə verən hökmdarın qulu olmalısən. Baaax, bu qul olmaq “istedadı” da məndə yoxdur. Deyəsən, elə səndə də yoxdur. Elə ona görə də Məşhəddən çıxanda rastlaşdığımız gündən bəri mən səni Nemətullahiyə dəvət edirəm. Zahirinlə batinin arasında fərq görmədim bu səfər müddətində. Zahirin batinin kimi, batinin də zahirin təkə göyəldir, təmizdir, pakdır, aridir riyalardan. Qul olmağın öz adamı var. Necə də ki, buyurublar: “Likullin əməlun ricalun” – hər işin öz adamı var, yəni. Bir dərviş tanıyırdım, hətta islamın da qulu olmaq istəməirdi. “Söyüddən sandal iyi gələr, məndən müsəlman iyi gəlməz. Neyçün? Soruşsan, deyərdi ki: “Çünki müslim quldur, təslim deməkdir. Mənsə heç nəyə, heç kimə təslim olmaq xəyalında deyiləm. Xaliq mənə mənətsiz yaradıb, mənətsiz aparacaq. Bu dünyaya gətirəndə razılığımı soruşmayıb, o dünyaya aparanda rəyimi soruşmayacaq. Odur ki, mən də təslim olmuram. Oldururlar”. O dərvişi belə müsahibələrini duyan bir hökmdar asdırdı. Hamı da “pis-pis” deyirdi ona. Amma, mənəcə, söhbət heç də o dərvişdən getməsin, insandan danışaq. İnsanın ancaq pis əməllərini yamanlamaq zərərdir. “Pis-pis” deyə-deyə mənfilikləri təsdiq etmiş olursan. İnadə salıb yaxşını da pisə çevirə bilərsən. “Yaxşı” de ki, qoy insan öz yaxşılığına, yaxşı mənşəyinə inansın. Sənin də ağzın həmişə yaxşıya açılsın. İnsanı təkəcə pisləməklə deyil, yaxşılaşmaqla da düz yola dəvət etmək olar. Qula çevirmədən, mənfilikləri sayıb cəhənnəmlə qorxutmadan, ona yaxşını xatırlada-xatırlada da pak yola salmaq olar. Və, mənəcə, bu daha doğru, daha müqəddəs yoldur. Pisliklər pis nüfəli adamı şimikdirə bilər, “bir mən də bu pisdən dadım” fikri oyadar qəlbində. Eldən, xəlayiqdən gizli tutar əməlini. Yaxşını isə ələmə car çəkə-çəkə demək olar. Ona qul yox, şahənə məğrur hissələr dadızdırmaqla, yaxşı əməllərinə görə iftixar hissi aşılamaqla... Budur mənim əməlim. Məndən qul olmaz! Budur mənim rəyim. Məndən saraylara, hökmdarlara mənfəət gəlməz. Eləcə də saraylardan, hökmdarlardan mən xeyir görə bilmərəm, göz-ləmirəm də. Əksinə, onların rəyinə uyğun sözlər demədiyim, haqlarında tərifiyələr yazmadığım üçün cəzalanaram da. Məndən sənə əmanət: saraylardan uzaq ol! Sənin pak könlün ən uca, ən zəngin saraydır. Hökmdarların ehşanından da uzaq ol! Mədəni pozar. Səni yaltağa, qula çevirər. Qul olmaq isə insan üçün ən ağır cəzadır.

Bir neçə vaxt idi ki, həcc ziyarətindən – müqəddəs Məkkədən, Mədinədən Herata qayıdan Nemətullahi dərviş onunla yanaşı getdikcə danışır və onun təhsilini davam etdirirdi. Bu həyat məktəbi idi. Sınıf otağı sonsuz, ucsuz-bucaqsız səhralar, çöllər, dağlar və meşələr, müəlimi müxtəlif təriqətli, müxtəlif əqidəli, müxtəlif bilikli səfəri alimlər, dünyagörmüş bəzircan və sarbanlar, dərvişlər idi. Bəzən müsahibləri tərkidünya, fəna-fillah tələfin edən dərvişlər də olurdu. Amma belələri onu çox da aylaşdırıb saxlaya bilmirdi. Onun bilik üçün yanan, susuz ciyəri, ürəyi, ağılı əvvəlkilərə – alimlərə doğru çəkirdi onu. Dəftəri gecələr ulduzlu, kəhkəşanlı səma, gündüz ağaclar, güllər, çiçəklər, yabanı otlarla bəzənmiş düzənlər, karvansaralar, şəhər və kəndlər idi. Bu dəftəri o, gözü ilə oxuyur, hafizəsilə aqlının vərəqlərinə yazırdı.

Nemətullahi dərvişin nəsihət, vəsiyyətlər və tapşırıqlarını dinlədikcə, qəribədir ki, məhz millət, vətəni, dini və dili haqqında fikirlər onu götürürdü. Atasının dedikləri, atası və ilk müəllimi Axund İskəndərin, sonra da bağdadlı müəllimi Məczubəlişahla bu Nemətullahinin söylədikləri arasında zahirdə o qədər təzad nəzərə çarpmırdı. Amma dərvişin sözləri onun varlığında, daxilində, içərilərində başqa-başqa, yeniyeni, bir-birinə daban-dabana zidd fikirlər oyadırdı.

Məsələn, elə bu gün dərvişlə söhbəti atasının dil, millət, vətən, əqidə haqqında fikirlərini ona xatırladırdı. Atası üçün yer üzündə bir dil – Qurani-müqəddəsin yazıldığı ərəb dili, bir millət – “islam milləti”, bir vətən – islam dünyası mövcud idi.

Yaxşı yadındaydı. Bir dəfə atası Axund İskəndər ilə mübahisəyə, daha doğrusu, atasına etiraza cürət etmişdi. Camaat namazı qılmaqdan utandığı üçün cümə günü ziyarətgahın məscidinə getmək istəməyib demişdi:

– Mən namazımı tək qılıb, Allahıma tək ibadət edə bilmərəmmi? Axund İskəndər özündən çıxmışdı:

– İslamiyyətdə kütləvi namaz, kütləvi yığınaqlar, ruzələr məhz “mən”çiliyə qarşı birliyi gücləndirmək üçün yarantı, övladım! Anla bunu, qan! Gün gələcək, islam bayrağı yayılan ölkələrdə millət sözü olmayacaq, əvəzinə “islam” sözü qalacaq. “Hansı millətdənsən!” soruşana “müsəlmanam” cavabı veriləcək. Elə indinin özündə də çox yerdə belədi. Millət, milli dillər yer üzündən götürülüb tək birca dillər, tək birca millət və dil qalmalıdır: MÜSƏLMAN!

O zaman Zeynalabdin atasına cavab vermədi. Cürəti və biliyi çatmırdı. İndi isə xəyalında atasından soruşurdu:

– Neyçün? Neyçün? Neyçün? Məgər o bilmir ki, bir millətə milliyətini unudurmaq üçün əvvəlcə onun adını unudurmaq və dilini əlindən almaq lazımdır?

O bu üsyankar fikirləri düşündükcə atasının səsi qulaqlarını dəlidir:

– Ağlında möhkəm saxla: İslamın yaradıcısı fəxri – kainat, Məhəmməd-əl-Mustafa əleyhüssəlamdır. İslam Allaha bağlılıq deməkdir (bəs təslim deyil?). Qurani-kərim onun müqəddəs kitabıdır. 86 surəsi Məkkədə, 28 surəsi Mədinədə vəhy olmaqla, 114 surədən ibarətdir. Bu surələr 23 il ərzində bir yerə toplanıb. Katibləri onu dəriyə yazıblar, sonra birləşdiriblər. Müsəlmanlığın birinci şərti kəlməyi-şəhadətdir.

Yadımdadır, hamısı yadımdadır... Bu gün ona “qul olmaqdan qaç” deyən mənəvi atası on iki ildə Kərbəla həyatında öyrəndiklərini darmadağın edirdi. Məşhəddə gördüyü mənzərələr... Ziyarət vaxtı bir barmaq enində “puşidə”¹dən kəsilmiş parça zolağına az qala bir aylıq ruzusunun haqqını “nəzir” verən avam, bədbəxt zəvvarlar gözü önündən getmir.

Nemətullahi dərvişin dedikləri ilə o həyat, anlayışlar arasında nə qədər dəhşətli fərqlər var idi! Zeynalabdin vaxtilə bütün bunları dərk etməz, üsyan, günah – əzim, küfr hesab edərdi. İndi isə dərk etməyə çalışırdı. İndi görürdü ki, dünyada xristian müsəlmandan çoxdur... Dünyada bütperəst var, brəhmən var, atəşperəst var, yəhudilik var... bəs onları yaradan Allah niyə hamısına cəhənnəmi rəva görüb? Əgər o dinlər batilsə, bəs niyə Allah özü onların alınına islama dönmək yazmayıb, kafirlikdə baqi qalmaq məsləhət bilib? Axı onların günahı nədir? O dinlərin də bir qismi Quranın inkar etmədiyi dinlərdir, Allahın nazil etdiyi müqəddəs kitablara inanırlar.

Zeynalabdin bütün bunları dərk etməyə, həzm etməyə çalışır, özünə yeni yol, yeni təriqət seçməkdə tələsmirdi. Məşhəddə keçirdiyi günlər, dostları, Altıntelli macərası bu həyat və səfər, səfər və həyat dərsləri önündə ikinci plana keçir, az-az yadına düşürdü.

¹ Müqəddəslərin məzarı üstünə salınan örtük. Əvvəllər onu hökmdarlar və ya yüksək rütbəli şəxslər qiymətli parçadan göndərərdi, sonralar qazanc məqsədilə salınan ucuz parça. Ruhanilər zəvvara zolaq-zolaq kəsib satırlar.

Altıntellinin isə hər şeydən əli üzölmüşdü. Taleyinin necə olacağı ilə maraqlanmırdı. Ömrü harda qurtaracaq, necə qurtaracaq – əhəmiyyəti yox idi onunçün. Daha ağlamırdı da. Gözlərinin yaşı qurumuşdu. Atasının köhnələrindən daraldıb düzəldiyi şalvar, çaxçur kimi daha əynindən tökülmürdü. Əyni istiydi, iri keçə papaq altına yığıdığı saçlarının xırda hörüklərini əvvəlcə cuna ilə başının ətrafına sarımış, papağı üstündən qoymuşdu. O bu yolu getməliydə. O bu ələmi daşmalıydı. Alınına, taleyinə Zeynal yazıldığına elə amin idi ki, ürəyinə heç bir şübhə yol tapa bilmirdi: “Allahdandı, – deyirdi, – Allahdandı. İstəməsəydi, qəlbimə niyə girirdi? İstəməsəydi, hökmü olmasaydı, ağzım nəydi ki, evdən çıxam? Ayağım quruyardı, belim quruyardı – yerimdən tərponə bilməzdim. Deməli, bu yollarda sərgərdan olmağımın onun hökmü, onun əlilə, qələmilə alınma yazılıb”. Gedirdi. Karvanda heç kimə qoşulmurdu. Amma sarbanın, bəzirganbaşının bütün ömrlərinə dərhal əməl edir, ayağı girdən düşməmək üçün bir parça çörək qazanıb yeyirdi.

Qəfil, narahat düşərgələrdə ocaq qalayır, su qaynadır. Gərək olanda alayanıq, qarayanıq çörək də bişirirdi. Su da çəkirdi yolüstü quyulardan, daşıyırdı – ovdanlardan. Bilirdi ki, çox çəkməyəcək, mənzillərdən birində “ona” çatacaq. Axı “o” tələsmir. Harda qədim bir abidə görə, tanınmış bir alim sorağı eşitsə – dayanır, ziyarət edir, dərs alır, şəhər və qəsəbələrə tanış olur, sonra da növbəti karvanı gözləyir. Altıntelli bilirdi ki, yol birdir. Hindistana gedən böyük karvan yolu birdir. Burda yaxşı axtarsan, iynəni də taparsan. Diqqətli arıtsan düynün silifini da tapıb üzə çıxardarsan. O ki qaldı “o” ola! Bəzən qıza elə gəlirdi ki, onun nəzərində bu qədər böyük, müqəddəs, əziz olan “onu” hamı tanıyır, hamı da sevir. Altıntellinin sevdiyi kimi! Başqa cür ola da bilməz! Məgər insanlar kordur? Məgər onlar görmür ki, aralarında necə gözəl bir insan gəzir? Əsil bir insan dolaşır? Bu ümidlər, bu xəyallar Altıntelliyyə möhkəmlilik, güc verirdi. O da karvanın bütün əziyyətlərinə, get-gədə sərینləyən havanın soyuğuna davam gətirir, dözürdü.

O qədər arıqlamışdı ki, necə deyərlər, qarnı belinə yapışmışdı. On üç, on dörd yaşlı oğlan uşağından seçilmirdi. Amma bununla belə, dünyanın hər üzünü görmüş, başı daşdan-daşa dəymiş sarban nədənsə şübhələnmişdi. Bir axşam şübhəsini bəzirganbaşı, Hacı Zahirə açdı:

– Hacı, bu karvana qoşulan gədədən gözümlə su içmir.
– Nəyindən axı?
– Deyirsən, deyim yanı?
– Yoxsa oğru-əyriyə oxşadırsan?
– Yox, Hacı, tərsinə. Çox halal uşaqdı. Amma mən bir şeyə yaman fikir vermişəm. Dəstəməzdə-zadda heç kişi xaylaqlarıynan birgə olmur. Meyli kişi məclisindən qırağadı. Hərdən əlini üzünə atır, elə bil, yaşmaq axtarır adamı görəndə.

– Mən də buna fikir vermişəm.

Sarban sevindi:

– Görürsən? Deyirəm axı, səhv eləməyəm.

– Kişi yığıncığından qaçmağına görə yox. Ola bilsin ki, nədürüst adama ürcah olmamağın belə eləyir. Mən də həm yaşlı adam görəndə əlini üzünə atmağından, həm də başqa əlamətlərdən duyuc düşmüşəm. Bu sirt Allahın sirtidi. Gərəkdir açılmamağına çalışsaq. Görəsən hansı fələkzadənin balasıdı?!

– Hələ onu de! Fələkzadə olmasa, qız-gəlin xaylağının çöllərdə nə işi? Tək-tənha, kişi libasında. Bəlkə, yetimdi, pis müamilə görüb. Hardasa qohumu var, yanına gedir, pənah aparır.

– Hə... Pənah aparınları qorumaq müsəlmançılığın vacib şərtlərindən idi. Onun qeyrəti indi bizim ikimizə düşür. Çalış, gözün üstündə olsun, yetimi incidən olmasın.

Altıntellinin adı bu gündən sarban və bəzirgan yanında “yetim” olub qaldı. Hardasa bir tikə çörəyi artdı, hardasa daşdığı suyun miqdarı bir satıl azaldı. Üzərində iki ata nəzarəti gücləndiyini isə duymurdu. Duymurdu – çünki bütün duyğuları “onunla” bağlı idi. Bu vücudda indi başqa duyğular, hissələr üçün yer qalmamışdı.

Dünyada istəsəydin, on karvançıya sifariş versəydin də belə görüşü yarada, təşkil eləyə bilməzdin. Bu görüş olmalıydı, baş tutmalıydı. Bu Leylini səhralarda düz-doğru Məcnun yanına aparın dəvə idi, eşq müğənnisi qoca Füzulinin dediyi kimi, şüursuz dəvəni, Leylini Məcnuna tərəf aparmağa məcbur edən eşq idi – cəzbəyi-Leyla idi. Elə bil o da Füzulinin tərənnüm etdiyi həmin dəvə idi ki, ovsarını eşq adlı böyük sarbanın əlinə vermişdi. Apar məni, hara məsləhət bilirsənsə, apar məni! – demişdi və eşq sarbanı da onun ovsarını çəkə-çəkə gətirmişdi Zeynalabdinə sarı...

Eşq Məşhəd ilə Herat yolunun tən arasında yerləşən “Torbəti-Cəm” mənzilinə gətirmişdi Altıntellini. Heç axtarmalı da olmamışdı. Axı “Torbəti-Cəm”də cəmi bircə dəvə karvansara var idi. Karvan buraya axşam azanına azacıq qalmış gəlib çıxmışdı və bu zaman kiçik karvansara əhli hamılıqla abdəst-dəstəməz alıb şam namazı qılmağa hazırlaşırdı.

Karvanın gəlməsilə də karvansaranın qənşərindəki böyük meydanın dolması bir oldu. Maraqlananlar, səfəri gözələnlər, karvanın Heratdan Kabilə hansı yolla: Meyməne – Bəlx – Məzari – Şərif yolu ilə şimaldan və ya Heyrat – Dövlətəbad – Qəndəhar yolu ilə cənubdan mı gedəcəyini öyrənmək istəyənlər (yəqin ki, qış yaxınlaşdığından cənub yolu ilə gedəcəkdilər), kirəçi olmadığından karvansaranın azacıq əhalisi gələn karvanın dövrəsini aldı. Yük açan, dəvə xaxırdan, aftafa götürən, dəstəməzə qaçan bir-birinə qarışdı.

Bu cığ-vıç, bu tər-töküntü, bu qarmaqarışıqlıq içində Altıntelli birinci “onu” gördü: Zeynalabdin əllərini yuyurdu, səkinin qırağında dayandığından adamlardan bir səki hündürlüyündə ucadaydı. Bəlkə, ona görə. Yox! O elə ucada da olmalıydı. Başqa cürə ola bilməzdi. Məgər o bu insanların hamısı kimi bir ölçüdə, bir çəkiddəydi Allah yanında? O, seçilmiş böyük bir məhəbbətə, böyük bir qəlibə layiq görülmüş xilqət idi. Tanrı belə ucaya qaldırılmışdı ki, Altıntelli onu görə bilsin! Altıntellinin aşiq ürəyi, şair ürəyi onu görməyə, tərənnüm etməyə bilməzdi. Bilmirdi, bilməzdi də.

Zeynalabdin Herata getməzdən əvvəl bir müddət “Torbəti-Cəm”də qalıb, bu yerlərin qədim abidələri ilə tanış olmaq, mümkün olsa, Məşhəddəyəkən gədə bilmədiyi Türbəti-Heydəriyə getmək istəyirdi. Qəlibindəki ağır üzüntülər yollarda yavaş-yavaş azalmağa başlamışdı. Burada Məşhədə gedən karvançıyla dostlarına yazdığı ilk məktubu da göndərmişdi. Durduğu, əl-üzünü yumaqda olduğu səkinin üstündən açılmaqda olan karvana baxır, Məşhəddəki hadisələri, dostlarını düşündürdü. Birdən qarşısında dayanıb duran “oğlanı” tanımadı. Oğlan qənşərinə elə qəfil dikəldi ki, Zeynalabdin əlinə tökdüyü suyu saxlaşdırı, əl saxlaya bilmədi və bu su “oğlan”ın üstünə səpələndi. Zeynalabdin aftafanı yerə qoydu, gülümsədi, üzr istəməyə başladı.

– Bağışla, qardaş, böyürdən elə çıxdın ki, görmədim, islatdım səni!

“Qardaş” heyrət, həyəcan, sədət içində xəlifcə təbəssüm edir və düşündürdü: “Allahıma qurban olum, tapdım, itiyimi tapdım, axtardığımı

tapdım. Xoşbəxtəmmiş, deyirdim axı! Alınmadaymış, qədərindəymiş!
Nə tez tapdım. Allahım mənim day çox əziyyət çəkməyimə razı olmadı”.

– Xoş gördük səni, mənim ağam!

“Mənim ağam!” Zeynalabdin dünyada nə desən düşünə bilirdi, amma Altıntellini burada görəyini ağına da getirməzdi. Özü də bu qiyafədə! İnanmadı! İnanma bilməzdi. Odur ki, tanımadı da. Amma bu bəxtiyarlıq yağan baxışlarda elə bir utancaqlıq, elə bir işıq var idi ki, oğlana tanımadığı bu uşaq doğma kimi gəldi. Hardasa görmüşdü, bəlkə! Bəs harada?

– Məni tanımadınmı, mənim ağam? Elə günə qalmışam ki...

– İlahi!

– Sən!!!

– Mən...

– Burada?

– Burada...

– Kiminlə gəlmisən?

– Heç kimlə...

– Təkmi?... Tək?..

– Tək... Mənim ağam! Qulun olmağa gəldim yollarda...

– Mənə qul lazım deyil! Özüm elə əqidəmin, Allahımın quluyam.

– Mən isə sənın qulun...

Kövrəldi. Bu böyük istək, bu nəhəng duyğu, bu ölçüyəgəlməz məhəbbət qarşısında kiçildi, kövrəldi Zeynalabdin Təmkin. Təmkin təxəllüslü cavan şair! Məstəli şah ləqəbli gələcəyin böyük alimi, Nemətullahi təriqətinin başçılarından, mübəlğələrindən biri! İndisə didərgin, cəlayi-vətən, avarə dərviş tələbə dərviş kövrəldi və pıçıldadı:

– Altıntellim...

Qızın bu birce kəlmə sözdən ürəyi titrədi, gözləri yaşla doldu: “Adımı bilirmiş!!!” Uçmağa qanadı olmadı. Sevincindən yamaqlı, birovvuz libasına sığmadı: “Adımı bilirmiş! Özü də sonunda bir “mim” işlətdi – “Tellim” dedi! Altıntellim!!!”

Deyəsən, Altıntelli ömründə beləcə fərəhli xoşbəxt bir an yaşamamışdı. Hər halda yadına gəlmirdi. Hətta onun “məktubunu” alanda da belə xoşbəxt olmamışdı! Olmayacaqdı da!

Görüşün birinci anının heyreti, təəccübü, hələ desəm, sevinci keçdi. Yerinə yersiz də görünmə, qəzəb gəldi. Zeynalabdin qıza deyil, onun vasitəsilə gəncdən sanki intiqam alan, onu çətinliklərə salan fələyə qəzəblənmişdi. O, yollarda bu qızı neynəyəcəkdi? Qərrib ölkələri yanına

salıb gözməlimi olacaqdı? “Belə şey olar? Ya Allah, sən onun qəlbinə nə qədər böyük bir hiss, böyük bir duyğu, böyük bir məhəbbət doldurmuşan ki, o, belə bir addım atmağa vadar olub? Dünyada kiminsə tərəfindən belə sevildiyini bilməkdən böyük səadət yoxdur. Bu mənim üçün! Bəs o?” Bəs o! Bəs?! O bu addımı nəyin adına atmışdır? Məgər mən ona da, atasına da olanını deməmişəm? Məgər mən ona birce anlıq ümid vermişəm? Haradan dolub onun xırdaca, amma bu qədər böyük üreyinə bu eşq, bu məhəbbət, bu inam? Məgər bilmir ki, mən onu rədd etsəm, burada da orada dediyim sözü desəm, o məhv olar, küçələrdə çöllərdə avara-sərgərdan qalar? Qız xeylağı! Qız xeylağı! Qız xeylağı! Görəsən bu məsələləri düşünübümü? Yox! Yox! Yox! Mən kərə yox. Onun bu məsələləri düşünməyə imkanı, macalı, ixtiyarı olmayıb. Eşq əmr edib, məhəbbət buyruq verib – o da əməl eləyib, qalxıb yola düşüb! Dalırsıyan nələr ola biləcəyiylə iş-gücü olmayıb. Aman fələk! Bu ziyani mənə sən vurdun, sən! Məndən kimin, nəyin intiqamını alırsan, bu bədbəxt qızın üyüylə!”

Qız onun qarşısında dayanmışdı. İndi əvvəlki kimi heç onun üzünə də baxmırdı. Başını köksünə endirmiş, çuxasının yaxasını didişdirirdi. Ağasının hökmünü gözləyən qul kimi! Bütün önündə ibadətə durmuş bütperəst kimi. Məbuduna tapınmış brəhmən kimi. Müqəddəs odların qarşısında səcdəyə hazır olan ataşperəst kimi!

Zeynalabdin ona nəzər saldıqca heyfilsilənirdi. Qərribədir ki, o, birce an da olsa, qızı yelbeyinlikdə, yüngüllükdə təqsirləndirmədi, təqsirləndirə bilmirdi. Qızın böyük eşq onu qorxutmuşdu, möcüzə təkin heyratə gətirmişdi. O yalnız bunu düşünürdü. Qıza bəzən həyatı, səyahətləri boyu rast gəldiyi qadınları kimi baxa bilmirdi. O, cavan olsa da artıq yaşına, yaşadlarına görə zəngin həyat yolu keçmişdi, İraqı, İranı, Şirvanı görmüşdü... Xeyli ölkələr, şəhərlər, kəndlər görmüşdü. Karvansaralarda, pirlərdə, zavıyyələrdə, hücrələrdə, xanəqahlarda gecələmişdi... Cürbəcür adam, cürbəcür kişi və qadın görmüşdü. Yaxşısı da olmuşdu, yamanı da. Ağırı da, yüngülü də. Ahılı da, cavanı da: dərin düşüncəli də, yelbeyini də. Altıntelli isə o gördüklərinin heç birinə bənzəməzdi. O özü üçün yaşamırdı. Altıntelli bütün varlığına hakim kəsilmiş ulu, uca, müqəddəs, əlirışməz, Allah qədər, bəlkə, ondan da artıq qüdrətə malik bir eşq üçün yaşayırdı.

Və Zeynalabdin bunu duyurdu. Özü Altıntelliyə belə bir duyğu bəsləməse də, qızın qəlbini duyurdu. Yalnız acıyırdı. Bu qədər. Səsində

açıqca duyulan bir təəssüf hissillə dilləndi, yəqin ki, kiçik qardaşı Məhəmmədəli lazımsız bir hərəkət etsəydi, onda da beləcə, danlamadan, amma danlayarcasına danışardı:

– Gedək, yol gəlmisən, ac olarsan, gedək çaydan–çörəkdən yeyək.

“Yaxşı ki, oğlan libasında!” – düşündü, – “yoxsa... nə edərdim?” Doğrudan da, Altıntellinin oğlan libasında olması işi xeyli asanlaşdırırdı. O, artıq yol uzunu paltara, onun verdiyi üstünlüklərə, ilkin gördüyü hər yad kişi qarşısında əlini üzünə atmamağa alışmışdı. Zeynalabdin özü də bu geyimdə qızla daha sərbəst danışa bilir, qız olduğunu unutmağa çalışırdı.

Namaz qılınıb qurtarmış, çörəkçilər, çayçılar, aşpazlar öz işinə – qazanın başına qayıtmışdı. Zeynalabdin Altıntelli ilə birgə çayçıya tərəf yollandı.

Sarban nə qədər işi çox olsa da, həmişə “yetimə” göz qoyurdu. Başı açılan kimi “yetimin” karvansaradakı bir cavanla danışdığı, birlikdə çayçıya doğru getdiyini görəndə, bəziranbaşıya yaxınlaşdı:

– Hacı, – dedi, – yetim qohumunu tapıb. Bundan belə bizim getməli olmayacaq, deyəsən. Ya ərimmiş, ya deyikliymiş, qaçmış, küsübmüş. Nəsə bir Allah bilir, bir də özləri.

Hacı Zahir cavab verdi:

– Noolar! Təki elə özününkü olsun. Bizim də boynumuzdan vəzifə düşər.

FACİƏLİ GÖRÜŞÜN SONU

Karvan tələsirdi. Herata getməliydə, qış düşürdü. Yolları qar–girvə tutandan sonra gediş–gəliş azalacaqdı. Karvan bazar ertəsi çıxmalıydı. Zeynalabdin də həmin bu mövsümdə bəlkə də, axırıncı karvanla “Torbəti-Cəm”dən çıxıb, Herata getmək fikrindəydi. Lakin Altıntellinin gəlişi onun bütün planlarını pozmuşdu. İndi o nə edəcəyini bilmirdi. “Torbəti-Cəm” balaca yer idi, kiçik bir məscidi, xırdaca mədrəsəsi var idi. Alimləri, dərin bilikli ziyalıları, şairləri çox deyildi. Doğrudur, buradakı xanəqahda tez-tez elm adamı səyyahlar, hər şeyə şübhə edən dərvişlər, xüsusilə Zeynalabdinin təzə-təzə təsirinə düşməyə başladığı Nemətullahi təriqətinin aşiqləri görünürdü. Onlarla bütün qışı bura-

da elmi, təriqi müsahibə və mübahisələrdə keçirmək olardı. Təbrizdə tacirlərin vasitəsilə satdığı maldan qazancı və xanəqahlara verilən vəqflər hesabına burda xeyli müddət yaşaya da bilərdi.

Bəs qız? Bəs Altıntelli? Onu neynəməli idi? Ona evlənə bilməyəcəkdi. Bu evlənmə onun həm arzularına, həm də duyğularına zidd idi. Arzularına zidd idi – çünki o hələ evlənmək istəmir, dünyanı gəzib, yeni-yeni biliklərə yiyələnmək və yazmaq istəyirdi. Bu onun ən ümdə arzusu idi. Duyğularına zidd idi – çünki qızı sevmirdi, təkcə bəyən-məklə evlənmək istəmirdi. Altıntelli onun ürəyində öz böyük məhəbbət ilə sevgi naminə demək olar ki, mərhəmətdən başqa heç bir hiss oyatmamışdı. Zeynalabdinin qızdan xoşu gəlirdi, onun aqlını, fədakarlığını, böyük məhəbbətini qiymətləndirirdi. Və yalnız bu qədər! Bundan o yana heç nə! Qız onun üçün bacı idi. Və yalnız bu qədər! Ondan o yana heç nə! Neyləməliydi?! Altıntelli öz hissələrinə “dayan” əmri verə bilmədiyi kimi, Zeynalabdin də öz qəlbinə “sev” hökmü verə bilmirdi.

Sevmədən evlənməklə, həm özünü, həm də o məsum, fədakar, sədaqətində hüdd bilməyən qızı aldada bilməzdi. Buna onun pak vicdanı yol verməyəcəkdə.

Deməli, qızı evlərinə qaytarmaq qalırdı. Deməli, qızın qayğısına qalmaq, onun taleyini düşümək lazım idi. Əgər evlərinə qayıtmaq istəməsə? Bəs onda? Onda o, Altıntellini neynəməliydi? Yox! Hər halda Altıntelli onu başa düşməliydə. Evlərinə qayıtmalıydı. Amma necə? Nə üzlə? Zeynalabdinin hələ irəlili məcəradan xəbəri yox idi. O qızın artıq bir dəfə qaçırıldığını, Ömür bəy tərəfindən Zeynalabdinin öz adıyla aldadılıb aparıldığını, sonradan geri qaytarıldığını, məhəllədə necə qarşılıandığını bilmirdi. Zeynalabdin bilmirdi ki, Altıntelli, əslində, ona “iki dəfə qoşulub qaçır”. Birində Ömür bəylə olsa da, yenə Zeynalabdin eşqilə, Zeynalabdin adıyla gəlmişdi. İkinci dəfə isə... İkinci dəfə də məlumdur! Yenə də Zeynalabdin eşqilə, bu dəfə həm də el qınağı qorxusuyla və əbədi, tərək etmişdi doğma yurd-yuvasını. Doğmaca atasını, anasını, elini-gününü.

Zeynalabdin hələ bunları bilmirdi. Bu gecəni sabaha qədər yatağında eşələnirdi. Altıntelli hücrənin o başında geyimli–kecimli yorğana bürünüb divara söykənmişdi. Öz “bütünün” hüzurunda. O, oyaq ikən soyunub uzanmaq aqlına da gəlməmişdi. Zeynalabdin də hücrənin bu başında geyimli–kecimli yatağına sərilmiş, şübhə kimi də çevrilib-çevrilmişdi. Oyulmuşdu. Düşünmüşdü. Amma bir öncəm çəkə bilməmişdi.

O başdan qızın mışlıtı da gəlmirdi. Sesini, nəfəsini necə batırmışdısı, Zeynalabdinə başqa hücrədə insan olduğuna inanmaq mümkün deyildi. Çarəsizlikdən girmişdi Zeynalabdinlə bir hücrəyə. Kiçik karvansara gələn səfərlərlə elə dolmuşdu ki, ayrıca hücrə tutmaq barədə düşünmək də olmazdı. Sonra da ki, Zeynalabdinə başqa dünyada onun indilik kimi var idi? Bu gen dünyada, bu milyonlarla insan dolu dünyada onun bircə adamı var idi: Zeynalabdin! Bircə ümidi, pənahı var idi: Zeynalabdin! Odur ki, utana-utana olsa da, səksəkəli getsə də, inamla girmişdi bu hücrəyə. Burada ona bir afət toxuna biləcəyi ağılına da gəlməmişdi. Onun nəzərində Zeynalabdin dünyanın ən pak, ən müqəddəs adamıydı. Çarəsiz, sevən bir qıza belə, afət toxunduramaz, çirkin əməl tutmazdı. Çirkin əməl ona yarasırmıdı, buna əmin idi qız. Bununla belə, səksəkəliydi. Oyaqla yuxu arasında, rəya ilə mürğü arasındaıydı...

Zeynalabdin isə onun taleyini düşünə-düşünə çırpınırdı...

Axşam yeməyindən sonrakı mükalimə qulağında səslənirdi. Eyvanın səkisində yanaşı oturmşudular. Bir-birinin üzünə baxmasalar da, gözlərini görər kimi idilər. Qərribə mükaliməydi. Oğlan qızı inandırmağa, evə qaytarmaq üçün hazırlamağa çalışmışdı:

– Neyçün bu işi tutdun? – soruşmuşdu.
– Sənsiz yaşaya bilmədim.
– Dərvişəm...
– Bilirəm.
– Ev-əşiyim, mal-madarım, dincliyim yoxdur və olmayacaq da. Heç bir zaman...

– Bilirəm.
– Evlənə də bilmərəm...
Hiss elədi ki, Altıntelli qıpqırmızı qızardı:
– Bacı götür, kənz götür... Xidmətində duraram...
– Dedim bayaq ki, mən özüm əqidəmin, Allahımın quluyam, mənə qul yarasmaz... Bir də qız uşağı...
– Başa düşürəm, amma... Səni görmədən də yaşaya bilmirəm, dirilik mənə haramdı... Ölüm yaxşıdı... Yollara, libasa isə day öyrəşmişəm... Sənə ağırlığım çox düşməz...

Zeynalabdin bu sədaqət, bu fədakarlıq qarşısında çaşmışdı, nə edəcəyini əsla bilmirdi. Olub-olanları başa düşə bilmirdi. Çünki mükalimə zamanı Altıntellinin üzünü görmürdü. Yanakı öyləmişdilər. Özü də heç bir başqa şey görməyən nəzərlərini karvansara darvazasından o

yanda öyləşib göyşək vuran dövələrə zilləmişdi. Amma gözüyümlü halda yatağında uzanmasına, qızın da hücrənin o biri başında səssiz-səmərsiz divara qısılmasına baxmayaraq, Altıntellinin sesini lap aydın eşidirdi. Bütün çalaları ilə bu ses, hüznü, kədəri, aradır ani sevinci ilə onun qulaqlarında indicə eşidilmiş kimi səslənirdi.

Və gənci anlaşılmaz qorxu, qayğı dolu bir həyəcan bürüyürdü. Düşünürdü: "Yarməhəmməd əmiyə məktub yazıb Altıntellinin yerini bildirmək lazımdır. Bəlkə, hələ bir qədər burada qalıq, bəlkə, kişi özü gələr, anası gələr, qız da onları görüb fikrindən daşınar, qayıdıb gedər evlərinə! Amma deyəsən, axı bu da mənəm xam xəyalımdı. Gedənə, fikrini dəyişənə oxşamır. Kağız yazaram, kişi gələr, qışın ağır günlərinə düşər. Qız da üzə durar, getməz... Bəs onda?! Yox! Ata hər bəsinə dözməz. Bir də əlini atasının əlinə tapşırandan sonra qayğıları onun üzünə düşür. Mənsə... bir də karvan olsa, Herata gedərəm, olmasa, bürada qalıb Türbəti-Heydərə gedərəm. Bir az da oraları gəzib qayıdaram. O vaxtacan da yaz gələr, yenidən karvan yolları canlanar... Herat səfərinə çıxaram..."

Sözdə hər şey, xəyalda hər iş o qədər asandı ki!

Altıntelli də yatmamışdı. Deyəsən, qız onun fikirləşdiyini düşündürdü: "Necə olacam? Birdən istəmədi? İstəmədi elə! Özüm gəlmişəm. Özüm də günahkaram, özüm cavabdehəm. Onnuq nə var ki? Deyəsən, məni evimizə qaytarmaq istəyir. Özü də mənə qayıtsa, qayıdaram. Qayıtmasa – heç vaxt! Mən oraya qayıtmaq üçün çıxmamışam oradan. Birdən zorla qaytarmaq istəsə? Zorla qaytarmaq istəsə olmuşları danışacam ona. Amma elə-belə danışmağa üzüm gəlmir. Utanıram. Məni danlar. Gülər mənə! Xatama, səhvimə, onu Ömürlə dəyişib salmağıma, kələk məktubuna inanmağıma gülər... Yox, zorla salmasa, deməyə dilim gəlməz. Onsuz da məhəllədə heç kimin, evdə ata-anamın üzünə baxmağa üzüm yoxdu. Bir də! Bir də! Yox-yox! Heç vaxt! Heç vaxt!"

Və bu "heç vaxt"lar ürək döyüntüsünə çevrilmişdi. Dilində, qəlbində, beynində gürz kimi vururdu qızı... Daha düşünə də bilmirdi. Elə tək-cə "heç vaxt!" deyib dururdu. Onsuz da özü öz ölümlük hökmünü vermişdi. Bir də bu mayanı təzələməyəcəkdə ki! Əgər bu dəfə də, bu görüşəndən sonra da "yox" desə, qız yaşamayacaqdı və bunu yaxşı bilirdi. Əmin idi ki, yaşamayacaq!

...Qəfil bağırtdı, saqqılı eşidildi. Və hər ikisi geyimli uzandığından yerlərindən dik atılıb, birbaşa hücrənin qapısına çıxdılar. Səhər

olmamışdısa da, hava aralanmağa başladığından ara aydınlıq idi. Səhərə qalmış ayın ortalığı ölgün də olsa, bir qədər işıqlandırıldı. Karvansaranın önündəki meydanda aləm bir-birinə qarışmışdı. Dəvələr qaldırılmış və ya özləri küyə düşüb qalxmış, bür-bür böyürürdülər. Naməlum atlılar meydanı əhatə etmişdi. Kimin əlinə nə keçirdisə dəvələrin böyründəki yüklərdən qamarlayırdı. Yüklər bu gün səhər namazından sonra dəvələrə çatılmalı və karvan Herata tərəf yollanmalı idi. Dəvələrin böyründə yatan sarbanlar, dəvəçilər, nöqərlər, hücrə tutmağa pulu olmayanlar, cahangəşt dərvişlər ayağa qalxıb, qorxu içində hərə bir tərəfə qaçırdı.

Atlılardan bəzisi sıyrılıb yerə düşmüşdü. Hücrələrə cumur, hücrədən çıxanları qamçılayır, gənclərdən, əllərinə keçsə cavan qız-gəlinə, mal-madardan yır-yığış eləyir, ata qatıra, dəvəyə çatıb aparmağa hazırlaşırı. Piyadalanmış qaçaqlar bir-bir hücrələri gəzdikcə yesir və mal topladıqca, atlı qaçaqlar onları bir tərəfdən qoruyur, digər tərəfdən də karvan əhlinə qara-qorxu gəlmək üçün hey havaya, dər-divara, ürkmüş heyvanların, yuxudan sərsem kimi qalxmış adamların ayaqları altına peydər-pey güllə yağdırırdılar. Əli qılıncı olanlar da var idi.

Elə bu zaman piyadalanmış qaçaqlardan birinin gözü heç bir şey dərk etmədən hücrənin kənarında dayanmış Zeynalabdinə, Altıntelliyə düşdü. Onlar dəhşətli mənzərəyə tamaşa edir, nə edəcəklərini bilmirdilər. Çünki heç birisi ömründə qaçaq görməmişdi və bu atlıların kim, nəçi olduqlarını bilmirdi. Karvan əhlinə nə istədiklərini, bu qırğın niyə törətdiklərini hələ ki, anlamırdılar, daha doğrusu, ağıllarına batmırdı. Gözlərilə görsələr də, inanmaq istəmirdilər bu zülmə.

Qaçaq hər iki gəncin simasını, görkəmini bəyənmişdi. Hər ikisi qul kimi yaxşı pula gedə bilərdi. Odur ki, cumub onların əlindən tutdu, dartıb yesir dəstəsinə tərəf aparmaq istədi. Zeynalabdin əlini dartdı, qızı da qaçağın əlindən çıxarmaq istədikdə, atlılardan biri yoldaşına köməyə gəldi, tüfəngini üzünə qaldırıb, piyada qaçağı döyməkdə olan gənclərə tərəf bir güllə atdı.

Zeynalabdin ufultuyla qolundan yapışanda Altıntelli özünü onun üstünə atdı, köməyinəmi gəlirdi, köməkmi istəyirdi, məlum olmadı. Kürəyi yandı. İkinci güllə Altıntellinin düz kürəyindən dəymişdi. Qız Zeynalabdinə sığınanda hər iki yarı yığıldı. Qaçaq artıq onları ölmüş, ya da məsrəfdən çıxmış bildiyindən, başqa qarət malı üstünə cumdu. Bunlar daha əlindən çıxmışdı. Başqasını ötürmək istəmirdi.

Zeynalabdin yaralı olduğundan özünü saxlaya bilmədi, qız ona sığınanda ağırlıqla birlikdə yerə sərildi. Altıntelli də aşiqinin qoynuna sığınmış məşuqə kimi onun qoynuna yığıldı.

Hər ikisini qan aparırdı. Qaçaqqlar gəldikləri kimi də sürətlə və hay-küylə qamarlaya bildiklərini götürüb, karvansara meydanından uzaqlaşdılar.

Torbətə-Cəm əhalisi yuxudan oyananda hər şey bitmişdi. Karvansaraya yaxın evlərdən müxtəlif səslər eşidilirdi:

– A balam, bu nə səsi?

– Deyəsən, çapovulçulardı...

– Allah, sən saxla, Allah sən saxla!..

– Day hardan saxlayacaq? Qırdıqlarını qırıblar, apardıqlarını da aparıblar.

– Köməyə gəlin, köməyə!..

– Kim imişlər görəsən?

– Deyir, bəxtiyarilərdənmiş...

– Yox əşi, şahsevən qaçaqları olar...

– A balam, buralarda şahsevən nə gəzir? Pəhləvilər olar.

– Yox, yooox... Beluclardı.

– Puştılərdi...

– Hər hansı it oğludursa, yığıblar camaatın evini.

– Allah bəlalərini versin.

– Ay bilmirlər, il bilmirlər, həftə səkkiz mən doqquz cumurlar karvansaralara, karvanlara vay verirlər.

– Axı bir bilən yoxdu kimdilər?

– Əbül-bəşər övlədidilər...

– Hələ o Əbül-bəşər kimdi, baba dərviş.

– A balam, Adəm babanı deyir də...

– Hə... Belə de... Gedək görək karvansaraya nə divan tutublar? Bəlkə, köməyimiz dəydi...

– Toydan soora nağara, xoş gəldin Bayram ağa.

– Demə!.. Onu bilmək olmaz.

Aralıda siyiri kəsilmiş bir dəvə böyürdü.

– Ayə onu tez kəsin, yazıqdı. Bir də ki, mindar olar. Əti də ələ gəlməz.

Karvansaranın həyəti məğlubiyətə düşər olmuşların müharibə meydanına bənəyirdi. Ölən, yaralanan, əzilən, döyülən düşdüyü yerdə

qalmışdı. Çapıncıların əlindən düşüb-qalmış bir top parça, yerə dağılmış qoz-fındıq və başqa quru meyvələr; ləbləbi taylarının "qarnı" cırılmış, dağılan dağılmış, dağılmayan hələ də tayın yatma gücü ilə "axmaqda" idi. Sovçalar, sənəklər – saxsı qismindən olan su qabları, dəri meşklərin sınanı sınımış, cırılan cırılmış, suyu dağılıb getmişdi. Mis güyümlər, dəbbələr içindəki su və ya yağ böyrü üstə yığıldığından hələ də "loqqultu"su kəsilirdi...

Çapovulçular yalnız atla, dəvə-qatırla apara bildiklərini aparmış, apara bilmədiklərini düşünülmez bir amansızlıqla darmadağın etmiş, vurub yıxmış, sındırıb-dağıtmışdılar. Qəllə-qatır sınımışdı.

İnsanlar da bu vəziyyətdə idi. Müqavimət göstərənlər yaranmışdı, onlardan da öləni elə destinə ölmüş, ağır yarananı can üstündəydi.

Karvansaradan xeyli aralı yerləşən evlərin adamları hay-həşirə yuxusundan vaxtsiz durmuşdu. Sübhün gözü açılmamış qopan bu tufanın nə olduğunu dərk edəne, köməyə gəlməyə cürət edəneçən iş-işdən keçmişdi. Qarılar demişkən: "Olan olmuş, torba dolmuşdu".

Ən əvvəl özünə gəlib köməyə qoşan bəzircanbaşı Hacı Zahir oldu. Adamlarını yoxladı. Öləni yox idi. Amma bir xeylisi qılıncla, qırmancla, ucu dəmir qamçıyla yüngülvari yara almışdı. Hamısı da alt paltarında höv-lanak yerindən qalxan adamlar idi. Hacı onları geyinməyə göndərdi.

Karvansara sahibi səs-küyün qaçaqlar tərəfindən törədildiyini, gecə başını olduğunu anlayıb, yatağında durmamışdı. O, əndərunda istirahət məşğul idi və quldurlara qarşı əlindən heç bir şey gəlmə-yəcəyini, əksinə, onları özünə qarşı da qəzəbləndirəcəyini bilirdi. Anla-yırdı ki, qaçaqlar onunla düşmən kəsilib, hər üçdə, beşdə bir karvan-saraya hücum çəkəcəklər. Odur ki, durub yardıma gəlməmişdi. İndi daxili bir xəcalətlə olsa da, mülkünə pənahlı gətirmiş adamların vəziy-yyətini görüb sıxıntı çəkə-çəkə bacardığı köməyi edirdi.

Birdən sarban, Hacı Zahirə yanaşdı, qərribə titrək bir səsle dedi:

– Hacı, bizim o "yetim" də foot olub, deyəsən.

Kişi bu sözlərlə də hücrələrdən birinin qənsərinə düşmüş iki adamı göstərdi. Deyəsən, sarban ağlayırdı. Hacınin də ürəyi sıxıldı. Geyimindən "yetimi" tanımışdı.

– Bəlkə, yaralıdı?

Onlar ikilikdə yerdəkilərə yaxınlaşdılar. Bu iki nəfər cavan adam idi. Bir-birinin üstünə elə yığılmışdılar ki, elə bil məhəbbətlə qucaqlaşıb yatmışdılar. Sarban yığılanlardan bir neçə adamın köməyi ilə Hacı Zahirle

"yetim" adlandırdıqları üstdəki cavanı qaldırıb arxası üstə yerə uzandırdılar. Altdakı Hacı ilə sarbanın dünən karvan gələndə səkinin üstündə gördükləri oğlan idi. "Yetim" in bununla danışdığını da görmüş, qohumu-nu tapıb qovuşmağına, yolun əzablarından qurtarmağına sevinmişdilər. Oğlanı qaldıranda inildəməyindən yaralı olduğunu anladılar. Üstdəki-nin də qanı onun öyin-başına axdığından neçə yerdən, haralarından yara-landığını bilmirdilər. Paltarının yaxasını açıb baxdılar. Yarası bekara şey idi. Yalnız qolundan yüngülcə yara almışdı. Qan "yetim" inki idi...

Mal-madarı əlindən çıxdığından indi-indi özünə gəlməyə başla-yan sarbanı bu faciə elə sarsıtırmışdı ki, yenidən bəzircanbaşıya yaxın-laşib, təkrar etdi:

– Bu bizim bədbəxt yetimdi... Hacı...

Adamlar Zeynalabdinin yarasını sarıdılar. Çox qan itirib zəifləmiş, ağarmış oğlana bal şərbəti içirdilər. Güllələr ona "yetim"dən çovuyub, ötüb döymüşdü. Qolunun yarasını bağlayanda gözlərini açdı, özünə gələ-cəyin qalxıb əyləşdi, ətrafına göz gəzdirdi və yerə uzadılmış "yetimi" görünce cəld ona doğru atıldı:

– Altın...

Hacı Zahir dərin bir kədərlə dilləndi:

– Hələ ölməyib...

Cavan oğlan "Altın" adlandırdığı yaralının başını sağlam əlilə qal-dırıb dizinin üstünə qoydu. Sifəti qan içindəydi. Silmək istədi, bir şey tapmadı. Salamət əlilə yaralının alınına toxundu:

– Altın!

Yaralı əvvəlcə ağır-ağır inlədi, sonra da çətinliklə göz qapaqlarını qaldırıb qan sağılmış gözlərilə baxdı. Səsi tanıdı. Dumanlar içində olsa da başının kimin dizi üstündə olduğunu, üzərinə əyilən sifətin sahi-bini tanıdı. Vücudundan sanki titrəyiş keçdi:

– Zeynal!.. Sağsan? – deyə bildi və yenidən deyəsən, huşunu itirdi.

Zeynalabdin ətrafına göz gəzdirdi. Çevrəsinə yığılmış adamların üzünə yalvara-yalvara baxdı, indi onun ümidi artmışdı. Yaralı danışa bildi. Əgər onu tanıya bildisə, deməli hər şey itməyib. Ümid var. Amma onu içəriyə – hücrəyə aparmaq lazımdır. Onun buna gücü çatmayacaqdı. Üzünə nə üçünsə ən ləyaqətli adam kimi görünən, tanımasa da ona yaxşı insan təsiri bağışlayan Hacıya çevrildi:

– Rica edirəm, başınıza dolanım. Kömək eləyin! Onu mənim hü-crəmə aparaq. Yaralı orda sarınmaladı.

Hacı Zahir hər şeyi anlayırdı. O, "yetim" in kimliyini bilməse də, xəbərdar idi, bildirdi ki, Zeynalın "Altın" adlandırdığı yaralı qızdır.

– Bu saat... Əlbəttə... – dedi və sarbana pıçıldadı: – Biz "yetim" i onun hücrəsinə aparırıq. Sən qaç karvansaraçının arvadından, anasından, bacısından kim varsa, tap göndər ora! De ki, zənən xeylağı yaralıdır. Biz sarıya bilmərik, gəlsinlər görək!

Yığılanlardan kim isə diləndi:

– Əyşi, Hacı, qoy elə burda sarıyaq, mən bilənini onunkı allahlıqdı...

Hacı etirazla əlini qaldırdı və nökrələrindən birinin gətirdiyi dəvə kapanını yerə saldırdı. Kəməkləşib yaralını onun üstünə qoydular. Dörd adam kapanın dörd küncündən yapışdı. Zeynalabdin irəli keçib hücrəsinin qapısını geniş açdı. Kişilər içeri girdilər. Yaralını hazır yataqlardan birinin üstünə uzandırdılar. Yatağın ikiliyi Hacının nəzərindən qaçmadı...

Bir az sonra karvansaraçının arvadı ilə anası qızın pal-paltarını çıxarıb, yaralarını sarımışdılar. Güllənin biri kürəyindən deyib sol döşünün altından çıxmışdı. Çiyində, belində də bir neçə yara var idisə də, ən çox ağrı o döşünün altından keçən yara idi. Altıntelli çətinliklə nəfəs alır, tez-tez su istəyir, tez-tez huşunu itirirdi. Arvadlar tanımasalar da cavan, gözəl qızın halına acıyırdılar. Göz yaşları ilə hücrəni tərk edib iş-güclərinə getdilər. Otaqda təkca Zeynalabdin qaldı. O, qolundakı yaranın qızdırma verməsinə, qan itirməkdən xeyli zəifləməsinə baxmayaraq, bir an belə Altıntellinin yastığının kənarını tərk etmirdi. Su istədikcə xırdaca kətan parçasını mis piyalədəki suya batırıb, qızın bozarıb keşke bağlanmış dodaqlarına sürtürdü.

Altıntelli dilinin ucu ilə bu sər in maye damcılarını yalayır və yanğı içində pıçıldaırdı:

– Su... su... Zeynal... su!..

Hərdənbir əməlli-başlı özünə gələn anlarda Zeynalabdinin üzünə baxıb gülümsəyir, ummadığı səadətdən bəxtiyar olmuş insanlar kimi baxırdı.

– Səni i...şə sal...dım...

Zeynalabdin nə cavab verəcəyini bilmirdi. Hörmətlə, böyük bir məhəbbətlə qarşısında səcdə edirmiş kimi başını yarıya doğru əyirdi. Belə canhövrlü aylımalardan birində Altıntelli ağrılarını yenib, yenə gülümsəməyə səy elədi:

– Gəl özümüzdə aldatmayaq, Zeynal! Yuxumu da görmüşəm. Arvadlar yaralarını bağlayanda... vay... vaysınmaların... dan da...bilirəm. Elə...

özüm də görürəm... ge... gedəriyəm... Yox, demə... Vaxtına az qalıb... Canım boğazımaca...an gəli...b...

Zeynalabdin istəklisinin üzərinə əyilən kimi əyildi, dodaqları az qala Altıntellinin dodaqlarına dəyirdi, hər iki odlu nəfəs bir-birinə qarışanda qız xoşbəxtliklə gülümsədi:

– Ah!.. Kaş ömrüm bir az uzun olaydı... Yooox!.. Bunacığaz üçün də ölməyə dəyərdi... Zeynal... mə...ni... bağışla! Başına iş gəə...tir...dim... Nəfəsi tıncıxırdı. Kəsik-kəsik, ağır-ağır nəfəs alaraq danışdı:

– Gülmə mənə!.. E...lə bilirəm ki, ömrüm elə bu... bu... birca... saat ooo...ooollub... sə...ninlə... dünyyaaanı... ge...dib gəə...zə bilmədim. Tək gə...əəzəcəksən... Mənim də... gözlerimlə baaax dünyamıza... Mənim də...

Zeynalabdin ağlayırdı, amma Altıntelli daha bunu görə bilmirdi. Zeynalabdin anlayırdı ki, qız köçür dünyadan... Gözmək, onunla yanaşı əl-ələ gezib görmək istədiyi dünyadan əbədilik gedir. Amma qız bunu duysa da bürzə vermirdi. Son nəfəsində belə bir dünya dolusu sevdiyi insanı öz ölümü ilə qəmləndirmək istəmir, gülümsəməyə çalışır, amma daha bacarmayıb deyirdi:

– Mə...nim də... əvə...zi...məə... gəz... dünya...mızı...

Zeynalabdin artıq Altıntellinin onun əlindən gətirdiyini düşündükcə öz-özünü daxilində qamçılıyırdı. O bu böyük məhəbbətin qədir-qiyətini bilməmişdi. Bilməyi bacarmamışdı. Qızın saçlarını sığallaya-sığallaya dərin təəssüf hissilə pıçıldaırdı, pıçıldaırdı:

– Bilmədim, məhəbbətinin qədrini bilmədim, Altıntellim!

Pıçıldaırdı, amma can verməkdə olan gözəlin bu sözləri, bu təəssüfü eşidib-eşitmədiyini bilmirdi. O sonralar da çox deyəcəkdə bu sözü: "Bilmədim. Qədrini bilmədim o böyük məhəbbətin! Keçdim. Yanından keçdim o böyük eşqin, fədakar qızın, sədaqətli qızın. Ata-anasından, el-obasından keçib öz böyük eşqinin dalınca gedən Altıntellinin!" Sonralar da bu və buna bənzər sözlər ürəyini çox deşəcəkdə hələ. Öz-özünə müraciətlə çox deyəcəkdə uzun-uzadı yollarda, qəlbi, ürəyi, düşüncəsilə tək-tənha qaldığı karvan yollarında, qumlu düzənlərdə, qarlı zirvələrdə, atəşdən, istidən qovrulan səhralarda, insanın iliklərini donduran qarlı-buzlu aşırımlarda... Sonu həyatının axırıncı günündə başa çatan, amma əsərləri ilə hələ indinin özündə belə dünyanı dolaşan Zeynalabdin, hələ bu və buna bənzər sözləri çox deyəcəkdə. Yadla, başqasıyla danışır kimi, ağır cinayətdə müqəssir bildiyi özgə birisinə söyləyir kimi

amansızlıqqa danışırdı: "Keçdin! Elə bir məhəbbətin yanından keçdin! Qiymətləndirə bilmədin! Gəncliyinmi mane oldu? Cahilliyinmi qoymadı? Tutduğun yola, əqidedə maneçilikmi etdi? Hər halda duya bilmədin Altıntellini! Dünyanın böyük bir hissəsini addım-addım, qarış-qarış gözdin. Bir də könlünə eləcə yatan başqa birisini görmədin. Çıraqla axtardın – tapammadın. Sənin üçün qədər olmuş ömrünün çoxunu yaşadığın qırx iki ildə... Qırx iki yaşında... adətlə evləndi... Amma heç kəs, ömrün uzunluğunu karvansarlarda da, saraylarda da rastlaşdığın qadınların, qızların içində xoşa gələni də oldu, ürəyə yatanı da, ağıllısı da oldu, gözəli də... Hökmdarı da oldu, cəngənəsi də... Amma heç kəs Altıntellinin yerini vermədi, verə bilməzdi. Heç kəs! O sədaqət, o vəfa ilə heç kəs sevmədi! Heç kəs! O səninlə dünyanı dolaşdı, gözlərinə işıq, dizinə taqət oldu çətin günlərində. Qürbət ellərin tənha xanəqəhlərində atəşdən yananda, qızdırmalı alının üstünə öyildi... Xəyalı məhəbbətində yaşadı, qəlbini doldurdu. Amma... Sən isə...

Səhər açılmışdı. Altıntelli artıq nəfəs almırdı. Zeynalabdinin fatihə surəsini oxumağa belə dili gəlmədiyindən yerindən qalxdı. Bu yerdə heç kəsi tanımayırdı. Altıntellinin dəfini icra üçün karvansara sahibi ilə Hacı Zahirin dalınca yollandı. Gözləri qızarmışdı, kirpikləri nəm idi...

Zeynalabdin səhər hücrədən çıxanda, Hacı Zahir qapıda onu gözləyirdi. Cavan dərdindən salamını da unudub inlədi.

– Aman Allah!

Bəzirgan Hacı Zahir onun qoluna girib həyətin ortasındakı böyük səkinin üstünə qaldırdı:

– Nəyin idi?

– Əslin axtarsan, heç nəyim. Amma indi burada onun məndən, mənim də ondan yaxın adamım yoxdur.

– Biziyənən gəlirmiş bura... Nə gözəl insan imiş... Belə iş tutmağına baxma, çox həyalı, abırlı qız idi. Gözəl idi də... Belə gözəllərə bizim şəhərdə "şəhraşub" deyirlər. Yeni şöhrətli, gözəlliyi dillər əzbəri olan qız...

Və bəzirganbaşı Yetimin yol həyatını Zeynalabdinə danışdıqca gəncin gözlərindən yaş süzülürdü. Sonra da Zeynalabdin Altıntellinin həyatından bildiyi səhifələri bəzirgan Hacı Zahir üçün çevirməyə başladı.

Bəzirganbaşının əmrilə kəfən hazırladılar. Karvansara sahibinin qoca anası, arvadı və buraya yaxın evlərdən bir neçə qadın yığılıb gəldi,

Altıntellinin cənəzəsini yudular, kəfən biçdilər, üstündə ağı söyləyə-söyləyə kəfənlədilər.

Mal-madarı, dəvələri əlindən getsə də, bəzirgan Hacı Zahir "Yetim" in qarşısında öz insanlıq borcunu yerinə yetirirdi; müdrik, dünya görmüş adam idi. Bilirdi ki, ölən ilə sınıanı geri qaytarmaq olmaz.

Əlbəttə, o həm də igit adam idi, silahı da var idi, karvanlarda ümumiyyətlə, döyüşə hazır, silahlı mühafizələr olurdu və bu karvanda da var idi. Amma qaçaqlar onları şirin yuxu içində; şəhərin demək olar ki, ortasında yaxalamış, qəfil, yatmış adamların üstlərini almışdılar. Ona görə də müqavimətə rast gəlmədən bu zülmü ələmişdilər. Əgər çöldə, ayıq vaxt olsaydı, bəzirgan Hacı Zahir və onun adamları hər qaçağa can verən deyildi. Arxayınlaşmışdılar. İndi daha təəssüfün, vay-sınmağın yeri deyildi. İndi Həradat Təbrizə qayıdan karvanı gözləyib, karvansarada qalmalıydı. Sonra da evinə dönəcəkdi. Odu ki, bəzirgan heç bir narahatlıq əlaməti göstərmədən, zahiri bir sükunətlə insanlıq borcunu yerinə yetirirdi. Öz böyük eşqinin qurbanı olan bu bədbəxt qız, hacının ürəyinə girib, məhəbbətini qazana bilməmişdi. Bəzirgan onu bala kimi, kiçik qardaş kimi sevmişdi. Nə edirdisə, ürəkdən eləyirdi.

Onlar yaxındakı məsciddən molla da dəvət elədilər. Cənəzənin dövrəsinə xeyli adam yığıldı, qürbət eldə şəhid ölən Altıntelli üçün cənəzə namazı qıldılar. Sonra da götürüb qəbiristanına apardılar. Burada da xeyli qərindost adam toplanmışdı. Altıntellini ana torpağa tapşırıdılar. Başdaşının üstünə "Altıntelli binti Yərməhəmməd" sözlərini yazdırdılar. Bəzirgan da, Zeynalabdin də belə düşünmüşdü ki, Altıntelli bu qürbət eldə, yad torpaqda əmanəti yatır. Ata-ana bircəsinin cənəzəsini yaqın ki, atası gəlib aparacaq: doğulduğu Məşhədi-müqəddəsədə dəfn edəcəkdilər. Suyunbikə "bala" deyib ağlayanda başını qızının qəbirdaşına üstünə qoya bilsin.

Zeynalabdin camaat gedəndən sonra uzun müddət təzə qəbrin yanında nəm torpağın üstündə əyləşdi. O bu faciəli, amansız, vaxtsız ölümdə özünü də müqəssir hesab edirdi. Günahsız günahkar idi Zeynalabdin. Günahsız günahkar! Əgər o, Məşhədə gəlib Hacı Tahirin evində mənzil tutmasaydı, Altıntelli onu görüb sevməyəcəkdi. Başqasını, məhəlləsinin cavanlarından birini bəlkə də elə Ömür bəyin özünü sevib gedəcək, xoşbəxt olacaq, vaxtsız ölməyəcəkdi.

Əgər Zeynalabdin qızın məhəbbətini rədd etməsəydi, Yarməhəmmədin "oğlum ol, buralarda qal" təklifini qəbul etsəydi, diyarbədiyar düşməsəydi, Altıntelli bəxtəvər bir gəlin, oğul-uşaq anası olub yaşaya-
caq, vaxtsız ölməyəcəkdə. Buydu Zeynalabdinin günahı! Buydu günahı!
Və oğlan öz-özünü daniadıqca bir şeyi unudurdu ki, o heç vaxt vıcdanı
ilə mübadiləyə girməyib. Heç vaxt, heç kəsə yalan deməyib. Heç vaxt,
heç kəsi aldatmayıb. O cümlədən Altıntellini. O cümlədən Yarməhəmmədi.
Düzünü deyib. Düşündüyünü deyib. Bu qədər!

Bu düz sözü isə sevən, aludə qız qəlbi qəbul etməyib. Hardan
biləydi bunu Zeynalabdin? Hardan biləydi? Evinde bisməmişdi, qon-
şusundan gəlməmişdi.

Zeynalabdin günorta yeməyini bəzirganla birlikdə yedi. Şama çıxma
bilmədi. Günortanı birtəhər düzümlü keçirmişdi, axşama yaxın qızdırma-
ması qalxdı. Qızdırma içində anası başının üstünə gəldi. Əlini lap Nənə
qarı kimi onun alınına qoydu: "Dərdin alım, yanırısan ki! Qərib, qürbət
eldə qayğını çəkmə varmı? Xörəyini kim bişirir? Çayını kim qoyur?
Yerini kim salır? Paltarını kim yuyur? Gözünün işığı, belə azarlayanda
qayğıma kim qalır? Ulular deyib axı.

Qəribəm bu vətəndə,
Gözüm yoldan ötəndə.
Qəriblik yaman olur,
Baş yastığa yetəndə.

Başın yastığa yetəndə başucunda kim əyləşir? Çayını-suyunu kim
verir? Dərdin ürəyimə bala, başından bir tük düşəndə mənə ayan olur.
Ürəyim sızım-sızım sızıldayır". Şirinbəyim ana o gecə bir an da olsun
balasını "tərk etmədi", başı üstündə şam kimi yandı. Tək birçə bəzir-
gan Hacı Zahir gecə düşəndə ona dəyməyə gəldi. Yenə də bal şərbəti
gətirmişdi. Bax, təkcə bu zaman Şirinbəyim ana bir yarım saatlığa
"evin bucağına çəkildi". Sonradan yenə də qızdırma içində, tənha
hücrədə, təklidə qalıb sayıqlayan balasına "ürək-dirək verməyə"
başladı... Tək! Tənha hücrələr! Bu nə qədər olacaq? Ömrü uzunul.
Şamaxıdan Seylona, Kərbəladan Məkkəyə qədər, Məkkədən Sumatriya
qədər... Bütün yaxın, Orta və Uzaq Şərqi, Kiçik, Orta və Cənubi Asiya...
Ömür boyu!

Bütün bunlar da hələ sonra olacaq! İndi isə gəlin, bala həsrət ilə
çırpınan Şirinbəyim ananı Zeynalabdinin yastığı ucunda, alınına sərini
dəsmal sərən qoyub hücrədən çıxmaq. Ana-balanı tək buraxmaq...

Səhər Zeynalabdin gözünü açanda artıq qızdırması tamamilə
çəkilmiş, rəngi nisbətən özünə qayıtmışdı. Hücrəyə göz gəzdirmək istə-
yəndə gözləri sancdı. Qalxıb əl-üzünü yumaq istəyirdi ki, bəzirgan Hacı
Zahir qabaqda, nökrəri də ardınca hücrəyə daxil oldu. Nökrər əvvəlcə,
aftafa-ləyən gətirdi, Zeynalabdinin əlinə su tökdü, dəsmal verdi. Sonra
da suyu aparıb, süfrəyə qayıtdı. Süfrə saldı, çaydan-çörəkdən gətirdi.
Zeynalabdin durub yerinin içində əyləşmişdi. Xəcalət içində qalxmaq
istəyəndə bəzirgan onu qoymadı:

– Yox, yox! Hələ bu gün də yerindən durma! Səfəri adamsan.
Dünənki həyəcədən, gecəki qızdırmadan sonra hələ bir-iki gün sənə
əməlli istirahət lazımdı, oğul! Nə qədər ki, mən buradayam, elə mən də
darıxıram, icazənlə gəlib çay-çörəyimi sənənlə yeyərəm. Aşpaza sifariş
vermişəm, nökrər də tapşırırmışam. Günortaya da bizim üçün bir qasıq
xörəyi, səliqə-sahmanlı göndərsinlər. Əgər narazılığın olmasa, əlbəttə...
– deyib sözünü gülə-gülə, zarafat şəklinə bitirdi.

Zeynalabdin yorğanı çiyinə salıb əyləşməyə məcbur oldu. Hacıya
etirazla cavab verdi:

– Nə danışırsınız, Hacı? Mən çox məmnun ollam. Amma cənab-
binıza əziyyəti əziyyət dəlincə verirəm. Bir ondan xəcalət çəkirəm.

– Xəcalət düşmənin olsun, bala! Nə xəcalətəbzalıqdı? Onsu da kar-
van düzələncən bekarçılıqdı. İş-güc yoxdu. Avaraçılıqdı. Allahkəsmiş
quldurlar bizi mal satmaq əziyyətindən necə deyirlər "xilas elədilər".
Özümüzə, yəni cana qulluq etməkdən başqa bir sənətimiz yoxdu hələlik.

Çay-çörək yedilər. Səhər zamanı Zeynalabdin Hacı Zahirə dedi:

– Hacı ağal Məni bir məsələ yaman narahat eləyir. O bədbəxt
ailəyə bu xəbəri necə vermək məsələsi. Mənim onlara məktub yaz-
mağım bir qədər nahamvar düşər. Deyirəm, bəlkə, siz yazasız.

Bəzirgan fikrə getdi. Səhər günəşindən qaralmış, oşiq üzüklü bar-
mağı ilə qara saqqalını qarışdırdı, sonra tumarladı, bıqlarına sığal çəkdi.
Çox düşüncəli görünürdü. Birdən üzünə sanki bir nur yayıldı, işıq çiləndi,
yaxşı bir fikrə gəlmişlər kimi dedi:

– Bilirsen oğul, sən bir məktub yaz. Ver mənə. Mən onu cuzda-
nımda saxlıram. Bu elə bir dərddir ki, bunu, məktuba, özü də sənini

məktubuna sığdırmaq, elə yolla xəbər vermək olmaz. Başqa bir günahsızın da fəlakətinə səbəb oluq. Məktubunu yaz. Qaldı kim çatdırırsın? Onu mən öz öhdəmə götürürəm. Mən görürəm ki, mənə Herata getməyim, indilikdə bihudədi. Mən Təbrizə qayıdıram, inşallah, bu gün-sabah gələn karvanla. Yəqin Məşhəddə dayanacağam. İmamın ziyarətinə gedib bu ağır belədən canınızın səlamətə qurtarması üçün dua-sənə əyləyib, nəzir-niyaz verəcəm. Onda özüm soraqlayıb Yarməhəmmədin evini taparam...

Zeynalabdin onun sözünü kəsdii:

– Məlum yerdədi, təhərini, yönünü desəm, elə çox əziyyət çəkməmiş özünü tapacaqsınız. Məşhədə ki, bələdsiz...

– Bələdəm, əlbət ki, bələdəm. Çox yaxşı. Hə... Gedərəm Yarməhəmmədin evinə. Həm başsağlığı verərəm, həm də olub-keçəni özüm ona danışaram.

– Bəs onda mənə məktubum nəyə...

– Nəyə gerekdi? İki cəhətə. Həmi sənə bu işdə barmağın olmağını bilməsi üçün. Həm də mənə adamlarımın nəbədə-nəbədə o cəvanəzən haqqında pis bir əməl etməməklərini anlatmaq üçün. Qoy bədbəxt ata evladından yana xələt çəkməsin. Onun balası Allah yazısının qurbani olub. Heç olmasa bu sarıdan ürəyi təskinlik tapar. Bilər ki, balası binamus iş tutmayıb. O, yollardan tər-təmiz, pak keçib, ancaq və ancaq Allahın hökmüylə.

Zeynalabdinin gözləri yaşardı. Bu ağıllı, nurani insanın qəlbinin böyüklüyü onu rıqqətə gətirmişdi. Kişinin əlini tutub alınına qoydu:

– Allah imanınızı kamil eləsin, Hacı, çox sağ olun. O bədbəxt ata mənə ürəyimə də dağ çəkib. Bu dağ vaxtsız, günahsız ölənə dağdı. O, balasını, bircəsini, ümid-pənahını çox istəyirdi. Mən də tax-sırkaram...

Bəzircanbaşı Hacı Zahir əlilə onun çiyinini oxşadı:

– Sən neynəyəsən, oğul? Sən haqqı demisən. Özünü taxsırlandırır, ürəyini üzmə. Yoxsa axşama qızdırman yenə də qalxar...

Bəzircan qalxdı, qapının ağzına çıxdı, nökrə nə işə buyurub hücrəyə qayıtdı. Yenidən əyləşib sözə başladı:

– İnşallah, sən sağalandan sonra fikrin nədi? Burda qalacaqsan, ya Herata gedəcəksən?

Zeynalabdin gözlərini silib cavab verdi:

– Əlbəttə, getsəm yaxşıdı. “Torbəti-cəm”də artıq qala bilmərəm. Bundan sonra heç... qala bilmərəm. Həm də buralarda görməlimi görmüşəm. Herata gedərdim. Amma deyirdilər ki, guya sizinki axırını karvandı bu mövsümdə. Bir də yazağzı karvan ayağı açılacaq.

Bəzircan yenə fikrə getdi, sonra nə düşündü deyə dedi:

– Orası elədi. Amma mən bu səhər eşitdim ki, bir-iki günəcən buradakı dərvişlər, Məşhəddən evinə dönən zəvvarlar, dağılan karvan əhli, xırda-xırda ticarət adamları yüngül bir dəstə bağlayıb Herata yollanırlar. Onların burda qalması ziyandı özlərinə, həm də külfətləri nigarandı. Gedirlər. Sən də onlarla gedə bilərsən. Əlbəttə, əgər səhhətin yol versə.

Zeynalabdin sevindi:

– Əlbəttə, gedərəm onlarla. Bu yara nədi ki? Bir də yollarda dərvişlər yaxşı məlhəm-zad bilirlər, kömək elərlər. Nə yaxşı oldu!

– Hə!.. Yaxşı oldu. Onda ismarış əvəzinə ismarış. Necə deyərlər, Məşhədə mən Yarməhəmməd kişiye sənə məktubunu və o məşum qara xəbəri verəndə, sən də mənə məktubumu və tapşırıqlarımı Heratda Xorasanıyye karvansarasının sahibinə və mənə oradakı şerikimə çatdırarsan. Dilcavabı ilə. Orada gəlməli olduğum, amma gedə bilmədiyim üçün onların görməli olacağı işlərimi bildirərsən. Neyçün gələ bilmədiyimi, qəziyyətimizi də, əlbəttə ki, danışacaqsan. Yazağzı başlayan birinci karvan ilə gələcəyimi xəbər verərsən. O çağacan yəqin ki, sən Heratda təhsildə olacaqsan. Gələndə axtarıb taparam səni, görüşüb danışarıq, inşallah. Mən də sənə Yarməhəmmədə necə sərəsələməti verdiyimi deyərəm.

– Allah qoysa...

Bu zaman nökrə içəri girdi. Bu dəfə o, kağız və qələmdan gətirmişdi. Zeynalabdin dinməmiş bəzircan Hacı Zahir nökrərə dedi:

– Qoy bura, – sonra da cavan dostuna döndü: – Hə... Oğul, babatlaşan kimi deyim kağızı yaz. Birimiz qəfil çıxmalı olduq, çatdırma-riq. Mən də gedib hücrəmdə şerikimə və karvansara sahibinə məktub yazaram.

Zeynalabdin dedi:

– Zəhmət çəkmisiz, hacı ağa, mənə heybəmdə kağız da, bayaz da, qələmdan da var.

Hacı Zahir güldü:

– Hə... Elədi axı... Şirvanlısan! Şirvanlı kağız-qələmsiz olmaz. Bir də ki, oğul, var, day yaxşı... Sən çox da tələsmə! Hələm ki vaxt var.

Mən də gedim, bir namazı-xof¹ qılım, bəlkə bu qorxu canımdan çıxsın. Oğul, məni tanıyanlar qorxaq olmamağımı bilirlər. Amma düşməni həmişə açıqda görmüşəm, üz-üzə. Şəbxunu² əvvəliminci dəfəydi ki, göürdüm.

Hacı Zahir durub çıxdı. Zeynalabdin nökrənin gətirdiyi kağız və qələmdanı yaxınına çəkdi. Qələmdanı açıb, içərisindən ucu tük kimi nazik çərtilmiş qamış qələmlərdən birini seçib götürdü. Qələmi qələmdanın müəkkəbinə batırdı, yoxladı, yaxşı yazırdı. Sonra da yerində dizinin birini dikəltməklə əyləşdi, kağızı dizinin üstünə qoyub yazmağa başladı:

“İnna lillah və inna ileyhi-raciun”³.

“Çox hörmətli Yarməhəmməd əmi!”

Ona elə gəldi ki, dizlərini qucaqlayıb oturmuş Yarməhəmməd deyir: – Əmin ölsün, bafa! Kaş heç bu diyara gəlməyəydin!

Qələm Zeynalabdinin əlində donub qaldı. Nə, necə yazacağını, haradan başlayacağını bilmədən susub oturdu... Düşünməyə başladı: “Doğru deyir, bir gəlişimlə o şən, o xoşbəxt ailəyə nə qədər qəm-qüssə gətirdim? İstəsəm də, istəməsəm də. Məndən asılı olsa da, olmasa da! Yazıq elədim o atanı, o ananı, bədbəxt elədim Altıntellini! Günahkar olsam da, olmasam da, bir külfət dağıldı mənim ucbatımdan. Günahsız qana bais oldun. Mənim ucbatımdan. Doğrudur, mən onu bu qədəmdən saçırdırmağa çalışmışdım. Amma eşitmədi məni, bədbəxt qızı bədbəxt! Qəsd elədi canına, qəsd elədi cavan ömrünə. Sonsuz elədi atasını. Mənə görə, mənə görə, mənə görə!”

Yenidən öz-özünü danlaya-danlaya çırpındı. Ürəyi hövl eləməyə, başı dönməyə, bədəni zəifləməyə, gözləri axmağa, qızdırması qalxmağa üz qoydu. Kağızı və qələmi əlindən yerə, yatdığı döşəyin qənşərinə qoyub yatağına yığıldı... Qızdırması artıqca da huşunu itirməyə başladı.

Zeynalabdinin yarası üzə gəlməkdəydi. Altıntellinin məzarının üzərinə tökülən təzə torpağın da üstü bozarmaqdaydı. Bir neçə dəfə cümə axşamları bəzirganbaşı Hacı Zahir ilə bu “susmuşlar, əbədli uyumuşlar, sükuta dalmışlar ölkəsinə”, – əhli-qəbur ziyarətinə gəlmişdilər. Qızı yad eləmişdilər. Fatihə surəsini oxuyub sakitcə dayanmış, Altıntellini hərəsi öz qəlbində, öz gördüyü, tanıyıb-bildiyi kimi xatırlamışdılar. Çox cavan ikən, məşum bir təsadüfün qurbanı olması hər ikisinin təəssüfünə səbəb olmuşdu.

İndi isə gətmək çağı gəlmişdi. “Torbəti-Cəm” torpağını, Altıntelli üçün əbədiyyət evinə çevrilmiş qəsəbəni birinci tərək etmək sırası bəzirganbaşıya gəldi. Bir gün səhər qəzintidən qayıdıb, nahara hazırlaşanda onlar haradansa uzaqlardan gələn kələng zənginin səsinə eşitdilər. Hacı Zahir dedi:

– Herat tərəflərdəndi. Günorta namazına burada olurlar.

Zeynalabdin Hacı Zahirin dəyiqliyinə təəccüb eləmədi. Ömrü karvanlarla yollarda keçən Hacı Zahir hətta zəngin səsiindən karvan sahibini də tanıya bilirdi.

Bəzirganbaşı sözüünə davamlı dedi:

– Görünür gətmək növbəsi mənə düşür. Bu gələn karvan Təbrizə-cən gətməyib, Məşhədəcən getsə belə, mən onunla yola düşəcəyəm. Düzü, burada işsiz-gücsüz darıxmışam, qaribmişəm. Sən də ki öz dərvişlərinlə Herata tərəf... İnşallah, yazacağı mən birinci karvanla Herata gələndə, sözləşdiyimiz kimi səninlə görüşərik. Hələ ki məzağına münasib gəlsə, zəhmət çəkib mənim işlərimi səhməna salarsan. Fikir verirəm bir neçə gündü səninlə söhbətlərimizə, görürəm ki, hər yerin ticarətindən, alverindən, adamlarının xasiyyətindən, ab-havasından xəbər alıb öyrənirsən. Dərvişdən çox bu dünya adamısan, elə belə də qal, qardaşım!

– Çox sağ olun. Mən sizdən hədsiz razıyam, hacı! Siz ki o bədbəxt ailənin dərindən şərik olmaq yükünü boynunuza götürüb, məni ömrüm uzunluğunda özünüze kiçik qardaş elədiniz. Onlardan başqa, bir də həmin evin qonşuluğunda mənim dörd tələbə – dərviş yoldaşım var. Bir məktub da onlar üçün yazmışam, böyükləri Qiyasəddin şahdır. Zəhmət çəkib ona verərsiz. Bir də ev sahibi hacı Tahirin külfəti Nənə qarıya salamımı

¹ Qorxu namazı

² Qofil, gecə basqını

³ Allah yaradan axırda Allahın yanına qayıdacaq

yətirərsiz. Nəcib və qayğıkeş insandır. Zohmətimi çox çəkib. Halal eləsin məni.

Doğrudan da, günorta azanına yaxın karvan karvansara qənsərindəki meydana daxil oldu. Dəvələr xırırdıldı. Yüklər, taylar açıldı, dəvələrə navala¹ verildi. Günorta namazından sonra adamlar hücrələrdə yerbeyer oldu və karvansara sahibinin kələng zəngini eşidən kimi kəsdirdiyi heyvanların iç-ciyərindən hazırlanmış qovurma, ətindən bişirilmiş piti, quyruqlu, sarıköklü-zəfəranlı abgüşt-bozbaş, yorğunluq götürən noxudab, karvan xəbərini eşidən təkəki təndirsalan şatırın indicə təndirdən çıxardığı ətirli, xaşxaşlı təndir çövrələri ortaya gəldi... Çayçı şagirdi xoruzpipiyi çay süzülmiş fincan və piyalələri əllərində üstbüst qalaqlayib hücrələrə, dəvələrin böyründə dincələnlərə, səkilərə, həyətə serilmiş piyadə səfərilərə daşımağa başladı. Bir saatcan karvansara həyətinə qab-qacaq şaqquılısından başqa səs-səmir eşidilmədi. Bir saatdan sonra bu səs-küy də azaldı, tək bir xorultu, mışıltı eşidilməyə başladı. Uzun yolun acısını, ağrısını canından çıxartmaq istəyənlər yuxuya getmişdilər.

Karvan gecəni "Torbəti-Cəm" də keçirdi. Günorta istirahətindən sonra, axşam düşəncən yerli tacir, baqqal və əttarlar, əllaflar karvansaraya gəlib xoşlarına gələn maldan aldılar, satmalı olduqlarını və ya Məşhədə göndərməli nə yükləri var idisə onu sarbana tapşırtdılar. Məktub alan, məktub göndərən bəzirganbaşı və sarbanı yanladı. Məşhədə getmək istəyənlər karvanın haçan çıxacağını xəbərləşdilər. Karvan əhli bu günlərdə "Torbəti-Cəm" karvansarasının qənsərində yaş verməmiş faciəni eşidəndən sonra, demək olar ki, gözlərinə çətin yuxu gədir, uyuyanlar da çox səksəkəli yatırdı.

Sübh azanına kimi sarbanlar, dəvəçilər artıq yükləri çatıb dəvələrə qaldırmış, atları yəhərləmiş, qatır və eşşəkləri yükləmişdilər. Sübh azanı eşidilən kimi hamı bəzirganbaşının arxasında durub iki rükət sübh namazı qıldı və sarban, nərin ovsarını qoluna keçirdi. Bəzirganbaşı atlandı və karvan yola düzəldi. Qarət olunmuş karvanın bəzirganbaşı: Hacı Zahir isə bu bir neçə gün ərzində qardaşlaşdığı, ağılına, hər şeyə yetikliyinə, bilik, elm aşığı olmağına görə Zeynalabdinə kiçik qardaşı, bəlkə də, oğlu kimi sevmişdi. Çətin ayrılır, onu Təbrizə qışlamağa dəvət edirdi:

¹ Arpa unundan hazırlanmış yem

– Heratda bütün qışı nəynəyəcəksən, qardaş? Gəl qayıdaq Təbrizə. Oranın alimlərindən dərs al. Sonra gələn yaz birgə çıxarıq səfərə...

Zeynalabdin bu dəvəti yüngül, mehriban bir təbəssümlə qarşıladı: "Dost tapmaq çətin, onu saxlaya bilmək daha çətin dir", – düşüncə dedi:

– Çox sağ olun, hacı, mən sizi Heratda gözləyəcəm. Gələn səfərimdəysə İrani, xüsusilə Vətənim, o cümlədən də Təbrizimizi əməlli-başlı gözəçəyəm, bütün kənd və qəsəbələrində səyahət eləyəcəm. Onda görüşərik, inşallah!

– Salamatlıq olsun təkəki!

Qucaqlaşib öpüşdülər. Lap ata-bala kimi! Qardaş kimi, dost kimi. Zeynalabdin atasından belə məhəbbət təzahürləri, nişanələri görmədiyi üçün hacının münasibəti bəzən ona qərībə gəlirdi. Amma belə səmimi insanla dostlaşdığına sevinirdi. Qəlbən şad idi.

Karvan xeyli aralanmışdı. Amma Hacı Zahir hələ də cavan dostundan ayrılıb, gedə bilmirdi. Nəhayət, təzə aldığı ata mindi, bir də yəhərin üstündən əyilib Zeynalabdinin alnından öpdü:

– Görüşənə qədər...

– Görüşənə qədər.

Hacı atı səyirdib uzaqlaşdı. Yorğadan çaparağa keçən at, az sonra karvana çatdı, dəstələrə, atlı, qatırlı səfərilərə qarışdı.

Zeynalabdin uzun müddət karvanın ardınca baxa-baxa qaldı. Bu karvan, onu vətəni ilə bağlayan axırıncı adamı – Hacı Zahirə də aparırdı... Elə bil qəlbində nə isə bir boşluq əmələ gəlmiş, birdən-birə. Elə bil ürəyini bir kasa soyuq suyun içinə salıb öykələdilər. Gözləri acıydı. Burnu gicişdi, lap uşaqlıqda olduğu kimi, az qala ağlayacaqdı. Qeyri-ixtiyari əlini üzündə gəzdirdi. Başını silkələdi... Elə bil ağır fikirləri qovurdu başından. Buraya qədər o tamamilə də olmasa, hər halda həmvətənləri yayılmış yerlərdən keçirdi, anasının dilini eşidirdi arasında. Bundan sonra; mükəmməl bildiyi fars və ərəb dilləri, öyrənməyə başladığı urdu dili var idi... Lal olmayacaqdı. Amma hər halda, bələd olmadığı o qərīb, o qürbət ellərdə onu nə gözləyirdi? Bilmirdi. Kimlərə rast olacaqdı? Bilmirdi. Hələlik qarşıda Herat səfəri dururdu. O, Heratda böyük Əlişir Nəvaini yad etməyi, bir neçə ay burada qalib mədrəsələrdə dərs deyən alimlər, tanınmış şair və müdərrişlərlə görüşməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Şəhəri əməllicə tanıyandan sonra Herat haqqında bu cümləni yazmışdı: "Əgər Xarəzmin suyunu, İsfahanın

torpağını və Heratın havasını bir yere yığa bilsən, orada yaşayan adam ölməz”.¹

Zeynalabdin gəncliklə vidalaşmışdı. Gözdiyi, gördüyü yerlər, insanlar haqqında xeyli məlumat toplamış, “Riyazüs-səyahə”ni yazmağa başlamışdı. İndi həyatının da, bütün ömrünə bərabər olan səyahətlərinin də yeni mərhələsi başlanırdı. Onu yollarda yayın istisi, payızın yağışları, qışın şaxtası gözləyirdi. Onu kəndlərdə, şəhərlərdə öz zəhməti, halal əməyi ilə dolansa da, bir parça çöreyi minbir əziyyətlə “daşdan çıxaran”, amma eyni zamanda qonaqsevər, mehriban, qayğıkeş, qərribə, özü kimi yoxsula əl tutan insanlarla tanışlıq gözləyirdi. Onu saraylarda, kaşanələrdə heç bir zaman, heç bir vaxt alışa bilmədiyi zənginliklər içərisində qıfıllı sandıqlarda saxlanan xəzinələr, kitabxanalar çağırırdı...

Gəncliyə ilk qədəm qoyduğu, ağır səyyah ələmini çiyinə aldığı gündüz biz ona “xoş gördük, səyyah!” demişdik. Səfərin xeyirli, yolun uğurlu olsun, – ardınca Nənəli bulaqdan, Damcılu bulaqdan bir su cam atıb: məşhur hind məsəli ilə “Uzun yollarında, sonsuz səfərlərində həmişə şəkər yeyəsən, baba! Aydın olsun, ətirli olsun yolların”.

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani, “Bustanüs-səyahə”, Tehran, 1339 hicri, səh.249.

KAMİLLİYƏ DOĞRU

Gənclik dövrü bitmək üzrə idi. Səyahətlərin çoxu arxada qalmışdı. İndi Zeynalabdin artıq gəzib gördüyü ölkələrin bir çoxunun alimlərinə, şairlərinə məlum şəxsiyyət idi. “Riyazüs-səyahə”, “Hədayüqüs-səyahə” kimi əsərlərin müəllifi alim, çoxlu qəzəllər yazmış Təmkin təxəllüslü şair, Nemətullahi təriqətinin təbliğatçılarından dərviş Məstəli şah ləqəbilə tanınmışdı. Böyük səfərlərin çoxu geridə qalmışdı. Hindistan... Səkkizillik bir ömür keçirmişdi o qəribəliklər, möcüzələr diyarında. Tibetin qarlı aşırımları da heç vaxt yadından çıxmıyacaqdı. Siamın, Sərəndibin o zəngin, o əlvan canlılar aləmi, insanları unudulacaq şey deyildi. Sultanların, şahların, əmirlərin, hakimlərin dəvətini qəbul edib bir yerdə bir-binə bağlamadı. Amma Şiraz... Şirazda bir “qəzalü-qəzəl”, bir afət, bir ahu könlünü ovladı. Üç il... Tam üç il Şirazda binələndi. Mədrəsədə dərs dedi. “Şah” dostları: Müştəqəli şah, Cəfər Kirmani və başqa həmfikirləri ilə qaragüruh ruhanilərə qarşı mübarizə açdı. Bir neçə dəfə gah şəhərdən qovuldu, gah “hərmətə minib” saraylara dəvət aldı. Amma azadlığını əlindən vermədi, qələmini mədhiyələr üçün işlətmədi, yalnız elm, elm deyib durdu. Günlərlə kitablar, yazılar üstündə ikiqat olduğunu görəndə riyakar zahidlər, qaragüruh onu “dinsiz dərviş”, “imana rəxne salan qələndər”, “cadugör” qələmə verdilərse də, hərdən-hərdən dostlarının köməyiylə yaşıl bir adaya bənzməyənlər kənddə qulaq dincliyi tapanda o, qəlbini ovlayan, ona atalıq duyğusu kimi bir sədət dadızdıran gəlinin – Hümeyra xanımın dizi üstünə baş qoyub keşməkeşli ömrünün ən sakit, tufansız, ləkəsiz günlərini yaşadı. Hümeyra bu üç Şiraz illərində ona iki oğul bağışladı. Lap qayınanası Şirinbəyim kimi cüt oğul anası oldu. Cəlaləddin Məhəmməd, Hüsəməddin Əli... Hər yadına salanda vücudunu sıcaq bir atalıq hissi qoynuna alıb ona əbədiyyət, davamiyyət vəd edir. Hümeyra özgə sözüne baxmayan, “ərini bir, Allahını bir” tanıyan, zərifcə canının bütün qeyri-adi qüvvəsi ilə ərinə və balalarına bağlı bir qadındı. Bütün əzablara, çətinliklərə, köçəköçlərə, “qaçaqaqlara”, təqiblərə heyrətəməz bir dözümlə, iradəylə sinə gərirdi. Zeynalabdin bilirdi ki, “Şah” dostları,

həmfikirləri, əməldaşları olan Müştəqəli və başqaları onun Şirazda qalan ailəsində göz olacaqlar. Səfərini başa çatdırıb artıq yazmaqda olduğu son kitabını bitirənəcən ailəsini bütün afətlərdən qoruyacaqlar. Zeynalabdin də yolüstü xırda ticarətindən əldə etdiyi qazancın çoxunu Şiraza, Müştəqəlinin adına göndərirdi ki, Hümeyra xanıma çatdırsın. Karvan başçıları, sarbanlar 20–30 ildə artıq ona gah bu, gah o diyarda, gah bazarda, gah karvanlarda və ya mədrəsə hücrəsində rast gəlməyə adət etmişdilər. Bir şəhərə gələn kimi karvansaraçılardan onu soruşurdular. Xatirini istəyir, matamı bacardıqca yüksək qiymətə satır, məktub və baratlarını, sovqatlarını məmmuniyyətlə, köhnə bir dost kimi Şiraza çatdırmağı müqəddəs vəzifə bilirdilər. Ailəsinin yemək-icmək sərindən ehtiyac duymayacağına arxayın idi. Hümeyra “evdağıdan arvad” deyildi. Göndərdikləri anaya da, iki körpəsinə də çatırdı. Bu sərindən nigarançılığı yox idi. Nigarançılığı qaragüruhdan, Şirazın o arqır bilməyən, Allahdan-bəndədən utanmayan mürtece zahidlərindən idi. Onun Şirazda olmadığına inanmaya bilirdilər. Ya qəsdən özlərini elə göstərər evinə basqın edər, cəhəlet gözünü örtən nadanları üstünə “qışqırdardılar”. Əsərləri əllərə düşər, darmadağın edilər, yandırlar. Bax, qorxusu bundan idi. Hər yadına düşəndə az qala ağılı itirir, hər şeyi atıb geri qayıtmaq istəyirdi. Lakin eyni zamanda anlayırdı ki, o heç bir şeylə kömək edə bilməz. Bu faciə baş versə, orda oldu-olmadı – olan olacaqdı. Özüne nə qədər təskinlik versə də, öz-özünü inandırmağa çalışsa da o böyük alim, həm də ata idi; sevgili er idi. Harda xırdaca, matdım-matdım baxan, dünyaya heyrət dolu muncuq gözlerini zilləyən uşaq görsə, başına əl çəkmədən ötüb keçə bilmirdi.

Hər yerdə, dayandığı mədrəsə hücrələrində, gecələdiyi düşərgələrdə başına yığılanlardan öyrənir, öyrədirdi. Sual verir, suallarına cavab alırdı. “Riyazüs-səyahə”ni “roza”lərə, “Hədayüqüs-səyahə”ni “hədiqə”lərə bölmüşdü. İndi isə hər gecə başına yığılanlar dağılıb gedəndən, bütün qəsəbə, kənd və ya qaldığı yerdən asılı olaraq şəhər yuxuya gedəndən sonra alimin qarşısında şam, sinəsində ürək yanır: bu dəfə də “Gülşən”lərə böldüyü “Bustanüs-səyahə”ni yazırdı. Yolda da, mənzildə də, düşərgədə də, bazar-dükən, kənd-şəhər... Hər yerdə nə gördüdsə, diqqətini nə çəkirdisə qələmə alırdı. Alim iş başında, səyyah yollarda idi. Təmkin təxəllüsü ilə yazdığı şeirlər isə müxtəlif hadisələrin təsvirində kitabın müxtəlif səhifələrinə səpələnirdi. Şair

gördüyü gözəlliklərdən ilham alır, yaxud zülmətdən, haqsızlıqdan qəzəblənib üsyan səsinə ucaldır, həyat, həyatın mənaları haqqında xəyala dalırdı. Bütün bunlar onun qəzəl, rübai və başqa növ mənzumələrində əksini tapırdı.

Bir vücudda, bir ürəkdə, bir beyində birləşmiş bu üç şəxs alim, şair, səyahətçi bitib-tükənmək bilməyən yollarda, gah susuz qumlu səhralarda, gah yamyayıl, sınıx cəngəlliklərdə, gah da qarlı dağ aşırımlarından keçməkdəydi. Hacı Zeynalabdin yollarda idi.

HƏLİMƏTÜN-NİSABƏYİM

Karvan çox gecikmişdi. Yolda xeyli əziyyət çəkmişdilər. Bir neçə gün bu yerlərə xas olmayan qərribə toz dumanı onsuz da buludlar arxasında gizlənən günəşi, aydın firuzəyi fəzanı görməyə qoymurdu. Gecələr bu toz-dumanın göy üzünə çəkilmiş qalın pərdə kimi bu yerlərdə xüsusilə aydın görünən ulduzların üstünə sanki yorğan çəkmişdi.

Karvanlarda çarvadarlar – bələdçilər var idi. Əsil səma biliciləri, ucsuz-bucaqsız səhralarda birçə zərrə səhvə yol vermədən ulduzların səmtlə yol aparır, karvanı gərəklə yerə çıxarırdı. Belə bilici çarvadalardan bu karvanda da var idi. Amma indi nədənsə onlar da çiyin çəkir “belə möcüzə görməmişik” deyirdilər. Havadan, pal-paltardan toz-torpaq iyi gəlirdi. Yeyib-ıçdıyı da toz-torpaq tamı verirdi. Bürkü adamı boğur, toz gözə, buruna, qulağa dolurdu. Külək yox idi. Olsaydı bəlkə də, yerlə göy arasına sərilmiş bu qalın, boz örtüyü yirtib dağıdardı. İki gün idi ki, karvan beləcə bələdçilərin hissyyətinə arxalanıb yol gedir, şübhəsiz ki, haradasa düşərgələrin yaxınından ötüb keçir, namaz vaxtını “qarasına” müəyyənləşdirib dincə dayanırdılar. Üçüncü gün hava aralandı. Tacirlər, zəvvarlar, dəvrişlər, karvançılar sevindi. İndi artıq məlum düşərgələrdə karvançılar tələsir, tezdən durur, sübh namazını qılmaq üçün aftafaları və ya təyəmmüm kisələrini çıxarıır, səsküy gecənin sükutunu zil qaranlıqla birlikdə qovur, sıx-sıx qaranlıq göyləri dələn qızılı ulduzların rəngi göy bozardıqca tutqunlaşırdı.

Karvan şəhərə axşama az qalmış çatdı. Karvansara elə şəhərin qırağında idi. Camaat, karvansara sahibi bu karvanı iki gün əvvəl gözləyirmiş. Yerli tacirlər öz tanışlarını, şəriklərini gözləyə-gözləyə düşü-nür, söhbətləşirdilər. “Görəsən nə olub? Nə baş verib? Hacı Kazım bezirganbaşı verdiyi sözün ağasıdır...” İki gün! Bu ağır, bu uzun yollarda

iki gün nədir ki?! Amma görünür ki, bu səfərdə o qədər də yaxınlaşmadığı bəzirganbaşı Hacı Kazımın dost-tanışlar arasında belə etibarı vardır.

Karvansaranın həyəti dəvələr, atlar, eşşəklərlə doldu. Karvan gəlişinin ilk anında həmişə gördüyü küy-kələk, itələşmə, pozğunluq, qarğaşa... Böyük daş həyətin bir küncündə hətta yaşlıların belə diqqətini cəlb edən karvan gəlişinə heç bir əhəmiyyət vermədən, sakitcə "aşiq-aşiq" oynayan iki uşaq nəzərini cəlb etdi. Oğlanlar 8-10 yaşında olardı. Şair görünür, "tez-tez karvan gəlişinə adət etmişlər", – deyər düşündü, lakin dərhal da ağıl ona cavab verdi:

– Yox, yox... Başları qumara yaman qızışib. O bütün varidatından keçən, qumarbazlıq azarına tutulanlar belələrindən əmələ gəlir. Belələri böyüyüb belaya çevrilir, qumarbaz olurlar...

Ürəyi sancdı: "Mütləq ataları ilə tanış olub, uşaqları bu pis əməldən çəkəndirməyi məsləhət görmək lazımdır".

Yalnız bu qərara gəldikdən sonra ilk dəfə daxil olduğu bu karvansaraya göz yetirməyə başladı.

Qədim karvansara gözləri önündə kitab kimi açıldı. Nəhəng tağlı darvaza, ikimərtəbəli hücrələrlə əhatə olunmuş olduqca böyük daş döşəməli həyət idi. Həyətin bir tərəfində böyük daş səki üstünə taylar yığılmışdı. Səkinin bir tərəfindən yüklərə doğru pillə qalxır, o biri tərəflərinə at-eşşək bağlamaq üçün daş halqalar vardı. Həyətin ortasında, dəvələr xırıxdılıb yatırıdılmış, buradaca dincələn kim, alan-satan kim idi. İkinci mərtəbədəki hücrələr uzun müddət qalan səfərilər, birinci mərtəbə daha çox mal yığıb buradaca satanlar üçün idi.

Dərvişlərin də çoxu bu hücrələrdə gecələyirdi. Onlara ya karvansara sahibinin yazığı gəlib yer verir, ya da başqa birisinin nəzir, ehsan, təsəddüq kimi qurbanları, ianələri hesabına qalırdı bu hücrələrdə.

Bəzirganbaşı Hacı Kazımla karvansara sahibi, çoxdan bəri ticarət əlaqəsi nəticəsində dostlaşmışdılar. Elə karvan həyətdə daxil olan kimi dostlar görüşdülər. İlk salam-kalam, hal-əhval sorğu-sualı bitə-bitməyə Hacı Kazım, dərvişlərlə bir tərəfdə durub, yer almaq üçün aranın sayxasını gözləyən Zeynalabdin aralıdan dostuna göstərdi:

– Hacı, bu dərviş əməlli yer ver. Muğayat ol ondan.

– Gözüm üstə. Kimdi ki?

– Alımdı. Nə qələndərdi, nə dərviş. Nə "tullanandı", nə "fırlanan".

Yer üzünü gəzir bilik dalınca, elm dalınca, Həqiqət dalınca. Həqiqəti asil kamil insanda görür.

Aralıdan Zeynalabdinin kalansuvasına¹, cübbə və qəbasına², üzükdən keçən incə belinə bağladığı qurşağa, ayaqları ucuna qoyduğu heybəsinə baxırdı. Zeynalabdinin zil qara, azacıq qıvrırcıq saqqalı, qabağı vurulmuş qara bığlarını qoynuna almışdı. Bu bığlarla saqqalı bir-birindən sağlam adamlara çox yaraşan ensiz al dodaqlar ayırırdı. Burnunun üstündə, bir-birindən xeyli aralı qara qaşları, qara, azacıq yol tozu basmış tükərlər arasında qırmızı, günəşdən yanmış sağlam yanaqları üzünə xeyli yaraşığı, təmkin verirdi. Birdən dərvişlərdən biri nə dedisə Zeynalabdin gülümsədi, iki cərgə sağlam, ağappaq, sədəf kimi dişlər göründü, saqqalın və bığların qaralığını daha da gücləndirdi. Gözlərindəki parlaqlıq təbəssümünə qarışıb üzünə elə bir mehribanlıq, nəciblik nuru səpdi ki, karvansaraçının hacının "quşu qondu" ona. Səbəbini özü də bilmədən gülümsədi. (O hardan biləydi ki, Zeynalabdin bütün təmizürəklilərə məhz beləcə məhəbbət, ehtiram təlqin edir?) Əlini dostunun çiyinə qoydu, yolçu alim haqqında daha nə isə öyrənmək qəsdilə "həqiqəti kamil insanda görür" – cümləsinə qarşı soruşdu:

– Sufilərdəndi yoxsa?

– Elə bir şey var... Hələ dəqiq bilmirəm ki, hansı təriqətdi. Amma elmə, biliyə, öyrənməyə həvəsini bütün yol uzunluğunu görmüşəm. Hansı mənzildə əylənmişkə, dinclik bilməyib, biz yatıb duranacaq o pay-piyada ətraf kəndləri, qəsəbələri, qədim abidələri gəzib, tanınmış elm adamına rast olubsa, müsahibə olub; suallar verib dərin mənalı. Cavablar alıb... Mənim özümdə bundan irəli gəzib gördüyüm ellər haqqında az suala tutmayıb.

Hacı dostunu dinlədikcə Zeynalabdinə gözdən qoymurdu:

– Kəsdiyimiz çörəyə and olsun, hacı qardaşa, ondan elə danışdın ki, quşum qondu ona. Axşam iş-güc azalar, əl-ayaq yığışandan sonra müsahibə olluq. Feyz alırıq.

– Əlbəttə, əlbəttə. Elə mən də müştəğam...

– O biri tərəfdən də yaxşı oldu. Nəvvab Aliyə Həlimətün-Nisabəyim bizim keçmiş hökmdarın qızı idi, hökmdarımızın oğlu yox idi, Allahın rəhmətinə gedəndən sonra, eşitmiş olarsan, Cəsəret xan keçdi yerinə, Həlimətün-Nisabəyimə qırx para kənd verdi ata mülkündən. Xanım öz sarayında həmin kəndlərin gəliri ilə yaşayır, camaata xeyli xeyirxahlıq göstərir. Elmə də rəvac verir. Nökərini karvansaralara

¹ Dərviş papağı növü

² Kişi geyimi, üst paltar

göndərir, harda bir bilici alim, yaxşı şair varsa, dünya görmüş tacir varsa dəvət edir. Özü pərdənin arxasında öyləşib məclisdəki elmi, ədəbi söhbətlərə qulaq asır. Əgər bu ağa da sən deyən kimidisə, nökrər gələndə məndən soruşur, bunu dəvət etməyi məsləhət görürəm.

– Yaxşı, savab iş tutarsan. Lazımdı...

Zeynalabdin qərībā bir daxili qüvvəyələ bu baxışları hiss edirdi. Elə bil hardansa bir şüa axıb alınına deşirdi. Söhbətin ondan getdiyini duyurdu. Lakin özünü o yerə qoymayıb karvansaranın tağlarındakı naxışlar; bu qədim binanın ümumi görünüşü, quruluşu haqqında söhbət edir, eyni zamanda qəlbində düşünürdü: “Kim bilir, hansı qərində, hansı əsrdə tikilib. Nə qədər karvanlar, neçə-neçə karvansaraçılar, bəzircanlar görüb, min-min adam bu həyətdəki hovuzdan əl-üz yuyub, bu daş divarlar arxasındakı hücrələrdə gecələyib, xəyallara dalıb, ümidsizliyə düşüb, ya arzularla yaşayıb. Kim bilir? Neçə əldən-ələ keçib?... Kim bilir? Aclar da görüb, dövlətliklər də... Yalavac da görüb, xəz-zər libaslılar da... Hər halda ac-yalavacı daha çox görüb. Qan da görüb, qada da. Dünyanın neçə ölkəsindən, o yetmiş iki millətdən insanlar görüb... Yaxşısı da olub, yamanı da, necibi də olub, nanəcibi də... Alimi də, nadanı da... O əski, o qoca dünyanın bu kiçik parçası...”

Həlīmətün-Nisabəyimin sarayına yol alanda doğrusu bir qədər narahatlıq keçirirdi. Əslində onun ürəyində doğan şübhələri nə karvansaraçının, nə də Hacı Kazımın sözləri dağıda bilməmişdi. Elə bilmişdi ki, “Mən bir gecə nağılları” dünyasına düşüb. Hansı bir xoşxlaq, zəngin qadın isə onun kimilərini həmin nağıllarda qoca “acüzə qar”ların köməyi ilə, xəlvet yollarla, gecənin zülmət qaranlığında əlindən tutaraq, çəkib aparır eyş-ışrət, kef məclislinə. Bu yerlərdə görünür ki, iri mükafatlar müqabilində həmin qarlıları kişilər əvəz edir. Ömründə karvansaraçıdan eşitdiyi sözləri eşidib görməmişdi. İslam dünyasında qadın dörd divar arasında yaşayır, küçələrə çıxmağa məcbur olanda da “səyyar həbsxanada” – çarşabda gedir; üzünə rübənd, biçə taxır. Burada isə qadın – yad kişilərin məclisində... Doğrudur “pərdə arxasından” dedilər... Həm də ağıl kəsməyən dərəcədə mötəbər alim... Saraylar, hökmdarlar, zəngin xanımlar nə istəsə... Yene də gözəlində “Mən bir gecə” surətləri canlandı: Dəlilə, Zeynəb... Yooox... hər halda karvansaraçı da, Hacı Kazım da abırılı adamlardır. Belə pis mənalı tapşırığı öhdələrinə

götürməzlər. İrəliki gecələrdə müsahiblərdən də aydın idi... Arxasınca bu gün, bu saatda gələn silahlı nökrərin də belə pis əmələ bağlı olduğunu ağıl kəsmirdi...

Saray – geniş cyvanının sütunları və ön divarları şəbəkə şəklinə düzülmüş, ağ-mavi çini kərpiclərlə bəzənmiş ikimərtəbəli bina idi. Uca hasarlarla dövrələnmiş geniş həyətin ortasında hovuz vardı. Binanın sağından hardansa saxsı novlarda bu hovuzda gözyaşı kimi duru su axıb gəlir, sakit bir musiqinin xışıltıları ilə hovuzla tökülürdü. Əlvan balıqlar bu süni şəlalənin dövrəsində sürətlə üzür, sanki xırdaca-xırdaca ləpəciklərlə öylənir, oynayıb yorulur, sonra da hovuzun sakit tərəflərinə üzüb gedirdi. Cənubdan su kulufu hovuzdakı suyu təzələyir, eyni səviyədə saxlayıb artığını arxa buraxırdılar. İki qarış eni, iki qarış hündürlüyü olan bu arxlar qırmızı saxsı novlar kimi düzəldilmişdi. Bütün həyat əlvan bağ idi. Novun, hovuzun və arxın ətrafı sıx, uca otlar, qızılgül kol-ları ilə əhatələnmişdi. Bağda meyvə ağaclarından tutmuş, uca-uca sərvələr, çinarlar, qarağaclar göylərə həvəslə, fərəhlə baş qaldırmışdı. Arxın içinə, kənarına arabir burada uçuşan quşların saldıdığı yarpaq düşürdü. Bülbüllərin cəh-cəhi başqa quşların nəğməsi içində gözəl səsə oxuyan xanəndəni xatırladırdı.

“İlahi, – həyətdən keçib pillələrə doğru irəliləyəndə düşündü, – cənnətin bir guşəsi – “guşeyi-cənnət” deyən şairlər yəqin ki, bu bağ, ya buna bənzərini görüblər. Yox! Buna bənzəri ola bilməz. Yeganədir hələ ki, gördüklərimin içində. Zövqünə afərin”. – Bu afərinin bağbanamı, bağın sahibinə aid olduğunu hələ heç özü də bilmirdi.

Böyük salon məxsusi qonaqlar üçün, məclis üçün hazırlanmışdı. Onlar içəri girəndə məclis demək olar ki, hazır idi. Qonaqların çoxu gəlmiş, divarlar boyu qoyulmuş döşəkçələrin üstündə bardaş qurub öyləşmiş, kimisi mütəkkəyə dirsəklənmiş, kimisi bizlərdə “qayınana döşəkçəsi” adlanan püşütlərə söykənmişdi. Yuxarı tərəfdə iç otaqlara açılan qapının önündə otağın eni boyu ağ ipəkdən pərdə çəkilmişdi. “Hə, deyəsən, deyilən doğrudur və o yerdə Həlīmətün-Nisabəyim oturacaq”. – O qadının adı ilk dəfə ürəyində çəkdi.

Karvansarada onu bu görüşə hazırlayan həci demişdi ki, Həlīmətün-Nisabəyim Dəkəni mərhum hakimimiz Sadiqəli xanın qızıdır. Elmə, biliyə, savada həvəslidir. Məclisdə gedən söhbətlərə münasib şeirlər oxuyur, ayətdən, əxbardan xəbərdardır – söhbət açıq. Çətin şeyləri soruşub cavab alır. Məclisində həqiqi, hikmət, təbabət, Şorç şerinin tanınmış ustadları haqqında danışırlar.

Onun salamını məclisdə öyləşənlərin hamısı müxtəlif səs və ifadəylə aldılar, iki divar boyu öyləşmiş qonaqlar arasında yer göstərdilər. Bu adamların bəzilərini Zeynalabdin artıq görmüş, karvansarada qaldığı bu bir neçə gün ərzində, axşam yığınaqlarında tanış olmuşdu. Zeynalabdin keçib öyləşəndə, oturanları gözdən keçirdi: burada müxtəlif təriqətə mənsub olan bir neçə dərviş, tacir, alim və başqaları var idi. Hamısının da geyimi mənsubiyyətliyi bildirirdi. Zeynalabdindən sonra otağa daha bir neçə qonaq daxil oldu. Deyəsən, əksəri buranı yaxşı tanıyırdı, bizim səyyah kimi bu salona birinci dəfə gəlmirdi.

Əvvəlcə yemək veriləcək, sonra elmi, ədəbi müsahibələr başlanacaqdı. Nökərlər hər iki cərgənin qabağına uzun və bizim qələmkarları xatırladan naxışlı ağ süfrələr saldılar. Maraqlıdır ki, heç kim qəlyan və ya çubuq çəkmirdi. Yəqin ki, ev sahibəsinə hörmət əlaməti idi bu.

Aftafa-ləyəndə əl suyu gətirildi və sonra da müxtəlif biçimli qablarda əlvan xörəklər, şərbətlər, ətri otağı dolduran çörəklər verildi. Məclisdəkilər dərin sükut içində, ciddi və vacib bir tapşırığı, vəzifəni yerinə yetirmiş kimi nemətləri yeyir, səssizcə gah ürəyi istəyən qızardılmış quş ətidindən və ya pörtlədilmiş qoyun ətidən götürür, öz boşqabına düyü, piyaləsinə şərbət tökür, soyduğu meyvədən qonşusuna təqdim edirdi. Təşəkkürlər baş, qaş-göz işarələri ilə edilirdi. Qışıqların belə səsi eşidilmirdi. Elə bil ki, hökmdar, ədəbli, hörmətli ev sahibəsinin özü görünməsə də xəyalı, kölgəsi otağın tavanında, havasında uçurdu. Hamı özünü ədəblə, ləyaqətlə aparırdı.

Yemək-ichmək qurtardı, süfrələr yığıldı, yenə də əl suyu gətirildi.

Və birdən sanki heç kimə bildirmədən qapı açılmağı, addım səsi eşidilmədən o ağ pərdə tərpəndi, insan nəfəsindən titrəyən incə ipək kimi. Ev sahibəsinin səsi eşidildi.

– Ağalar xoş gəliblər. Xüsusilə eşitdiyimizə görə uzaq Şirvan məmləkətindən torpağımıza qədəm basmış möhtərəm alim, “Təmkin” təxəllüslü şair Zeynalabdin cənabları xoş gəlib, səfa gətirib, qədəm əziz çəyib, yurdumuzu şərəfləndirib, dəvətimizi qəbul edib məclisimizə gəldiyin üçün minnətdarıq. Uzaq ellərdə gördüyü insanlar, hadisələr haqqında danışmağa müştəğiq.

Xanım danışdıqca səyyah qəlbində düşünürdü: “Aferin! Bir cümlə ilə həm məclis əhlinə tanışlıq verdi, həm də məni böyük ləyaqətlə salamladı. İlk sözündən görünən bu ağıl sahibi, təəssüf ki, bu pərdənin

dustağıdır. Qalmaq istəmir, o mənə yalnız dərvişlik yolu ilə qismət olan azadlıq səadətindən heç olmasa birçə zərər dadmaq istəyir bu məclisləri ilə”. Zeynalabdin xanıma hörmətini bildirdi və mübahisə, müsahibə başladı.

...Məclisdə bu gün xanımın ortaya atdığı bir neçə suala cavab veriləcək, həmin cavaba cırazlar, müqabilələr ediləcəkdə. Birinci sual beləydi: “Dərviş kimdir, nədir, nə axtarır yer üzündə, niyə bir məkənda bin-binə bağlayıb durmur. Allahın qərar qoyduğu kimi ev tikib, ailə qurub, bəşəri davamı olan övlad bəsləmir? İnsanlığa xidməti nədən ibarətdir?”

İlk cavabı bu gün fikri gözlənilən təzə qonaq dərviş-səyyah Zeynalabdin verib, aramla dedi:

– “Dərviş o kimsədir ki, zəruri şeylərlə kifayətlənsin. Artıqca tələbkar olmasın. Az bir ruzuya qane olmaq onu tamahkarlıqdan xilas edər, pak edər. Özgələrin malına tamah etməsin. Əgər ona gətirsələr – rədd etsin, mal yığmasın”¹

Son karvan mənzildə onlara qoşulan və nədənsə yolçuların “cod dərviş” adlandırıldıqları Nüsrətəli şah əlavə etdi:

– Dərviş çiçəklərin tozunu bu yerdən başqa bir yerə aparan bal arısı, külək və böcək kimidir. Xalqlar arasında, ellər, ölkələr, uluslar arasında dolaşdıqca elmi, maarifi, mədəniyyəti, xüsusən şəriyyəti yaradır.

Tacirlərdən biri səsləndi:

– Əh! Bir olan pərvərdigara and olsun ki, yollarda elə dərvişlər görmüşəm ki, içində oğurluq edəni də var, adam öldürəni də. Bəng atanı da var, şərəb içəni də. Yığıcısı lap çoxdu. Qapı-qapı, xırman-xırman gözib yığıanı, zorla cəddinin payını alanı da görmüşəm, israf edəni də. Beləsi daha çoxdur.

Yenə “şah” dərviş cavab verdi. Amma bu dəfə səsinə əvvəlki sükunət yox idi. Əksinə qeyzlə danışdı:

– “Əgər bütün dünyanı bir loxma edəsən və dərvişin ağzına qoyasan – israf olmaz. İsraf odur ki, bir zərər haqqın rizası olmadan sərf edəsən”²

Üzündən müdərrişlik tökülən, tanımadığı bir kişi müdaxilə etdi:

– Həzərat! Mən biləni bəlkə, o yığan dərviş bu ağanın dediyi dərvişlərdən deyil. Bəlkə, adı dərvişdi. Ruzusu yoxdu, külfətini dolandırmaq üçün düşüb çöllərə?

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-soyaho”. Tehran, 1339 hicri, səh.935.

² Yenə orada, səh.938.

Zeynalabdin söz üçün hamı kimi izn almadan və heç kəsə müraciət etmədən dedi:

– Tanımaq səadətinə nail olduğum cavan dərvişlərin çoxu zalım hökmdarların, şahların, sultanların zülmündən can qurtarıb, azadlığı dərvişlikdə tapıblar. Dərvişlərin çoxu tarixən istibdad görmüş, lakin istibdadada boyun əyməyən insanlar olub.

Bir anlıq sükut çökdü bu sükut içində pərdənin o biri üzündə deyə-sən, kətil üstündə oturduğu duyulan “qaranlıq xəyalın” səsi eşidildi:

– Ulular, millətin böyük ana və ataları həmişə belə hesab ediblər ki, əgər ocağım tütürsə, oğlum-qızım doğulsunsa, əgər sələflərim doğma torpaqdakı məzarında rahat yatarsa, əgər vətən övladlarından oğullar əsarətdə, qızlar yesirlikdə qürbət dərdilə can vermirsə, əgər səməm aydın, suyum soyuq, çörəyim istidirsə... deməli yurdum dinc, azad, ulusum xoşbəxtdir, millətimin xoşbəxt gələcəyi təmin olunmuşdur. El-obanın cavanları hamılıqca dərvişliyə qurşansa, başqalarını da buna cəlb eləse millətin davamiyyəti necə olar?

Yerlərdən səslər gəlir:

- Məhv olar...
- Zəif düşər...
- Düşmən ayağı altında tapdalanar.
- Oğlu əsir, qızı yesir gedər.
- Qəbilənin güclüləri bir-birini qırır, var üçün, səltənət üçün.
- Allah, Allah...
- Özü saxla bələdan...
- Afətlərdən...

Zeynalabdin daxilən, hələ özünə məlum olmayan hansı bir qüvvənin təhriki ilə isə Həlیمətün-Nisabəyimin bu “peyğəmbərliyinə”, dərvişlərə “hücumuna” qarşı çıxdı, dözə bilmədi: “Axı o kimdir, nə ixtiyarla bilmədiyi işlərə, tanımadığı adamların daxilinə qarışır”. Elə bu fikirlər də sonralar həmin məclisdə cərəyan edən hadisələri kitabında təsvir etdi.

Əziz oxucu! Zeynalabdin Şirvaninin Həlیمətün-Nisə ilə söhbətini öz dilindən eşidin; özü yaxşı deyər:

Fəqir o zaman Məlikəsinin xidmətində ərz etdi ki:

– Həzrət peyğəmbər buyurmuşdur ki, əqilcə və dincə qadınlar naqisül-əql və qadın tayfası əqilsiz və səbatsızdırlar. Buna görə pey-

ğəmbərlərdən qadın məbud olmamışdır. Bir kimsə övliya fırqəsindən qadınlar sinfindən dünya üzünə gəlməmişdir. Bu xəbər: “Bir qövm nicat tapmaz ki, onların hökmdarı, amiri qadın olsun” – ondandır. “Onlarla məşvərət edərlər və onlara müxalif olarlar”.

Onu təsdiq edən cavabda buyurdu ki:

– “O həzrətin muradı o deyil ki, xalq onu elə anlamışlar. Bu sözləri özlərinə dəlil gətirib qadınların məzəmmətinə qoşulmuşlar. Bəlkə, o cənabın məqsədi budur ki, hər bir şəxs ki, naqis və natəmam və püxtəlik aləmində xam olursa, o qadınlar sinfindəndir. O, əgərçi onu saqqalı uzun və papağı bəzək-düzəkli olmuş olsun. Bu hədis: “Dünya talibi müənnəs (qadın)dir. Axirət talibi müxənnəs (namərd) olub, mövla talibi isə müzəkkər (ərkək)dir. Buna şahiddir”. Bu xəbər: “Fatimə məndən bir hissədir, hər kimsə ona əziyyəət versə mənə əziyyəət vermiş olar” – bu mətləbə şahiddir. Bu ayə: “Ey Məryəm! Allah səni bəyənmiş, səni pak etmiş və səni dünya qadınlarından seçmişdir”. Bu danışığı təyid edir. Bu ayə: “Onun Allahı onu gözəl surətdə qəbul etmiş, onu gözəl bir tərzdə göyörtmüş idi”. Bu halı qüvvələndirir...

Əgər qadınlar silkindən bir peyğəmbər məbud olmamış və onlardan bir imam dünyaya gəlməsə də, anıma bütün peyğəmbərlər və tamam övliya, övsiya feyz batinindən onlar mövcud olmuşlar. Və qadınların bərekətindən və onların hümməti sayəsində uca mərtəbələrə çatmışlar. Bütün hükəmə və ürəfa onların tərbiyəsi sayəsində kamala yetişmişlər. Ruzigarın, biliciləri və hər bir ölkənin əqilliləri onların məhribanlığından əqil vadisinə və bilik səhrasına qoşmuşlar. Yəqin bil ki, heç bir qadın allahlıq iddiasında olmamışdır və dilini “mən sizin ən böyük Allahımızam” sözü ilə açmamışdır. Nə İbrahimi şəhərdən çıxarmış, nə Musanı Misirdən qaçırmış, nə də İsanı zillət darına asmış və nə də Rəsuli-Ərəbi (Məhəmməd) onların əlindən qaçmışdır. Əgər insaf gözünü açsan və həqiqət aləminə səyahət etsən, kişilərin övzunu müşahidə etsən və onların əhvalına diqqət gözü ilə nəzər salsan əlbəttə, bilərsən ki, hər bir əsrdə və zamanda fisqü-fücur, zülm, cövr, cəfa və ismətsizlik ümumi kişilərdə o qədər yayılmışdır ki, mindən biri və bir çox azı qadınlar sinfindən zahir olmur. Bütün aləmin fəsadı və bəni-adəmin itilafı saqqal və papaq sahiblərindən baş verir. Ölkələrin övzau və bəndələrin əhvalı və risalət əsası və xilafət binası onlardan puç və fasid olur.

Məclisdəki bütün kişilərin üstünə bu ittihamlar üzündən sanki su ələnmişdi. Heç kəs dinib-danışmaq istəmədi. Sükut xeyli çəkdi. Zeynalabdinin təzə tanışlarından xarəzmi bir şair bu özici sakitlik içində fikirli-fikirli söhbətə başladı. Sanki öz-özünə danışdı:

– Bizim Xarəzmdə – Xivə şəhərində dünyanın heç bir yerində olmayan bir məzarlıq var; ümumi qəbiristanıdan ayrı; “Qadınlar məzarlığı” adlanır. Xüsusi binə içindədir. Qapısındakı yazıdan məlum olur ki, ustadi-xarəzmi Xudayberdinin əməlidir. Daş darvazaya şeir həkk olunub, kimindir, bilinmir. Bəlkə, elə memar ustadındır. Dəfn olunmuş xatın anaların dilindən deyilir: “Biz qadınlar sağ ikən sizin sevgiliniz, ömür məşuqəniz idik. Bizi gül-çiçək içində saxlayar, bəzəndirər, sevərdilər. Öldük, ayaqlar altına düşdük, qara torpağa tapşırıldıq. İndi heç kəs bizi yad etmir, bizə sarı baxmır. İnsanlar! Unutmayın ki, biz sizin ananız olmuşuq, döşlərimizdən sizə süd vermişik. Yerlə göy arasında ananın mövqeyi ucadır”. Bizim türk dilində yazan ən qədim şairlərimizdən bu günəçən şerimizdə ana adı uca tutulub. Elə böyük, əvəzsiz şairlərimizdən Əlişir Nəvai də “anam Günəş, atam ay” deyib. Mən Nəvvab Aliyə Həlimatün-Nisabəyim həzrətlərin son rəddəcən haqlı bilirəm. Düz deyir: dünyadakı bütün qanlı-qadalı müharibələr, cəncəllər, dava-şava bizim əməlimizdir. Analar isə həmişə övladını, ciyərpərasını dinc böyütmək, xoşbəxt görmək arzulayıb.

Hekayət həmişə dərin təsir bağışlamışdı. Zeynalabdinlə müsahibəsinin ev sahibəsinin inciyə biləcəyindən qorxurdular. Bəziləri qadının nəcibliyinə, bəziləri əliaçıq Həlimənin əhsanlarının kəsilə biləcəyinə, şeir, maraqlı söhbətlər məclisin qapana biləcəyinə heyifsələnir, sözü heç vaxt açıq, çılpaq demirdilər. Bu qonaq... baltanı sərt vurdu. Kim isə “qadın-ana qəbiristanı” haqqında danışan xarəzmiyə doğrudan da tərəfdar çıxdı.

– Doğrudur, bizim əməlimizdən ən çox ziyan çəkən övladı, ər, atası əlindən gedən, davalarda, can çəkişmələrində oğlu həlak olan analardı, qadınlardı.

– Baxır ki, hansı ana, hansı qadın? – bayaqkı “cod” dərviş qızgınlıqla sözə qarışdı. – Sizə, icazənilə bəlkə də məclisdə əyləşənlərin bəzişinə tanış olan bir rəvayət danışım.

– Buyur, buyur!

– Buyuracaqsan.

Həmin o əzgin, o narahat sual-cavabın və xarəzminin ağıllı söhbətinin təsiri altındaydı. Dərviş sözə başladı:

– Deyirlər Həzrəti-Nuhun birçə qızı varmış. Günün müxtəlif vaxtlarında ibadət üstündəyəkən onun yanına üç elçi gəlir. İbadət üstündə heç kimin xahişini rədd etməyən Nuh elçilərin üçünə də “qızı verdim, mübarək!” deyir. Gecə düşəndə verdiyi sözdən dəhşətə gəlir: Allahıma yalvarır. Rəhmət qapısı açıq imiş. Səhərə yaxın Nuhu yuxu tutur. Ayılanda görür ki, evdə üç qızı var, bir-birinə elə bənzəyirlər ki, doğma ata onları ayırd eləyə bilmir. Həyətdən isə eşşəyi ilə iti yoxdur. Başa düşür ki, Allahın onun dualarını eşidib. Eşşəyi də, iti də onun qızı surətlinə salıb. Nuh peyğəmbər Allahına dua elədi, elçilər yanında üzqaraq, yalançı çıxmadı. Toy edib qızların hərsini bir evə köçürdü. Bir ay keçdi. Nuh qızları yoxlayıb, doğma, öz tərbiyəsi ilə böyümüş qızının hansı kürəkənə nəsib olduğunu bilmək istədi. Birinci kürəkəninin evinə gəldi; qonaqladılar. Evdən çıxanda kürəkəndən soruşdu:

– Hə... Necədir arvadın, necə dolanırsınız?

– Yaxşıdır, baba, hər cəhətdən bacarıqlıdır, amma hərdən-hərdən adamın üstünə it kimi çıxmırmağı var.

Nuh “itin yerini” öyrənib ikinci kürəkənin yanına yollandı. Burada da layiqincə qonaqlandı, gedərkən: “Hə, necədir?” sualına ikinci kürəkən belə cavab verdi:

– Yaxşıdır, baba, əlindən nə desən gəlir. Zəhmətkeşdi, amma hərdən-hərdən işə kahlılıq etməyi, eşşək kimi tərslək eləməyi var.

Beləliklə, Nuh-Nəbi “eşşəyin də yerini” öyrənib, öz qızının evinə gəldi, çıxanda soruşdu:

– Hə, necədir arvadın, oğul?

Oğlanın dili ağzına sığmadı, ürəkdən gəlini təriflədi:

– Hər cəhətdən yaxşıdır, baba, sənin kimi atanın verdiyi tərbiyə necə olar? İpək kimi yumşaqdır. Ulular qadında üç əlamət, üç xislet – xasiyyət olmağını vacib sayıblar: ehtiyatkarlıq, yığıncaqlıq – ev yığan olsun; dikbaşlıq da ki, ərinin şərəfini qorumaq üçün. Hər üçü qızınızda var. Bu tərbiyə üçün sizə minnətdarıq.

O vaxtdan bəri qadın qismi üç qismət olub, üç nəsilədən böyüyüb, hürəyən, tərs və əsil insan. Bu axırıncı kimə qismət olubsa bizlərdə ona “qurdu ulyayıb”, “bəxti taxt üstəymiş” deyirlər.

Yenə də bu bölgüdə acı bir kinayə, xoşagəlməz eyham var idi. Əgər pərdənin o biri üzündə bəyim əyləşməmiş olsaydı, indicə çərəyini yeyib, həmişə ağına “afərin” dedikləri Həlimatün-Nisa olmasaydı, hırıldayan, gülən tapılardı. Lətifələr, məzəli rəvayətlər bir-birinin

ardında düzülərdi. Amma indi... Amma indi... Onlar intizarla söhbətin mövzusuunu dəyişə bilən, narahatçılığı aradan götürə bilən, "igid" arzularayırıldı.

Bu hisslər bu anda Zeynalabdinə yad idi. Çünki o ev sahibəsinin cavabını alandan sonra ürəyində heyətlə təəssüf hissi bir-birini üstələyirdi. Xanımın kamalına, ağına heyran olmuşdu. Özünü isə danlıyırdı. Axı neyçün o, məhz o, şəninə layiq olmayan sual verdi? Məgər o özü bəyimin verəcəyi cavabı bilmirdi? Məgər anası Şirinbəyimin, onlarla, yüzlərlə Şirinbəyim kimi anaları görməmişdi, tanımırdı? "Neyçün toxundum qəlbinə? "Ab dər kuzevo ma təşnə-ləban migərdim. Yar dər xanevo ma gərde-cahan migərdim"¹ deyən ustad, sən haqlısanmış".

Sonra da həfizəsində indicə danışılan xüsusi "qadın məzarlığı" həkk olundu, bir anlığa fəbir qəlbini çulğayan hisslər içərisində alim, hər maraqlı şeyi görüb-götürmək istəyən ağı özlüyündə qeyd etdi: "Mütləq Xarəzmə yol salıb o məzarlığı görməliyəm. Orada da, axır vaxtlarda Hindistanda, indi də bu yerlərdə tez-tez adına rast gəldiyim, rütbələri eşitdiyim Pəhləvan Mahmudun da el ağzında müqəddəs-ləşdirilmiş "pir" məzarını ziyarət etməliyəm. Hə... Necə oxudu o xivəli tacir karvansarada:

Səd sal əsire-bənde-zindan budən
Beh zənke dəmi həmdəmə-nadan budən,²

Gözəl başlanan məclis onun üçün xeyli süst keçdi. Axıra doğru dinib-danışmırdı. Susub oturmuşdu. Məclis qurtaranda, qonaqlar "Ya Allah" deyib yerlərindən qalxanda, ev sahibəsinin səsi eşidildi, məlum idi ki, Zeynalabdin nəzərdə tutur:

– Möhtərəm qonaq! Qəlbimizə toxunmuş olduğunuzu güman etməyin. Və bizdən də incik getməyin. Nə qədər ki, şəhərimizdəsiniz, məclislərimizi şəərəfləndirin, xahiş edirəm. Ayaq kəsməyin bu həqiqərin evindən.

Zeynalabdin təşəkkür edib çıxdı. Qərarı da bu idi ki, bir də bu saraya qədəm basmayacaq. Amma sözünün üstündə dura bilmədi.

¹ Su kuzədə ola-ola biz susuzluqdan qurumuş dodaqlarla axtarıq. Yar evdə ola-ola biz dünyanı dolanırıq.

² Yüz il zindəndə əsir olmaq bir an nandanla qalmaqdan yaxşıdır.

Bir səbah Zeynalabdin sərinkən şəhər ətrafını gəzmək, mümkün olduqca ətraf kəndlər haqqında məlumat toplamaq məqsədilə karvansaradan erkən, sübh namazını qılan kimi çıxmışdı. Ətraf kəndlər çox uzaq olduğundan, miniksiz o yerlərə gedə bilmədi. Piyada yolçu qızmar gündüz günəşinə davam gətirməzdi. Karvanlar belə hallarda "karvançıran ulduzu" görünəndə qalxır, bələdəçilər ulduzların yerinə görə istiqaməti müəyyənləşdirir və karvanı gün qızmamış günorta mənzilinə çatdırırdılar. İndi nə Zeynalabdinə kəndə aparacaq bələdəçi var idi, nə də özü yolu tanıyırdı. Belə hallarda o karvansara sahiblərinin vasitəsilə öz kəndinə dönməli olan adamlardan tapar, gedərdi. İndi də kənd-kəsək səfərini münasib vaxta qoyub, şəhər kənarındakı qədim tikililərə tamaşa etdi və nahar vaxtına karvansaraya qayıtdı. Yol üstündə çox qəribə bir mənzərəylə üzləşdi. Geyimindən, zahirindən hindli olduğu anlaşılan bir kişini başqa birisi saqqallayıb döyürdü. Döyülən görünür çox aciz adam idi, ya da el içində rüsvay olmağından utanırdı, nə idisə, əsla müqavimət göstərmir, başını boynunun içinə çəkib arabir gözlərini qorumaq üçün əlini üzünə qaldırır, başına, çiyinlərinə, kürəyinə tökülən yumruq zərbələrinə səs çıxarmadan dözürdü. Döyülənin kasıb, döyənə varlı olduğu ilk baxışdan aydın idi. Aralıda divara qısılib ağlayan bir hindli qadın heç bir şeylə kömək edə bilmədiyindən çarəsiz dayanmışdı, əllərini ovcalayır, sarının ucu ilə gözlərini silirdi. Bir neçə tamaşaçı da, kişinin döyülməsinin çox adi bir şey kimi seyr edirdi. Zeynalabdin tamaşaçılara yanaşmış birindən soruşdu:

– Bu kişini niyə döyür o?

Cavabında ürəyini yandıran bu əhvalatı eşitdi:

– O döyülən fağır Anandır. O da arvadıdır. Döyən sələmçi Rəhman sahibdir. Ananın birçə qızı var idi, ərə verəcəkdə, gücü çatmadı, gedib bundan sələminə borc pul götürdü, qızı toy eləyib köçürtdü. İndi sələmçi pulu tələb eləyir, borcun vaxtı bitib. Atanın sələmçiyə verilməsi pulu yoxdur. Nə qədər çalışıb əlləşdi, vaxt istədi, vermədi zalım.

Zeynalabdin dözə bilməyib Rəhman sahibə yaxınlaşdı:

– Əssələməleykə Rəhman sahib, Allah adına əl saxla!

Rəhman sahib əl saxladı, tanımadığı adama tərəf çıxmırdı:

– Nə istəyirsən? Başqalarının işinə burnunu soxmaq məsləhət deyil.

Zeynalabdin bir ümidlə, qəzəbini yenərək təmkinlə səsləndi:

– “Əgər xalqa nəsihət vermək istəyirsənsə, əvvəlcə öz nəfsinə nəsihət ver. Əgər təslim olmaq qeydində olsan, başqalarını nəsihət et. Əgər belə olmasa – Allahdan utan!”¹.

Və nisbətən ucadan bir beyt bədahətən söylədi:

Allah lütfü səninlə eyləyirsə müdara
Həddini aşma!!! Aşsan, özün olarsan rüsva.

Düzünə qalsa Rəhman sahibin dərvişlərlə heç arası yox idi. İnanəzad verən də deyildi. Bunu isə təzə gördüdü. Kəlamından qorxmasa da, diksindi. Ətrafındakılar “Allahdan utan” sözünü eşidirdi. Dərvişi acıqlı-acıqlı süzdü, “rəhmdilliyini” bildirmək üçün üzünü indicə əzişdirdiyi bədbəxt ataya tutub cır səsilə bağırdı:

– Qurban olasan ağa dərvişə, yeri get xarabana. Sabah səhərəcən sənə vaxt verirəm, ya pulu götür... ya da... özün bilirsən. Tanıyırsan məni, – deyə hədələdi, çönüb getdi.

Səslər eşidildi:

– Sağ olsun ağa dərviş.

– Əh, nə faydası...

– Səhərəcən hardan tapacaq eylə pulu?

– Allah kərimdi.

– Kərimin quyusu elə dərin ki, düşən çıxmağının vaxtını bilməz.

...Zeynalabdin özü də səbəbini, nəticəni bilmədən düz Həlîmətün-Nisabəyimin sarayına gəldi. Yaraşıqlı darvazanın önündə onu keçən dəfə beləçilik edib qonaq gətirən silahlı nökrəri gördü, salamlaşdılar.

– Bir qulluq, ağa!

– Nəvvab Aliyəyə bir sözüüm var... Əgər həqiq bəndəni qəbul üçün imkanı yoxsa, istəyimi yazıb verərəm.

“Yaz ver” sözü nökrerin dilinə ilişib qaldı, dedi:

– Bu saat.

Az sonra qayıtdı:

– Buyurun, cənab səyyah, izindi.

Səyyahı həmincə, məclis qurulan otağa gətirdilər. Ağ pərdənin arxasında bu dəfə bir neçə nəfərin kölgəsi bəlirirdi. Zeynalabdin içəri girib salam verdi, əleyk aldı; keçib döşəkçələrdən birinin üstündə diz çökdü.

Sən gördüyün kərəmət Misri xərəb olubdu,
Sən gördüyün mərhəmət Nili sərəb olubdu.

dedi və “mərhəmət” istədi. Xanım nə olduğunu bilmədiyini üçün hey-rətlənmişdi: “Doğrudanmı o günkü alim-səyyahdımı? Nə olub ona? Kimdən zülm görüb? Ailəsi üçün yardımını diləyir?” deyə düşündü. Səyyah şair Təmkin bir az əvvəl gördüyü səhnəni təsvir etməyə başladı. O, sözünü bitirməmiş xanımın səsi eşidildi və şairin arxasındakı qapının çəngərində dayanan silahlı nökrər səyyaha az tanış olan bir dildə əmr alıb çıxdı. Xanım onun sözünü yarımqıç kəsdiyi üçün üzr istədi:

– Ustad, – dedi, – xahişinizi dərhal anladım. Elə hadisələr, təəssüf ki, bizim məmləkətin bəlalardan biridir. Nökrəriniz getdi. Ananın Rəhman sahibə olan borcu ödəniləcək elə indicə. Arxayın olun. Sizdən rica edirəm, ölkəniz, adələriniz haqqında danışın. Mən böyük həvəslə dinlərəm. Günorta çörəyini burada kəşib, günorta namazını da arzu etsəniz buranın namazgahında qıla bilərsiniz. Axşam sərininəcə eynanlarda, sərinde dincələr, sonra da istədiyiniz vaxt gedə bilərsiniz.

Zeynalabdin qaldı. Bu zərif, incə təklif ovsunlamışdı onu. Günorta namazına qədər o danışdıqca ara-sıra suallar verirdi; Şirvan, İran, İraq haqqında bildiklərini ona danışdı. Bu ölkələrin tanınmış adamları, alim və şairləri barəsində məlumat verdi.

Günortaya doğru aralarında pərdə olsa da artıq əməlli-başlı bir-birini tanıyıb dostlaşmışdılar. Elə buna görə də Zeynalabdin özünü narahət edən bir sualı özlə, amma həqiqi təəssüf, xahiş duyulan səslə verdi:

– Xanım, bəyim əfv edin, belə bir beyt var (o bu beytin ayələr əsasında elə indicə, bədahətən nitqinə gəldiyini demədi), belədi:

Naməhrəm adam bir gün əgər girsə qapıdan
Söz qıssa: “Hərəm əhli yaşmıns görək ondan”.

– Siz isə burada məclis, müsahibə-münaqişə-mübahisə meydanı açmışsınız. Bu məclisə gələnlər naməhrəmlərdir. Yəni sizə qanla-cənla yaxın adamlar deyil. Siz doğrudur, ismət pərdəsinin arxasında əyləşmişsiniz. Lakin axı insanların daxili-batını – “qəlp gözləri” var. Həm də kimliyinə beləd olmadığınıuz.

Həlîmətün-Nisabəyim Zeynalabdinə diqqətlə dinlədikcə dərin bir fikrə dalmışdı. O bilirdi. Bütün irili-xırdalı Şərq hökmdarları şairlərə, alimlərə yalnız “şərin, sənətin, elmin hamisi, rəvac verəni (istinad) şöhrətini qazanmaq üçün sənət adamlarına, alimlərə hörmət edir, çörək veriridilər. Aralarında əsil yetiklər tək-tük idi və Həlîmətün-Nisabəyim məhz belələlərindəndi. Və Zeynalabdinə hörməti böyük idi. İstəyirdi ki,

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani, “Bustanüs-səyahə”. Təhran, 1339 hicri, səh.937.

onu əsil dost görsün. Xudmani məclislərdə onu dinləsin. Dünyanı gözdüyü gördüyü yerlər, adamlar haqqında ona danışsın. Yaltaq deyil, yalançı deyil, sözün düzünü deyir.

Həlimətün-Nisabəyimin müsahibi çox olmuşdu. Bu məclislər neçə illərdir ki, çox söz-sova, danışığa səbəb olmuş və zamanın imtahanından çıxıb, əsil ədəb məclisi kimi şöhrət qazanmışdı. Görüşünə çoxları gəlirdi hər yerdən.

Həlimətün-Nisanın şairlərə, alimlərə hörmətini eşidənlər içində əsil sənətkarlarla yanaşı, asan yolla varlanmaq istəyən macərəçilər, tüfeylilər, fırıldaqçılar da olurdu. Xanım bunları çox tez ifşa edə bilirdi. Müxtəlif sorğu-suala tutub heçliyini, məqsədini aydınlaşdırırdı.

Ədəbi müsahibələr mükəlimə şəklində gedirdi; qalib-məğlub. Xanım əsil şəri başa düşür, Firdovsini, Nizamini, Hafzı, Sədini tanıyır, tez-tez onlardan beytlər oxuyurdu. İndi o, qonağın dediklərini düşünü, cavab axtarırdı; Zeynalabinsə deyirdi:

– Adamlar olur. Bilirəm, bu neçə müddət ərzində duymuşam ki, sizi qoruyan cənab yaradandan başqa, bir də öz şəxsi ləyaqətiniz, ağıllığınız, ismətiniz, bir də mərhum atanızın adıdır. Bu üç ünsür sizi qoruyan fəlsəmədir. Lakin axı sizdən “eşq nədir?” sualını soruşanın qəlbinin dərinliklərində nə düşündüyünü, məqsədini necə, hardan biləsiniz?

Həlimətün-Nisabəyimin əlinə sanki cavab tapmaqdan ötəri vaxtı uzatmaq üçün girəvə düşdü:

– Möhtərəm ustad, – dedi, – zəhmət olmasa əvvəlcə, həmin sualın cavabını verin. Sizin sualınızın cavabını vermək, özümü, əməlimi izah etmək, anlada bilmək üçün mənə vaxt verin.

Zeynalabdin dərinəndən bir ah çəkdi. Ev sahibəsinin çətin sualdakı mövzunu dəyişmək istədiyini zənn edib dedi:

– Eşq yaradandan öz yaratdıqlarına bütün bu və o biri dünya əzabları müqabilində bağışladığı ən yüksək mükafatdır. Eşq bəşər hissələrinin ən ucası, ən təmizi və xoşbəxtlik gətirəndir.

Nə qədər qılısam da eşqdən boyan,
Xəcalət çəkərəm rast gəlsəm, inan.

Əgərçi aydındır dildə eşq sözü
Amma dilsiz sevda aydındır ondan.¹

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-səyahə” (sətri tərcümə)

Bəli, doğrudur eşq sözü dildə çox asan və aydındır. Ancaq onun dərinəndən dərin daxili mənalara var. Eşq təkə bir-birinə qovuşmaq həsrəti ilə yanan iki qəlbin şöləsindən ibarət deyil. Aqillər bilir ki: “Məhəbbətin növləri beş qismə bölünür: 1. Zati məhəbbət; 2. Sifati məhəbbət; 3. Əsməi (adla bağlı) məhəbbət; 4. Əfəli (işlə bağlı məhəbbət); 5. Əsərlər ilə əlaqədar olan məhəbbət”¹; Cüzvün küllə meylidir.

“Gül üzünə aşiqdir ol bülbüllər
Cüzv dəxi küllə tərəf meyl edər”².

Bəndə sizə bu qədər cavab verə bildi, hörmətli xanım.

Pərdənin arxasında yalnız və yalnız xəfif bir kölgə kimi görünən xəyal “gülümsədi”. Qonaq bu təbəssümü görmədi, eşitmədi. Amma nədənsə duydu ki, üzünü görmədiyi bəyim ona məhz incə təbəssümlə cavab verir:

– Möhtərəm qonaq! Mənə cavab imkanı yaratdığınız üçün sizə təşəkkür edirəm. Və belə güman etməyin ki... – o duruxdu, az fasilədən sonra sözlünə davam elədi: – Elə güman etməyin ki, cavab tapmağa başım qarışıb, dediklərinizə qulaq asmamışam. Dəlil lazımsa, rübainizi də, bərcəstə³ beytlərinizi də əzbərdən söyləyə bilərəm. Zənnimcə, öz şeirlərinizdir.

Şair Təmkın qulaq kəsildi; cavab vermədi. Qız səhər mehi kimi incə, zərif bir səslə oxudu:

Nə qədər qılısam da eşqdən boyan,
Xəcalət çəkərəm rast gəlsəm ondan.
Əgərçi aydındır dildə eşq sözü
Amma dilsiz sevda aydındır ondan.

Şair özünü saxlaya bilmədi; həyəcanla, heyrətlə dilləndi:

– Afərin bu hafizəyə.

Pərdə arxasındakı xəfif kölgənin təvazökar səsi eşidildi:

– Yaradana, o hafizəni öz bəndəsinə bağışlayan Yaradana afərin.
Mən kiməm ki! Bəli, siz düz buyurursunuz. Məclislərimizə təsadüfi

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-səyahə” (sətri tərcümə)

² Ycnə orada (sətri tərcümə)

³ Seçmə

adamlar da düşə bilər. Yol tapırlar. Doğrudur, bizim adamlar adam seçəndə diqqətli olmağa çalışırlar. Amma bəzən zahiri görkəmə aldanmışlar da olur. Tək-tək. O da tez üzə çıxır. Üfunətli maye doldurulmuş qabın ağzı açılan kimi pis iy ürək bulandırır. O adamlar da belədirlər. Cənab Əli rəzyallahı *huyurub*: “İnsan öz dilinin altındadı. Danışdı – kimliyi meydana çıxar”. Burda da müsahibin kimliyi meydana çıxan anda adamlarımız onu uzaqlaşdırır. Özüm də silahsız deyiləm. Narahat olmanıza dəyməz. Hər halda qaygınız mənə xoşdur. Mən özümə bu meydana ona görə almışam ki, alimlərdən, şairlərdən, aqillərdən millətimin keçmişini öyrənirəm. Və bu keçmiş üzərində qurulan gələcəyini təsəvvür edirəm, yaranmasına əlimdən gələnlə köməyi göstərirəm. Axı yalnız öz tarixini, keçmişini unutmayan, onu yaxşıca mənimsəyib gənc nəslinə öyrədən xalq, millət zamanın keşməkeşlərinə sinə görə bilər, iç və dış yağılara qələbə çalar, güclü millət olar...

Zeynalabdin Həlīmətün-Nisabəyimi dinlədikcə “Sübhanallah... Məcəzdir, qadın deyil bu...” düşünürdü. Elə buna görə və sonralar Həlīmətün-Nisabəyim haqqında ilk görüşdə xanıma verdiyi sualı, onun cavabını kitabında çox böyük fərəhlə, təriflərlə tamamlamışdı. Onu Şərqin ən məşhur xanımları ilə müqayisə etmiş, axırda “Nəvvab Aliyə” adlandırdığı Həlīmətün-Nisa haqda yazmışdı:

“Nəvvab Sadiq Əli xanın qızıdır. Raqim² deyir: – Nəvvab Nasirüddövlənin böyük atası Nəvvab Cəsarət xanın o ölkəyə qoşmasından və məmləkətə qələbəsinə qabaq, Nəvvab Aliyənin atası o ölkənin hökmdarı idi. Onun mərtəbəsinin böyüklüyündən və sinə genişliyindən (çox bilikli olduğundan) o nahiyələrin əmirələrindən qabaqcıllıq topunu qapırdı. Nəvvab Sadiq Əli xanın oğlu yox idi. Buna görə Cəsarət xan o vilayətin hökmdarlıq bayrağını ucaldı. Yaşamaq üçün kömək olaraq 40 para abad kənd Nəvvab Aliyəyə həvalə etdi. Raqim deyir: – Qadınlar sinfindən mərifət səbəbi ilə, kamal cəhəti ilə, gözəl əhvalı ilə, danışığının şirinliyi ilə, rəftarının yaxşılığı ilə səyahət aləmində o məlahət məcmuəsi olan kimsəyi az görmüş və ruzigarın dayəsi o dildar kimini öz beşiyində və ağışında az bəsləmiş idi. Bu surət və kəmalət və mənəvi fəzilətlər ilə və dövlətinin çoxluğu və dəsgahının bolluğu cəhətindən və gözəlliyin kamalı sayəsindən və cavanlığının çoxluğundan, vəcd və hal sahibləri ilə və fəzl-kamal sahibləri ilə nəhayət

dərəcədə meyl var idi. Və ürfan əhlinin və yaqınlıq sahiblərinin söhbətinə tamam meyl göstərirdi. O bir məclis bəzəyib, maarif əhlini pərdə arxasında saxlayaraq onlar ilə söhbət edirdi. Onlarla bəyənilmiş mübahisələr və gözəl sual-cavablar hər möqulədən (fəsil, bab) bəhs edirdi. Danışığın arasında münasib şeirlər oxurdu. Və ayələrdən və xəbərlərdən hüzzarın qulağına çatdırırdı. Bəzən müşkül hədisləri soruşurdu. Onun mənasını sual edirdi. Qəbuletdirici cavablar bulardı. Raqim deyir: “Oxbar” kitablarında böyüklərdən bir cəmin əhvalı görünmüşdü. Məsələn, Xosrov Pərvizin qızı Purandoxt və Zübeydə xatun Abbasi və İsmət-tac Sələuqi Rumi və məlik müzzəm Misrinin qızı Şəcərətüd-dürr və Kirman hökmdarının Lalə xatunu və Hindistan hakiminin qızı Sultan Rəziyyə və Zibunnisa – Bəyim hindi və Mələk ağayi-Turani və onların başqaları şibhesiz mənalarda dərk etməkdə və bəyan anlatmaqda Nəvvab Aliyə kimi olmuşlar...”

Raqim deyir: Nəvvab Aliyənin hekayələri çox olub. Hamısının təqriri çətinidir. Çünki, xəyala gələnlər ondan birini müşahidə etmək o şey göz görə, onun mində biri dilə gəlməz. O şey ki, dilə gəlir onun çox az bir qismini yazmaq olar.

AŞIRIM

Aşırıma çətanda ilin bu fəslində gözəlməyən qar yağmağa başladı. Çarvadarlar, bələdçilər əllərindəki iri çomaq və dəyənləri yerə, qarın içinə dirəyə-dirəyə öndə gedirdilər. Atlılar atdan, qatır minənlər qatırdan, eşşəyi olanlar eşşəkdən enmiş, heyvanları yedəklərinə almış; atın, qatırın yüyənini, eşşəyin noxtasını çəkə-çəkə çarvadarın dalınca irəliləyirdilər. Sarban onların ardınca nərın ovsarını sol qoluna dolayıb karvanı çəkirdi. Hələ külək zəifdi; lopa-lopa yağın qar adamların üzünə düşüb əriyir, amma biğ və saqqallarda ilişib qalır; saqqalları ağadırdı.

Külək bərkidikcə hava pisləşir, göz-gözü görmürdü. Uçuruma yuvarlanmağın qorxusundan bəzi miniyi olmayan piyadalar önündə gedən atın quyruğunu əlinə dolayıb gözlerini yumur, küləkdən ikiqat bükülüb havasına yeriyirdi. Küləyin canavar kimi ulamağına baxmayaraq, adamlar elə bil boğulurdu. Hava çatmırdı. Gözlər həm öz-özünə küləkdən, həm də üzə çıxpan, kirpikləri qovuşdurandan islanırdı, adamlar “ağlayırdı”. Dikə çıxdıqca adamın nəfəsi qaralırdı.

¹ Allah ondan razı olsun!

² Raqim – “yazan”, yəni Hacı Zeynalabdin Şirvani özü

– Ya Allah.

– Allah, sən saxla!

– Ay aman...

– Fəryada yet, ya Allah.

Müxtəlif dillərdə, müxtəlif ləhcələrdə yüksəlirdi bu fəryadlar.

– Allah, sən saxla, Allah sən saxla...

Bəzirgan bələdçiylə yanaşı gedirdi. Atın yüyənindən çəke-çəke yeri yirdi. Sağlam, çətinliklər görmüş, bərk dərələr, sarp qayalı aşırımlardan çox keçmiş, möhkəm adam idi. Bununla belə adamlar, heyvanlar və yüklər sarıdan narahət idi. Bir anlığa ona elə gəldi ki, yolu azıb harasa dağa başqa səmtdən çıxırlar. Özünü itirməyini bürüzə vermədi, möhkəm səsle çarvadar bələdçinin qulağına tərəf bağırdı:

– Çox qalıb? Azmamısan?

– Yox, ay hacı, azmaq nədi? Özün bilirsən ki, burda ayrı çıxır yoxdu. Azcana qalıb dikin təpəsindəyik, indi day enişədi yol. Dağın o yüzündə bəlkəm, qar-girvə də olmadı. Kərəminə qurban olduğumun işin bilmək olur ki? İlin bu vaxtında...

Bəzirgan sözlərin çoxunu eşitmirdi; külək aparırdı, haradasa sözləri uğultular arasında itirirdi...

Az sonra doğrudan da enişə meyil başladı. Dağın bu üzündə külək də deyəsən azaldı. Adamlar üz-gözlərinin qarını silib nisbətən sərbəst nəfəs almağa başladılar. Amma hələ burada da qar yağır, dağ təkə küləyin qabağını kəsmişdi elə bil, ya səmti dəyişmişdi.

Eniş sürətlə endilər, sürüşür, qara yıxılıb yumbalanır, atların üzəngisindən tutur, yəhərqaşına, quşquna əl atırdılar. Atlar sürüşüb-yıxılıb elliklə kömək edib qaldırırdılar. “Mənim-sənin”, “Gəl, kömək elə” çağırışı yox idi. Hərə bacardığını eləyirdi. Qatırın, eşşəyin aşırılan yükünü düzəltmək asan idi. Çətin dəvəydi. Xırırdıb yük düzəltmək, tay samballamaq mümkün deyildi.

...Qarşılıqlarına sərt bir qaya daldası, mağaraya bənzəyən daldalanacaq çıxanda karvanın adamları elə bil təzədən dünyaya gəlirdilər. Hamı yorulub əldən düşmüşdü. Sərt gəldik, sıldırımçı uçurumlar, dəhşətli dərin yarıqları, dərələri ilə məşhur aşırım yollarının canını almışdı. İlk anda hərə bir tərəfə yıxılıb “inciyni çıxarmaq” istədi. Qaya dibinə, daldaya sərilirdi, söykəndi; elə bu da bir neçə dəqiqə çəkdi. O saat əyinlərindəki paltarların şaxtadan qaxaca çevrilməkdə olduğunu görüb yerlərindən qalxdılar. Haçansa, hansı bir çobanın, ovçunun, çarvadarınsa yığıb qayanın lap dib, daldə tərəfinə qoyduğu odundan tonqal qaladılar;

çaxmaq qov alışıdırib tonqalı yandırdılar. Üstünə dəmir atıb, satıl və səmiciyə qar doldururdular. “Çay qaynatmağa” və qızınmağa, paltarlarını qurutmağa başladılar.

Bəzirganbaşı qaynar çaydan dil-dodağını pörtlədə-pörtlədə içdikcə, yanında əyləşib qurulanmaqla məşğul olan Zeynalabdinə deyirdi:

– Afərin sizə, məşallah, dözümlüsüz. Fikir verirəm, çarvadarlardan geri qalmırdız. Əlinizi bir at quyruğuna atmadız.

– Əlbəttə... İllər... İllərin vərdisi...

– Yoox... Səfərlər möhkəmlədiyib sizi, lap bizim sarbanlar, çarvadarlar kimi.

– Hm...

– Yaxşı çıxdıq tələsindən aşırımın, Allahın köməkliyi ilə. Hacı, lap o gədiyin təpəsində nəzir elədim, inşallah təxti-Süleymana çatan kimi, bizi bu ütdən qurtaran Allah yolunda qurban kəsəcəm.

– Qəbul olsun.

– Qəbul ələyib o gözəl Allahım. Eləməsəydi, çətin salamat çıxaydıq o çovğunda, o qar girvədə, o küləyin tüğyanında...

Günün qalan yarısını qar ara vermədiyindən elə buradaca gecələməyi qərara aldılar. Çarvadarlar razılaşmırdı, bəzirganbaşı və sarbana deyirdi:

– Axı ikicə fərsək aralıda xanəgah var. Ora gedək, orda da gecələyərək.

– Yox... Aşırım adamları da, heyvanları da yorub. Qar ara verməyib, yola çıxarıq, xanəgaha çata bilməsək, ya tapmasaq, gecə düşər bu daldə əlimizdən çıxar. Tonqalı gözləyin, qoruyun, səhər erkən çıxarıq.

– Hə... Yer don olar, elə də sürüşmərik... Axşamın xeyrindən səhərin səri yaxşıdır.

– Səhər xanəgaha gedib bir, ya iki gün orada qalıb dincələrik; heyvanları da dincə qoyarıq. Sonra “ağamı Allah saxlasın” deyib düşərək yola.

Belə də qərara gəldilər. Çarvadarın təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Dəvələrə navala verməyə başladılar; at və qatırların arpa torbasını başına keçirdilər. Yalnız bu hazırlıqdan sonra özlərinin yeməyi və bütün gecəni səhərəcən daldalanması qayğısına qaldılar...

Səhər yorğun, yarıc, yuxusuz, əl-ayağı uyuşmuş, bütün vücudu keyimmiş insanları, xırıldımış dəvələrin böyrünə qısılib, büzüşüb mürğüləyən adamları günəşin ilk şüaları işıqlandırır. Günəş... O ilk, o işıqlı, o hərərətli, o “göz çıxardan”, iynə kimi batın şüalar karvan əhlinin

qəlbinə bir sevinc doldurdu. Yerlərindən sıçrayıb tonqalı gurlatmaq, çay qoymaq, bir qurtum qaynar su da olsa içib, ağzlarına bir şey atmaq istədilər. Amma çarvadar da, təcrübəli sarban da buna mane olurdu. Təcrübəsi az olanlar deyindi:

– Neyçün?
– Gün çıxır, qızınıriq. Qoy bir az da qalxsın, yeyib-içib gedək...

– Yox... olmaz,

– Olmaz.

– Neyçün?

– Ay Allahın bəndələri! Gün qızan kimi dünən yağın qar əriməyə başlayacaq, elə indidən ərginləşib. Bu dağlardan su sel kimi axacaq. Tez olun, tez olun...

...Sel onları dabanbasma qovurdu. Heyvanlar da təhlükəni duyub, addımlarını yeyinlətmişdilər. Karvandakılar yalnız cülgələr axmağa başlayanda çarvadar və sarbanın haqlı olduğunu anladılar. Atlar sürüşür, adamlar topuğacan su içində, palçığı fırıldada-fırıldada demək olar ki, dağı üzüşağı yüyürürdülər. Xoşbəxtlikdən selin güclü hissəsi aşırımın o üzünə, az bir hissəsi bu üzünə axırdı. Qar dağın o üzündə daha çox idi. Bu üzdə su güclü deyil, yağın idi. Əldən düşürdülər, nəfəsləri daralırdı, ürəkləri döyünür, ağzlarından buxar qalxır, papaq altından alınlarına tər süzülürdü. Beləcə ağır gün, ağır ruzigarda gəlib çarvadarın dediyi qədim xanəgaha çatdılar. Xanəgahda bir neçə dərviş var idi. Uzaq-yaxın kəndlərdən, obalardan, binələrdən nəzir gətirən bir-iki kişi və qadın karvana heyrotlə baxırdılar. Axı bu yerlərdə artıq yaz girmişdi. Düzəndə "bircə ayın biliyini sürən" otlar yamyaşıl, çiçəklər al-əlvan idi. Quşlar yuva tikir, məhəbbət mahnısı oxuya-oxuya gələcək balacığazları üçün yumşaq, rahat yurd qururdular. Adamlar qarı-qışı unudurdular, ürəklərdə yaz sevinci yazə-həsət gülü kimi qar altından baş qaldırırdı. Bu gələnlər isə... Bu gələnlər "cülübür" su içindəydilər. Yorgunluq, qorxu, yuxusuzluq hamısının üzünə kirəc ağılığı, susuz torpaq rəngi çəkmişdi.

– İlahi...

– Allah saxladı...

– Çovğuna düşüblər deyir...

– Əşi çovğun nə gəzirdi bu gecə?

– Burda... Allahın əlçatmaz aşırımında...

– Onu de, onu de...

– Fağırlar,

– Əldən düşüblər...

– Düşərlər də... Eylə yolu...

– İki gün, aşırım... çovğun.

– Vallah, Allah saxlayıb.

– Əşi Allah saxlayana heç nə olmur.

– İtkiləri olmayıb ki?

– Deyəsən, yox...

– Afərin, maşallah bu çarvadara...

– Əlbət ki!..

– Çarvadar olmasaydı...

– Sarban da bu yollara çoxdan beləd adamdı; işinin ustasıdı...

– Allah saxlayıb; o kişinin əlinin üstündə əl yoxdu.

Yerlilər başlarını qaldırıb indi günəşli, aydın, tərtemiz yuyulub-silinmiş kimi par-par yanan göylərə baxırdı. Bircə əlcə bulud belə görünməyən göylərin maviliyi göz qamaşdırırdı. Dağların zirvələri, bax, bircə gecə əvvəl aşıb gəldikləri o gədik, göylərin o mavi libasını yırtıb ucalara, göz işlədikcə fəzanın dərinliklərinə can atırdı sanki.

Xanəgahdakılar danışdıqca, onların vəziyyətini müzakirə etdikcə, karvan camaatı, xüsusilə sarbanlar öz dərdinə qalmış, danışqlara məhəl qoymadan, islanıb yumşalmış, "pambığa dönmüş" çarıqlarını, zığ içində rəngi bilinməyən patavalarını açıb kiminsə xanəgah həyatında qaladığı tonqalda qurutmaq əvəzinə heyvanları rahatlayır, dincəlsin deyə yükləri ağır, xırıldılmış dəvələlərə, at, qatır və eşşəklərə "su göstərəndən sonra" yemləyirdilər. Birinci qayğı heyvanlarındı. Öz canları yadlarından çıxmışdı hələ ki.

Axşama doğru adamlar nisbətən özlərinə gəlmiş, dil-ağzları açılmışdı! Və yalnız bu zaman məlum oldu ki, bəzirganbaşı xəstələnmişdir. Heç olmasa, ən azı, üç-dörd gün yataqda qalmalı, küpə qoydurub, tərledici ələfiyyatdan çay dəmlətdirib içməli, möhkəm tərleyib ayılmalıdır.

– Qoy hacı, "göy çay"ı çox içsin...

– Üstünü basdırın, tərledin.

– Sirkə varsa, əl-ayağını ovun...

– Sinəsinə keçi piyi sürtün.

– Başına tuman sarıyıb deyir: "Tuman gəldi, tumo qaç!" Məsləhət məsləhət dalınca gəlirdi. Sabahı günü Hacı'nın bir qədər "ağlı üstünə gəldi". O birisi gün yola çıxmaq haqqında binagüzarlıq verirdi ki, "Sultan, Sultan, Sultan" səsləri eşidildi.

Zeynalabdin xanəgahdan, bəzirganbaşının yanından çıxdı. Xanəgah arxası dağa söykənmiş, qabağı geniş meydanlı daş bina idi. Hansı əsrdə, kim tərəfindən tikildiyi məlum deyildi. Əslində qədim hənəfi məzhəb dərvişlərdən hansı birininse vəsiyyəti ilə onun məzarı üstündə tikilmişdi. Sonradan həqiqət unudulmuş, məzar “müqəddəsləşdirilmişdi”. Həqiqət isə bu idi ki, o dərviş bu xanəgahı gəzəri dərviş qardaşları üçün vəsiyyət etmişdi. Qələndərlərin, kimsəsiz yolçuların sığınacağı idi. Payızda – qışda onları yağışdan-qardan, yayda günəşin yandırıcı şüalarından qoruyurdu. Çətin yol üstündə, məskun karvan mənzillərindən aralıydı. Həyatında şirin sulu quyu vardı. Quyunun yanında kölgəsi bir neçə aifəyə bəs eləyən qarağac ucalırdı. Qarağacın budaqlarından həmişə sərcələrin, sığırcınların, qarğaların və fəslinə görə başqa quşların civiltisi, qarılısı, cəh-cəhi eşidilirdi.

Zeynalabdin həyətə çıxanda quşlar da, həyətdəki heyvanlar da susmuşdu. Həyət yarım dairə şəklində silahlı süvarilər əhatə etmişdi. Orta lıqda isə dümağ, qara qaşqalı at üstündə gənclikdən kamilliyə keçməkdə olan qabil bir adam oturmuşdu. Yəhər-əsbabı par-par yanan gümüşdendi. Yavərlərin “Sultan, Sultan, Sultan” dedikləri buymuş. Zeynalabdin ətrafına baxındı. Xanəgahdakı bütün dərvişlərlə birlikdə, xəstə bəzirgan-dan başqa hamı burada idi və Sultanın salamatını alıb nə deyəcəyini gözləyirdilər. Görünür bu xanəgaha bələd olan dərvişlər məsələni bildirdilər. Elə Zeynalabdin də dərviş qardaşlarının üzündəki sakitliyi, mehriban ifadəni görüb narahatlıq üçün səbəb olmadığını anladı. Maraqla tamaşa etməyə başladı. Haradansa bir kətıl gətirdilər. Üstünə döşəkçə qoydular. Sultan enib əyləşdi və cərgə ilə adamlardan hardan gəlib, hara getdiyini, kimliyini soruşmağa başladı. Gözəl simasını qara nazik biğlarla ensiz qara xətt daha da gözəlləşdirir, onu yaşından cavan göstərirdi. Gözlərində dərin bir insani məhəbbət, qayğı, mehribanlıq var idi. Hərbi məşğələlər, ov, çöl-bayır həyatı çinara bənzər qamətini bir az da mütənəsbib etmişdi.

Zeynalabdin yaxınında dayanmış dərvişdən üsulluca soruşdu:

– Kimdir?

– Bədəxşan sultanı... Bədəxşan yaqutu kimi saf.

Yavərlərdən biri solunda, əli bağlamalı xəzinədar sağında dayanmışdı. Sufi dərvişləri, xanəgaha pənah getirmiş fəğir-füqəranı, karvanla gələn kasıbların “hamısı ilə bircə-bircə danışırdı. Onlara çoxlu qızıl və gümüş pul bağışladı”

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Riyazüs-səyahə” (sitat)

Növbə Zeynalabdine çatanda ağıllı gözlərindəki böyük bir maraqla səyyaha baxdı... Baxdı... Birdən məni gördükdə mərhəmətlə soruşdu:

– Hansı ölkədənsən? Hansı gülzarın gülüsən?

Mən fəqir ərz elədim:

– Şirvan məmləkətindənəm, indi Bədəxşanda.

Yenidən lütfən soruşdu:

– Şirvanın çoxlu şəhərləri və saysız kəndləri vardır. Şirvanın hansı şəhəridənsən?

Mən fəqir dedim:

– Darülmülük Şamaxıdanam.

Oxucunun yadından çıxmayıbsa Zeynalabdin Şamaxıda cəmi beşcə uşaqılıq illəri yaşamış və on yeddi yaşında isə buraya gəlib bir neçə il qalmış, azacıq gəzib-görüb dünya səyahətinə çıxmışdı. Amma elə bu anda dilinə nə on beş il təhsil aldığı, ata-anasının yaşadığı Kərbəla gəldi, nə də arvadı Hümeyra gözəlin iki balası, qoşa oğlu ilə birlikdə doğulduğu Şiraz yadına düşdü. Şamaxı dedi. Qanı, canı ilə bağlı olduğu Şamaxını dedi...

İndi artıq Sultanın bütün diqqəti Zeynalabdinə idi. Geyimi, danışığı, duruşu ilə Sultanın bu vaxtacan gördüyü dərvişlərə bənzəməirdi. Onda Sultanı cəlb edən nəysə, başqa bir xüsusiyyət vardı. Soruşdu:

– Hardandır, harayadır səfər, ağa?

– Sərəndib¹, Hindistan, Təbbət², Sind tərəflərdən... İndi... İndi isə yolum Türkünədir... Hələlik isə bu xanəgahda bir müddət qalmağ istərdim.

– Mətain nədi? Nə alıb nə satırsan?

– Elm, bilik alıram, “satacağım” əsəri isə hələ yazıram.

Sultan görkəmli bir alimlə qarşılaşdığını anladı:

– Lütfən adınızı bağışlayın.

– Dünya adamları arasında Hacı Zeynalabdin Şirvani, Nemətullahi dərvişlər arasında Məstəli şah, şeirdə... orada da Təmkin.

– Bəs nə axtarırsan cənab ağa?

– Uluların yazdıqları, yadigar qoyub getdikləri, qədim, ibərtli kitabları. Məscidlərdə, camelərdə, mədrəsə və xanəgahlarda saxlanan kitabları, əlyazmaları oxuyuram. Zamanın harda bir ağılbənd, ustad alimi, bilicisinə rast olursam onlardan dərş alıram.

¹ Seylon, Şri-Lanka

² Tibet

– Hələ də? Hələ də dərslər alırsan?

– Dərs almaq heç bir zaman gec deyil və heç bir zaman qurtarmır. Biliyin sonu yoxdur. “Beşikdən ta qəbir evinəcən öyrən”, deyiblər.

Sultan yerindən qalxdı, ona başqaları kimi pul-sədəqə verməyi rəva görmədən yaxınına gəldi; ətrafdakıların təəccüblü baxışları altında onunla əl-ələ görüşdü və narın bir təbəssümlə dedi. Bu təbəssümdə əziz, hörmətli qonaq dövət edən bir mehriban ev sahibinin nəvəsi var idi:

– Cənab hacı, onda səadət üzümüzlə gülüb. Sizin də, mənim də. Sizin – ona görə ki, sarayda mənim zəngin, nəzərimcə çox qiymətli əlyazmaların xəzinəsi var. Buyurun, canınız istədiyi qədər oxuyun, tanış olun; istəsəniz lap ömür boyu qalın. Mənim üçün səadətdir – ona görə ki, sizin kimi dünyagörmüş bir şəxsin söhbətlərinə qulaq asa biləcəyəm.

Təklif o qədər necib bir nəzakətlə edilmişdi ki, Zeynalabdin heç istəsəydi də “yox” deyə bilməyəcəkdi. Xüsusilə o zəngin kitabxanasını görmək eşqilə:

– Sultanım, – dedi – ürəkdən təbrik edirəm. Böyük bir minnətdarlıq və şükranla qəbul etəyirəm. Əlbəttə, həmişəlik qalmaq mümkün deyil; fəqir Şirazda yolunu gözləyən külfəti var.

– Çox gözəl, çox pakizə. – Yavərinə döndü və ömr etdi: – Hacı üçün at və lazımı binagüzarlıq.

– Oldu.

Zeynalabdin tələsdi:

– Sultanım, bu karvan xanəqahdan sabah yola düşür. İzninizlə onları yola salandan sonra xidmətinizə gələm.

– Sizin arzunuzla, hacı, sizin arzunuzla.

Zeynalabdinin bütün dünyada, xüsusilə Şərq poeziyasında ləli qırımızı, çəhrayı yaqutu ilə şöhrət qazanmış Bədəxşan ölkəsi ilə tanışlığı belə başladı.

BUZ ŞAQQILTISI

O birisi yaz açıla-açılmaya Zeynalabdin Türkünstanda yaxşı tanınan və sevilən bəzircan Hacı Ömər bayın karvanına qoşuldu.

Düzünə qalanda saray kitabxanası ilə tanışlığı qurtarmışdı. Artıq bir-iki ay idi ki, Sultanın könülünün xoş vaxtında “Yollar çağırır məni. Sultanım” deyib Bədəxşan ölkəsini kəndbəkənd, oymaq-oymaq gəzməyə, yerli əhəlinin güzəranı ilə yaxından tanış olmağa başlamışdı. Elə bu zaman karvansararlardan birində Türkünstana – Xoqand, Səmərqənd, Buxara, Xivə tərəflərə uzun müddətli səyahətə çıxmış Hacı Ömər bayın karvanına rast oldu, sarayla, onun elmə, şərə həvəsli sultanı ilə vidalaşdı hacının dəstəsinə qoşuldu.

Xeyli müddət idi ki, yol gəlirdilər.

Ceyhunun sahilinə xeyli qalmış karvan dayandı. Karvanın qabağında Türkmən atı minmiş bəzircan Ömər bay sağ əlini gözünün üstünə hayıl edib uzağa, orada nəyəsə diqqət verməyə başladı. Sarbanlar, dəvə girəciləri ona çatınca dayandılar, onlar dəvələri yatırmadan öz növbələrində həmin tərəfə zənle baxmağa başladılar. Uzaqdan boğuş uğultu gəlir, haradasa göy gurultusunu, ıldırım çaxmasını xatırladan səslər eşidilirdi. Göyün üzü dupduru, aydınlıq idi. Nə bir bulud, nə bir duman... Hələ heç bu yerlərdə yazın nəfəsi də duyulmurdu. İrəliki mənzildə Ömər bay nə eşitmişdisə, elə yola “Allaha pənah” və narahat çıxmışdı: “Bəlkə, su artmamış keçə bildik”, deyə düşünmüşdü. Amma indi...

Hacı Zeynalabdin Ömər baya yaxınlaşdı. İkiaylıq karvan yolu bu iki yetik adamı həmsöhbət, həmfikir, yaxın dost etmişdi.

– Nə xəbər var, bay əkə? Nədən dayandıq?

Bəzircan yayğılar içərisində gözlerini Ceyhunun qıvrılıb-açıldığı səmtdən çəkmədən dilləndi:

– İrəlidə nəyə olub. Bir-iki fərsəx...

Sonra üzünü oğluna çevirdi:

– Murad bay sən atdan düş, ver ağa dərvişə köhlənini. Biz bir irəlidən xəbər tutuq.

Yaşı otuzu haqlasa da atasının qənsərində hələ də bir məktəbli kimi dayanan Murad bay heç bir etiraz etmədən səmənd ürgədən endi. Sarbanlardan biri nəyə soruşmaq istədi:

– Bəs?

Onun sözü yarımçıq qaldı. İndi daha aydın eşidilən uğultu – çatırtı sanki getdikcə yaxınlaşır, güclənirdi. Hacı Ömər bay tələsik binagüzarlıq etdi:

– Hasan bay, sən karvanı bax... baaxxx – əlindəki qamçı ilə arxada sol tərəfdəki bir qaraltını göstərüb əlavə etdi: – baax, o qarağacın dibində çöndür. Biz ağa dərvişlə birgə irəliyə – Ceyhunun bəresinə baxıb qaıdanacan orada açılın, dincəlin... biz dönəcəm...

Son sözləri o, dostu Zeynalabdin ilə birlikdə Ceyhuna tərəf çapa-raqda söylədi.

Qara kəhərlə Səmənd ürgə ana-bala idi. Yanaşı nəfəs-nəfəsə, çiyin-çiyinə gedirdilər. Minicilər də danışmır, diqqətlə, gözləri ağrıyanacan irəli baxırdılar.

Bu yerlər, qış uzunluğunu bərkimiş torpaqlar qar altından təzə-təzə çıxmağa başlayırdı. Uzun illərin təcrübəli bəzircisi Ömər bay tələmişdi, Turan çöllərinin qışı da ona yaxşı tanış olduğundan cəld tərpənmək istəmişdi. O tayda xeyli malı qalmışdı. O tayda cavan arvadı Dildar bika qalmışdı və Ömər bayın qoca könlü Dildar bikənin gənc vücudu, odlu nəfəsi, qaynar bal kimi yandırıcı dodaqları üçün darıxmışdı. Dildar bika hər gecə yuxularında Kokand ipəyinə bürünmüş qollarını onun boynuna dolayır, “Gəl-gəl, hardasan, gəl! Necə olsan, gəl! Tələs! Qocalıq gəncliyimi əlimdən almamış gəl! Dodaqlarım bal şirinliyini itirməmiş, vücudumun odu-közü sönməmiş, gəl! Bu bal şərbətindən dadlı, bu qızılgül ətrindən iyli dodaqlarımdan qoca vücudun üçün gənclik, həyat əm!” deyirdi

Ömər bay tələsirdi. O, Dildar bikənin hələ bir sözünü iki eləməmişdi. Dildar bika hərdən-hərdən onun üçün nazlı, şıltaq, kövrək, ərköyün uşaq olurdu və o, gündüzlər bu “uşağın” nazı ilə oynadıqca, gecələr odu soyumaqda olan vücudunu bu körpə qolları arasında təsəvvür belə etmirdi. Dildarın gecəsi ayrı, gündüzü ayrı idi... Hər ikisi də Ömər bay üçün əziz idi, qiymətli idi... Keçiləsi deyildi heç birindən.

Ömər bay tələsirdi. Dostu Zeynalabdinin elminə, mərifətinə valeh olsa da, bütün yol uzunluğunu gecə karvansara hücrələrində və günorta mənzillərində vaxtını onunla müsahibədə keçirsə də, Dildar bikəni bir an yadımdan çıxarmamışdı. İndi də qarşıdakı təhlükə ona yalnız və yalnız Dildar bikənin ağuşuna, vüsəlinə çatmaq yolunda növbəti maneə kimi gəlirdi, başqa bir şey deyildi.

Zeynalabdin bayaqkı, cavabsız sualını bir daha təkrar etdi:

– Nə baş verib siz bilən, bay əkə?

Ömər bay artıq nə baş verdiyini təsəvvür etməyə başlayırdı:

– Deyəsən yuxarılarda, tacik¹ tərəflərdə yaz tez gəlib, isti tez düşüb, Ceyhuna sel gəlib...

Qarşıda üzü onlara tərəf gələn adamlar görünməyə başladı. Bu, fəlakətdən can qurtarmağa çalışan kəndlilər, dəhqanlar idi. Kimi uşağı boynuna mindirmiş, kimi dalına almış, kimi çiyinə yükləmişdi. Əlində bağlama, çiyində heybə, xurcun olanlar da var idi. Ayaqyalın idilər. Üst-başları palçıq içindəydi. Suala küskün-küskün cavab verdilər:

– Allahın qəzəbinə tutulduq.

– Mal-qaramızı, kumalarımızı sel apardı.

– Yurdsuz-yuvəsiz qaldıq.

– İrəliyə getməyin, əkə, sel güclənir...

Yurdsuzlar arxada qaldı. Ömər bay sadəcə bir yetikliklə, Zeynalabdin alim marağı ilə Ceyhunu, sellərlə – sarı-palçıq suları ilə bir neçə, çaya lap yovuq düşmüş kəndi yuyub aparmış Ceyhunu öz gözü ilə, mümkün olduqca yaxından görmək istəyirdi...

İndi artıq yer islaq, qar, palçıq idi, atların ayağı bu lehmənin içində fırcılı çıxarıp, ətrafa yüzlərlə palçıq, sarı su zərrələri səpələyirdi.

Ömər bay atın yönünü sola, Ceyhunun axarına çevirdi. Səmənd ürgə öz süvarisini ondan ayırmadan irəliləyirdi. Bu yerlərdə Ceyhuna doğru sahil nisbətən yüksəlir, sahil boyu hündür, boz qayalardan azacıq o yana ucalan təpəliklərdə Tuqay meşələri qaralırdı. Lap bəridə dikdirdə nəhəng, qocaman bir qarağac ucalırdı. Su bu yerlərlə qalxa bilməmişdi. Pamirdən, Tyan-Şan dağlarından axıb gələn sular, burada – “Aslan əniyi” adlanan dar dərədə güclü çaya çevrilib Ceyhuna qovuşurdu. Əfsanəyə görə... Burasını, qamçını irəli uzadıb indi buz qalaqları parıldayan yeri göstərərək Ömər bay danışdı:

– Deyirlər ki, şiiələrin birinci imamı, peyğəmbərimiz həzrəti Məhəmməd əfəndimizin mübarək əmisi oğlu və kürəkəni, qızı Fatimə fəzillənin ərini, imamlardan peyğəmbər nəvələri Həsən və Hüseyinin atası Əli, Xeybəri almağa gedəndə vaxtilə “Dəvə boynu” deyilən bu yerdə Düldül adlanan atı ilə çayı, baax, baax, həmin burda sıçrayıb keçmişdir.

Atılar qarağacın dibinə qalxdılar və gözləri önündə cazibədarlığı qədr də dəhşətli bir mənzərəyə canlandı. Ceyhun bu yerdə nisbətən dar dərə ilə axırmış, qış ağır keçmiş, Ceyhun donmuşmuş. Hələ bu

¹ Tacik

yerlərdə yaz, istilər düşmədiyindən, qar əriməmiş, buz sınmamış, yuxarılardan – Pamirdənmi, Tyan-Şandanı; göyün uca bulud köynəyini deşən, səmalara dirənən əlçatmaz zirvələrdən, “dünyanın dam-bacasından” qopub gələn bahar suları coşqun, sarı-bulanıq sellərə dönmüş, Ceyhunun sinəsindəki qalın buz örtüyünə güc gəlmiş, parçalamış, sındırılmışdır. Şaqqırtılar bu səs imiş.

Bu yerlərin adətən bərəkətli torpağında nə bitirdi? Ceyhundan ayrılan qollar – arxlar insan əlinin, Xarəzm kəndlisinin əlilə yaranan möcüzəyi, ildə iki dəfə hamılıqca biyara çıxıb, Ceyhundan ayrılan arxları təmizləyirdilər. Bostanlarda, dünyada məşhur Xarəzm yemişi yetişirdi, sanki yaşıl tağlar arasından sarı – narıncı alov saçır, bağlarda da Günəşdən qızılı rəng almış əncir-üzüm ötənə gəl-gəl ələyirdi. Lap qədimlərdə yunanilərin OKS, yerlilərin Öküz adlandırdığı, ərəblərin-farsların Ceyhuna çevirdiyi həyat mənbəyi caya nə qədər zəhmət tər, nə qədər gözyaşı axıb? Bircə Ceyhun bilir. Daşanda düzü-dünyanı başına götürən Ceyhun Tuqay meşələri ilə həşvələnmış, Ceyhun. Payızda bu Tuqay meşələrinin üstündə Şimaldan gəlib, Cənuba köçən quşların çığırbağını aləmi başına götürürdü.

İndi isə... İndi...

Bu yerlərdə torpaq bərəkətli olur.

Ceyhunun uzun yollar boyu daşıyıb gətirdiyi lilli sular torpağın bərəkətini, ana, doğuran ana gücünü ələ artırıb, kənd təsərrüfatı üçün ələ bir şərait yaradırdı ki, bu yerlərdə əkinçilər bol-bol əkir, bol-bol məhsul götürürdülər. Tarix boyu Ceyhun vadisində güclü əkin-biçin olub. Zəhmət çəkən, tər tökən xalq yaxşı da məhsul götürüb. Ceyhun ildə, daha doğrusu yaz aylarında dörd dəfə daşır, əkin sahələrinə, çay boyu bitən qamışıqlarda, Tuqay meşələrinə bərəkət, həyat gətirirdi.

Quraqlıq illərində, sel gecikəndə əhali həyəcanlanır, ruhanilər Dəvəboynu boğazındakı “Aralçı övliya” adacığına gedib Müsəllaya çıxırdılar.

Nəhəng buz layları qopub şahə qalxmış, dəli, qızgın köhlənlər kimi bir-birini cıgnamış, bir-birinin üstünə qalanmışdı. Güclü sellər ordan-burdan özünə yol tapanacan, nəhəng aysberqləri andıran buz layları sellərə yol verənəcən, sarı palçıq sular Ceyhunun daha alçaq olan sol sahilinə qalxmış, məcrasından çıxmış, vadini doldurmuş və sol əldəki xırdaca, yaşıl, zümrüd obacıqları tər-təmiz yuyub aparmışdı. “Aysberqlər” sahillərə basıldıqca selin dəli gücü onları xırpalayıb əzdikcə, doğrayıb əritdikcə su məcraya qayıdacaqdı. İndi isə... bu yerlər hələ də gürleyen sellərin uğultusu, parçalanan buz laylarının şaqqıltı-

sından qulaq tutulan fəlakət məskəniydi. Mal-qara, payızlıq əkin yerləri, ev-çişik tamamilə məhv olmuşdu. Nə qədər insan tələfatı olduğunu cənəzələri qoynuna alıb Arala tərəf axıdan Ceyhun bilirdi. Balasını itirən ana bilirdi. Qardaşını oxşayan bacı bilirdi. Evi küllətsiz qalan ər bilirdi.

Zeynalabdin bu böyük, bu acı, bu qarşısızalmaz faciə qarşısında qəlbini çulğamış kədər hissilə donub durmuşdu. Bircə kəlmə də söyləməyə, bircə hissini ifadəyə heyi qalmamışdı. Ömər bay da susmuş, Dildar bəkə ilə görüşünü azı bir 10-15 gün uzaqlaşdırın bu maneə qarşısında heyrət içində yəhərə yapışmışdı. Qoca bəzircanbaşı ömrü uzunlu, ölkələr, şəhərlər, kəndlər el-el, oba-oba, oymaq-oymaq gəzdirdiyi məmləkətlərdə o qədər fəlakətlər görmüşdü ki... Onlar içində təbiisi də var idi, insan əlilə törənəni də. Lakin bu... bu... Bu xam köhlən kimi şahə qalxan buz qalaları içərisində qaralan insan meyitləri arvad, uşaq, qoca cənəzələri onun, dünyanın çox acısını görmüş kühənsalın da laqeyd qəlbini titrətməmişdi. Kişinin nazik, ağ dəyirmi saqqalı aşağı yaş süzülürdü. Amma özünün heç deyəsən, bundan xəbəri də yox idi. Dodaqlarının dövrəsindəki nazik, ağ, zərif bığları titrəyirdi.

Uzaqdan türkmən papağına bənzəyən qara keçə alaçıqların bəzisi buzun üstündə qara günbəz kimi qaralırdı. Eləcə “buz aygır belinə almışdı” bir-iki gün əvvəl “alaçiq ev” adlanan kiminsə yurd-yuvası, sevib-sevildiyi, yer üzünə övlad gətirdiyi o sığınacaqları... İçində məhv olan vardımı, ya güclü zərbədən əvvəl qoyub qaça bilməmişdilərmi?

AXTARAN TAPAR

Yaxşı xatırlayırdı o məbədi. Dörd sütun üzərində tikilmiş günbəz... Ortasından asılmış zəng... Uzaqdan o qədər xırda, zərif, şəffaf görünürdü ki, ara-bərəsindən görünən mavi səmaya qarışmış ilğıma bənzəyirdi. Bəlkə də, ələ naməlum memar onu qəsdən belə yaratmışdı; axı ilğım da od ələyən səhrada atəşdən, susuzluqdan yanaların gözüne görünür. Bu məbədə tərəf qoşan, bir ümidlə nəzir gətirib, zəngi çalmaqda gəldiyini, itaətlə, ümidlə, pənah apararaq gəldiyini tapındığı “ilahi”sinə xəbər versin. Bu həsrət, bu dərd, bu yanğı ilə başını itirmiş diləkçilər, susuz səhrada ilğıma doğru qoşanlara çox oxşayırdılar. Gözlərdə eyni qüssə, ümid, arzu bir-birinə qarışıb, məbəddəki pənahgahdan ümid gözləyirdilər. Elələri də var idi ki, mərd-mərdana, arın-arkayın

gəlir, nəzirini məbədə doğru qalxan enli, geniş, dairəvi pillələrin kənarlarında oturmuş ağaclara, dilənməyən dilənçilərə, şikəstliyini gözə soxmayan əlillərə paylayırdı. Sonra da günbəzin altındakı zəngi titrədirdi. Sanki deyirdi: “Gəlmişəm hüzuruna, ey Yaradanım! Özün yaratmışsan. Heç bir günahım yoxdur, qarşında alını açıqam. Özün haqqı nəhaqqa vermə. Qurtar məni bu bələdan”.

...Və əmin idi ki, tapındığı o ulu, qüdrətli, gözəgörünməz xaliq mütləq onu eşidəcək, haqqını özüne qaytaracaq.

Zeynalabdin də başqa dərvişlər kimi aralıda, nəhəng manqo ağacının iri “çadın” – kölgəsi altında oturub dilənçiləri, diləkçiləri, zəvvarları, müxtəlif təriqətli dərvişləri, ibadətçi olmayıb sadəcə tamaşaya gələnləri seyr edir; hərənin üzündən, geyimindən millətini, mənsub olduğu təriqəti, gözələrindən isə kimliyini, hansı istəklə, diləklə yaşadığını bilməyə səy göstərirdi. Axşam sərin düşəndə isə balaca heybəsindəki kitablara cumur, qələmdanını götürüb gün ərzində gördüyü kəndlər, qəsəbələr, başlıcası insanlar haqqında qeydlər edirdi. Bəzi dərviş “qardaşlar”ı kimi qumara, “səbzəli-şah”a (tiryək) və ya “sürxəli-şah”a (al şəraba) uymurdu.

Uşaqlıqdan belə idi. Qeyri-adi biliyə həvəsi, zəhmətsevərliyi və saatlarla, günlərlə yemək-içməyi, əyləncələri unudub, kitablara dalmağı ilə seçilirdi. Donuq mədrəsə həyatından, atası da olsa Axund İskəndərin vəzlərindən uzaqlaşıb dünyanı görmək (eşitmək hara, görmək hara) öyrənmək, bilik toplamaq. Bu idi arzusu. “Bilik səni bələlardan qoruyar” demişdi ustadları, müəllimləri. “Var-dövləti sən qorumulısan, bilik isə səni qoruyar” öyrətmişdi müəllimləri. Ən qədim zamandan Yaxın Şərqdə, eləcə də bütün İslam dünyasında adət idi: bilik əldə etmək istəyən adam şəhərbəşəhər, ölkə-ölkə gəzib o yerdə yaşayan, oralarda müdərriş (dərs deyən) olan alimlərdən müəyyən vaxt ərzində dərs alardılar. Alimlər ölkələrə, böyük ərəziyə (İslam dünyasına) səpələnmiş şəhərlərə: Məşhədə, Buxaraya, Bəlxə, Səmərqəndə, Nəcəf-ül-Əşrəfə, Hələbə, Qahirəyə, Bağdada... yayılmışdılar. Məhz bir ölkədə, bir darül-elmədə (elm ocağında) birləşməmişdi. Bir-birinə bənzəməyən, bir-birinin dilini bilməyən adamları bu bilik almaq eşqi, əlvan təbiəti görmək, ölkələr, xalqlar tanımaq həvəsi insanlar arasında əlaqə yaradırdı. O da beləydi. Onu Şərqdə yalnız böyük ərəb səyyahı İbn Bətutə və türk alim-səyyahı övliya Çələbi ilə yan-yanə qoymaq olardı. İndi də şəraba, tiryəkə xüsusi adlar qoyub, bəzən ən murdar əməllərə qursananların tənəsi, “Pah... oxuyub nə olacaq? Alim! Yazıb nə olacaq?

Şair!...” kimi kinayələri onu qorxutmurdu, avaravətənlər içində möhz zəhmətsevərliyi və biliyə, elmə həvəsi ilə seçilirdi.

Eşitdiyi bütün əfsanələr və rəvayətləri, nağılları, gözü ilə gördüyü canlı həyatı həmin gün, həmin gecə bayazına yazırdı. Yol üstündə dəvə üstündə, karvansaralarda, ovdan başında istirahət bilmir, harda olsa oturur, bayazını dizinin üstünə qoyur, qələmdandan qələm götürüb, şahidi olduqlarını yazırdı. Elə bu xasiyyəti üçün alimlər, qananlar tərəfindən sevilir, əzizləndirdi. Elə bu adəti üçün nadanların təhə və istehzasına, acı gülüşlərə, danlaqlara məruz qalırdı.

Amma ağıl sahibləri... Belə ağıl sahiblərdən biri “Xacə Qüstəntin” adlandırdığı bir xristian keşiş idi. Yaxşı yadımdadır: keşişin dəvəti ilə bir neçə dəfə onlara qonaq getmiş, üzuaçıq gözən xristian qadınlarını görmüş və yazmışdı; Konstantin “o İsevə millət ariflərindən və o ölkənin bilikli adamlarından idi. Əhvalının yaxşılığı, gözəlliyi, təbiətinin xoşluğə tay-tuşlarından yarış topunu qapırdı (yəni irəli idi). Zahiri elməldən və rəsmi fənlərdən tamam bəhrəsi vardı. Həmişə lütf və ehsan toxumunu böyük-kiçiklərin qəlbində əkirdi. Uzun ömür etdiyi halda, eşq bədəsindən məst və məhəbbət piyaləsindən bihüş idi... Dəvət dilini açib fəqiri dostlardan bir nəfərlə çağırırdı. Fəqir onun sədəqət və məhəbbətini bilib dəvətini qəbul etdi”. Keşiş Konstantinlə söhbətində “Dünya – möminlərin həbsxanası və kafirin cənnətidir” – demişdi. Sonra Xacə soruşdu ki:

– Bu sözün mənası nədir?

Mən dedim:

– Dünya, möminlərinin və ərfa əhlinin zindanı və kafir qəlbə, kafir-sirətliələrin cənnətidir.

Bir daha soruşdu:

– Küfr nədir və kafir kimdir?

Mən dedim:

– Kafir (satir – örtən mənasındadır). Ariflərin istilahunca “haqdan qəfil olmaq” deməkdir...

Bəli, o gecəki söhbətlərin və sonra kitabına keçən cüzi parçaların biri kifayət idi ki, “naməhrəm gözəllərə baxdığı, kafir xristianla bir süfrədə əyləşib çörək yediyi və murdar keşişi tərifləyib, dünyanı kafirlərin yox, “kafir qəlbliələrin cənnəti” adlandırdığı üçün onu ən azı lanətləyər, islam yığıncaqlarından qovardılar.

Sonralar belə də oldu. Dama-dama göl oldu və Şiraz... Şiraz bələlanı başına gəldi. İnan ruhanilərinin qaydası haqqında yazırdı: “Hər kimsə

riyazətdən, öz nəfsinə qarşı çıxmaqdan, əxlaq təmizliyindən və nəfisi tərbiyə etməkədən söz söyləyə və batini təkmil etmək və tərifiqəti təhsil etmək və qəlbi saflaşdırmaq və ruha cila vermək və sirri boşaltmağa başlarsa və tərifiqət adını və həqiqət nişanını və mərifət rəsmini dilinə gətirərsə və zöhd, təqva, təslim, riza, fəqr, fəna yolunu tutarsa, o adam dəlilsiz və sübutsuz kafir və müllhiddir! Əgər ki o, əsrinin əllaməsi və zamanəsinin Əbuzəri və Səlmanı ola!

Əgər bir kimsə şəkk və səhvədən, heyz və nifasdan, qüslədən danırsırsa və ticarət məsələlərindən, riba hilələri etməkdən, alış-satış və dünya malından dəm vurarsa və şəribini tutub əl-ayağına həna qoyarsa, bəzən məscidə gedib özünü camaat imamına bənzətsə, bəzi vaxt dəxi bir neçə dirhəm müftinin, yaxud imamın xidmətinə tapşırırsa, o adam şəkk-şübhəsiz Allahı bir bilən mömindir. Əgərçi o xalqın ən cahil və insanların ən alçağı olmuş ola və nəhy olunmuş işlərlə və oyun-oyuncaqlarla bulaşmış ola”¹

Ruhanilərin, xüsusilə İran ruhanilərinin onun bu kimi fikirlərindən xəbəri yox idi. Zeynalabdin dinsiz deyildi, heç bir zaman “Allahı, peyğəmbəri inkar” etməmiş, hətta “kamala çatdığı illərdə” Nəmətullahi tərifiqətinin başçılarından, təbliğatçılarından birinə belə çevrilmişdi.

Amma indi şübhələr içindəydi. Dünyada onlarla din – tərifiqət nümayəndəsi ilə qarşılaşmış, elmi, fəlsəfi, dini müsahibələr, mübahisələr aparmışdı. Diqqət etmiş, görmüşdü ki, hər kəs öz dinini, öz tərifiqətini başqalarından haqq sayır, doğru hesab edir. Xristian da, yəhudi də, müsəlman da, atəşpərəst də, bütərəst də. Bu insanların hamısını “o gözəgörməz pərvərdigar” özü yaradıb. Bəs niyə hamısına eyni dərəcədə ağıl, zəka, dərk edən beyin, şüur verdiyi halda, Allahın özünü eyni şəkildə dərk etmək qabiliyyəti verməyib? Nəinki başqa-başqa xalqlar, millətlər qovmlər² arasında, hətta Allahı bir, Qurani bir olan İslam dünyasında nə qədər ayrılıq, tərifiqət var? Budur, hər gün beş dəfə saraydan təbil səsi, minarədən azan səsi müsəlmanları namaza çağırır. O düşünürdü: “İlahi dini-islami, eyni vahid olan Allaha, bir peyğəmbərə, bir Qurana inanan, müsəlmanları gör necə bir-birindən ayırır firqə-firqə eləyiblər ki, Allahın evində belə eyni vaxtda namaz qılmırlar. Halbuki, peyğəmbər salavatullah – Allah ondan razı olsun – kəlisani

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-seyahə”. Tehran, 1339 hicri, səh. 391-392.

² Qəbilə, tayfa

da, deyri də “Allah evi” adlandırılıb, orada belə namaz qılmaq – ibadət etməyi qəbul hesab edib. Bunlara bax: Şafei... Hənəfi... İlahi, hardadır həqiqət? İlham et, anlat mənə!”

Bu baxımdan onun Bombay haqqındakı qeydlərinə əsil insan azadlığı ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlıdır və bizə elə gəlir ki, oxucu bu düşüncələri məhz onun öz dilindən eşitməlidir:

Bombay haqqında

Bombay ikinci iqlimdən olub, havası isti, suyu quyudan çıxır və pisdir. Torpağı həmişəyaşıl və şəndir. İstibatəti, meyvələri bol və ortabab, taxılı isə ucuzdur. Hind dənizinin kənarında yerləşir, sakinləri əksərən hindlilər, iqtidarlı firənglər, digər hissəsi müsəlmanlar, bir qismi gəbrlər, ismaililər, bir qismi də iyman əhli olub, 30 min ev vardır.

Doxsan ilə yaxındır ki, ingilis camaatı o bəndəri paytaxt etmişlər. Şəhərin dövrəsində bir milə qədər daşdan hasar çəkilib, yonulmuş daşdan möhkəm, top-tüfənglə və sair əsləhə ilə elə təhkim edilmişdir ki, ağıl o qalanı görəndə heyrət dənizinə düşür. Orada minə yaxın uca evlər vardır. Orada Rum, Çin, firəng, hind, sind və s. mətalar çoxdur. Hər millətdən ticarət və sərvət sahibi çoxdur.

Orada zülm və təcavüzkarlıq olmaz. Orada hər kəsin hər nəyi olsa və hər bir məzhəb və ayini olsa, ona heç bir kimsə toxunmaz. Necə ki, hindlilərin bütəxanəsi vardır, müsəlmanlar məsciddə namaz qılır; xristianların kəlisaları və atəşpərəstlərin atəşgahları vardır (hər bir kimsə öz dinini icra edərlər).

Beyt:

Behişt oradadır ki, orada əziyyət olmasın,
Bir kimsənin başqası ilə işi olmasın.

“Bir gün (yəni Zeynalabdinin özü) seyr qəsdilə Bombayı gəzirdim. Təəccüblü bir firqəyə rast oldum: hind riyaziyyətcilərindən (görünür yoqlar) bir dəstə nəzərə çarpdı. Onlardan biri özünü asmış, o biri ayaqlarını cütləşdirib əllərini yuxarı qaldırmış, bir başqası üzünü Günəşə tutub ibadət edirdi.

Müsəlmanlardan bir neçəsini gördüm, biri əlibağlı namaz (sünnü) qılırdı, o biri əliaçıq ibadət (şia) edirdi. Biri Quran oxuyurdu, o biri övrad (Allahın adları) zikr edirdi. Bir neçə nəfəri şahmat və nərd oynayırdı, digər bir qismi xoruz döyüşdürürdü. Sünnü, şia, hindli, gəbr

və başqalarından bir parası toplanmışdı və... qadınlar onların hüzurunda rəqs edib oxuyurdular. Başqa bir qismi söhbətə məşğul olur, bir qismi qumar oynayırdı. Xülasə, on yeddi məclis bir-birinə müxalif kimi görünürdü. Hamısı bir-birinin halından fariğ, rahat və azad idilər, bir-birindən qorxu-hürküsü yoxdu”.

Yaxşı yadımdadır. Elə orada – Hindistanda müsahib olduğu hakimlərdən biri onu saxlamaq istəyirdi sarayında. Dünyada ən gözəl nemət sandığı kitablardan bu sarayda saxlananları artıq oxumuşdu. Öz kitabxanası yox idi, hardan olacaqdı? Mənzili karvansaralar, həmsöhbəti özü kimi “lüt” dərvişlər idi. Çöreyi ehsanlarda, suyu axar çaylardaydı. Gözəl qarşılandığı, hədsiz hörmət gördüyü saraydan qaçırdı. Hökmdar çox təəssüfləndi və heyrətləndi də:

– Qal, – dedi, – ev-şik verərik, bu yerlərin adlı-sanlı misilsiz gözəllərindən birinə evləndirərik. Kitabxananı zənginləşdirər, xəttatlar, cildçilər, rəngkarlar dəvət edərək... İşlərsən.

– Gədirəm.

– Hara?

– Bilmirəm.

– Nədən qaçırsan?

Dərin-dərin düşündü.

– Nədən?..

Özü də bilmirdi. Yox, bilirdi!

– Ulu dünyamızı görmək istəyirəm. Ulu Tanrının yaratdıqlarını... Yetmiş iki millət deyirdilər, yetmiş iki dil deyirdilər yaradıb xaliq. Halbuki, təkə Hindistanda... Nə qədər xalq, tayfa, dil gördüm. İrə gördüm. Dörd din verib deyirdilər pərvərdigar. Dörd müqəddəs kitab verib Yəzdən: Tövrat, Zəbur, İncil, Quran... Halbuki, hər tayfanın öz müqəddəsi, öz dini, öz müqəddəs kitabı var... Amma hamısının dərinliyinə varsan, Allah birdir. Çoxallılığın da bir “baş Allahı – Zevsi” var. Bəs neyçün bu əslində bir olan yaradıcı qüvvə bu qədər bir-birindən seçilən irq, millət, tayfa yaradıb? Bunu qara, onu sarı, o birini ağ və ya qırmızı xəlq edib. Bunun sirrini, hikmətini bilmək istəyirəm.

– Çətin çatarsan o hikmətə. Ümməndə üzmək... Sən gəmi deyil, talaşa parçasısan, ondan da kiçik... Gəmi də olsaydın, bu sirlər ümməndən üzüb çıxıb bilməzdin.

Müsahibini haqlı görsə də, təslim olmaq fikrində deyildi. Təkə ona yox... Sırrın, ümmənin özünə də. Fikirli-fikirli söyləndi:

– Ulular “axtaran tapar” deyiblər.

Doğrudan da o hələ körpəliyindən, ilk gəncliyindən bu ölkələr haqqında, xüsusən Hindistan haqqında o qədər nağıllar, əfsanələr eşitmiş, “1001 gecə”dən, “Kəlilə və Dimnə”dən, anası Şirinbəyimin Qəndəhar, Multan, Pəncab şahzadələrin nağıllarından, məşhur ərəb, fars müəlliflərinin Əfqanıstan, Hindistan, Xarəzm, Səmərqənd, Buxara haqqında əsərlərini oxumuş, karvanların dayandığı məskənlərdə gecələr sarbanların, çarvadarların, bəzircanların, tacir və dərvişlərin həqiqət, əfsanə və rəvayətlər qarışıq hekayətlərini çox dinləmişdi. İndi bütün bunları öz gözləri ilə görməli, yalanı doğrudan, əfsanəni həqiqətdən seçməliyi. Özü... özü... yalnız özü... Öz gözəllə...

Onu diyərbədiyar gəzdirən də bu idi. Evi, ailəsi, mal-madarı yox idi. Dincliyi heç yox idi.

Yaxşı yadımdadır. Buxaradan Xarəzmə gələndə karvandan ayrı düşdü. “Yolda, mənzillərin birində çataram, bir az yeyin getsəm” düşündü. Amma... onunku getirmədi. Heç bir karvana, karvançıya rast olmadı. Yola özü üçün çox yemək götürməmişdi. Elə yoruldu ki, heybəsidən bu yemək ehtiyatını da yolda qoyub yükünü yüngüllətməli oldu.

Ucsuz-bucaqsız səhra, sarı-qızılı rəng... Göz işlədikcə uzanan boşluq... Bu üzücü, bu yorucu qumlar... İnsan gözələri ağrıyanacan baxsa da birçə qaraltı, birçə işartı görmür. Darıxdırıcı yekrənglik, yeknəsəqlik adamın canını üzür. Ətrafda cır-cındırla sarınmış ayaqlarından başqa hərəkət edən heç nə yoxdur. Arabir sarı-qızılı qumlar içərisində görünüb yox olan ərəbdovşanı, ayrı vaxt nifrət doğuran sarı-yaşılımtıraq əqrəb... Görünəndə sevinirsən... Hər halda canlıdır... bu əbədi sükut, əbədi boş və cansız görünən ələmdə onlar... Heç olmasa canlıdır. Diridir, hərəkət edir...

Nə qədər getdi, haralardan keçə bilmirdi. Bomboz bozarmış dodaqları qaysaqılanmışdı, onları bir anlığa dili ilə nəmləndirmək üçün dilini çıxaranda dili quruyurdu, ağzında “tüfrük vəziləri” də qurumuşdu sanki.

Ac, susuz və yorğun... Bir quyu üstünə toplanıb nahar edən dərviş dəstəsinə rast gələndə, artıq taqəti qalmamışdı.

Dərvişlər ona “süfrəyə buyur” dedilər. Acmışdı. Cavan, sağlam mədə qida tələb edirdi. Üç gün idi ki, qurşağını hər dəfə daha sıx bağlayırdı. Beli üzükdən keçərdi. İndi “süfrəyə buyur” u eşidincə, dizlərinin taqəti kəsildi. Əllərini həyətdəki buzlu arxda yumuşudu, titrəyirdi əlləri. Çökdü, diz üstə əyləşənlərin dairəsi sıxlaşdı. Çiyinləri çiyinlərə, dirsəkləri dirsəklərə dirəndi. Bu hallara öyrəşmişdi. Hər karvansarada,

xanda, qonaqda... beləydi. Tanımadığı, ömründə görmədiyi bəlkə, sonra da bir daha görməyəcəyi adamlarla bir dövrdən, sinidən, bəlkə ömründə heç vaxt dadmadığı milli xörəklərdən, şimiyyatdan yeməyə alışmışdı. Bu həmsüfrələrin bəzisi sabah səhər onunla yola çıxacaq, çətin yollarda ölüm-dirimlə pəncələşəcək, biri xain çıxacaq, biri dayaq olacaq. Bir başqaşı vidalaşandan sonra başqa bir mənzilə ona rast gələcək... Yollar... Mənzillər... Karvansaralar... Xanlar... Qonaqlar... nə qədərdir bu dünyada? Ana qoynu kimi istisi də, ögey kimi sərti də... Bahar kimi üzə güləni, könül açanı, qış kimi soyuğu da, yay-payız kimi bol meyvəli, açıq süfrəli də rast gəlib ona bu yollarda.

Bir az dincini aldıqdan sonra bayazını, qələmdanını çıxartdı, Səmərqənd və Buxara haqqında qeydlərini etməyə başladı. Əvvəlcə Səmərqənd, sonra da Buxara tərəflərinə yenidən xəyali "səyahət" etdi.

Səmərqənd seyqəli ruyə-zəminost,
Buxara qüvvəti-islam-dinost?!¹

deyə tərifinən bu şəhərlərin gözəlliyi, qədim abidələri onu heyran qoymuşdu. Günlərlə gözib-dolaşdıqca bu möcüzə şəhərlər haqqında "Bustanüs-səyahət" kitabına daxil olan məlumatı yazmağa başladı.

Səmərqənd haqqında

Könülsevən bir şəhərdir. Oranın havası sağlam, suyu isə dadlıdır. Torpağı gözəl münbitdir, yeri fərəhlidir. Beşinci iqlimə daxil olub. Xalidat cəzirlərindən uzunluğu 102 dərəcə və eni isə ekvatoradan 30 dərəcədədir.

Onu Gərşasf bina etdi, bir müddət sonra xaraba qaldı. Gərşasf onu yenidən düzəltədi və İskəndər Rumi onu genişləndirdi. Ondən sonra Tübbə-Yəməni nəslindən Şəmə (Səmə) adlı o ölkə əhlinin düşmənliliyi üzündən oranı xaraba qoydu, o ölkə imarətlərini kökündən qazıdı. Ondən sonra o şəhəri Şəmə adlandırdılar. Axırda şin hərfini sin hərfinə çevirdilər, ona Səmərqənd dedilər. Ərəbi "kafı" ərəbləşdirib Səmərqənd dedilər.

Qədim zamanda, xüsusilə Teymurilər zamanında çox abad və məmur olmuşdur. Oranın bütün yeməli şeyləri bol idi. Zaman keçdikcə xarabalığa çevrildi. İndi orada yeddi minə qədər ev; ətrafında məşhur kəndlər, abad nahiyələr var. O cümlədən Soğd bölüyüdür. Bağlarının və axar

¹ Səmərqənd yer üzünün bəzəyi,
Buxara İslam dininin qüvvətidir.

sularının çoxluğundan Səmərqəndə dünyanın dörd cənnətlərindən biri demislər. Səmərqəndin çox bağ və hədsiz bostanları vardır. Soyuq təbiətli meyvələri bol, taxılı ucuzdur. Xalqın əksəri hənəfiməzhəb, farsdilli; digər qismi türkdillidir. Ümumiyyətlə, qəribsevən və mehribandırlar. Az bir qismi imamiyyə şiasidir. Oranın hakimi Buxara valisi tərəfindən təyin olunur. O ölkədə fəzl-kamal sahibləri və vəcd-hal adamları nəşət etmişdir, onlar suri-kamalat və mənəvi fəzilət bəzəyi ilə bəzənmişlər. O cümlədən həkim Səyayinin müridi olan Şəmsüddin, həkim Suzəni və Seyid Mühəmməd Nürbəxşin müridi xacə Məhəmməd və Əmir Müəzza, şair və ərəzi fəzil və mahir olan Müinəddin Əşrəfi oradan nəşət etmişdir. O ölkədən bir çox əhli-sünnət və cəməat alimləri zahir olmuşlar ki, zikri uzun çəkər.

Buxara haqqında

İslam vilayətlərindən məşhur bir şəhər olub, dillərdə və ağızlarda söylənen bir ölkədir, orası müntəzəm bir şəhərdir.

"Buxara kəlməsi – darül-elm olub, Turanda ondan böyük bir şəhər yoxdur. Ora beşinci iqlimdən olub, suyu azdır. Havası qışda soyuq, yayda isə müxtəəsərc istidir. Buxara düz bir yerdə yerləşir. Ətrafi açıqdır, altmış min ev mövcuddur. Orada abad nahiyələr, məşhur kəndlər vardır.

Müxtəlif tayfaların məskəni əksəriyyətlə iqtidarlı olan hənəfi məzhəbindəndirlər. Orada on minə yaxın ev artıq təqiyə (öz dinin qorumaq) halında yaşarlar. Orada min yəhudi ailəsi var. Şəhrin xəlqi "dani" dilində danışırlar və tacikdirlər. Onların arasında türkcə də danışan çoxdur. Kənd əhli və kəndlilər dəxi farsı-zəbandırlar. Ümumiyyətlə kasıblarla mehribandırlar. Tayfanın köçbəsi və ulusu türk, türkmən, özbək, cığatay və tərhandan ibarətdir. Şəhərdə mədrəsələr, camelər, xanəqahlar çoxdur. Orada bəzəkli dükənlər və yaraşlıq bazarlar, ürək-açan imarətlər hədsiz-həsabsızdır. Onlar, ümumiyyətlə ağızlı olub, gözəllik matandan nesibləri vardır. Onlar qəribsevən və şiasəvməzdirlər.

Oranın bazar çörəyi və soyuq təbiətli meyvələri (seçmə) mümtəzdir. Üləmə, şüəra və əmirilər qismindən bir çox adam oradan zahir olmuşlar. Onlar elm və kamal bəzəyi ilə vəcd-hal və cah-calal zinetlə bəzənmişdir. Buxara əhlinin hamısı dərrakədən xali olmazlar. Lakin təəssübkar və inadçı olarlar. Şəriətin zahirinə əməl edirlər. Onun surətindən keçməzlər. Gizlində və xəlvətdə nəhy olunmuş şeylər və oyuncaqları çoxdur"¹

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. "Bustanüs-səyahət" (sitat)

Zeynalabdin öz işinə elə bir aludəliklə cümüşdü ki, aralıdan ona tamaşa edib hırıldayan iki dərvişin söhbətini eşitmirdi.

Əvvəlinci deyirdi: – İşo bax, sən Allah, cındırından cin hürkər, Şirazi qələmdən, Səmərqənd kağızından bayaz...

İkinci:

– Özü də acından ölə-ölə gələndə, yeməyi yox, bunları götürüb...

– Mən də elə bildirdim ki, heybəsindəki pul-muldu; qiymətli şeydi ki, yorulub ölə-ölə gəlsə də, atmayıb...

– Yoxaaa... Pul ha... Ac toyuq yuxusunda darı görər. Dedin ölinə təkətkədə düşsə, nə axırına çıxarsan.

– Hə... Elosi rast olsa pis olmazdı ha... – Gözlərində xoşagəlməz parıltı görünüb yox oldu.

– Ay səni..

Yazısını bitirib başını qaldıranda alimin gözü xosunlaşan “dərviş qardaşlara” sataşdı. Elə ilk nəzərdə də səbəbini bilmədən canına üşənti düşdü. Xırqəsinə bir qədər də sıx büründü. “Deyəsən, yolda soyuqlamışam da” fikirləşdi. Qurşağını uzun köynəyinin belindən açıb xırqənin üstündən sınıqsız bağladı. Onun hər bir hərəkətini izləyən “qardaşlar”dan hansısa istehza ilə ucadan söz atdı.

– Hə... Hə... Altdakın üstə, üstəkin altda...

– Altdan geyindi, üstədən qıfıllandı...

– Ha... Ha... Ha...

Səyyah bu sözlərə, atmacalara əhəmiyyət vermədi, bildirdi, cürbəcürünü görmüşdü dərvişlərin. Onların içində zəmanənin hakimlərindən, padşahlardan, sultanlarından narazı gənclər çox idi, bəzisi şair, bəzisi filosof-alim olan bu cavanlar öz zəmanələrini xeyli qabaqlamış, öz həmərlərini ötmüş adamlar idi. İşığa can atan bəcəklər, quşlar kimi onlar fərdin azadlığını yalnız dərvişlikdə tapa bilmişdilər. Amma heyif ki, onların içində oğru da, bəngi də, sürbi¹ də, əsil insanlardan, kişi xislətindən kənar adamlar var idi. Yollar uzunluğunu belələrini çox görmüşdü alim-səyyah. Belələrindən oddan, oqrəbdən, zəhərli ildandan və başqa afətlərdən çəkinən kimi çəkinir, nifrət edirdi. Elə indi də... O iki nəfərə heç bir cavab vermədi. Qalxdı. Quyunun başına gəldi. Əl-üzünü, ayaqlarını istəyincə yudu, artıq bayaqkı üşütmə keçmişdi, heç yadına da düşmürdü.

¹ Sorxoluğa aludə adam

Hər yerdə belə idi. Dünyanın o gözdiyi bütün karvansaralarında – İstanbuldan Kaşğaracan, Bədəxşandan Sərəndibəcən gördüyü bütün karvansaralarda belə idi. Gündüz qızgın topdansatış ticarəti gedir. Bir tərəfdə dərvişlər qəsiddə oxuyur, başqa tərəfdə pohləvanlar gülüşür, nəhəng həyotin bir tərəfində kəndirbazlar hünər göstərir, başqa bir küncdə ayı oynadan, meymun oynadan tamaşa göstörür, ya tolxok oyun-bazlıq eləyir, sarbanlar, çarvadarlar dövələri, atları, qatır və eşşəkləri yemləyir, sulayır, susuzlar çay içir, aclar yemək yeyir... Bir sözlə qızgın həyat qaynayır. Hər öz işilə məşğul olduğundan heç kəsin bir-birilə işi olmur; heç kəs başqasından xəbər tutmurdu. Amma elə ki axşam namazı qılındı, elm, bilik, şeir, səyahətlər haqqında hekayətlər eşitməyin həvəskarları və ya sadəcə çəno söhbəti xoşlayanlar, yuxusu gəlməyənlər, dərviş döyüşdürənlər karvansara sahibinin böyük hücrəsinə toplanırdılar.

Elə burada da maraqlı görüşlər baş verirdi. Bəzən bu görüşlər müəllim-tələbə münasibəti yaradır, bəzən alim və şairlər arasında möhkəm dostluğa çevrilir, təriqət qulu dərvişlər özlərinə əməl-əqiddə yoldaşları tapırdılar. Bu karvansaraların özünün tanınmış “Şahnamə-xanaları”, “Xəmsəxanaları” olurdu. Bu yerlərdə elmi, dini, təriqəti, dünyəvi müsahibələr baş verirdi. Bəziləri hətta çarpışmaya, dava-dalaşa, “dartma yaxam cırıldı”ya çevrilirdi. Amma demək olar ki, çox halda da sülh, barışıq yolu ilə həll olunurdu.

Xivədə Zeynalabdinin dayandığı, hücrə kirələdiyi karvansara da həmin karvansaralardan heç nə ilə seçilmirdi. Şəhərin qədim ticarət mərkəzi olan örtülü daş çarşının böyründə yerləşirdi. Burada da hücrələrdən birində tanınmış, soracağı aləmə salmış bir alim, səyyah və ya şairin uzaq ölkələrdən gəlib yerləşdiyini eşidib-biləndə, yerli ziyalılar mütləq onun görüşünə gəlir, günlərlə başına yığılıb söhbətlərini dinləyir, bilmədiklərini bilirsə soruşub öyrənirdilər. Əksinə də olurdu: uzaq-uzaq ellərdən elm, bilik həvəskarı gəlib karvansara hücrəsinə düşsə soruşur, şəhərin görkəmli alim və ya şairinin yerini öyrənir; qulluğuna gedib söhbətlərini dinləyir, əgər arzularına uyğun gəlirdisə bir neçə müddət burada qalıb ondan dərslər alırdı. Özü də bu alimlər, şairlər, səyyahlar haqqında xəbərləri karvançılar yayırdı getdiyi yerlərə.

Zeynalabdin karvansaraya düşüb hücrədə yerləşdi.

Yol boyu onunla həmsöhbət olmuş Prem Sahiblə yaxından bir-birine bələd olmuş, mənzillərdə Prem Sahiblə çörək kəsmiş, xüsusilə o qarlı, o dəhşətli aşırından keçəndə bir-birinə dayaq olmuşdular. İki aya yaxın idi ki, birlikdə yeyib-ıçır, bir hücrədə gecələyirdilər. Prem Sahib uzun illər Hindistanda, İndoneziyada, Sərəndibdə yaşayıb bir böyük alim kimi tanınan dostu Zeynalabdinin həyatından, macərələrindən, səyahətləri nəticəsində yazıb bitirdiyi "Riyazül-səyahə", "Hədəyüqüs-səyahə" kitablarından xəbərdar idi. İndi də "Bustanüs-səyahə" üçün məlumat toplaya-toplaya qeydlər apardığını, bəzi "Gülşən"lərini yazmağa başladığını bilirdi. Odur ki, alim dostu üçün hər düşərgədə, hər mənzildə babet şərait yaratmağa çalışırdı. Buraya çatdıqda köhnə tanış karvansara sahibindən də Hacı Zeynalabdindən muğayət olmasını xahiş etdi:

– Mən gedəsiyəm, o qalır bu yerlərlə, Xarəzm, Xətə diyarı ilə tanış olmaq istəyir, əlindən gələn yardımı elə ona, qardaş!

– Gözlərim üstə. Axı kimdi o ki belə narahət olursan?

– Sorağı çox yeri tutub. Alimdi, şairdi, səyyahdı. Ölkələr, insanlar haqqında kitablar yazır. Elə böyük bilik mənbəyidi ki, çox padşahlar, şahlar, sultanlar, əmirilər, hökmdarlar, xanlar onu sarayına dəvət edib. Qalib saray alimlərinə başçılıq etməsini təklif ediblər. "Alimül-ülemə" adı vermək istəyiblər. Qəbul etməyib.

– Beləmi? Nə qəribədi!

– Hə, bəli. Mən bildiyimdən elə bizim Hindistanda Cinəqər hakimi Portab Çand onu üç aydan artıq qonaq saxlaya bilməyib. Bu üç ayda hacının biliklərindən bəhrələniib. Sonra Türkiyə sultanı Sultan Mahmud onu saraya dəvət eləyib. Nəinki sultan, hələ o vaxt İstanbulda Nemse konsulu onu öz məmləkətinə qulluq etmək üçün çağırıb – getməyib. Misirdə ümmülbilad¹ Qahirə hakimi İbrahim bəy ona deyib ki, burada qalsan, sənə Nil xolunda² ən zəngin ərazi verərəm. – Qalmayıb. Böyük Moğollardan II Aləmşah ilə bir neçə dəfə görüşüb, dəvət alıb, bir müddət qonaq da qalıb, Dehli hakimi Şəfi xanla dost olub. "12 min kitabım var kitabxanada, hansın istəyirsən seç" deyən Dəkkə hakimi Nasirüddövlə və Bədəxşan sultanının ricasını da cavabsız qoyub. Tehrandə İran şahənşahi Fətəli şah iki dəfə onu saray alimləri cərgəsinə dəvət eləyib. İki dəfə!!! Hər ikisində də "Yox, – deyib, – yalnız şöhrət üçün yaranan elm – elm deyil". Bu dəfə sənə belə bir qonaq əmanət verərəm. Sənin gözün onun üstündə, Allahın da nəzəri sənin üstündə olsun.

¹ Şəhərlər anası Qahirənin şöhrət adı

² Delta

– Amin.

Zeynalabdinin hücrədə yerləşdiyi ikinci gündə Prem Sahib vidalaşmış karvan köçünü çəkib getdi. Həmin gündən karvansara sahibi axşam düşüb, əl-ayaq yığılından sonra bir neçə yerli ziyalı ilə onun hücrəsinə gəldi. Görüşdülər, tanış oldular... Beləcə bu yerlər, onun ziyarətləri, görkəmli şəxsiyyətləri, qədim abidələri və onu maraqlandıran yerli adət və ənənələrinə bələd olmağa başladı... Məşhur Xarəzm şairi Munislə tanışlığı burada qismət oldu...

...Bu axşam söhbət müxtəlif dinlərdən, məzhəblərdən gəldirdi. Zeynalabdin Hindistanda rast olduğu gəbrlərdən, induizmədən, brəhmənlikdən söhbət açmışdı. Hindistan buralara nisbətən yaxın ərazi olsa da, get-gəl ancaq tacirlər, bir də qələndər dərvişlər üçün mümkün idi. Evəşiyi, alveri, əkin-biçini, külfəti başlı-başına buraxıb çöllərə düşmək hər adama nəsib olmur. Odur ki, tək-cə Hindistanda səkkiz ilə qədər yaşayıb hindililərin həyatı, dili, dini ilə tanış olmuş səyyahın söhbətlərini dinləmək yerli həvəskarların üyündən idi.

Zeynalabdin əvvəlcə gəbrlərdən – atəspərəstlərdən danışdı:

– Gəbrlər (atəspərəstlər) deyirlər: Zərdüştün sözlərini başdan-baş belə bil, bu sayaqla oxu: Zərdüştün peyğəmbərliyini etiraf etmək vacibdir. Təmiz (pəhrizkar) adamlarla oturub-durmaq gərəkdir. Allaha ümidindən məyus olma. Kişi və qadın yun qurşaq bağlayıb, ona dörd düyün vurmaldır. Odu daima yanar halda saxla və murdar bir şeyi odda yandırma. Ölünün kəfəni təzə olmalıdır. Ata-ananın ruhlarını sad və fərəhli saxlamalı, hər bir şey nəzərdə yaxşı görünsə, Allahın adını çəkməlidir. Oğlan və qızları tez evləndir. Əgər oğlan-qızın olmasa, birini övladlığa qəbul et. Günahlardan çəkin ki, günahlardan təmizlənmək oruc tutmaq, pəhriz etməkdən ibarətdir. İstər din əhli ilə və istər yad kimsələr ilə əhd və iqrar bağlasan, sözümdə möhkəm dayan. əhd və iqrara xilaf çıxma! Əgər işin axırı məlum deyilsə, ona qədəm qoyma. Möbidlərlə (atəşgah sahiblərilə) məşvərət et! Comərd və səxavətli ol! Çox heyvan öldürmə! Din və millətə zidd olmaqdan çəkin! Ustad və müridə təzim et!.. Heyz görə qadınlar oda, göyə və suya baxmasın. Ayaqyalın gəzməsinlər. Həmişə günahlardan tövbə etsinlər: Uşaqlara din elmini öyrətsinlər... Ölülər üçün ehsan versinlər. Qadınlar üçün ibadət zəruri deyil, ancaq hər gün üç dəfə ərinin yanına gedib onun razılığını alsınlar. Doğruluğu özlərinə peşə etsinlər. Pəhriz etsinlər. Oğurluq və yol kəsməklə meşğul olma! Zahir və batini günahlardan

çəkinin! Murdar ət yeməsinlər, günahkarlara bir şey verməsinlər. Səxavəti özlərinə peşə etsinlər ki, Allah buyurmuşdur, behişt kərim adamların yeridir.¹

Bundan sonra Zeynalabdin sözlərini belə yekunlaşdırdı:

– Bilirsinizmi, harada nə görmüşəmsə, elə də yazıram. Mən çox-allahlılığa...

Məclisdən təkbir səslər eşidildi:

– Lənətullah...

Zeynalabdin sözüne davam etdi:

– ...Bütperəstliyə, atəşperəstliyə nifrətimi gizləyib, o xalqları, öz dinində möminləri başa düşməyə çalışmışam. Zəmana elə qəribə olub ki, az qala hər dərviş özünə bir yeni din, bir yeni təriqət icad edir. Hər dəfə bu yollarda rastına keçəni öz təriqətinə çəkməyə cəhd göstərir. İndi meydana çıxan: oxuyan, fırlanan, tullanan, qəşş edən dərvişlərin təriqətlərini də dərk etməyə çalışmışam. Və bu qərara gəlmişəm ki, zəmanə əhli ada və şöhrətə giriftar və mübtəladır. Biri Ömər eşqindədir, can verir. O biri isə Əlinin adına başından keçir. Biri Ömərdən, o biri Əlidən savay ad bilmir. Əgər biri soruşa ki, Ömər kimdir, Əli nəçidir – cavabında bir şey deyə bilməz. Deyirlər keçmişdə Əli adlı birisi var idi, yamanlıqda tayı olmayıb. Şərəfətdə Ömər – Səd kimi idi. O birinin adı Ömər idi, kəramətində və əhvalının səadətində ələvi təbiətli və Cəfəri məzhəb idi, həmişə itaət və ibadətə ömür sürürdü. Təsədüfən Əli o qədər pis, şərir adamdı ki, ələvi olan Ömərə əziyyət verirdi. Gözəl xislətli Ömər bu Əlidən çox əziyyət və son dərəcə zillət çəkmişdi. Əslən Ömərə əziyyət versə də, Əli əsrin padşahının yanına gedib Ömərdən şikayət elədi, fəryad çəkdi ki, Ömər mənim günümü qara eləyib. Sultan şiəməzhəb idi, hadisəni öyrənmədən dedi ki, düz deyirsən. Ömər elə qədimdən Əliyə zülm edərdi. Ömərin Əliyə etdikləri aləmə əyandır. Əyan olan şeyi izaha nə hacət?

Sultan Öməri tələb etdi, hədə-qorxu gəldi. Bir müddət sonra sultana məlum oldu ki, o Əli adı daşıyan adam bədzat imiş, cüvəllağiymiş. Haqq, Ömər adı daşısa da, çox təmiz adamın tərəfindəymiş. Əvvəlincini cəzalandırır, ikinciyə mükafat verir. Haqqperəst hökmdarın səltənəti əbədi olsun. Demişəm, yenə də deyirəm: Allahın bir xalqa, bir millətə yazığı gəlmir, acığı tutursa, o yerin hakimini ədalətdən üz çöndərir.

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. "Bustanüs-soyaho". Tehran, 1339 hicri, səh.670-671.

– Belə hakimlərə rast olursanmı, hacı?

– İstədiyən qədər. Xatirimdədir. Hakimlərdən biri ova getmək qərarına gəlmişdi. Bir gün əvvəl qərarlaşdırılmış yerə mətbəx, aşpazlar, anbardarlar, sultanın süfrə nədirləri, nöqər-naib yollandı. Nöqər və qulluqçular çəmənəzarda çadırlar qurdular, hərəmxana üçün...

– Necə, necə? Hərəmxana da ova gedirdi?

– Bəli, bəzən hərəmlər, hətta uşaqlar da gedir, bir gün irəli qurulan çadırlarda dincəlir, bəzən ovda iştirak da edirdilər. Sonra yedilər, içdilər, bir neçə gün çəmənəzarda xanəndələrə, rəqqasələrə tamaşa etdilər. Çəmənlərdə, dağlarda, meşələrdə oxuyan quşların nəğməsinə, bulaqların zümzüməsinə qulaq asıb "yoruldular" və saraya qayıtdılar. Amma yolüstü bir ac-yalavac kəndə uğramadılar. Bir aca o zəngin süfrədən bir tikə vermədilər, bir yalavac doyumadılar. Haqqı tapdalanan birca bədbəxtə əl uzatmadılar. Belə hakimi olan ölkədə ədalət nə gəzir?

Başqa bir axşam söhbət dildən düşdü. Yerli, cavan ziyalılardan biri şair Hatifi dedi:

– Hacı, bir neçə dil bilirsiniz, bu məlum, amma əfv edin, bəs neyçün xalqlarımızın yetirdiyi Nəsimi, Nəvai, Füzuli, Məxtumqulu və digərləri kimi öz dilimizdə yazmırsız? Əgər hamı türkün ziyalıları ərəbcə – farsca yazsa, qorxmurlar ki, bir zaman türkün övladlarını o dillərin sahibləri özlərinə çıxacaq, necə də ki çıxıb: farslar Azərbaycandan Nizamini, Xaqanini, özbəklərdən Əbu Əli İbn Sinanı, Farabini, Xocəndini özünə çıxdığı kimi. İndi bu xalqların övladları qalxıb "filankəs mənim həmvətənimdir, Şirvanda, Təbrizdə, Xocənddə, Daşkənddə, Xarəzmdə və ya başqa Türküstan kəndində doğulub" desə gülünc olur. Bu dəhşətdir. Dəhşətli həqiqətdir!

Zeynalabdin dərin xəyala daldı. Məclisdə oturanların üstünə sanki soyuq su ələndi. Heç kəs dillənə bilmirdi. Xüsusilə karvansara sahibi və Munis özlərini təhqir olunmuş sayırdılar. Burada, bu qonaqsevər diyarda qonağı təhqir olunmuş sayırdılar. Ədəbdən kənar iş olmasaydı, həmin cavanı indicə sözlə də, əməllə də əzişdirər, yerini tanıdardılar. Karvansara sahibinin hirs başına vurmaqda, gözlərini qəzəb tutmaqda idi. Az qalmışdı ki, yerindən qalxıb sual verən gəncin yaxasından, ya boynunun ardından tutsun; bayıra tulasın, arxasından da bir tək salsın. Elə bu zaman Zeynalabdin təmkinli səsinə eşidib kiridi. Zeynalabdin şəfqətlə cavan müsahibinə baxıb deyirdi:

– Oğlum, deyirlər qədimdə bir qarı var imiş, bir neçə fərsəxlikdən gələn adamı nəinki asanca tanıyır, hətta onun başı üstündə uçan milçəyi

belə görüb seçə bilmiş. Heyrət edib eşidənlər, soruşub öyrəndilər ki, qarı gözlərinə ta uşaqlıqdan, anasının təlimi ilə sürmə çəkməyə adət edibmiş.

Yerin dərinliklərində Allahın qüdrətilə yaranan sürmə qarının gözünə işıq vermiş. İndi sənin sürməsiz gözlərinə ulu Tanrı elə bir işıq verib ki, sən keçmiş, indini deyil, gələcəyi də görürsən, görə bilirsen. Sən haqlısan, övladım, haqlısan. Yüz kərə, min kərə. Amma unutma ki, bu faciənin bir neçə səbəbi var. Ümdə səbəblərdən birincisi təhsil məsələsidir. Uşaqların savad aldığı mollaxana və mədrəsələrdə, ibtidai təhsil çərəkədən ərəbcə, sonrakı təhsil "Gülüstən" və "Bustan"dan fars dilində. Məşhur şairlər, güclü, qüdrətli şairlərdən şeir nümunələri farsca, elmi əsərlər ərəbcə... Uşaq da belə təlim-tərbiyənin nəticəsində adət edir. Digər tərəfdən ailə başçılarının tələbilə alınan ali tədris müəssisələri Ərəb ölkələrində, Farsistanda, Türkünstanda olanların da müəllimi – müdərrişi ərəb, fars dillərində təhsil almış adamlardır.

Böyük alimin onunla həmyaş kimi danışması gənci daha da ürək-ləndirdi. İnadla əvvəlki sualına qayıtdı:

– Bəs dərisi soyulan Nəsimi, Saray vəziri Nəvai? Bəs Ərəbistanın mərkəzində, din ocağında yaşayan Füzuli? Xivədə həmin ərəbdilli ruhanilərdən dərs alan Məxdumqulu? Mən biləni türk içində elmə, şərə həvəsə, maraqa azalmadığı kimi, əsil elmdə alim, əsil şeir və şair də azalmayıb, var...

Yer-yerdən gəncin səsinə kəsib söhbətin istiqamətini dəyişmək istəyənlərin fişqıtsı "sıss"lar eşidildi. Mehmanın qəlbinə toxunulacağından qorxurdular. Səyyah isə sağ əlini sükut xahişiylə yuxarı qaldırıb cavab verdi:

– Elə şəxsiyyətləri zaman tək-tək, yüz illərdə bir və hər xalqa bir-iki nəfər qismət edir. Allahın töhfəsi, o xalqın xoşbəxtliyi, şöhrəti, tale ulduzudur həmin adamlar.

Karvansara sahibinin ürəyi yerini aldı. "Şükür Allaha, incimədi. Əsil alim, əsil də insandır. Haqq sualdan niyə incisin axı? Cavan da olsa, düz deyir oğlan. Amma hər halda sözü dəyişmək lazımdır". Bu fikirlə də Zeynalabdinə soruşdu:

– Hacı, deyirlər aləm yeddi iqlimə bölünür, bu doğrudurmu? Sizin fikriniz necədi?

Zeynalabdin karvansara sahibinin mətləbini anladı, xəlifcə gülüm-sədi və tez də gülümsəməsinin istehza, hörmətsizlik kimi qəbul oluna biləcəyindən ehtiyat edib cavab verdi:

– Ən qədim zamandan bizim islam aləminin, eləcə də türk diyarı alimlərinin fikrincə yer üzü yeddi iqlimə bölünür ki, bu da yeddi qatlı səma ilə bağlıdır. Əvvəlinci, yerə ən yaxın səma qatıdır ki, zümrüddəndir. İkinci qat gümüşdən, üçüncü iri, ağ mirvaridən, dördüncü yaqutdan, beşinci qızıldan, altıncı sarı giatsintdən, yeddinci işıq dənizindən ibarətdir.

Yenə də həmin cavan sual verdi:

– Ustad, Füzuli Bağdadi rəhmətullahın məzarını görmüsüzümü?

Zeynalabdinin gözləri önündə Kərbəla, Hüseynin dəbdəbəli məscidi önündəki sadə türbə canlandı; bir anlığa duruxdu, boğazına uşaq-ıllı illərinin xatirəsi qəhər kimi tıxanıb udqundu. Tez də özünü ələ alıb şerin, əsil poeziyanın pərəstişkarı olan cavana "Lap mənim o devrim, o çağımdı" düşüncəsilə cavab verdi:

– Nəinki görmüşəm, hətta beş yaşından, sənin yaşınacan hər gün o müqəddəs məzarın yanında keçib dərsə getmişəm. Onun mənsub olduğu Bayat tayfası ilə yaxından tanış olmuşam. "Qədimdən bəri Bayat bir tayfanın adıdır. Onların bir çoxu İran, Hindistan və Rus ölkələrində yaşayırlar. Onların əsli Türkünstandan və Türk ibn Yafəs ibn Nuh əley-hüssəlamdır. Bayat tayfasının çoxu şiəməzhəbdir. Bir qismi hənafidirlər. Onların arasından şanlı sultanlar və sürəyyaməkanlı əmirilər olmuşdur. Fəqir (mən) o firqə ilə çox oturub durmuş, o tayfadan mərifət sahibləri və süluk əhlini çox görmüşdür".¹

– Bəs siz özünüz, cənab hacı, hansı təriqətə mənsubsunuz?

Zeynalabdin adəti hərəketlə əlini təkbirdən düşmüş saqqalına çəkib, bir-iki tumar verəndən sonra soruşanın cavabında dedi:

– Bilirsinizmi, mən "Nemətullahi silsiləsinə" mənsubam. Bir çox İran sakinləri və Hindistan ölkələrinin əhalisindən bəzisi bu zamanda bu təriqətə əməl edirlər. Fəqir otuz altı il islam ölkələrində gəzib, din övlıyasının və sahibi-yəqin olan ariflərin və əsr alimlərinin və ruzgar hükəmasının xidmətinə yetişdim. Həmişə səyahət etdiyim müddətə doğru yola düzgün təriqətə talib idim. Hər bir təriqətdə gözəl güman etdiyim və yaxşı sandığım şəxslər ilə söhbət edirdim. Onların xidmətinə özümə lazım bildirdim. Tainki Nemətullahiyyə-rəzəfiyyə silsiləsinin böyüklərinin xidmətinə müşərrəf oldum. O büzürgü varın bəndəlik və iradətdə dairəsinə daxil oldum. Ariflərin sultanı və mühbərriqlərin bürhanı və arifi-rəbbani əlhacc Məhəmməd Qaragözlü həmədəniyə

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. "Bustanüs-soyaha". Tehran, 1339 hicri, səh.1737.

mülazimi-xidmətkar oldum. O Məczubəli şah ləqəbində olanı intixab etdim. O həzrətin qüdsi nəfəsi təsiri bərəkətindən fitri qabiliyyəti miqdarınca feyziyab oldum.

Elə bu vaxt hücrənin kiçik qapısı açıldı. İçəriyə rəsmi libaslı bir nəfər daxil oldu. Sağ əlini ürəyinin üstünə qoyub baş əydi və Zeynalabdinə müraciətlə dedi:

– Möhtərəm qonaq, hörmətli alim! Burada olduğunuz müddətdə soracağınız sultanın qulağına çatıb. Hörmətli Munis cənabları da sizin qədim əlyazma kitablar və onların yerləşdiyi kitabxanalara böyük marağınız olduğunu söyləyib. Həşəmətli sultanımız sizi saraya dəvət edir, kitabxanasından və ərazilərimizi görmək üçün saray lütfündən istifadə etməyinizi mümkün sayır. Razılıq versəz, sizi həşəmətli sultanın sarayına müşayiət etməklə xoşbəxt olaram.

...O, saray kitabxanasına belə yol almışdı.

ACI XƏBƏR

Zeynalabdin, qardaşı Məhəmmədəlidən məktub almışdı bu gün. Dünyanın az qala o biri başında yazılan məktub gəlib onu altı aydan sonra tapmışdı. Bu gün Xivə bazarında dolaşırdı. Müxtəlif geyimli, müxtəlif dilli adamlar hərə öz qayğısı ilə məşğul idi. Heç kəsin onunla işi yox idi. Alan alır, satan satırdı. Kimi dükana mal daşıtdır, kimi aldığı malı hambala yükləyirdi. Ayaqçıların, tabaqçıların səsi aləmi başına götürmüşdü. Əyinlərində sıyrıqlı xalat, bellərində qurşaq, başlarında ətrafına sarıq sarınmış şiş uclu papaq, ayaqlarında gen şalvar və çarıq olan adamlar bazarda dolaşırdı. Xalatlər rəngini itirmiş, bozarmış ağ, zolaqlı, əsasən çirkətab tünd rənglərdəydi.

Tabaqçılar bir nəfər kimi əyinlərinə ağ köynək, üstündən xalat geymiş, bellərinə üçkünc, ləçəkvari yaylıq bağlamış, ayaqlarına topuqdan yuxarı gödək şalvar və qondara adlanan ayaqqabı geymişdilər. Çiyinlərindən yüngül “Üçayaq” adlı tərəzi asmışdılar. Bütün günü başlarında gözdidikləri iri tabaqda müxtəlif şirniyyat, mövsümünə görə meyvə satırdılar.

Bazarın bir başında çayxana vardı. Burada xeyli adam açıq havada taxtların üstündə əyləşib çay içir, səhər yeməyi yeyir, söhbət edirdi. Aralıda xeyli uşaq vardı, bir neçəsi itlə vaxtlarını keçirir, fağır görəndə qısqırır, o birilər isə aşıq-aşıq oynayıb toz qaldırırdı. Hər dənə nahar

edənlər və ya yol keçənlərdən kim isə uşaqlara acıqlanıb qovur, az bir müddətə toz yatır, sakitlik çökürdü. Yəni bu sakitlik də nisbi idi. Taxtların ətrafını kor, çolaq, lal, şil dilənçilər əhatə etmişdi. Hərəsi bir dillə yalvarıb dillənirdi. Arabir çayçı şagirdi, önü ağ, çirk döşlüklü, başı araçınlı oğlan əlində çaydan və xırda piyalələr çayxanadan çayı gətirib, müştərilərin qabağına qoyur və “nuş olsun, əkə” deyirdi. Sonra da az qala taxtlara hücum edib, nahar eləyən müştərilərdən nə isə bir şey qopartmağa çalışan dilənçiləri qovurdu:

– Rədd olun, qoyun əkələri çaylarını içsin.

Sonra da dişləri arasında kiməsə çıxmırdı: “Sən çolaqsan? Niyə camaatı aldadırsan?”

“Kalta minarə” və Məhəmmədəminxan mədrəsəsinin yaxınından keçdi; çini, firuzəyi və ağ kərpiclərlə bəzənmiş bu minarə doğrudan da kalta – nəhəng idi, onun on bir qurşaqlı boyuna nisbətən çox yorğun gövdəsi el içində “qanlı minarə” adıyla da tanınırdı. Elə ilk gəlişində bu minarənin zəriflik və gözəlliyilə nəhəngliyinin, “Müqəddəs Minarə” adı ilə “qanlı” sözlərinin uyuşmadığına təəccüb etmişdi. “Üstündən o qədər canlar atılıb dünyaya əbədi göz yumub ki!” sözlərini eşitmişdi. Gedə-gedə “Bustanüs-səyahə”yə yazacağı fikirləri qəlbindən keçirir, safçürük edib, nizama salırdı: “Xalq üç qisimdər: əvvəlincisi, övliya – onların batini zahirindən yaxşıdır. İkinci, həkəmə – onların zahiri ilə batini bərabərdir. Üçüncü, cahillər – bunların isə zahiri batinindən yaxşıdır”.¹

Çox görmüşdü səyahətində belələrini. O adamlar ki, övliya kimi təmizdi, pakdı, cır-cındır içində, gündəlik ruziyə möhtacdı. Cahillərin isə bu dünyada hər şeyi var. Malı-mülkü, adı-sanı, hər şeyi; bir insanlıqdan başqa. Onlar əsil aqilləri göz açmağa qoymur, əzirlər. Hakim mövqelərinin əldən getməsindən qorxurlar. “Bədbəxt o kimsədir ki, ona elm verərlər, əməl verməzlər”. O hər şeyə sahib olan cahillər, bu elmi olanların əlindən hər şeyi alıb. Onların qəlbində insanlıq, məhəbbət naminə heç nə qalmayıb. Bəs məhəbbət nədir və neçə qisimdən ibarətdir? Məhəbbət yeddi göyün: 1. Eşq; 2. Şeir; 3. Musiqi; 4. Rəssamlıq; 5. Dərman otları, çiçəkləri; 6. Qiymətli mədən (qızıl, gümüş, daş-qas); 7. Gözəllik isə insana lütf edib bağışladıqı nemətlərin birincisidir.

Bu düşüncələrin kələfini açıb yumaqlaya-yumaqlaya, “Kalta minarə”nin arxasına keçdi və “Ata darvaza”nın qarşısına çıxdı. Şəhərin bir neçə gözəl darvazası var idi. Bu darvazalar bir qapılı idilər.

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-səyahə”. Tehran, 1339 hicri, səh.938.

O cümlədən "Ata darvaza" da bir qapılı, amma bəzəksizdi. O biri "Palvan darvaza", xüsusilə "Kuş darvaza" (yəqin ki, ikiqapılı olduğundan kuş-qoşa adlanıb) çox gözəl idi, zərifdi. Qara bürcüleri, şəbəkəli, firuzəyi günbəzləri olan zərif qüllələr tağlı pəncərə – mazzəgallar, minarə kimi mavi göylərə baş çəkmiş; çini kərpiclərlə bəzədilmiş sütunlar o darvazalara xüsusi yaraşığı verirdi. Bu darvazalar daş-zərgərlik işinin tənənəsi olan binaları əhatə etmiş və "İçən qala" (İçəri şəhər) ilə "Dışan qalanı" (bayır şəhər) bir-birindən ayıran möhtəşəm qala divarlarını birləşdirmiş, daha doğrusu, sanki o azman, o nəhəng hasarı yarıb, gəlib-gedənə yol açmış, içəridə yaşayanları xarici aləmlə bağlayan insanlara "xoşgəldin" eləmişdi. "İçən qala" insanın yaratdığı möcüzədir. "Kəşf edən insan ağılı" nəyə qadir imiş. Qədim gözəllik xəzinəsidir. Bu nəhəng məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, hamamlar, yaşayış binaları... Cümə məscidi (1510), mədrəseyi-Şərqazi xan (1726), Pəhləvan Mahmud məqbərəsi, İslamxoca minarəsi, Taşhavlı sarayı, Allahquluxan mədrəsəsi, Məhəmmədəmin mədrəsəsi, Kalta minarə və onlarla, yüzlərlə başqaları mavi, firuzəyi çini kərpiclərlə bəzədilmişdir. Səmərqənd və Buxaradan fərqli olaraq naxışları incə və zərif çələmə sütunlar heyrətəminiz dərəcədə gözəldir. Bu nəhənglikdə qarağac gövdəsini harada, necə yetişdiriblər? Baba əkən qarağacı yüz il, yalnız yüz il sonra nəvə işlədə bilib. Güldanəbənzer sütunlar üzərində zərgər naxışları açıqlar. Yüz illərdir ki, bu incə naxışlı ağac sütunlar daş binalara dayaq olub, çürüməyib, qopub-tökülməyib. Buxarada belə sütunun bir-ikisini görmüşdü. Burada isə çox-çoxdur. "İçən qala" da abidə çoxluğu, əlvanlığı, minarələrin, sütunların əzəməti, naxışların bolluğu, insan əməyinin tənənəsi kimi onun köksünü qabardır. Bütün bu gözəllikləri insan yaradıb və o da bu gözəlliyi duyan insandır. Göy qübbəsinə meydan oxuyan günbəzlər, şəbəkə pəncərələr, əzəmətli darvazalar, azman hasar... Bütün bunları eyni zamanda, hamısını birdən-birə görür, hansına baxacağı, diqqətini hansında cəmləşdirəcəyini bilmirdi. Hara baxırdısa heyran qalır, bu gözəllikdən heç cür ayrılmaq istəmədi. Bir-iki həftə nədir, bu gözəllikdən doymaq üçün onu aylar, illərlə seyr etmək lazımdı. Xoşbəxtdir xarəzmililər. Xarəzmin bir qədər "kənarda" yerləşməsi onun birinci siperi olub. Müstəqilliyini, dilini yad təsirlərdən qoruyub. Məvəraünnəhrin gözü olan Xarəzmi, onun da ən gözəl, bəlkə dünyanın ən möhtəşəm daş abidələrindən biri olan Xivəni o xoşbəxt xarəzmililər özləri yaradıb. Bu möcüzə binaları onların babası tikib, bu torpaqların istiqlalıyyətini onlar qoruyub saxlayıb. Tək birca "Şəcərəyi-

tərakimə"¹ müəllifi Xarəzmi dünyaya tanıتماğa kifayət edərdi. Ulu-larından qalan doğma torpaqları var. Heç kəs onlara "burdan dur, orda otur; bura sənin deyil" deyə bilməz. Ata-babalarının məzarı bu torpaqlardır. Təkcə o Qızlar qəbiristanı..."

Zeynalabdin təmkinlə darvaza önündəki təpəcik üzərində dayanıb, əllərini köksündə çarpazlamış, hündürdən "İçən qala"nın seyrinə dalmışdı ki, qəflətən tanış, amma onu çox uzaq bir aləmlə bağlayan tanış bir səs çağırırdı:

– Ağa!.. Bu sənənsən? Şükür Xudaya. Tapdım səni, gördüm səni.

Səsə çevrildi. O idi. Bircə qardaşı Məhəmmədəlinin uşaqlıq dostu, sonradan tacir olmuş Kərbəlayı Səfər idi. Qucaqlaşdılar. Hər ikisinin gözləri yaşardı. Hal-əhval tuta-tuta Kərbəlayı Səfər əlini qoltuq cibinə saldı. Əvvəl birini, sonra o birini axtardı; əbanın altından arxalığının yan ciblərini gözdü, axtardığını tapa bilmədi:

– Hə... Ox batmış yadımdan çıxıb, gör bir neçə aydı cibimdə gəzdirirəm. Gözümün işığı Kərbəlayı Məhəmmədəlinin Təbriz bazarında gördüm. Bir neçə gün karvansarada birgə qalıb dərdləşdik. Kağızı da mənə ehtiyat üçün verdi ki, "Ağama rast olsan, verərsən! Bir neçə müddət qoltuq cibimdə başqa kağız-kuğuz içində qaldı, gördüm qat kəsir... Qoydum səfər heybəmin içindəki Quranın arasına. İşə bax, yadımdan çıx..."

– Neynək... Neynək...

– Yaddaş neynəsin, qardaş? Gör haçandı kağız mənə verilən. Səfər ayının qürrəsindəydi (ortası), indi hansı aydı Şəban... Gör neynir?

– Ay saymağa dəyməz, Kərbəlayı qardaş; inşallah gedərik karvansaraya, verərsən. Bir danış görüm, necə keçdi ticarət, necə gəldiz çıxdız bura?

Kişi ağ tükler görünən qaşlarını çatdı. Uzun, yekə sual işarəsinə bənzəyən vücudunun arıqlığını, donqarını ört-basdır eləyib gizləyən əbanın, kağızı atxararkən açılan yaxasını düzəltdi, uzun arıq qollarına nisbətən xeyli iri əllərinin əyri barmaqları ilə saqqalını tumarladı, kiməsə, nəyəsə qəzəblənən səslə sözə başladı:

– İş-güce nə var? Gedir özüyün. Buraya da pis gəlməmişdik. Yaxşı gəldirik. Mərdimazara Allah lənət eləsin. Axır mənzildə bizi bir

¹ Xarəzm hökmdarı Əbülqazi Bahadırxan (1603-1664) – "Şəcərəyi-tərakimə"
– "Türklərin sülalə tarixi"nin müəllifi, Macar alimi prof. Vamberi deyib: "Dünya ona "Şəcərəyi-tərakimə" kimi tarixi əsər üçün minnətdardır".

nəfər tacir yoldaşımız ləngitdi. Gəlib Xivəyə gec çatdıq. Darvazaların qapıları bağlanmışdı. Türkmən tərəflərdən gəlməyimizi biləndə heç pula, töhfəyə də baxmadılar dərbanlar (qaçıqlar).

– Hə... Eşitmişəm. Bu yerlərdə Taşhauz tərəfdən gələn karvanlara çox da mehriban deyillər.

Kərbəlayı Səfərin uzun, öyri barmaqları yenə də saqqalımı sıgalladı:

– Mehriban nədi, öyşi?! Belə bizi “Kuş darvaza”nın o üzündəki meydana gecəni səhərəcən saxladılar. Səhər mehindən, tez düşən ayazdan titrətmə tutdu bizi. Dilimiz söz tutmurdu. Əllərimiz kəndirləri, örkənlərin düyününü açma bilmirdi ki, qalın geyimdən-zaddan götürək mərfəzlərdən. Qala üstündən, darvaza məzəlişindən baxır, acıqla qapını gec açıb, özünü də bizim karvanı hamıdan sonra buraxdılar şəhərə. Kənəyimiz kəsildi. Timodan, kəlləməndən-zaddan tutmasaq yaxşıdı. Səfəri adam...

– Hə... Deyirlər türkmən tərəfdən hərdən bu yerlərə qaçaq-quldur basqını olub...

Tacir yenə də qəzəblə, az qala bağırırdı və səsi ətrafda gedib-gələnlərin diqqətini çəkdi:

– Ay kişi, ay atam-anam sənə qurban. Qulduran, qaçaqnan nə işim var? Gözü kordu? Görmür ki, mən tacir babayam? Karvan gətirmişəm, mal gətirmişəm. Alış-verişə gəlmişəm. Belə eləsələr, bir köpəyoğlu bəzircan bura karvan çəkib gətirməz...

Zeynalabdin qardaşının məktubunu gətirən, o doğma ellərdən xəbər verən bu adamın bazar gülüncü, avaralar diqqətini mərkəzinə çevrilməsinə razı olmazdı.

– Eybi yox, hər nadana fikir verməz adam, sən dünya görmüsən. Olur, – deyə-deyə onun arıq, sümükləri çıxmış, az qala geyməsinin qolunu deşib çıxmağa hazır olan dirşeyindən tutub, apara-apara soruşdu:

– Hansı karvansaraya düşmüşsən, Kərbəlayı?

– Örtülü çarşıbazarın böyründəki karvansaraya.

– Gedək... – deyəndən sonra Zeynalabdin tacirin fikrini darvaza məsələsindən yayındırmaq üçün söhbəti dəyişdi:

– Hə... Yaxşı karvansaradı. Elə mən də gələndə ora düşmüşdüm. Düşərgəlidir.

– Yaxşı, burdan nə alacaqsan?

– Buralarda məlum ipək parçadan başqa bir miqdar müşk-ənbər; bir qədər də Bədəxşan ləli...

– Bəs gətirdiyin nədi?

– Zərgərlik məmulatı, xüsusilə Yəmən yaqutu, bir də firuzənin beş növünün hamısından: ən yaxşısı Nişapur firuzəsidir. Ondan sonra “Əbu-lshaqi”, “Süleymani-Əndəlusi” üzərində qırmızımtıl nöqtələr olan “Zərxuni” və “Əbdül-məcidi”.

– Maşallah! Allah bazar versin.

– Amin. Allah ağzından eşitsin.

– Mən Bədəxşanda olanda, elə yerindəcə bir miqdar ləl almışdım. Əgər meylinə gəlsə, bazarın məzənnəsindən də xırdada bir güzətlə...

Kərbəlayı Səfər tacirdən gözlənilməyən bir səxavətlə, amma təbiətine uyğun qızgınlıqla Zeynalabdinin sözünü kəsdi:

– Nə danışdığında, qardaş?! Mən səndən güzəşt? Sənin ruzinə mane olum? Bəyəm mən bilmirəm ki, sən Allah adamısan, o xırdaca gəlir də sənə ömrünə, yol məxaricinə, ev əhlinə...

Bu dəfə Zeynalabdin onun sözünü kəsdi:

– Ev əhli sözünü yaxşı dedin. Amma demədin ki, burdan səfərin hayanadı?

– Xorasan vilayətinə, oradan da Şiraza... Əgər bir əmanətin varsa...

Zeynalabdinin əlləri əsdi, səsi titrədi; özündən asılı olmayaraq gözləri doldu, bütün bu gözəlliklər aləmi, bayaqdan bəri məftunluqla tamaşa elədiyi “İçən qala” binaları nəzərindən itdi, küçələrin hay-küyü qulaqlarını tərk etdi; gözləri önündə bağ-bağatlı, qızıl güllər diyarı Şirazın kənar küçələrindən birində yerləşən evin taxta, rəngi solmuş darvazası önündə dayanan bir qadın canlandı. Sağ dizi yanında 2-3 yaşlı bir uşağı – oğlu, ilki Cəlaləddin Məhəmməd, qucağındakı qundaqda ikinci oğlu Hüsəməddin Əli idi. Az qala üzlərinin cizgiləri qarışmış, sanki axan şələlə, şığıyan leysan dalında dayanmışdılar. Ürəyi sıxıldı. Tacir Kərbəlayı Səfərin “biz” dirşeyindən daha da bərk yapışdı. Onun halı Səfərin nəzərindən yayınmadı.

– Rəngin uçdu, nooldu sənə, qardaş? Deyəsən, əhvalsızsan? Gələ-sənə bu çayxanada oturub bir-iki piyalə “göy çay” içək, ürəyin üstünə gəlsin. “Bir qurtum bir gölə dələlət elər...” “tikə dağ aşırar”, – dedi.

Taqəti kəsilmişdi, dizləri əsirdi, təklifə sevindi.

– Oturaq, – dedi.

Evə məktub yazacaqdı, əvvəl əldə darıxdığından, qayıdacağından, tezliklə görüşəcəyindən yazacaqdı. Sonra da sədaqətli ömür-gün yoldaşına, qoşa oğlunun anasına, sevimli Hümeyraya yazacaqdı ki, kitablarını “Riyazüs-səyahə”ni, “Hədayüqüs-səyahə”ni möhkəm, əmin yerdə

gizləsin. Şiraz qaragüruhundan, o ikiüzlü zahidlərdən əlyazmalarını, özünü və balalarını qorusun.

Kərbəlayı dedi:

– Sonra da gedərik karvansaraya, sənə əla bir qutab qonaqlığı verə-rəm, məktubunla...

Taxtlardan birinin üstündə öyləşdilər. Bayaqqı çayçı şagirdi cəld bir çaydan və iki piyalə gətirib, onların qarşısına qoydu. “Nuş olsun” deyib getdi.

– Hə... İndi necəsən? Qorxutdun məni ha... – ikinci piyaləyə çay süzə-süzə soruşdu.

– Allah razı olsun. Yaxşıyam, bir az... bəzi şeylər xatırladım... Nə isə... Kərbəlayı, düzü yorulmuşam. Ev-çəlik üçün də darıxmışam. Amma neynəyəsən ki, əlimdə vacib işim var. Həm sultana söz vermişəm, görə-k kitabxanasını qaydaya salam; həm də öz əlimdə yazım var. “Bustanüs-səyahə...” Qurtarmaq üzrəyəm. Yoxsa, vallah, elə qəribsemişəm ki, sənin karvanına qoşulub, elə günü bu gün qayıdardım Şiraza...

– Qəribərsən də... Allah sizi – iki qardaşı köçəri quş yaratıbmış...

...Məktub onu lap yerindən elədi. Qardaşı ona yazırdı ki, dərviş Müştəqəli şah və onun dostu Cəfər, Kirman şəhərinin yaxınlığındakı Mahan kəndinə gəlibləmiş. Yerli ruhanilərlə Müştəqəlinin sözləri çəp-ləşir, Müştəqəlini yaralayır, Cəfər onu qanına bulaşmış görüb qahmar çıxır. Bu insafsızlar hər iki günahsız daş-qalaq edib öldürdülər. Paxıl zahid, Müştəqəlinin xalq arasında hörmət və şöhrətinə həsəd aparır-mış, odur ki, qaragüruh ruhaniləri toplayıb heç bir günahı olmayan adamı dinsiz, islama zidd olan ayinlər icra etməkdə təqsirləndirir, qarə-güruhu qızıdır. Məqsədinə də çatır. Hadisə Zeynalabdinə elə təsir etdi ki, qələmi alıb bu hadisəni və dostu Müştəqəlinin qətlini nəzmə çəkdi. Müştəqəlini məhv edən zahidin dililə qarəgüruhu üsyana çağırdı:

Paxıl zahid bağırdı: gəlin, mömin firqəsi!

Fisqü fücür doludur bu dərvişin xirqəsi.

Ey əhli batin! Bu ki, dinə salıb rəxnələr,

İcra edir təkyədə dinə deyən ayinlər.

Cəhad edin! Labüddür dinimizdə ictihad.

Kəlmələr, misralar bir-birinin yanına düzülürkə şair Təmkin – alim Zeynalabdinin ikiüzlü, yalançı ruhanilərə qarşı qəzəbi, nifrəti kağızın üzərinə tökülürdü. Bu axşam o gözəl bir alim, tanıdığı dostu Müştəqəli-nin vaxtsiz vəfatı haqqında, elə bil ölüm kitabəsi yazırdı...

Mənzumə həm də bir mərsiyə idi, bir maddeyi-tarix idi. Oxudu yazdığı:

– Sən daha böyük, daha gözəl və daha mükəmməl bir əsərə layiq-sən. Təmkin öz zəif qələmi ilə sənin elminə, biliyinə, təvazökar insan, amma el dərdi çəkən döyüşkən, yalanla, ikiüzlülükklə barışmayan, cürət-li ürəyinə layiq nəzm yazmağa qadir deyil. Hətta sənin qəlbimi yandıran, ox kimi bu üzümdən o üzümə keçən faciənə də layiqincə mərsiyə yaza bilmədim. Əfsus! Əlimdən gələn bu idi. Üzərinə atılan o daşların hər biri ürəyimə dəyib sanki. Qardaşımın şirin məktubu içindəki bu acı xəbər yandırdı məni. Sən də Həllac Mənsur, sən də Seyid İmadəddin Nəsimi kimi haqq yolunda keçdin canından. Nadanlar əlində. Tanırım rəhmətini sənə əsirgəməsin, ustad!

Nəzmi bitirəndən sonra istəklə qardaşının məktubunu mizin üstün-dən alıb bir də oxudu, müqəddəs nişanə türbət kimi gözlərinə sürtdü, titrək barmaqları ilə oxşaya-oxşaya qatlamaq istədi. Uzun müddət Kərbəlayı Səfərin qoltuq cibində, sonra da kitab arasında sıxılmaqdan qat kəsmişdi. Odur ki, sabah da, sonrakı günlər də dönə-dönə oxuyacağı məktubu qatlamağa ürəyi gəlmədi; qat kəsən yerlərdə sözlər elə indi-dən soluxub pozulmağa başladığı İbn əl-Əsirin “Tarixi-Kamil” kiti-bının arasına qoydu. Qardaşı yazırdı ki, Şirazda “Riyazüs-səyahə”nin üzü köçürülüb, xəttat işi qurtarıb. Bu əsərin I hissəsini o Qumşədə, ikincisini Şirazda bitirmişdi. Səyahətlərin başlanğıc dövrünü əks etdi-rən “Riyazüs-səyahə” iki hissədən və “Rövzə”lərdən ibarətdir. Az qala qırx il sürən səyahətinin əvvəlinci dövrlərini əhatə edir. Ondən sonra... Ondən sonra “Hədayüqüs-səyahə” kitabı yazıldı. İndi də qarşı-sında “Gülşən”lərə böldüyü, tamamlamaq üzrə olduğu “Bustanüs-səyahə...” Bitən kimi, bəlkə də heç bitməmiş qayıdacaq evinə. Onun nəfəsi, uşaqların səsi üçün yaman darıxıb.

Alim səyyah qəlbindəki tufanları sakitləşdirmək üçün qarşısındakı kürsünün üstündən əlyazmalarını götürüb, oxumağa başladı.

Turxan astaca qapını aralayıb içəri girəndə Zeynalabdin xəbər tut-madı. Şagird ustadının əlyazmalarına necə bir məhəbbətlə daldığını, dünyadan bixəbər oxumaqda olduğunu görünce salam belə vermədi, onu öz ələmindən ayırmağa qıymadı. Bununla belə ustadını salamlə-mamağı ürəyi qəbul etmədi; Zeynalabdinə tərəf baş əydi; görsə də, görməsə də, gənc oğlan, böyük qarşısında kiçiklik borcunu yerinə yetirdi. “Səsu”dan yumşaq xalı – “sumağ”ların üstü ilə yavaş-yavaş, pəncələ-rinin ucunda yeriyib, öz yerinə keçdi. İşinə başladı. Rəflərdən kitabları

ehmalca götürür, yumşaq parçayla tozunu alır və ustadın öyrətdiyi kimi əlifba sırası ilə yerinə qoyurdu. Hər qəfəsə – rəf bir elm üçün ayrılımışdı. Və sevimli ustadının göstərişilə Turxan uzunsov qalın kağızlar üzərinə “elmi-hesab”, “elmi-nücum”, “elmi-təbət”, “əşar” və başqa sözlər yazıb hər elm üçün ayrılmış rəfin üstünə vurmuşdu. Kitabxananın girəcəyində qapının üstünə gözəl xəttat əlilə bir beyt yazılmışdı:

Çeraği-məscido mehrabo mənber,
Əbubəkro Omər, Osmano Heyder.¹

Turxan kitabları səliqəyə saldıqca Aybuta sultanın gəlib-gəlməyəcəyini düşünürdü. Oğlan bu gəlişi həm Allahın bəxşisi, həm də lənəti kimi sevinc və qorxu içində gözləyirdi. Sevinirdi, çünki o da qıza ürəkden vurğun idi. Ölürdü görməyəndə; görəndə dirilirdi. Ürəyində həmişə onunla söhbət edir, məhəbbətdən danışırdı, amma görəndə lal olurdu; səsi batırdı, o şirin sözlərin, o əziz adların, yaraşdırmalarının, o bənzətmələrin birini də deyə bilmirdi. Unudurdu hamısını; deməyə söz tapmırdı. Bu onun Allahın bəxşisi saydığı sevinc yükü idi. Amma bir də qorxu, lənət yükü vardı ki, hər şeydən ağır idi. O vaxtilə qul kimi, kölə kimi, əsir kimi saraya gətirilmiş bir cariyənin oğlu idi. Doğrudur, bu cariyə Aybuta sultanın dayəsi adlansa da, onu öz əllərilə yedirib, geyindirib böyütsə də, qoynunda bəsləyib, çiyində gözdirsə də, ona döşlərindən süd verməmişdi. Cariyə oğlu, dayə oğlu ən “alçaq sinif” idi; bədbəxt idi. Məgər belə bir ananın, ondan daha yoxsul bir atanın övladı Aybuta sultanı sevə bilirdi? Bunun üçün ölüm cəzası da az idi. Bilirdi. Bu sevdanın sonu yoxdur. Qəlbində Aybutanı əzizləyəndə ona deyirdi, onu saqındırmağa çalışırdı. Amma nə fayda, qız ki, bu sözlərin birini də eşitmirdi. Nə şirinini, nə acısını. Düşünürdü: “Kaş Aybuta sultan mənə heç sevməyəydi. Bəyənməyəydi. Qoy mən, təkcə mən sevəydim, yanaydım-yaxılaydım. Ömrüm uzunu heç kəsə evlənməyəydim, təkcə onu düşünəydim. Xidmətində duraydım, baxaydım, görəydim, yanaydım-yaxılaydım. Həsretilə öləydim. Onasa bir şey olmayaydı”.

Düzdür: hərdən-hərdən belə bir uca yerli gözəlin onu sevməsi cavanın qəlbini fərəhlə doldurur, köksünü sevincle qabardır. Amma bu

çox az hallarda olurdu. Çox vaxt isə xəyalında əllərini öpdüyü, ayaqlarına düşdüyü, xırda hörüklərinin ucundakı papuq-saçbağlara diksinə-diksinə toxunduğu qızın gələcəyi üçün, taleyi üçün qorxurdu. Qorxurdu ki, Validə sultan duyuc düşər. Ataya xəbər verər. Aybuta sultanın qəzəbinə gələr. Qorxurdu ki, kitabların arasına Aybutanın yazıb qoyduğu əlfəcincilər birdən ustadın əlinə düşər. “Aman Allah, rüsvay olduq. Ustad əlbəttə, sultana çuğulluq eləməz... birdən... Yox, yox elə şey olmaz, eləməz!” Amma şagirdindən də üz döndөрөр. Elə bilər ki, Turxan onun yanına bilik dalınca gəlir. Eşq çağırır onu. Onda... Onda Aybutanın da ayağı kəsilər kitabxanadan... Kəsilsin. Təki sağ olsun. Gəlməsin – təki bəlaya düşməsin. Görünməsin Turxana, amma, təki sultanın qəzəbinə keçməsin. Cavan oğlan bir şeyi bilmirdi: o bilmirdi ki, indi bu saat kitabxanaya gəlməyə hazırlaşan Aybutanın qəlbindən nələr keçir. Dərdi nə, səri nədir. Axı onlar bir-birilə danışa bilmirdilər. Uzaqbaşı qız, əlfəcincilərə yazdığı rübailərlə bildirdirdi öz eşqini. Bir neçə yüz il əvvəl ustad Pəhləvan Mahmudun böyük məhəbbətlə qoşduğu rübailər onların danışığı dilindən sevgi dilinə “tərcüməçisi” idi. Qız buna cürət edirdi. Turxan isə heç buna da cürət edə bilmirdi. O yalnız hərdən-bir başını qaldırıb qızın üzünə baxmaq imkanı olanda, gözlərilə danışırdı. Sərhədi bundan o yana keçə bilmirdi. Keçə bilməzdi də.

Turxan bir şeyi bilmirdi. O bilmirdi ki, Aybuta sultan da onu – Turxanı qoruyur. Özünü deyil, onu düşünür. Atasının qəzəbini yaxşı bilirdi. Əgər Turxan bu qəzəbə keçsə, sağ qurtara bilməz. Onda heç Aybuta özü də sağ qalmayacaq. Amma Turxan olmayandan sonra bunun, yəni yaşamağın nə faydası?! Turxansız ömrünün nə mənası? Amma ona – Aybutaya nə olur olsun, təki Turxan sağ olsun. Bir dəfə gördüyü o zindana salınmasın. Dayənin əlindən tutub o bağlı qapıların, o zülmət saçan kahavari nəfəsliklərin önündən keçirdi bir dəfə. Uşaq idi. Amma heç yadından çıxmır. Elə bil qulağına iniltimi, zarıltımı, ya yanıqlı bir fəryadı deyirdi? Dayənin əlini sıxdı. Diksinmişdi. Dayə əyildi:

– Qorxdun? Canım-ciyərim, qorxma. Nədən qorxdun? Rəngin uçdu, bala can, – yerə çöküb qızıcığazı bağına basdı.

Aybuta incə barmağı ilə qarşısında gözətçi duran qapını göstərdi. Elə bu anda heykəl kimi durmuş gözətçi əsnədi və elə qərribə bir səs çıxartdı ki, bu dəfə dayə özü də diksindi. Canlı “heykələ” tərəf boğma çıxartdı:

– Vayy... Qadam ürəyinə, balamı, Aybuta sultanımı qorxutdun.

¹ Məscid, məhrab və minbərin çıxacağı

Əbubəkər, Omər, Osman və Əlidir (Heydər – Həzrət Əlinin ləqəblərindən biri).

Qızı min şirin dille dindirə-dindirə, ovundura-ovundura çəkib apardı: "Orada sultanımızın sözündən çıxanlara cəza verirlər, – dedi, – sən qorxma".

İndi Sultan xəbər tutsa, əlbəttə Turxanı zindana saldırar, ona ən ağır cəza verir. Əlbəttə ona, Aybutaya qorxu yoxdur. Oğulları, övladları içində sultan, Aybutanı çox sevir. Əzizləyir. Ona dəyməz. Könlünü qırmaz. Bütün isteklərini yerinə yetirib indiyəcən. Nə arzulayıbsa ahb, hara getmək istəyibsə aparıb, ya kiminləsə göndərüb. Bəlkə... Bəlkə, qızının Turxanı sevdini, onsuz yaşaya bilməyəcəyini başa düşsə... bəlkə, bağışladı Turxanı?... Bir ad, bir mülk verdi, ucaltdı qızının xətrinə. Sonra da toylarını elədi, bəlkə? Kim bilir? Görəsən Aybutanın alınına nə yazılıb? Əgər "Qalü-bəla" deyilən alın yazısını o "lövhü vəl qələm"¹i oxuya bilsəydi? Qız ananın önünə keçdi. O üz-bu üz çevrilib alınına diqqət elədi. Təmiz, tərtemiz, açıq alında heç bir yazı görə bilmədi. Saçlarını həriki tərəfdən alından yuxarı qaldırdı, diqqətlə baxdı... baxdı... Nəinki Turxanın adını... Heç bir hərif də görüb oxuya bilmədi. Yenidən şirin-şirin xəyala daldı. Kim kömək edə bilər ona? Kim cürət edib sultana qızın, sənin qızın cariyədən, kölədən, quldan doğulan insanı sevir. Quldan doğulanda nə olar? Gör, bir necə at çapır, qılınc vurur, bay oğlanlarından yaxşıdı. Gör, necə gözəldir, boylubuxunlu, enlikürekli, kişisürətli... Bu sözləri, bu şirin qız xəyallarını, sevən ürəyin arzu və təsəvvürlərini sultana kim deyər? Validə sultanımı; Yox... Böyük alim kimi çox hörmət etdiyi ustad Zeynalabdinmi? Yooox... Hələ bəs bu sözləri ustadın özünə kim deyər bilər? Olsa-olsa buna tək sultanın bacısı Aytoğan xatun cürət edə bilər. Elə Aybuta öz də sirmini anasından da çox, bibisinə açar bilər. Övladsız bibi onu doğmaca balası bilir. Qardaş balasından çox istekli qızı kimi sevib, əzizləyir. Bütün başqa qardaş balalarından Aybutanı çox sevir. Hərdən könlünün xoş vaxtında sultan, Aytoğan xatuna deyir: "Apa! Bu məhəbbətimizdə birləşirik".

Elə bil fal oldu. Elə bil günəş üzünə güldü. Bu fikirlərin içindəydi ki, vəliəhd içəri girib bacısını qucaqladı; gülə-gülə hörüklerini əlinə dolayıb balacılıqda olduğu kimi "biyə...¹" deyər "at çapdı" və dedi:

– Hə... Nə üz-gözünə tamaşa eləyirsən ayna qabağında? Yoxsa elə bilirsən dünyada səndən gözəli yoxdur? Qoy görək aaa. Birdən öz-özünə vurularsan...

¹ Böyük bacı; bezi türk tayfalarında "abla"

Aybuta da güldü. Zarafatca qardaşının önündə "çapdı", sonra dayanıb saçlarını vəliəhdin əlindən çıxarmağa çalışdı:

– Burax saçlarımı Erkin! Burax...

Erkin vəliəhd inadla güldü, buraxmadı:

– Dayan hələ... Sənə şad xəbər gətirmişəm. Muştuluğumu ver deyim...

– Borc olsun.

– Aytoğan bibi gəlib!

Bax, xoş xəbər buna deyərəm. Xəyallarına cavab olan, arzularına səs verən xəbər. Qız qanrılıb qardaşını qucaqladı, üzündən öpdü:

– Xoş xəbər olasan, Erkin!

Qız qanrılıbda inciməsin deyər vəliəhd onun hörüklerini buraxmışdı. Eləcə əl-ələ, çiyin-çiyinə qapıdan çıxdılar. Hər ikisi güldü. Qız xəyalına cavab almağını xeyir əlamət sayıb nə qədər sevinirdisə, bir az heyifsilənirdi də. Axı az sonra o, kitabxanaya gedəcək, içərisinə əlfəcimli məktub qoyduğu kitabı Turxan götürəcək, elə bu vaxt da həsrətlə arzuladığı gözlərə gözləri sancılacaq... Bir şərbət kimi içəcək o gözlərdən gələn işıqlı məhəbbəti... Təəssüfləndi ki, bibisinin gəlişi onu bu səadət-dən məhrum edəcək... Amma eybi yoxdur. Bu kiçik hicrana dözər Aybuta. Təki axırı yaxşı olsun... Sonrası yaxşı olsun... sonrası... Düşüncələri qəlbini doldurduğu halda vəliəhd Erkinlə birlikdə bibisinə doğru uça-uça yüyürdü.

"GÜLŞƏNİ-XEY"

"Bustanüs-səyahə" adlandırdığı iri həcmli kitabın "Gülşən"lərə bölməyi qararlaşdırmışdı. Əlifbanın "əlif", "bey", "tey", "hey", (a, b, t, h – ərəb əlifbası ilə) hərflərlə başlayan ölkələr, gördüyü şəxsiyyətlər, adət və ənənələr haqqında bildiklərini yazıb qurtarmışdı. İndi də "xeY" (X)¹ hərflə başlayan sözləri və onların altında yazdığı qeydləri toplayıb qarşısına qoymuş, düşünürdü. Bu "Gülşən"ə kimlər, hansı məmləkətlər, nə kimi hadisələr daxil olacaqdı. Adı bu "xeY" hərflə başlayan da, indi bu saat qonağı olduğu Xarəzm diyarının böyük alim

¹ "X" hərfinin gülşəni: oxuculara məlum olsun ki, Hacı Zeynalabdin öz əsərlərini fəsilərə bölərək onlara müxtəlif adlar vermişdi; o cümlədən "Bustanüs-səyahə" kitabını da ensiklopediya kimi əlifba sırası ilə "gülşənlərə" bölüb.

və şairlərinin əsərlərindən hökmdarın kitabxanasında saxlanan əlyazmaları maraqlandırmış, xüsusilə Pəhləvan Mahmudun "Rübailər"i məf-tun etmişdi.

Naxandə mərə to bər sərə-xane-kəsi,
Biqədr şovi əgər xori nane-kəsi.
Yek parçec-nane-qaq, yek kasec-ab
Behtor ze həzar borre-bəryane-kəsi.

Düz deyib, rəhmətlik – düşündü: tanımadığın, miqdarsız şəxsin süf-rəsi başında oturma! Bir parça quru çörəklə bir kasa soyuq su özgələrin kababından yaxşıdır. Doğrudur. Yolların boyu, diyarbədiyar gözdüym məmləkətlərdə gördüklərim məndə də belə bir qənaət hasil edib. Dün-yada başqasına "boyunəti" olmaqdan, başqasının çöreyini yeməkdən ağır töhmət yoxdur.

Ya bu rübaidəki hikmət?

Əz səngi-seyah dacivərdi mətələb!
Vəz felfelo zəncəfil sərdi mətələb!
Beşno soxəni Məhmudə-Poryarlu
Əz adəmə-nadorost mərdi mətələb!

Daha yollarda ikən bu nadürüst adamları görmüşdü, öz həyat təc-rübəsilə, qara daşdan mavilik, istiot və zəncəfiləndən soyuqluq tələb etmə-diyi kimi, onlardan da mərdlik gözləməmişdi. Bu rübaidə böyük şair, mərd şair, canını xalqının səadəti, istiqlalıyyəti uğrunda qurban verən şair özünün xarəzmlilər, özbəklər arasında tanınan "Poryarlu" ləqə-binə işlətmışdi. Pəhləvan Mahmudun sərt, olduqca dovtələb rübailəri onu daxilən titrədirdi...

Bircə bu küfr saçan rübaisi bəs elərdi ki, onu çarınaxa çəksin ruha-nilər.

Hacı ki, zi Kəbə və Mina bərgəşte,
Mərist ke rəfte – əjdəha bərgəşte,
Zinhar fəribə – həməşra məxorid
Kin xanəxərab əz xoda bərgəşte.

– Sözbə bax, – deyirdi. – Kəbəyə ilan kimi sürünən hacı, qayıdanda "Əjdəha"ya dönür; özünü bu evi yıxılmışdan qoru, çünki o Allahından da dönüb, cürətə bax! Bu cürəti ona həm də böyük qol gücü, pəhləvanlığı verib. Həm zərb-dəstindən çəkinib mollalar, işanlar, həm də xalq ara-

sında şöhrətindən. Yoxsa tükünü didərdilər. El yolunda fədakarlığına görə də ona elə bir abidə tikiblər, şeirləri kimi əbədi və gözəl. Bu yer-lərə gələndən bəri bir neçə dəfə ziyarətinə getmişəm, karvan-karvan, dəstə-dəstə ziyarətçidir elə hey gəlir, ardı-arası kəsilmir. Atalar... babalar xırda oğulların, nəvələrin əlindən tutub getirir, o məmarlıq incisi olan qəbri göstərir. Pəhləvan Mahmuddan ən yaxın bir dost, baba kimi danışır, rübailərini oxuyur, deyirlər: "El yolunda, bizim yolumuzda canından keçib, şirin canından keçib, əsirlərimizi azad edib". Amma o böyük şair, o qüdrətli pəhləvan bircə xəta eləyib yazıb ki: "Təəssüf ki, ölümündən sonra kimsə məni yad etməyəcək".

Və rübailərdən birini bu beyltə qurtarır:

Ma bər sərə-xaxa zeyarət kərdim
Ta bər sərə-xake ma zeyarət ke konəd?

Nahaq bədgüman olub xalqından, "bizim torpağımızı kim ziyarət edəcək, yada salacaq?" deyəndə səhv edib. Budur, ziyarətçilər əlin-dən aman yoxdur...

Qərəz, bu vərəq "xey" "Gülşən"inə düşmür.

Bu düşüncələrlə də şair, qeydiyyatı "p" yazılmış vərəq dəstinin içərisinə qoydu:

– Hə... Xarəzm çox böyükklər yetirib, Mavəraünnəhrin gözü sayı-lan Xarəzm torpağında münəccimlər yeddi ərşin sirtinə vəqif olublar. Riyaziyyatçılar yetişib ki, hər biri bu yerləri cənnətə döndərən su yolları, qalalar, qalaçıqlar nəqşəsi çəkiblər. Bu yerlərdən Mahmud kimi şair, Məngburnu kimi ünlü hökmdar, şahlığın, sülalələrin tarixini gələcək nəsillər üçün yazan tarixnəvislər, xəttatlar, maarif yayan məktəb-darlar, müdərrişlər yetişib. Təkcə bir Əl-Xarəzmi kimi alim... Şeyx Nəcməddin Xarəzmi kimi alim... Xarəzmşah Çağan... Görəsən, ərəblərə qarşı müharibə meydanında çarpışan bu Çağan Xarəzminin bizim o Şamaxı üstündəki Çağan kəndinin adı ilə əlaqəsi varmı?

İkinci dəfə Şirvanda olanda onu kükürlü bulağı ilə şöhrət qazan-mış, yay hamamlarında çox-çox xəstənin şəfa tapdığı Çağan kəndinə aparmışdılar. Gözəl, müxtəlif meyvə ağaclarıyla, yamyayıl və sıx meşə ilə əhatə olunmuş dayaz dərədən axan bulağın ətrafı qərribə, sarımtıl – yaşılıntraq rəngə boyanmışdı.

Şəfa tapmaq istəyənlər tonqal qalayır, daşları qızdırıb yay hamamını təşkil edən hovuzla tullayır, su qızanda girib uzanırdılar. Birdən-birə

ağlına gələn Xarəzmşah Çağan ilə Çağan kəndi arasında nə kimi əlaqə olub-olmadığını, düşünə-düşünə "X" hərfi ilə işarə edilmiş "Xarəzm", "Xocənd", "Xivə", "Xacə Qüstəntin" və nəinki Xarəzmdə, Özbəkistanda... bütün Türkünstanda, Azərbaycanda, İran və Ərəb ölkələrində, Türkiyədə, Hindistanda, bütün Cənub Şərqi Asiya məmləkətlərində rast gəldiyi, "X" hərfi ilə qeydə aldığı yazılarını seçməyə başladı.

Hökmdar onu bu məşğələ üstündə tapdı. Alim yazılarına və bu qeydlərlə bağlı xatirələrinə elə dalmışdı ki, gələnə duymadı. Duyanda da sağirdi zənn edib başını ağır-ağır qaldırdı və hökmdarı görünce "güldəstə" barmağında üstü aya yazılı əqiq üzük olan sol əlini qarşısındakı ağır kürsiyə dayaq verib təzim üçün qalxdı.

– Xoş gördük, ustad!

Zeynalabdin xəfifcə gülümsədi. Hökmdar ona əziz qızı Aybutanın dililə müraciət edirdi. Qız isə bu sözü şübhəsiz ki, Zeynalabdinin sağirdi Turxandan öyrənmişdi.

Sultan gülümsündü:

– Təəccüb etməyin, Aybuta sultanın dilindən düşmürsünüz. Səhərdən axşama haçan görsəm, dövlət işlərindən baş açıb hərəmxanaya haçan girsəm onu ya yazı məşq edən görürəm, ya oxuyan. Gah sizin şerinizi əzbər söyləyir, gah özünün onlara yazdığı nəzirələri oxuyur. Dinclik yox əlindən, elə hey ustad... ustad... ustad... deyib qaynayır.

Sultan danışıqca Zeynalabdin öz ələmində düşünürdü: "Allah özü saxlasın, fərasətli uşaqdır, fərasətli qızıdır, hayf ki, qızıdır. Bu fərasət dörd divar arasında məhv olub getməyə məhkumdur. Ər evi, oğul-uşaq... Hökmdar balası olsa da qızıdır, qadındır. Kaş onda olan bacarığın, istedadın biri sənin vəliəhdində olaydı..." Ehtiram ilə hökmdarın danışıb qurtarmasını gözlədi. Susduğunu görünce dedi:

– Ömrünüz uzun olsun, hökmdarım. Aybuta sultan fərasətli uşaqdır. Güclü də hafizəsi var. Lütfi-Xudadır. Gördüyünü, eşitdiyini, oxuduğunu çox tez qavrayır.

– Elədi, – sultan xəttatın təzəcə köçürdüyü bir əlyazmasını kürsünün üstündən götürüb baxdı, elə-belə oxumadan vərəqlədi, xəttin gözəlliyinə tamaşa cləyib dedi: – Hələ bəzənməyib?

Bu deyişdə həm sual, həm də təsdiq var idi. Zeynalabdin təmkinlə izahat verdi:

– Ustad ötən gün işə başlamaq istəyirdi. Saat xoşlayırdı. Amma Aybuta sultanın xahişinə görə ləngitdi. Sultan xanım ustad üçün nə işə hazırlayıb, özü də bəzək işlərində qocaya yardım eləyir.

Sultan hələ də əlyazmasını vərəqləyə-vərəqləyə söylədi:

– Ustadına kəm baxanın gözələrinə qan damar. Beləmi deyib deyəsən dedələr?! Ustada xidmət şagiridin borcudur və mən şadam ki, Aybuta sultan bunu bilir, yerinə də yetirir. Ona əlifbanı öyrədən onun birinci müəllimi həmin qoca ustadı. "Mənə bir hərf öyrədənün quluyam" deyən uluların nəsihətinə əməl edirəm.

Qapı olduqca yavaş açıldı. Sultan başını döndərmədi belə. Zeynalabdin isə gözaltı Turxanın otağa daxil olduğunu gördü. Cavan oğlan sağ əlini sol döşünün üstünə qoyub ustadını salamlamaq istərkən, hökmdarı gördü və cəld əllərini yanına salıb ikiqat təzim ilə əyildi. Sultanın onu görüb-görmədiyinin fərqi varmıdın dikəldi, Kirpiklərini qaldırmıdın divar dibi ilə sessiz-səmirsiz uzaqlaşdı. Otağın lap o biri başındakı kitab rəflərinə tərəf getdi. Bir an da ustadının və hökmdarın olduğu səmtə arxa çevirmədən, yanpörtü elə yeridi ki, ədəb qaydalarına xələl gəlmədi. Sonra da rəflərin arxa qatında gözənd itdi. Orada qədim əlyazmalarını silib təmizləməli, cildi zədələnənləri ayırmalı, ustadının tapşırığı qaydada kitabları elmə görə ayırıb əlifba sırası ilə düzəlməli idi. Bir neçə gün əvvəl sultan razılıq vermiş, qədim sandıqlar açılmış və alimin məsləhəti ilə kitablar yeni qaydada düzəlməyə başlanmışdı.

Turxan öz yerinə təzəcə keçmişdi. Sultan hələ də yeni əlyazmanı vərəqləməkdə, gözəl xətti və başlıqlar üçün boş buraxılmış yerləri gözənd keçirməkdəydi. Bu "boşluqlar" bir az sonra sənətkar miniatürçü rəssamın əlilə, zərif fırçası ilə tünd sümüyü, mavi, qızılı, yaşıl, al və qara rənglərlə bəzədiləcək və əlyazmanın gözəlliyi də, qiyməti də birə-beş artacaqdı. Sultan qiymət qoya bilən adam gözü ilə o bəzəklərin kitabı verəcəyi gözəlliyi, o gülləri, o çiçəkləri, o naxışları indidən görür kimi idi.

Qapı yenidən üsulluca açıldı. Gələn Aybuta sultan idi. Qızın içəri girməyini ata qəlbi hökmdara, sanki irəlicədən xəbər vermişdi. Bayaq Turxanın gəlməsinə dönməyən baş kitabdan ayrıldı, qızının cingiltili səsinə səs verdi:

– Atam, sultanım, burdasız?

– Burdayam, qızım, sultanım.

– Nə yaxşı, nə yaxşı.

Qız sanki əlindəki kitabın alınacağından ehtiyat edərək sinəsinə basmışdı, vərəqlər arasında əlfəcinin ucu görünürdü. Qız sərbəst danışsa da səsinə bir kiçik, bir gizli qorxu var idi. Zeynalabdinin daxilindən

ani olaraq həyəcanlı bir gizilti keçdi. Son günlər o gördü ki, Aybuta sultan Turxanla sözləşibmiş kimi, oğlanla ara-sıra kitabxanaya gəlir. Bəlkə də, bu bir təsadüfdür. Amma nə isə... Oxumaqçun apardığı kitabları beləcə əlfəcinlə və məhz Turxana qaytarır. Dünən necə oldusa kitab yerinə qoyulmadı. Zeynalabdin qızın nəylə maraqlandığını, nələr oxuduğunu bilmək üçün kitabı açdı və əlfəcinin üstündə "Şəcər əlifbası" ilə yazılmış rübaini oxudu:

Hər dəm çə qol amofte konəm dəftərə-del,
Bərbad dəhəm çə lələ xəkəstərə-del,
Çən şişeyə-saət həmə şəb kerd fəraq
Del bər sərə-mən rizədə mən bər sərə-del.¹

Yadına düşdü: bu əlifbanı gənclərə o özü öyrətmişdi. Hələ məşğələlərin ilk günlərindən birində Aybuta sultan ondan "Şəcər əlifbası"nın nə olduğunu soruşmuşdu. Zeynalabdinin də əlifbanın dərsiylər, xəttatlar və başqaları arasında məlum bir sifir, gizli yazı növü olduğunu söyləmişdi. Qız da, Turxan da bir-iki gün ərzində əlifbanı əməlli-başlı mənimsəmişdilər. İndi qızın əlindəki kitabın arasında eynilə həmin əlfəcinin birini, həmçinin gənclərin ara-sıra gəlməsini gördükdə, Zeynalabdin özündən asılı olmayaraq daxili bir sıxıntı, içərisini çevirən bir narahatlıq duydu: "Kaş bu gəliş təsadüfi olaydı. Kaş bu əlfəcində də yeni bir rübai olmayaydı. Bu nədir? Yoxsa mən də sözbaz qarıl kimə şagirdlərimdən bədgüman oluram? Ola bilməz. Onlar ikisi də ağıllı cavanlardır. Boş, mənasız bir arzuya qul olmazlar... Neyçün də yox? Məgər Altıntelli Ömür bəy kimi bir zəngin ər qəbul etməyib, cavan canını yoxsul bir dərvişin yolunda qurban vermədi?"

Hökmdar ata ilə qızı öz əməllərində, öz söhbətlərində olsalar da, arabir alimi də bu söhbətə cəlb edirdilər. Birdən sultan sağ əlilə qızının sağ çiyini tumarladığı halda Zeynalabdinə müraciət etdi:

– Ustad! Bu axşam hərəm əhliylə birlikdə sizin Hələb şəhərinə ziyarətiniz haqqında söhbətləri dinləmək istədik. Necə bilirsiniz?

Zeynalabdin başını sinəsinə endirdi, əllərini köksündə çarpzaladı. Sol əlinin "güldəstə" barmağındakı əqiq üzük donuq bir parıltıyla hökmdarın diqqətini çəkdi.

– Əmr sizindir hökmdarım!

¹ Hər dəm gül kimi ürəyimin dəftərini açıram. Lələ kimi ürəyimin tozunu yelə verirəm. Şişə saat hər gecə ayrılıq qumu səpələyən kimi. Mən də ürəyimin başına, ürəyim də mənim başına qum səpir.

– Əmr deyil bu, hərəmlərin ricasıdır. Görünür Aybuta onlara nəşə danışib. Onlar da sizin yolu bura düşən aşıqlardan "Aşiq Qərib" dastanında eşitdikləri Hələb haqqında dinləmək istəyirlər. Xüsusən də ki, bacım əvəzi möhtərəm əmizadəm Aytoğan xatun sevimli mehmanımız, Aybutanın həm əziz bibisi, həm də yaş fərqinə baxmayın, sirdaşdır.

Alim Sultanın səsində əmrədən çox məhraban dəvət məqamları duyurdu. Bu onun məğrur könlünü oxşadı bir az: "Əmr də edə bilirdi..." deyər düşündü. "Amma etmədi. Xatunların xahişini çatdıran elçi kimi davrandı", ucadan isə söylədi:

– Göz üstündə, hökmdarım, ürəyimlə, canımla...

Hökmdar qızına dönüb, zarafatla:

– Hə... Aybuta sultan, kitabı nə basmışan bağına? Qoy yerə, gedək, bibinin sənini üçün gətirdiyi atı göstər mənə.

Qız:

– Özüm yerini bilərəm. Ustada zəhmət olar.

– Quş kimi uçub, bir az əvvəl Turxanın gətirdiyi kitab rəflərinə tərəf yollandı. Zeynalabdinin bu hərəkət də nəzərindən yayınmadı. Yənə də qəlbində nə isə gizlədirdi. Lakin Aybuta rəflərin arxasına keçmədi. Əlfəcinli əlyazmasını özünə məlum olan harasa dürtüb, yənə də bir ahu çevikliyi ilə geri döndü. Qapını açıb, sultan ata ilə birlikdə otağı tərk etdi. Yalnız bundan sonra Zeynalabdinin ürəyindəki xəfif gizilti ötüb keçdi.

Məclisin bugünkü ən ləzzətli yeməyi, təzəcə bostanlardan dərilib gətirilmiş, doğranıb süfrəyə qoyulmuş məşhur Xarəzm-Ceyhun yemişləri idi. Qar kimi ağ, şəkər kimi şirin yemiş dilimləri elə ağıza qoyanda qar kimi, şəkər kimi ərüyirdi. Yaraşır üçün ortaya ətirli Xarəzm güllərinin qənsərinə bir dəne yemişi soyub doğramadan qoymuşdular. İştah açır, göz oxşayırdı bu "qızıl günbəz". Dəstərxanın başında Sultan əyləşmişdi. Onun sağındakı yaşı əllini haqlamış, dolğun bədənli qadın görünür. Aytoğan xatun idi. Sol yanağında, üst dodağının solunda və çənəsinin sağındakı döymə xallar ilə qaşlarına sırtduyü enli rəsax zolağı onun dəyirmi fətir sifətini qəribə bir "üçbucaqla bölmüş", üzünə uzaqdan baxanı heyrətə gətirirdi. Koppuş əllərinin qısa barmaqları ilə tez-tez, adətli bir hərəkətlə sol qaşını sığallayır, sanki yerində olub-olmadığını yoxlayıb sakitləşirdi. Amma bu qeyri-təbii "üçbucağa" baxmayaraq, məhraban üzündə qayğıkeş insanlara məxsus "cümələqayğı" ifadəsi vardı. Böyrünə sıxılmış kərif, ahudan da incə Aybutanın gah çiyinlərini

oxsayır, gah çənəsi ilə əylənir, gah ucu qızıl qozalı-papuqlu (sacbağlı) "qırxkakili"nin incə hörüklərini oynadırdı. Görünür Ceyhun yaxınlığındakı malikanəsindən təzə gəlmişdi. Arabir yemiş parçalarından ağzına qoyub qardaşına sataşırdı:

– Yaxşıdı, amma bizə gəl, ova-zada çıxanda yolunu mənim bostanlarıma sal, yemişlərimin şirinliyindən cəhənglərin yara olar.

Sultan güldü:

– Elə ona görə də gəlmirəm, apa.

– Yalansa... – Aytoğan xatun vaxtında saxladı sözünü. Yad qonaq yanında, arvad-uşaq yanında hökmdara ərək, zarafat etmək istəmişdi. Pis qurtara bilərdi axırı. Nə desən baş verə bilərdi. Sultanın tündməcazlığına uşaqlıqdan bələd idi.

Hökmdarın solunda iki qadın əyləşmişdi. Əvvəlinci, onun birinci arvadı, baş hərəmi Validə sultan idi, vəliəhdin, eləcə də Aybuta sultanın anası Ullibibi... Bir neçə övlad anası, dolğun bədənli, şairlər demişkən "on dörd gecəlik ay təkin"deyirmi üzlü, "qıyıq" gözlüyüdü; elə bil indicə yuxudan durmuş, hələ gözlərini əməlli-başlı dünyaya açmamışdı. Dərisinin mermər ağlığını ənlük-kırşanla canlandırmışdı. Enli rasıx çəkdiyi qıyqacı qaşları bu üzə vaxtılı, cavanlığında tərəvət vermiş, bir cüt incə, xırdaca qaranquş qanadı kimi gərilmişdi. Köklüyü, yaşına uyuşmayan əlvan libası, bəzək-düzəyi, qızıl-gümüşü ilə baldızı Aytoğan xatunu üstələyirdi. Necə də olsa sultan arvadı, vəliəhd anası idi. Onun yanında ahu biçimli, eynən Aubyta yaşda, o zəriflikdə, eləcə o geyimdəki gözəl, hökmdarın təzə evləndiyi arvadı gəlin sultan yaşlılara nisbətən yaşmağını xeyli yuxarı çəkmişdi.

Vəliəhd gününün çoxunu ovda, hərbi məşğələlərdə keçirən, belə qoşa ovuca sığan zərif xilqətdi. Ona baxan, sultan atanın gəncliyini görürdü. Zahirə nərmə-nazik görünsə də, hərbi məşğələlər, çöl-bayır havası onu xeyli bərkətməmiş, yaşına, görkəminə nisbətən çox qüvvətli, güclü cavandı. Bununla belə ilk müəllimi şair Munis Xarəzminin¹ təsiri ilə şerə, gözəlliyə, şəriyyəyə, musiqiyə qəlbində böyük bir maraq oyatmışdı. Elə bu maraq da onu arabir məşğələlərdən ayırır, Zeynalabdin Təmkinin yanına gətirdi.

Ustad bu gün əski Suriya vilayətinə səfərindən danışdı. Şam, Hələb adları oturanlara dini rəvayətlərdən, nağıl və dastanlardan tanış idi. Sultan özü isə ölkəsinə gələn yüksək ağıl və təcrübəsini, müsahibə

¹ Munis Xarəzmi (1778-1829) – tanınmış özbək şairidir.

qabiliyyətini qiymətləndirdiyi tacir və sarbanlardan Ərəb ölkələri haqqında çox söhbətlər eşitmişdi. Hərdən bir Xarəzmə, xüsusən Xivənin özünə adlı-sanlı karvan sahibləri – bəzirganbaşlılar, böyük tacirlər gələndə sultanın xidmətinə müxtəlif hədiyyələr gətirilər. Sultan onları adətən bir neçə gün saxlar, gözib-gördüklərindən danışmalarını tələb edərdi. Uzaq məmləkətlərdə baş verən hadisələr, əcaib əhvalatlar, maraqlı insanlar, bazarlar haqqında söhbətləri bir nağıl şirinliyi ilə dinlərdi. İndi isə dünyanın bir çox məmləkətini gəzmiş alim, şair, səyyah onun əlinə göydən düşmüşdü. Talcyin hədiyyəsi idi.

Zeynalabdin görünür çoxdan başladığı söhbətinə davam edərək deyirdi:

– Hökmdarım! Şamda sıldırım dağ döşündə salınan Sid-Naya deyirini¹ gözdüm. Deyirlər dünyanın ən möhtəşəm deyrlərindən biridir. Qüdsdən sonra ikinci yer tutur. Hökmdar Yustinian² tikdirib. Haqqında maraqlı bir əfsanə danışdılar, xristian ərəb rahiblər mənə. Dedilər guya Yustinian ovda bir ceyran görür, ardınca düşür, qova-qova bu yerlərə gətirib çıxarır, bura çatanda ceyran dönüb müqəddəs Məryəm ana cildinə düşür. Hökmdara deyir: "Burada kilsə tikdir". Məryəmin əlindən daman bir damla zeytun yağının düşdüyü yerdə onun surəti həkk olunur. Zəncir hasara alınmış, indi də qoruyurlar o yeri. Müqəddəs məkana gələndə mütləq baş əyib ziyarət edirlər.

– Necə, indi də qalır?

– Qalır.

– Özünüz gördünüz?

– Bəli sultanım, gördüm, əl içi boyda yağlısov yerdə əlvan qadın surəti bilinə-bilinməyə mermər pillənin bir tərəfində qorunur.

– İndi də yağla?

– Bəli.

– O vaxtdan Ərəbistan günəşi qurutmayıb onu?

– Yox deyirlər. Mən də soruşdum "yox" dedilər.

Vəliəhd gülərək dedi:

– Əh... Yəqin rahiblər ora özləri yağ damızdırırlar, yoxsa...

Validə sultan qaşlarını çatdı, həyəcanla hər iki əlini üzünə tərəf qaldırdı. Baş barmağından başqa qalan barmaqlarının səkkizinin də hərəsini bir neçə üzük bəzəyən bu əllər övladı üçün qorxudan titrəyirdi:

¹ Monastir

² Roma imperatoru Yustinian nəzərdə tutulur, eramızın 527-565-ci illərində yaşamışdır.

– Küf- danışma!.. Möcüzədi, salavat çevir.

Məclisdəkilərin hamısı özündən xəbərsiz hər iki əlini üzünə tərəf apardı. Ortalığa bir anlıq çəkən xoşagəlməz sükutu hökmdarın səsi pozdu:

– Davam edin söhbətə, möhtərəm səyyah!

Zeynalabdin sağ əli ilə təzə dən düşmüş şevə kimi qara, məxmər kimi yumşaq və hamar saqqalına siğal çəkdi. Təkbir ağ tüklər bu “qara, yumşaq tüklər”in hələ ağarmağa üz qoyduğunu bildirmir, əksinə onlara incə, haradasa “gümüş tel” düşmüş “sırmalı Dara saqqalı” görkəmi verirdi. Elə bil saqqalını tumarladıqca fikrini cəmləşdirir, hadisələri yadına salırdı:

– Bəli... Yustinian həzrəti Məryəm eşqinə həmin gözəl deyri tikdirir. Xristian dünyasının zənginləri bu deyərə külli miqdarda nəzirlər, hədiyyələr, qızıl-gümüş əşyalar veriblər. Şamın yandırıcı, günəşdən dodaq çatladan isti havası bu yerlərdə sərin, mehli, saf sulu bir aləmə çevrilir. Bir gün dincələndən sonra Habilin dəfn olunduğu dağa çıxdım.

– O hansı Habildi elə?!

Sualı yenə də vəliəhd vermişdi.

– Hə... Həmin o Adəm oğlu Habildi ki, qardaşı Qabil onu öldürüb bu dağda basdırıb və Dəməşq – Şam şəhəri də onun – “İlk insan qəbrinin dağı”nın ətəyində salınıb.

– Habilin qəbrini də gördünüz?

– Yox... Görmədim. Qəbir özü durmur. Rəvayət durur, rəvayət yaşayır və dünyanın, ilk insanın, Adəm övladının yaranmasından danışan bütün tarixçilər Habilin qəbrinin məhz burada yerləşdiyini yazırlar. Dağ o qədər də uca deyil, amma bu hündürlükdən Dəməşq Şamını seyr etmək dünyanın bir çox ləzzətlərinə dəyər. Elə bil yamyaşıl bağıdır, nəhəng bir sini içində sənin gözlərinin qarşısında cilvələnin. İxtiyarsız yadıma bir rəvayət düşdü. Deyirlər ki, peyğəmbərimiz (məclisdəkilər hamısı hər iki əlini üzünə sürtüb salavat çevirdi), bəli, peyğəmbər Dəməşqi fəth edəndə, aralıdan şəhərin gözəlliyinə valehliklə baxa-baxa “İnsan cənnətə yalnız bir dəfə girə bilər” deyib, şəhərə girmədən qayıdıb gedib. Şam Dəməşqdən bir qədər aralı Məlula dağında yerləşən qayada – mağara önündə tikilmiş “Müqəddəs Tekla” (Fekla) məbədi haqqında eşitmişdim. Dünyanın bu səmtində Məşriq zəmində şəfali suyunun səsi yayılmışdı. Deyirlər ki, guya o yerlərdə haradasa zəngin bir ailə başçısının Tekla adında qızı varmış. Gizlicə bütprəstliyimi, çox-allahlılığımı tərk edib isəvəliyi qəbul edibmiş. Onu zorla sevmədiyini

adama ödə vermək istəyiblər; qaçıb evdən. Arxadan atlı dəstəsi onu qovub tutmaq istəyirmiş. Məlula dağına yetişəndə ardınca gələnlərin ona çatacağını görüb diz çökür. Məryəm ananı imdadına çağırır. Dağ aralanır, qız atıların gözü önündə ordaca qeyb olur.

Validə sultan da tələsik əllərini üzünə sürtüb salavat çevirdi:

– Möcüzənə şükür, ulu Tanrı!

Ustad danışdıqca Aybutanın qəlbini qəribə hisslər bürüyürdü. “Deməli, sevmədiyinə zorla arvad olmaqdan, ölümü tərcih edənlər olub... Deməli, ata iradəsinə, ata hökmünə tabe olmamağa cürət edən qız var imiş bu dünyada... Həm də onun əməli cinayət deyil, qəbahət belə sayılmayıb, öz də müqəddəsləşdirilib... Deməli, ata hökmündən çıxmaq, öz əməlin, arzun üçün ata-ana yurdunu tərk etmək olarmış...” – düşündükcə yanaqları birdən-birə od tutub yanmağa başladı. Qəlbindən keçənləri “duyarlar”ın qorxusundan kirpiklərini aşağı – bu allaşan yanaqlara tərəf endirdi. Ürəyindən keçənləri qəlbinin dərinliklərində gizləyib yenidən diqqətlə ustadı dinləməyə başladı.

Zeynalabdin isə sözüne davam etdi:

– Tekla qız isə dağ ayrılan yerin bu biri üzündə sağ qalır, xilas olması şərəfinə o qədər gözəl, xeyirxah işlər görür ki, o qədər insana yardım göstərir, dadına çatır ki, isəvilər onu müqəddəslər silsiləsinə daxil edirlər. Bu deyri də onun şərəfilə ucaldırlar. Qayada qazılmış yeganə otaq “Müqəddəs Tekla”nın məzarıdır, ziyarətə gələnlər buraya nəzir verirlər. Otağın solunda dağdan – sal daş arasından sızan su heç vaxt lillənmir, iylenmir, zəncirə bənd edilmiş gümüş piyalə ilə adamlar bu sudan götürüb içirlər, şəfa tapırlar. Qayadakı mağara önündə tikilmiş bu zəngin, bu möhtəşəm, bu özəmətli bina mənə vətənimdə Bakı ilə Şamaxı arasında yerləşən Mərəzə kəndinin yaxınlığındakı “Diri baba” abidəsinə xatırladı. Təkcə sıldırım qayadakı təbii mağara önündə tikilməsi ilə. Bizim “Diri baba” türbəsi beş-altı əsr bundan əvvəl tikilib. Şair imiş Diri baba. “Diri” onun əbədiyyət nişanlı təxəllüsüyü. Karvan yolundan azacıq aralıda tikilən o binada yurd-yuvasızlar, dərvişlər, gözəri səyyahlar, səfərilər mənzilə çatdırsa, qışda qardan, çovğundan, yazda-payızda yağışdan, doludan daldalanır, yayda günəşdən kölgələnirlər. Mənim dərviş qardaşlarımla birlikdə “Diri baba”da daldalandığım olub. Oraya ətraf kəndlərdən ağbirçək anaların, ismətli gələnlərin bişirib göndərdiyi halva-külçədən dadmışam. Çırağı həmişə yanır “Diri baba”nın, yol itirənlərə, yol azanlara yol göstərir “Diri baba”.

Zeynalabdin nədənsə sanki xəyalda daldı, fikri dağıldı, uzaqlara uçub getdi, xatirələrin dərin ümmanına daldı. Bu da hökmdarın nəzərindən yayınmadı. Öz vətəninin oğlu olan insanı doğma yurdundan süfrə başına qaytarmaq niyyətilə dilləndi:

– Çırağı həmişəlik yansın “Diri baba”nın.

Validə sultan “Armin” dedi.

Bu xeyirxah arzu səyyahın qəlbində səsləndi, bu xoş niyyət könlünü oxşadı və doğrudan da onu süfrə başına, müsahiblərinin yanına qaytardı.

– Tanrım hər diləyinizi qəbul etsin. Bir neçə günlük Şamda Əməvilər məscidinin hücrələrindən birində yurd saldım, gördüklərim hafizəmdə həkk olunsada, yazıya aldım ki, təzə təəssüratla gələcək kitabada daxil olsun. Gündüzlər gedib “Həzrəti-Zeynəb camei” adlı çox zəngin, sizin bu yerlərin, xüsusilə Səmərqəndin mavi çini kərpicdən bəzəklərlə yapılmış məscidini, Səlahəddin Əyyubinin türbəsini ziyarət etdim.

Bu dəfə özünü saxlaya bilməyib sual verən, alimin sözünü kəsən Sultanın özü idi:

– Bu həmin o Səlahəddin Əyyubidə?

– Bəli, bəli, hökmdarım, tarixən tanıyıb bildiyiniz, səlib (xaç) yürüşlərinin qabağını alan, səlibçilərə qənim kəsilən Səlahəddin. Dünya şöhrəti qazanmışdı. Cəngavər hökmdar idi. Amma haqqına danışsan ədalətliydi də. Deyirlər Səlahəddin Əyyubi ölüm saatının yaxınlaşdığını duyanda, yatağında əmr edir: Carçılar gəlir, bir əsgər hökmdarın əmrilə ağ kəfəni nizənin başına taxıb irəli keçir, carçılar onunla birlikdə küçə, bazar, meydanları gözib camaata belə elan edirlər: “Ey insanlar! Bilin, aqah olun! Dünya hökmdarı, ölkələr fətəhi Səlahəddin Əyyubi bu dünyadan köçür, apardığı bircə bu kəfəndir”.

– Hə, eşitmişəm. Rəhmət olsun.

– İbrət olsun dünya malından ötəri başqalarına qan udduranlara.

Sultan diksindi, alim bu sözü onanı deyirdi, onanı eşitdirirdi? Ömrüylə gizlənpaç oynayır yoxsa! Amma bu fikirlərin birini də bürüzə vermədi: “Vaxtı gələndə qulluğuna hesab çəkilər”. İndi isə təmkinlə özünü saymazlığa vurub, qəzəb, kin bürüzə vermədən maraqlı əhvalatlar dinləməyə qoyuldu. Zeynalabdin də daxilən diksinmişdi, hökmdar bu sözlərdən başqa nəticə çıxarda bilər, ondan inciyər, qəzəblənər, ölkəsindən, diyarından qovar, atdöşü sürgün edər, onun isə hələ bu yerlərdə görəsi işi çox idi; kənd-kəşəyin hamısını görməmiş, qumlar səhrasını, çiçəkləyən saksaulu görməmişdi. Bəlkə, elə acığı tutar ki,

onu məhv edə bilər. Qanlı minarədən atdırar. Amma nə olur olsun, hər insan bildiyini bilməyəne öyrətməlidir. Hər alim, arif zalimə nəsihət verməli, onu zülm etməkdən saqındırmalıdır. Bu onun – Zeynalabdinin şərafli borcudur. O öz bildiyini, öyrəndiyini insanlara qaytarmalıdır. Yaxşıdan hamını xəbərdar etməlidir. Borcudur, borcu. Bəlkə də o, elə bunun üçün gəlib dünyaya. Odur ki, Sultanın hansı əhvali-ruhiyyə ilə susub, hekayəni dinləməyə davam etdiyinin fərqi varmı, varmaq istəmədi və sözüne davam etdi:

– Qərəz gəlib çıxırıq mötləb üstünə. Burdan yolum bir başa Hələbə idi. Daha ayrı bir yerə getmək xəyalım yoxdu. Doğrudan Dəməşq vilayətində mən Lətaqiyyə, hazırda əlimdə məşğul olduğum “Xey” hərfile başlayan Xoms kimi qədim şəhərləri, hələ cahilliyət¹ dövründən qalan abidələri görə bilirdim. Xüsusilə Xoms yolunda əski yunan abidələri, yeraltı ibadətqahlar, yerüstü “şərdabə” – beşmərtəbəli 95 pilləli qüllə – şərdabə ki, oranın divarlarında zənginlərin ölənəri divardakı dərin taxçalara qalanardı... Xoms özü bu səhrada yaşıl oazisdə.² Burada böyük islam sərkərdələrindən Xəlid ibn Vəlidin məzarı üzərində tikilmiş əzəmətli məscid... Axı bu yerlərə yaxın bir məkanda peyğəmbər salavatullahın (oturanlar yenə də hər iki əllərini üzlərinə çəkib salavat çevirdilər), şəxsən başçılıq etdiyi “Ühdə davası” cərəyan edib. Bu həmin Xəlid ibn Vəliddi ki, əvvəllərdə, peyğəmbərin əleyhinə idi. Həmin bu yerdə məğlub olduqdan sonra Məhəmmədin əsas və sadıq müridlərindən, qılınc vuran sərkərdələrindən birinə çevrilib. Sonralar evində, xəstə yatağında ölməzdən əvvəl eşidib ki, onun yerinə başqası sərkərdə seçilib. Bu xəbəri eşidəndə deyib: “Mən heç də vəzifə davası eləmərdim. Mən islamın sıravı əsgəriyəm. “Evində, yatağında öləcəyinə təəssüflənərək: “Əsil sərkərdə döyüş meydanında ölməlidir” söyləyib. “Mənim bədənimdə bir barmaq qədər hamar, xəncər, qılınc, nizə yarası olmayan yer yoxdur. Bununla öyünürəm” sözləri də ona aiddir. “Xəlid” sözü də “Xoms” sözü də yazmaqda olduğum “Bustanü-səyahə”nin “Xey gülşəni”nə daxil olmalıydı. Amma nə isə, nədənsə ürəyim Hələbə tələsirdi. Heç Dəməşqdə bu bir neçə günü necə qaldığımı özüm də bilmirdim. Dincliyim dinclik deyildi. Mən onsuz da “hey” hərfi üçün də məlumat toplamaq idim. Amma Hələb mənim üçün ayrı bir mənə daşıyır. Ora mənim həmvətənlərim üçün müqəddəs məkən

¹ Şərqi tarixçiləri İslamiyyətə qədərki dövrü belə adlandırlırlar.

² Vahə

idi. Orada vətəninim qüdrətli oğullarından biri yatırdı. Bəxti gətirmişdi də, gətirməmişdi də, tale ona görünməmiş bir istedad bəxş etmişdi. Şeir istedadı. Şair idi. İncə ürəkli, təmiz, pak, ülvi bir məhəbbət tərənnüm edirdi qəzəllərində. Bir yuxu kimi dadlı, bir doğma ana dilindəki şirinliyi can yandırır, könül ovlayır, oxuyanı da, dinləyəni də ovsunlayır. Amma tale həmçinin ona yağlı kəsilmişdi; bəxti onda gətirmişdi ki, tale ona üsyankar bir ağılı, ağılırışmaz, heç bir şeyi qəbul etməyən aydın bir zəkaya uyğun coşqun ürək vermişdi. Onun zamanından bəri insanların çoxu, xüsusilə ruhani qismi onu dərk etməmişdi, onu dinsizlikdə Allaha şərikdir qərar verməkdə günahlandırmışdılar. Nəsimi... Bu "səhər mehi"ni diri-diri soymuşdular, çəitməmiş olmazsınız.

- Sübhanallah...
- Buy Allah sən saxla...
- La ilahə illəllah...

Məclisdəki yaşlıların hərəsinin ağızından bir nida qopdu. Lakin Zeynalabdin artıq fərqləndirirdi, axı o, Nəsimidən danışır:

– Nəsimi Seyyid İmadəddin... Dərvəsi çevrildi, lap o yaxşı bildiyiniz "Aşiq Qərib" dastanında olduğu kimi gəlib Hələb şəhərinə çıxdı. Buranın insanlarına, buranın təbiətinə, başı göylərdən, buludlardan nəm çəkən, özülü yerin dərinliklərinə cuman qalasına, hər qəhvəxanası bir ədəb və şeir məclisi olan Hələb şəhərinə vuruldu. "Ayrı düşdüm vətənimdən, sənə gəldim, Hələb şəhri" deyən Qərib kimi Hələbdə yerləşdi. "Əlimdən getdi muradım; yanırım, Əslim, yanırım" deyər-deyər Dədə Kərəm Hələbdə yanmışdı; "Ana, Kərəm yandı deyin ağlaram" deyib Kərəmin küllündən saçları qığılcım alan Əsli də burda, Hələbdə küle dönmüşdü. El içində Hələbə, onun qəribsevən, haqq aşığı sevən insanların nədənsə böyük məhəbbət var idi; bu da iki böyük məhəbbət dastanında özünə yer tutub. Bəlkə də, bu dastanlar elə Nəsimi şerinin Hələbdə el içində çox yayılması və tarixi faciəsi, neçə əfsanənin mövzusu olmuş ölümü Hələb ilə bağlıdır. El ustadlarına görə bir zamanlar Hələbdə şəri, aşiq sənətini sevən Kərəmi Əsliyə qovuşdurmağa can atan, Qəribi Sənəmə yetirən, Gülxan dağalar, paşalar var imiş. Amma Nəsimi Hələbə gələndə əksinə şerini qüdrətindən qorxan, işıqlı nə varsa onu məhvə çalışanlar çoxdu. Hələb qəhvəxanaları, Hələb karvansaraları, Hələb bazarı indi işıqlı insanların yeriydi; zamanın ötmüş, öz çağını arxada qoymuş gənclər bu yerlərdə toplaşır, Nəsimi şerini oxuyurdular. Adətən bu şeirilər bir növ dua, bir növ o çağ cavanlarının ibadəti idi. Böyük mövlana Cəlaləddin Rumi əsərləri mövləvilərin ibadət himni

olduğu kimi. "Həq mənəm, həq mənədir, həq söylərəm" deyən Nəsimi tərəfdarı cavanlar, Mənsur kimi dara, İsa kimi çarxıya çəkilsələr də həq tərəfdarı, həqiqət tərəfdarı olmaqlarını söyləməkdən çəkinmirdilər. Onlar Nəsimi ilə birlikdə özlərini heç də (növzəbillah) Allah adlandırmır, həqqin, həqiqətin insan oğlunun varlığında, bu həqiqətin insan vücudunda olduğunu söyləyirdilər. Yoxsa "həq mənəm, həq mənədir" – hələ "mən Allahım" demək deyildi

Söz bura çatanda mənəni o qəder də dərinləndirən dərk etməyən, amma bu sözlərdə nə isə bir küfr duyan Validə sultanla Aytoğan xatun qarşılarını çatıb, əllərini üzlərində gəzdirdilər. "La ilahə illəllah" deyib ürək döyüntüsü, maraq və qorxu qarışıq bir hisslə səyyaha qulaq asmağa davam etdilər. Səyyah elə bil onları unutmşdu, sanki Turxan, Aybuta kimi gənclərin toplaşdığı mədrəsə otağında doğma elinin tarixindən, ədəbiyyatından dərş danışır; deyirdi:

– Mənsur ibn Həllac da, Nəsimi də, onlardan əvvəl İsa da ən əzəbli ölüm anında "həq mənəm, həq insandır, mən insan oğluyam" demişlər, həqqə varan insanın ən uca zirvəyə irişdiyini söyləmişlər. Bunu anlamaq istəməyən, insan mənliyini alçaltdılar isə bu uca bəşər oğullarını öz taxt-taclarını, öz ali mövqelərini qorumaq üçün məhv etmişlər. O da Qərib kimi, Kərəm kimi, daha doğrusu Kərəmdən, Qəribdən əvvəl "hər gecə, hər gündüz Hələb şəhərində qüdrət şərəbini" içmişdi. Bu "qüdrət"dən qorxanlar onu vətənidən uzaqlarda, qərib tərəqda məzərə gömmüşdülər. Bilmək istəyirdim görüm beş-altı yüz il öncə Hələbi qazan kimi qaynadandan, Hələb bazarına, Hələb karvansara və qəhvəxanalarına arı uğultusu salan o aləmdən, o adamlardan, o hürufilərdən nə qalıb, bir nişanə qalıbmı? Xüsusilə "Divan"-ı islami qadağalara baxmayaraq, əl-əl gəzən Nəsimidən bir iz, bir nişanə qalıbmı?

Bu yerdə Zeynalabdin sanki nə sirsə yuxudan ayıldı, Sultana müraciətlə soruşdu:

– Nəsimini sizlərdə, buralarda da tanıyan var deyəsən?

Sultan fikirli-fikirli cavab verdi:

– Vardır. Şairlər... Özbək, Xarəzm şairləri Nəsimini yaxşı tanıyırlar. Türkmənlər də... Hər dərdə bizdəki şeir məclislərində söhbət düşür ondan. Eşitdiyimə görə bizdə Nəsimini tanımayan, onun adını çəkməyən şair az tapılar. Hətta deyirlər ki, onun bir qəzəlinə bizdə on bir şair nəzərə yazıb.

Zeynalabdin maraqla soruşdu:

– Eləmi?

Öz məlumatlılığından qürrelənən Sultan dedi:

– Hə... Şairlərimizdən Əfsus, Fani, Xəclət, Fəzli, Əda, Bəhcət, Tayib, Məzmər – yenə bir neçə ayrısı nəzirə yazanlardandır.

Səyyah həmvətəni üçün iftixar hissilə köks ötürüb, sözunə davam etdi:

– Maraqlıdır... Hə. Gəzəri dərvişlərdən eşitmişdim ki, eski, möhtəşəm Hələb qalasının dibindəki qədim evlərdən birində Nəsiminin məzarı durur. İstəyirdim bunu öz gözələrimlə görüm, o qərib məzarı ziyarət edim. Canımı da üstünə qoyub şeirlərini oxuyum. Dərbədər olsa da, uca yerli bəşərdost insan sözünü sığmadığı iki cahan qədər ucaldan Nəsiminin, bəşər oğlunun məzarına üz sürdüm, “Həq mənəm, həq mənəddir, həq söylərəm” deyim, “Gətir, gətir, gətir ol badeyi-səfərvər” söyləyim, “Məndə siğar iki cahan...” oxuyum... Xilqəti (insanı) Xaliqin (Allahın) səviyyəsinə yüksəldənin cismi də olmasa, məzarı başında ruhu, bəlkə də, mənim səsimi eşitdi...

Dəməşq Şamından Hələbə gedən karvanlardan birinə qoşuldum. Çoxu ərəb, türk tacirləriydi. Aralarında yəhudi, fıraq tacirlərindən də var idi. Bəzirgan Ədnan bəylə elə vaxtlaşmağa gedəndə ürəyimiz bir-birini tutmuşdu. Mənim az miqdar malımı Hələb bazarında xırtd eləməyi də boynuna götürmüşdü. Bu sinne gəlmişəm – hələ də ticarətdə səriştəm yoxdur. Alış-veriş, alıb-satmaq, alıb-aldatmaq əlimdən gəlmir. Görünür bunun üçün də təcrübə azdır, xüsusi istedad lazımdır. Məndəyşə belə bir istedad yoxdur. Ömrüm uzunluğunu səyahətlərim boyu gün ruzimni qazanmaq, ziyarətgahlarda, xanəqahlarda paylanan əhsanlardan asılı olmamaq (bunun nə demək olduğunu yaxşı bilirəm), dərviş qardaşlarımla ruzisinə ortaq çıxmamaq üçün müəyyən ölkələrdə, şəhər və kəndlərdə rəvac olan maldan bəzirganlar mənim xahişimlə alır və yeri düşəndə tacirlərə bir yerdən satır, az-çox qazancını mənə verir-dilər. Uzun illərin səyahəti boyu yollarda bir neçə belə halal dost qazanmışdım bəzirganlar, sarbanlar içində. Onların çoxu təmizürekli, gözəl əxlaq sahibi, savadlı insanlardı. Elmin, maarifin, şərin ölkələr, xalqlar arasında yayılmağında böyük iş görürlər. Bir neçə dil bilirlər. Karvanda hərəsinin yanında sevib-seçdikləri bir qədər kitab olur məfrəsdə. Hər böyük-kiçik şəhərə girəndə vaxt eləyib kitabəsatnara dəyirlər, təzə olyazma divanı aşıqi olanları var... Qərəz bəxtimdən belə bir türk tacirinə rast olmuşdum. Hələb səfərimdə. O üç günlük yolda doqquz mənzil adladıq və hər mənzildə iş-gücünü yoluna qoyan Ədnan məni

tapırdı, irəliləyəndə sifariş verdiyi qəhvəni içir, yeməyi yeyir və söhbətə girişirdik. Çoxu da şəirdən, şəriyyətdən gedirdi. Mənzillərdən birində boğçalara bükük kiçik heybəyə qoyduğu, sonra da iri məfrəsin içində gizlətdiyi iki olyazmasını birca-bircə göstərirdi. Hər olyazmasını verdikcə diqqətlə üzümə baxır, qiymətləndirməyimi səbirsizliklə gözləyirdi. Əvvəlinci olyazmasını “Səyahət, Ya Rəsul Allah” deyər ömrünü səyahətlərdə keçirmiş Övliya Çələbinin səyahət-naməsi idi. Bu misilsiz səyahət-namənin başqa nüsxələri mənə tanış idi. Ondən xeyli bəhrələnmışdım. Məni daima səyahətə qidalandıran mühüm, cahənşümül kitablardan biri, bəlkə də birincisi idi, ikinci olyazmanı, mənə elə gəldirdi ki, bəzirgan Ədnan çox böyük ehtiyatla, ətrafını gözəndən keçirəndən sonra verdi. Adına baxınca əllərim titrədi. Bu mənim həmvətənimin, məzarını görməyə can atdığıəm Nəsiminin “Divan”ı idi. Hər ikisini də İstanbulda Sultan Mahmudun saray kitabxanası üçün alıb aparırdı.

– Nəsimi... Nəsimi – pıçıldadım.

– Tanıyırsız?

– Həmvətənimdir. Hələbə də məzarından bir nişanə qalıb-qalmadığını görmək, baş qoyduğu, can təslim etdiyi torpağı ziyarətə gedirəm.

– Deyirəm axı... Qəbul olsun. Hələbdə Nəsimi təkyəsinin səmtini bilirəm – dedi.

Həyəcanla soruşdum:

– Qəbri görmüsünüz?

– Yox, görməyinə görməmişəm. Amma ötənlərdə Hələb bazarında bir dərviş ilə rastlaşdıq. Elə gətirdi ki, söz hürufilərdən düşdü. Çoxdandı ki, Nəsiminin olyazma “Divan”ını axtarırdım. Dərviş mənə Hələbdə onların, o təriqət sahiblərinin bir təkyəsi olduğunu söylədi, səmtini nişan verdi. Doğrusu o zaman vaxt eləyə bilmədim. İlk dəfə sizinlə birlikdə, böyük maraqla gedərəm.

Sonra da gülə-gülə əlavə etdi:

– Görürəm axı... Ticarət üçün getmirsən, mal-mədarın da ki...

Qəlbimə dəymək istəmədi görünür; sözünü bitirmədi. Mən olyazmanı vərəqləyirdim, fikrim ondan aralanmışdı; amma sualı elə verdi ki, cavabsız keçinmədim.

– Bəs oradan, Hələbdən sonra yolunuz hayanadı?

– Görək... Xomsa getməliyəm...

Qızgınlıqla danışıdı:

– Nə deyirsiniz, canım? Xoms nədi? Karvanımız Türkiyəyə gedir. Gedək bizimlə. İranlılar İsfahana “Nisfi-cahan” (dünyanın yarısı) adını qoyanda İstanbuldan bixəbər olublar. İstanbul dünya çində ayrıca bir dünyadı. Sonra da Konyaya gedərik. Mənim vətənimdə belə bir məsəl var: “Göz dünyanı – Gör Konyanı”. Gedərsiniz. Ulu şair və alimimiz Mövlana Cəlaləddin Ruminin məqbərəsini görərsiniz. Mövlananı tanıdığınızna şübhə eləmirəm.

Bu sən dəlil qəlbimə yatdı. Onsuz da mən Türkiyəni səyahət etməli, gəzməli idim. Buna söz yox. Amma belə, Ədnan kimi can dostun olmağa başlayan bir adamla, qanan, duyğulu, ağıllı, dünyagörmüş insanla səyahət etmək səyahətin zəhmətini yarıtmaq azaltmaq deməkdir; uğur deməkdir.

– Olsun, siz deyən olsun, Ədnan bəy, – dedim, – hələ bir Hələbə çatca... Görək...

Yenə də həvəslə, qızgınlıqla səsləndi:

– Çatacayıq, hələ lap o yana da keçəcəyik...

Bir vaxt Hələbdə yaşayan böyük şairimiz Nabi¹ İstanbulun tərifi də deyib:

Elm ilə mərifətə cayı-qəbul,

Olmaz illah ki, məgər İstanbul.

İstanbula gedək. Elm, mərifət adamları ilə də görüşərsiniz. Məmnun olarsınız.

– Nə sözüüm?

Şamdan Hələbə gedən yol cansıxıcı, sarı-boz qum səhralarıdır. Təkbir uzaqlarda görünən kəndmidir, sərəbmıdır; Karvançılar ağac deyil, bir kol belə görünməyən düzəngahda yolu asan tapa bilsinlər deyər hər fərsəxdən² bir xüsusi nişanlar qoyublar. Bəzi yaxın kəndlərdən nəziri olanlar, yol üstündəki bu nişangahların yanına “ehsanı-şühəda”³ – su dolu meşək tuluq qoyublar... Təsadüfi yolçu üçün, suyu tükənmiş karvan üçün...

...Hələbə qaş qaralanda çatdıq. Məşhur “Yeraltı hələb bazarı” səmtindəki ikimərtəbəli “Yuca han”⁴ karvansarasına düşdük. Ədnan

bəylə iki yanaşı hücrədə yerləşdik. Ədnan bəy elə gəlidiyi gecə əlaqədə olduğu tacirlərlə öz hücrəsində görüşməli nırxdan, qiymətdən xəbərdar olmalı, hal-əhval tutmalı, bazarın vəziyyətini bilməliydi. O axşam mən ancaq şam işığında Hələbə gələn yollarda gördüklərimi qeyd elədim. Səhər namazını Ədnan bəylə birlikdə qılıb yola düşdük. Yüksək bir təpə üstündə qərar tutmuş nəhəng Hələb qalasının yanına çatdıq. Qalanın ətrafını gəzib dolanmaq xeyli vaxt apardı; sonra qaladan azacıq aralandıq, yaşıl ağaclar arasında görünən yastı-yapalaq, birmərtəbə evlərin arası ilə uzanan küçəyə döndük, birdən Ədnan bəy bir darvaza önündə dayandı. Daş hasarlı həyətin darvazası üstündə “Təkyeyi-Nəsimi” sözləri həkk olunmuşdu. Yosun bağlamış, göyermiş daşlar... Həyətdə xeyli qəbir var... Bizi ağ saqqallı, nurani üzülü bir ərəb qarşıladı. Ərəbcə danışır, Ədnan bəyin türk olduğunu biləndə ara-sıra türk ifadələri işlədirdi:

– Ulu babamız, mürsidimiz Seyid İmadəddin Nəsimi təkyəsinə səfa gətirmişsiniz. – Bizə xoşgəldin eləyib dedi:

– Bu həyətdə gördükləriniz onun nəslinin davamçısı – müridlərin məzarıdır. Öz sənduqəsi içəridədir. Mülkün sağındakı qapını göstərdi: – Bu otaq həqirin (yəni özünün) külfətinə məxsusdur. Soyadımız Nəsimidir. Bəndə (yəni özü) o nəslin on doqquzuncusuyam. Burada yaşayram. – Sol qapını göstərüb, əlavə etdi:

– Bu böyük təkyəgah otağında isə öz məzarıdır.

“Bu həyətdə Nəsimi və hürufilər dolaşmış, düşünə-düşünə otağa keçdim. – Bu otağın torpaq döşəməsinə Nəsiminin ayaqları dəyib. Bu yeganə nəfəslik – kiçik pəncərədən təmiz hava alıb, qalanın bir parçasığını seyr edib. Bu otaqda, bu səqf altında Nəsiminin səsi eşidilib, şeirlərini özü oxuyub, müridləri oxuyub” – fikirləri ürəyimdən keçə-keçə otağı seyr edirdim, geniş uzunsov, dördkünc otağın bir tərəfində böyük bir sənduqə qoyulub, daşın üstü şəkəli ağac və sənduqəyə tutulub. Onun da üstündən üzəri ayələr tikməli ipək örtük çəkilib. Məzarın dövrəsini gözdikcə təq ilə şeirlərindən oxuyurdum və necə oxuyurdumsa çağdaşım Nəsimi ilə Ədnan bəy əgəlayırdı. Dayandılar, mən də dayandım; üzümüzü cənazə namazında olduğu kimi qəbrə çevirib “Fatiha” surəsini oxuduq. Həyətdə ənəndə yenə də “Fatiha” verdik (gələndə darıxmışdım), “cavan Nəsimini” də özümüzlə götürüb yaxındakı Hələb qəhvəxanalarından birinə getdik. Sözarası Ədnan bəy qocadan Nəsimi əlyazmalarından bu yerlərdə olub-olmadığını

¹ L. Nəbi – türk divan ədəbiyyatı şairi

² Təxminən altı kilometr

³ Şəhidlər üçün ehсан

⁴ Uca karvansara

soruşdu. Qoca dodaqaltı “elə unutturmayıblar ki...” mızıldandı, ucadan isə:

– Yox, yox... – dedi, – buralarda türki oxuyan... Doğrudur Hələb paşasının sarayında, bir də türklər arasında... Amma ərəblər... Biz... Yox... Onu heç şair kimi tanıyan qalmayıb ərəb içində... Hürufi məzhəbliliyinə görə adı da unutturulub...

Mənə elə gəldi ki, o hələ də qorxur, bu o nəslin, o qovmun, o əqidə dostlarının üstünə qonmuş qorxudur. Edamından sonra Nəsiminin cənazəsini dostları alıb buraya gətiriblər; öz ibadət yuvasında, öz ocağında dəfn ediblər. Yer üzərində ikinci mislini görmədiyim Hələb qəlasının uca, əzəmətli külgəsindəki xırdaca küçədə, xırdaca təkyə, xırdaca məzar... O nəhəng, o əzəmətli, o iki cahana sığmayan dahinin son yeridir. Məryəm oğlu İsa çarlığa çəkilməmişdi. Yoldan keçən, onu tanımayan birisi soruşdu:

– Ey bu ağır əzabı çəkən, kimsən?

– Cavab verdi:

– Adəm oğlu, bəşər oğluyam, insan oğluyam.

Nəsimi dərisi soyulanda sordular:

– Neçin saralırsan?

– Günəş qürub edəndə saralar – dedi. – “Ənəl həqq”. İnsan oğlunu haqqqəçən yüksəltdi.

Sənə, səni yetirən torpağa, səni yaşadan insanlara, məzarını beş yüz ildən bəri darmadağın olmağa qoymayanlara halal olsun.

Adama bir fincan qəhvə içib Ədnan bəylə mən yeraltı Hələb bazarına, qoca isə evinə yollandı.

Hələb bazarı insanları qar-yağışdan, qışın soyuğundan, küləyindən, yayın yandırıcı günəşindən qoruyan nəhəng bir ərəzidə – yerin dərinliyində yerləşir. Həm də buraya pillələrlə düşürsən, darvazadan girəndən sonra yer ayağının altında hiss olunmazcasına üzəşəği gedir və sən fasiləsiz – düzdə yeriyyə-yeriyyə enirsən. Bu böyük bazar heyrətamiz dərəcədə təmiz, xoş havalıdır, haradansa xoş bir meh alını oxşayır. Sağa, sola, irəli küçələr, dalanlar, döngələr gedir və hər sənətin, hər ticarətin matahının öz cərgəsi yerləşdiyi küçə, döngə var. Bu fasiləsiz ticarət, fasiləsiz get-gəl aləmində bir qəribə sakitlik var. Bağırıtı-qışqırtı eşitməzsən.

Sultan qəfil onun sözünü kəsdi.

– Bəs Bağdad, Xorasan, Buxara, Səmərqənd, İstanbul, bəs vətəninizin bazarları?

– Düzü gördüklərimin hamısı gözəl, təkrar olunmaz, özünəməxsus gözəlliyə malikdir. Hərəsinin öz xüsusiyyəti var. Məsələn, Şamaxı bazarı sənət növlərinə görə müxtəlif açıq küçələrdə yerləşir; Xorasan bazarı da get-gəlli küçələrdir, amma üstü örtülüdür. Səmərqənd bazarı da Şamaxı bazarı kimi hay-küylüdür. Tabaqçıların, suçuların, ayaqçıların, bir sözlə, ayaqüstü şey satanların, eləcə də malını tərifləyən, alıcı səsleyenlərin, qiymət üstündə çənə-boğaza çıxanların əlindən ağız deyəni qulaq eşitmir. Hamısı gözəldir, hamısı əlyandır bu bazarların. Yeniliklər, xəbərlər burda eşidilir, gözəri oyunbazlar burda açıq havada tamaşa göstərir. Təzə cülus etmiş “Əliyallahı” dərvişlər meydan sulayır. Nəsiminin dindən dışarı elan olduğundan bixəbərlər onun gəncliyində Əli rəziyyəlahı haqqında qəsidələrini oxuyurdular. Bir sözlə mənə elə gəlirdi ki, Bağdadda gördüyüm, deyilənə görə Harun ər-Rəşid zamanından mövcud olan “Suk ər-Rəşid” (Rəşidbazarı) dən sonra məni heç bir bazar heyrətə gətirə bilməz. Amma Hələb bazarı... Hələb bazarı... Onu əməlli-başlı tanımaq üçün həftələr, bəlkə də aylar lazımdır. Bu zəngin bazar əfsanəvi dünyadır, canlı-qanlı azman vücuddur, öz qanunları, öz həyatı ilə yaşayır. Burada dünyanın hansı millətinə desən rast gələ bilərsiniz. Burada yer üzündə istehsal olunan bütün şeylərdən, nə istəsən tapılar. Burada dəyəri milyon-milyonları keçən zərgər cərgəsində insanın ağılı uçuran sənət əsərləri, bəzək əşyası var. Zərli əlvan parça, əl işləri... Hərəsi bir qiymətli incidir. Ustalar elə buradaca gözünün önündə tuncdan, misdən elə şeylər düzəldirlər ki, hər biri qızıldan ləl-cavahirdən qiymətlidir. Saymaqla, deməklə başa gəlməz. Onsuz da hekayətimiz çox uzandı, yordu yəqin sizi.

Sultandan əvvəl qadınlar səs-səsə verdi:

– Yox... Yox.

Sultan isə övladlarına baxıb söylədi:

– Nənə-bacı nağılları yorub onları. Belə səyahətlər, uzaq-uzaq ölkələr haqqında hekayələrə daha çox maraq göstərilir.

Vəliəhdin, Aybutanın üzündə, səsində, gözələrində müşahidə etdiyi maraqlı, Sultan atanı bu fikrə gətirmişdi, qəlbində “Hə... böyüyüblər... Artıq uşaq deyillər” – düşündü. Ucadan sözünə davam etdi:

– Bəli, vəliəhd heç olmasa bu marağını kişilər məclisində, mənim yanıma gələn bəzircanlar, adlı tacirlər, diyarbədiyar dünyanı dolaşan sizin kimi dərviş cildində alimlər, şairlər görür, eşidir... Xatunlar üçün

isə hələ məclislər nadir ələ düşür. Hekayətiniz üçün var olsun ustad, süfrəyə yaxın oturun. Bayaقدan bəri sizi söhbətə tutmuşuq, dilinizə bir şey vurmamısınız. Buyurun.

Hansı bir daxili hissini əmrilərsə Zeynalabdin süfrədən imtina etdi, üzür dilədi:

– Lütfən bağışlayın, hökmdarım, izin verin gedim. Yemək meyylim yoxdur.

O sultan xanımları ilə onun hərəmxanasında yemək yeyə bilməyəcəkdə. Sultan da etiraz etmədi. Alim qalxdı, Sultana və məclisdə ən yaşlı adam olan Aytoğan xatuna tərəf baş əyib, arxasını süfrəyə çevirmədən gerilədi və otağı tərk etdi.

Otağına çəkiləndə çox əzgin, yorğun olmasına baxmayaraq, “Bustanüs-səyahə”ni qarşısına çəkdi. Bugünkü söhbət zamanı yadına düşmüş bir görüş haqqında yazmağa başladı. Hələb ağsaqqallarından Həsən əfəndi ilə müsahibə idi bu qeyd:

“Hələb böyüklerinden Həsən əfəndi...

Bir gün fəqir ondan soruşdu:

– Doğruluğun mənası nədir və yalanın mənası nədən ibarətdir?

O cavabını buyurdu:

– Doğruluq və yalanın mənasında ixtilaf var. Bəziləri deyir ki, doğruluq bir kəlamdır ki, onun məzmunu həqiqətə müvafiq olsun. Yalan isə bir kəlamdır ki, həqiqətə müvafiq olmasın... Bir cəməət deyər ki, doğruluq bir kəlamdır ki, danışanın etiqadına müvafiq olsun, yalan odur ki, danışanın sözü onun etiqadına müvafiq olsun.

Hər iki yolda yalan əqlə və şərə ziddir”¹.

Bu gün o yalan danışmamışdı. Söylədiklərinin hamısı həqiqət idi və əqidəsinə, etiqadına uyğun idi. Amma nədənsə özündən çox narazıydı. Ona elə gəlirdi ki, söhbəti dinləyicilərin nə anlayışına, nə də etiqadına uyğun idi. Xüsusilə Sultanın.

O bir olan vahid Allaha inanırdı. Tərbiyəsi beləydi. Amma onun üçün Quranca müqəddəs və “bir olan Allahı haq bilən” yəhudi və xristianların da dini haq idi. Dəfələrlə məscid olmayan xristian vilayətlərinə yolu düşəndə kilsəyə və ya deyrə (monastura) girib baş papadan, rahibdən izin almış, göstərilən yerdə öz qəlbində “İlahisi ilə söhbətini eşitmiş”, dua-sənəsini yerinə yetirmişdi. Yaxşı ki, yol yoldaşı, “dostu” dərvişlər, “din fədaisi” fanatiklər bunu bilmirdi.

Karvan gedir, o düşünürdü: “Yaxşı ki, zənglər səslənir, qəlbimin səsinə eşitmirlər. Yoxsa ətimi aşırıqca, qanıma qaşırıqca edərlər. Bəli... Qərribə qurulub insanın işi. Bu uzun yollarda, o saysız-hesabsız sayə-hətlərdə aldığım dərslərdən biri də bu oldu ki, hərə bir cür danışır eyni həqiqəti... Biri öz gözü ilə gördüyünü, birisi eşitdiyini həqiqət kimi qələmə verir. Hərə öz dinini, öz etiqadını, öz imanını, əməlini həqiqət sayır: Şükür ki, o bunu etməyib, etməyəcək də. Gözlərilə görüb əmin olduqlarını “gördüm”, görməyib eşitdiyini “Fəqir bunu görməmiş, adamlardan eşitmişdir” deyər yazıb “Riyazüs-səyahə”də də, indi əlində topladığı, yazmağa başladığı... “Hə, əvvəlimgi cildi Şirazda dostum Hüseyn-əli şahın nəzarəti ilə xəttat köçürüb. Görək... Məhəmmədəli qardaşım bu səfərdən Şiraza dönəndə nə görüb, nə yazacaq...” Kitabxananın ixtiyarı Zeynalabdinə veriləndə sanki dünyanı bağışladılar ona. O, bilik aşiqi idi. Gəzdirdi ölkələrdə, qonaq qəbul edildiyi bütün evlərdə, saraylarda ilk öncə kitablar, əlyazmaları ilə maraqlanırdı. Bilirdi ki, ulular deyib: “Bilik insanın ən yaxşı dövlətidir. Axı o səni çətinliklərdən qoruyur; dövləti isə sən qorunmuşsan”. Odur ki, hər yerdə biliyə, keçmiş alimlərin yadigar qoyub getdiyi əsərləri oxumağa, öyrənməyə can atırdı və bu bilik səyahəti boyu ona nə qədər uğurlar qazandırmış, bağlı qapılar açmışdı üzünə. Geyindirmiş, yedirtmiş, hər bir ölkənin, şəhərin ən uca mərtəbəli insanları; alimləri, şairləri, xəttatları, ağılbənd hökmdarları ilə görüşmək, bəzisi ilə dostluq binası qoymaq üçün imkan yaratmışdı.

Burada da elə. Sultan, on iki mindən ziyadə əlyazması mühafizə olunan kitabxananın açarlarını ona verəndə daha bir bilik, fəzilət qapısı açıldı üzünə. Zeynalabdin hər yerdə olduğu kimi bu kitabxanaya da titrək ürəklə girdi. Burada nələr var idi. Nələr yox idi? Dıvarlar boyu nəsb olunmuş qəfəsələrdə cild-cild, qalın-nazik, dəri cildli, meşin, ipək,

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-səyahə”, Tehran, 1339 hicri, səh.907.

gümüş, "sandıqça" cildli əlyazmaları elmin müxtəlif sahələrinə görə düzülmüşdü. Xüsusi qiyməti olan, nadir, müəyyən əlyazmaları ön divara söykənmiş, dəmir üzüklü ağır sandıqlara, "dəm,rağacı"ndan düzəlmiş iri qutulara yığılmışdı; cücülərdən, tozdan, kifdən mühafizə olunur – qorunurdu.

Ön divara söykənəkli sandıq və qutulardan bir qədər aralı alçaq miz qoyulmuşdu. Mizin üstündə müxtəlif ölçü və biçimli, əlvan naxışlı qələmdanlar, qamış qələmlər, Səmərqənd kağızı, mürəkkəb və müşk piyalələri düzülmüşdü. Mürəkkəbə müşk qatmaq dəb idi, yaxşı rəng və ətir verirdi müşk mürəkkəbə.

Hər səhər Zeynalabdin kitabxanaya girəndə nökrərdən kim isə cəld cumub çıraqla onun yolunu işıqlandırır. Nökrə də bilir ki, "alim ağa" kitab qoxusu verən bu havasız otaqda yeməyi-icməyi, dincliyi unudub Allah bilir haçanacan "kora-kor" çırağın işığında oxuyub yazacaqdı...

Hayat ona nə indi bu səfərlərdə, nə də gələcəkdə sevincli, istirahətli bir ömür verməyi vəd etməmişdi, o elə həmin ki dərvişməcəz səyyah idi, həmincə zənginliyi, dövləti elmin dərinliyində görün alim filosof – coğrafiyaşünas mütəfəkkir idi, həmin şair Təmkin idi ki, müsahibləri, dinləyiciləri karvan düşərgələrində özü kimi calayi-vətən alimlər, şairlər, filosoflar idi. Belə də olaydı gərək. Ayı cür ola da bilməzdi. O bu təleyi, bu qədəri, bu "ələmi" ilk yaradılışından özü bəyənmiş, özü götürmüş, səadətdən, dinclikdən, var-dövlətdən özü imtina etmişdi. Sükunət istəsəydi – dayısı qızını və ya Altıntellini alıb sakit ömür sürərdi. Ehtiras əsiri olsaydı Süheylanın ekvator günəşi qədər yandırıcı qoy-nundan çıxmazdı. Var-dövlət istəsəydi – uğuruna gələn hökmdarlarından birinin, ən səxavətlinin təklifini qəbul edib sarayda qalar, həm dövlətə, həm şöhrətə nail olardı.

Zeynalabdinə Pakistanda, Çinəqərdə, Portabçand, Hindistan paytaxtı Dehlidə Böyük Moğol hökmdarlarından Şah Aləm, Dəkkə hakimi Nasirüddövlə, Misir hakimi İbrahim bəy, Türkiyədə Sultan Mahmud və "nəmsə konsulu" Tehrandə Fətəli şah sarayında qalib yaşamağı təklif etmişdilər. Lakin saray kitabxanalarında bir qədər işləyib, o cazibədar xəzinələrdən nəfsi istədiyi qədər götürdükdən sonra sarayları tərk etmişdi. O möhtəşəm divarlar onun arzu və istəklərinə – bu gözəl dünyamızı görüb öyrənmək və gələcək nəsillərə əsər yadigar qoymaq arzuna dar gəlmişdi. Alim Zeynalabdin, – şair Təmkin saraylara sığmamışdı.

O dünyadan bir dünya qədər bilik axtarırdı. Cahanı gəzməyə çıxdığı ilk gündən insanlarla münasibəti ona bir şeyi qətiyyətlə öyrətdi: İnsan dini, milli mənsubiyyəti, irqi, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, hətta istedadı ilə belə fitri deyil, yalnız və yalnız öz ağı, kamalı, bilik və əbədi zəhməti ilə seçilir. Şair Təmkin qürurluydu, təmkinliydi, gözü tox idi. Heç kəsəndə havayı, əvəzini vermədən, bir şey qəbul etməzdi. İndi də Sultanın çöreyini, qonaq otağını bir şərtlə qəbul etdi ki, saray kitabxanasını işləyib səlhiyəyə salmaqda həm nadir kitablar oxuyub biliyini artırsın, həm də yediyi çöreyin müqabilində saray kitabxanasını görməyə salsın.

O bildirdi ki, bəzi hökmdarlar, sultanlar və əmirələr ona xüsusi hörmət üçün deyil, onun elminin dərinliyi, istedadının böyüklüyü üçün deyil, bəlkə də "bax, filan əmir, filan sultan alimlərə hörmət eləyib" şöhrətinin yayılması üçün edirdi. Zeynalabdin bunu yaxşı anlayırdı. Lakin sönməyən kitab həvəsi onu bu xəzinə sahiblərinin təklifini qəbula məcbur edirdi.

Arabir gah yollarda, gah az müddətə qaldığı saraylarda həqiqi dostlar tapırdı. Bunlarla uzun müddət yazışır, əlaqə saxlayır, kitab, fikir mübadiləsi edirdi. Əksərən rast gəldikləri saraylarda da, yollarda da paxıl, inamsız və... çəkişən, rəqəbat edənlər olurdu. Sanki kiminsə yerin dar eləyir, tuturdu. Belələrinə qarşı soyuqanlı, sərt olurdu, sonra da tez unudurdu.

Əsərlərinin bəzisinin üzü köçürülüb, əldən-ələ gəzirdi. Vətənin, boya-başa çatdığı Kərbəlanı, Bağdadı görməsə də, az-az rastlaşsa da o yerlər, oraların alimləri, şairləri olurdu. Qardaşı Məhəmmədəli, anası və yaxın əqrəbası ilə əlaqəsini kəsmirdi. Məktublaşır, kitab xəbər-ətər mübadiləsi edirdi. Ən çox rastlaşdığı, xəbər tutduğu sarbanlar, bəziranlar idi.

O bu dəfə də çıraqçı nökrəyi oyatmadan kitabxanaya daxil ola bilmədi. Çıraq ala qararı otağın divarlarındakı qəfəsələrdə görünməz nur saçan dühaları işıqlandırdı... Zeynalabdin qəlbində doğan qəribə müqayisəyə gülümsədi: Deyəsən, loğman deyib ki, "Səhhət sağlam adamların başında elə bir tacdır ki, onu yalnız xəstələr görə bilər. İndi bu qararı otaqda əsərləri qəfəsələrə nur saçan alimlərin, dahilərin işığını da görə bilmək üçün Zeynalabdin olmaq lazım gəlirdi. Onun üçün bu otaq qararı deyildi. Bax, orada, o üst qəfəsədən X əsr ərəb tarixçisi və səyyahı Müqəddəsi nurlanırdı. Soldakı qəfəsənin ortasında İbn Sina, bir az ondan aralı Əbilqazımın "Şəcərəyi-tərikimə"si, ondan o yana Xarəzmşah

sarayında öz gücünə qiymətli kitabxana (bələmi idi görəsən?) yaradan alim Şəhabəddin Xivəki və daha kimlər, kimlər nur saçdı.

Çıraççı çırağı mizin üstünə qoyub çıxanda:

– Çay gətirimm, ustad? – soruşdu.

Alim gəncin müti gözələrinə baxıb mehribanlıqla gülümsədi, başını bulayıb “yox” dedi. Çıraççı çıxdı.

Zeynalabdin keçib mizin arxasında qoyulan, üstü yumşaq döşəkçəli alçaq kətilin üstündə oturdu. Bir neçə vaxt idi, Kəşmir-Bədəxşan tərəflərdən bu yana – Türküstan keçəndən bəri yazmağa başladığı qeydləri vərəqlədi. Buraya o, Türküstan ərazisində görüb-əşitdiyi hadisələri, rəvayətləri, həqiqəti toplamışdı. Onları asta-asta “Bustanüs-səyahə”nin məlum “Gülşən”lərinə daxil etməyə başladı:

...“Yafəs 8-ci oğlu şücaətli, mərdanə, diribaş və hünərliyd. Buna görə Yafəs, Türkü özünə vəliəhd etdi. Ona “Yafəs oğlan” deyirdilər. O, nahiyələrdə seyrü səfər edirdi. Birdən bir yere yetişdi ki, oraya türkcə “Seyluk” deyirdilər. Orada bir dəryaya gördü. Dəryanın ətrafında isti sular və dadlı çeşmələr, çəmənlik vardı. Türk o məkan xoş gəldi, öz tabelərilə birgə ora köçdü. Ağac və otdan yaşamaqın ev düzəldilər. Sonralar xeymə və xərgah düzəltməyə məşğul oldu, qoyun dərisindən geyim və papaq tikdi, övladlarına da öyrətdi. Əksər kitablarda söylənmişdir: Türk adil, bəxşişkar və fəzil bir hökmdar idi. Rəiyyətə ədalətli dolanırdı. Onun rəşadətli oğlanları var idi. Onlardan biri də Füreng adlı bir oğlandı, bir gün o, ova getmişdi. Ov tutub kabab edib yeyirdi, qəfil tikəsi əlindən duzluğa düşdü, götürüb ağzına qoyanda tikənin daha lezzətli olduğunu gördü və ondan sonra xörəyi düz ilə birləşdirdi. O gündən bu qayda xalqın təbiətində yerləşdi. Gizli qalması: bütün Monqolustan, Türküstan, Tatarıstan, Turan, Xarəzm və Dəşti-Qıpçaq Şərq ölkələrinin ən gözəl yerləridir ki, Türk və onun övladları oraları abad etdilər. Xütən mülkü Türküstanda yeddi şəhərə aiddir. O cümlədən: Yarkənd, Qırğız, Ağsu, Xütən ölkəsindəndir. Çəkil, Daşkənd, Xülləh, Təraz, Fərxar, Fərqanə, Quba, Yəğma, Özkənd, Bikənd, Türküstan ölkələrindən olub, bunlardan başqa bir çox şəhərlər və hədsiz qəsəbələr o ölkədə mövcuddur. Sakinləri ümumən türkdilli olub, az bir qismi farsdillidir. Onların özgə bir dili var ki, ora xalqına məxsusdur. Hamısı gülərlüzlü və gözəldirlər. Onlar qərİbseven, fəqir-füqəraya rəhimlidirlər. O şivələrdə mümtazdılar. Çoxlu hənəfməzhəb,

bir qismi kafir-bütpərəstdir. Başqa bir qismi şiə, bir qismi ismailiyyədi, bir qismi Əlİallahıdı. O vilayət bir müddət İslam təsərrüfündəydi, indi Xətə sultanlarının hakimiyyətindədir.

Xətə şahları düşməni məhv etməklə, dostları tərbiyə verməklə, ölkələri təmir etməklə və xalqı çoxaltmaqda yüksək dərəcəyə çatmışlar: Bütün Xətə, Xütən, Monqolustan, Tatarıstan, Uyğur və başqaları Xətə xaqanlarının ixtiyarındadır. Onlar Çingizxanın nəslindəndir. O zaman fəqir Türküstan nahiyələrində və sair yerlərdə olduqda İzmırxan adlı xaqan bütün zikr olunan məmləkətlərin xaqanı idi.

Fəqir deyir: məlum olduğu kimi küfrdə Xətə padşahları kimi və İslamiyyətdə Qeysəri – Rum kimi sultan olmaz. Cəmiyyətin və vilayətin çoxluğundan, qüdrət və əzəmətin artıqlığından yer üzünün padşahlarından bu iki padşah mümtazdır. Bu 2 padşahdan sonra yüksəkmərtəbəli Çin xaqanı dövlətin hökmdarı olub üçüncü yerdə, demək olar.

Turan haqqında

“Məruf ölkə, məşhur yerdir. Cənubdan Çətr-lal və Təxarstan, Şimaldan Xarəzm və Dəşti-Qıpçaq, Şərqdən Türküstan və Monqolustan, Qərbdən Xorasanla həmsərhəddir. Qədim farslar bura Dehistan deyirdilər, Firidun oğlu Tur ora hakim olduğdan sonra Turan adlandı, Ceyhunun Şərq tərəfində vaqə olduğundan ora Mavəraünnəhr deyilib, ərazisi dörd və beşinci iqlimdədir. Dağlıq yeri çöl-biyabandan artıqdır. Müxtəlif tayfalar yaşasa da, özbək, türkmən və moğol qəbilələrinin sayı artıqdır. Burada və onun ətrafında taciklər, farslar və türkdilli köçəbələr yaşayır. Ölkənin hamısı soyuqəbiətli, havası sağlamdır. Əvvəl xalq kafir bütpərəst, atəşpərəst və ulduzpərəst idi. Sonra İslamiyyəti qəbul etdilər. Hicrətin 53-cü ilində o ölkə alındı, əksəri hənəfi məzhəb, şiə də çoxdur. Dağlıq yerlərdə İsmaili məzhəblər çoxdur. Az bir qismi azğın və çox az bir qismi yəhudi, “caməsəfid” ağpaltarlıdırlar. Cəsur əsgər və qərib saxlayanadırlar. İnsaf və cəmərdlikdə mümtazdırlar. Xüsusilə o yerin alim və biliciləri bir çox bəyənilmiş sifətlərlə və gözəl əxlaqla seçilirler”.

Çaç haqqında

...Turan ölkələrindən olub qədim zaman şəhərlərindədir. Əvvəllər, orada ox-kaman qayırdılar. Necə ki, həkim Firdovsi Çaç kamamı tərifləmişdir.

Taşkənd haqqında

Lügətçədə taş sözüne daş deyirlər və kənd-cəmiyyət mənasındadır. O şəhər daşlıqda vəqə olduğundan ona "Taşkənd" demişlər.

Bir neçə gün idi ki, Sultanın xeyrixahcasına ona qoşduğu vəliəhdlə birlikdə atlı olaraq Xarəzmi görmüşdi. İndi bu yerlər haqqında qeydlərini etməyə başlayırdı. Qələmdandan qamış qələmlərdən birini götürüb yoxladı; fikirləşdi: "Aferin, Turxan! Yaxşı yox, əla şagird və köməkçidir. Hər sübh namazından sonra mütləq işlədiyimi bilir, qələmləri gözəl çətib" – bu düşüncələrlə də qələmi mürəkkəbə batırıb yazmağa başladı:

Xarəzm haqqında

Xarəzm sözü iki kəlmədən mürəkkəb olub, xəbər kitablarında söylənmişdir ki, o ölkədə iki qoşun bir-birləri ilə dava edirdilər. O müharibədə çox adam öldü. Qoşunun böyüklərindən biri dedi: "Xarəzmi idi, yəni bərk və çətin dava idi". Ona görə o mülkə Xarəzm dedilər.

Bəziləri deyirlər ki, zamanənin padşahı bir camaata qəhrü-qəzəb edib o yerə göndərdi ki, orada abadlıq yox idi. Onlar orada balıq tutub, göz ağacı ilə od yandırıb kabab bişirib dolanırdılar.

Bundan bir zaman keçincə padşah onlara rəhm edib dörd yüz, bir rəvayətə görə səkkiz yüz əlli nəfər və neçə nəfər qadın tayfalarından ki, onların sayı da həmin miqdarda, yəni xarəzmlilərin sayınca göndərdi. Onlar haman yeri təmir edib, adına Xarəzmi dedilər.

Hər halda ora məşhur bir vilayətdir. Havasının sağlamlığı və suyunun saflığı, gözəlliyi ilə ad qazanmışdır. Ora qədim ölkələrə, böyük nahiyələrə, gözəl yerlərə, bəlli-başlı otlaplara, şikarla dolu olan ovlaqlara və könülsevən çəmənlərə mənsubdur. Ora şimaldan qırpaç çölü

ilə, cənubdan Turan vilayəti ilə, şərq tərəfdən Türküstan mülkü ilə və qərb tərəfdən Cürcan və Xorasan torpağı ilə həmhüduddur. Onların hamısı beşinci iqlimdədir, az bir hissəsi dördüncü iqlimdən.

Oranın sakinləri əksəriyyətlə iqtidarlı türk tayfasıdır, onlar hənəfiməzhəb, az bir qismi imamiyyə şiesidir, o bir qismi başqa tayfalardır.

Ölkədən bir çox alimiqdar alimlər zahir olmuşlar. O cümlədən Xarəzm-şahiyyə padşahları və ariflərdən Şeyx Nəcmüddin Kübra və Seyid Kəmalüddin Hüseyin və Baba Kamal olub. Bir çoxları təsnifat sahibləri zahir olmuşlar.

Ora gözəl bir şəhər və fərəhli bir ölkə kimi dördüncü, rəvayətə görə beşinci iqlimdədir. Oranın suyu və havası ləyaqətli və torpağı məhsul gətirəndir, yeri fərəhlidir. Türküstan ölkələrindən olub, o yerin ən gözəl şəhərlərindən biridir. Deyirlər: o ölkə Əfrasiyabın işrətxanası olmuşdur. Orada eys-ışrətə məşğul olmuş idi... Raqim... oranın tərifini hədsiz eşitmişdir.

Necə ki, gözəllərinin çoxluğundan Xoyu "İran Xarəzmi" adlandırmışlar.

Xocənd haqqında

Xarəzm şəhərlərindən könülsevən bir şəhərdir. Xacə Hafız Şirazi-nin müasiri olan şeyx Kamalüddin Xocəndi oradan nəşət etmişdir. Belə məlum idi ki, Xocənd Xarəzm mülkündən başqadır. Raqim xocəndliləri çox görmüşdür. Onların çoxu hənəfiməzhəbdir, xoş əxlaqlırlar, digər bir hissəsi türkdilli olub dəryişlərə mehribandırlar...

Xivə haqqında

Xarəzm ölkəsində bir şəhərdir. Ora yaxşı bir yer və rəğbətli şəhərdir. Oranın xalqı tamamilə türk və hənəfiməzhəbdir və çox təəssübkarlırlar. Şienin əsirləri orada çoxdur.

Örgənc haqqında

...Örgənc beşinci iqlimdə olub Xarəzm ölkələrindən kiçik və gözəl bir şəhərdir. Ürəkaçan bir yer olub. Orada iki-üç minə yaxın ev vardır. Oranın ətrafında bir neçə nahiyələr vardır. Oranın əhalisi əksəriyyətlə türk... bəzi xüsusiyyətlərdə ürəyə yaxındır. Onlar tamamilə hənəfimiz-həblərdir. O təriqətdə təəssübəkardırlar. Az bir qismi imamiyyə şiişidir. Raqim... Örgənciləri çox görmüşdür...

Nə qədər yazdığının, nə qədər işlədiyinin fərqi varmamışdı. Qapının açılması ilə başını qaldırmağı bir oldu.

– Salaməleyküm, ustad!

– Əleyküməssallam, Turxan gəl, gəl...

Gələn şagirdi və köməkçisi Turxan idi. Sultan övladlarının dayəsi Ullibinin oğlu.

– Yənə də çox erkən qalxmırsız, ustad?

Gülümsədi:

– Erkən oyanan quş dənəz qalmır, Turxan.

Bu bir neçə ayda oğlan xeyli dəyişmişdi. Əvvəlki çəkingənliyi, utancaqlığı yox olmuşdu. İlk günlərdə Sultan kitabxananı səliqəyə salmaqdan ötrə ona köməkçi verdiyi bu gənc elə sıxılğan, həyal idi ki... Bəzən bir sözü ona iki dəfə demək lazım gəlirdi. Zaman keçdikcə... Yox-yox... Həyasızlaşmamışdı Turxan, sadəcə, indi ustad və şagird, alim və köməkçi bir-birinə isinişmişdilər. Zeynalabdin onun kitab pərəstişkarı olduğunu görünə, gəncə sadəcə bir fiziki qüvvə köməkçisi kimi deyil, biliklərini almağa hazır və müştəq olan bir şagird kimi baxmağa başlamışdı. Aralarındakı yaş fərqi “ata-oğul” qədər olmasa da, ata-oğul kimi idilər. Zeynalabdin artıq uzun illər idi ki, yollarda idi. İrani, Əfqanıstanı, Pakistanı, Hindistanı gəzmiş, ta Sərəndibəcən (Seylon-Şri-Lanka) gedib çıxmışdı. Bunun elə 7-8 ilini “möcüzələr” diyarı Hindistanda keçirmişdi.

Turxan ona tez-tez qəribəliklər diyarı haqqında suallar verirdi. Dərvişlərdən, saraya yolu düşən alimlərdən, tacirlərdən çox eşitmişdi. Hər şeyə yetik olan gəncin əlinə indi Zeynalabdinin simasında elə bir “xəzinə” düşmüşdü ki, rastına gələn çətinlikləri, kitablardan başa düşmədiyi sözləri, alimin gördüyü ölkələr, insanlar haqqında məlumatı acgözlüklə soruşub öyrənirdi. Əvvəlki “kitabçıbaşı”ya da o kömək edirdi. Saray məd-

rəsəsində dərs deyən müdərrişlərin də yanında oxuyub-yazmaq öyrənmişdi, xəttat olmağa həvəsi vardı. Təki onu kitablardan ayırmasınlar.

Amma onlar hara, ustad hara; Turxanın bəxti gətirmişdi. Neçə gündən bəri ustad “seyahətdə” olduğundan bu gün yeni suallarına cavab alacaqdı.

Alimin göstərişilə gərək olan əlyazmalarını sandıq və rəflərdən çıxarıb gətirdi. Mizin yanında diz çöküb soruşdu:

– Ustad Hindistanda olanda Aqrada da olmusunuz?

– Olmuşam...

– Tac-Mahal məscidini...

– Görmüşəm... O məscid deyil...

...Və o, yer üzündəki ən gözəl bina, inşa hesab etdiyi ülvü, ölməz bir məhəbbətə həsr olunmuş memarlıq simfoniyası haqqında Turxana danışmağa başladı:

– Onu Ulu Moğol nəslindən olan Şah Cahən ibn Cahəngir tikdirib və Mahalın tacı adı verib. Deyilənə görə o öz arvadı Mümtəz-mahalı çox, hədsiz məhəbbətlə sevirmiş. Bu məhəbbət ucaymış, pak imiş. Sifarişi alan memar özü də görünür ki, əsil pak məhəbbətə qiymət qoymağı bacaran, bəlkə də eləcə bir məhəbbətlə sevən insan imiş. Dərk edir, anlayır aşıq hökmdarın istəyini, ulu və incə sevgisini bu yerdə qara torpaqlara tapşırən aşıq insanın dərini... Bu dərdin böyüklüyünü. Sənduqənin üstündə ağ marmərdən zərif şəkəklər şəklində tikilmiş binanın üç günbəzi, nəhəng minarələrilə birlikdə insanı ucalara, qüdsiyyətə, ülvüyyətə, göylərə – eşq aləminə çağırır sanki. Binanın önündə uzunsov bir çarhovuz var. Hovuzun dumduruları suları o zərif binanı elə əks etdirir ki, sanki memar deyir: “Sən də gözəlliyi torpaqlar altında dəfn olunmuş, lakin ölməz məhəbbətinə belə bir abidə qoyulmuş, xəyalı üzüqoylu çevrilmiş bir məhəbbətlə sevmisənmi?” Binaya həkk olunmuş qiymətli daşlarla işim yoxdur. Məncə, elə onlarsız da behişt bağı ilə əhatə olunmuş bu bina zərif, pak, toxunulmaz bir məhəbbətdən yoğrulmuşdur. Mən onu seyr etdikcə qulaqlarımda incə bir muğam səslənirdi. Aqranın aydın fəzasında gözəllik mücəssəməsi, uyğulu bir eşq rəmzi kimi görünür, önündəki sular da bir xəyal təkin canlanırdı Tac-Mahal. Mənim fikrimcə bu abidə bir Mahalın deyil, bütün dünyanın tacıdır – “Taci-cahən” adlansa daha doğru olar. Onun hər kərpicini (marməri), məhəbbətlə ləbələb dolu qəlbin qanı, şirəsi ilə bir-birinə

nəsb olub. Sevgilisinin göz yaşlarında – hovuzda əks olunan xəyalı da özü kimi gözəldir. Təmiz, pak məhəbbətlə sevən insanlara əbədiyyət məhəbbəti oxuyur.

Zeynalabdin susdu. Otağa sükut çökdü. Müəllim gözü önündə yenidən canlanan Tac-Mahalı, indicə görmüş kimi heyrətlə tamaşa etdiyi günün xatirələrinə dalmışdı. Şagird isə ustadının təsvirini nəzərlərində canlandırmağa səy edir və düşündürdü: “Bəxtəvərmiş Şah Cahan, əsil bəxtəvər. Elə ulvi bir eşq ilə sevə bilib; bu sevgiyə qovuşub və itirəndə də dərini heç olmasa məhəbbətinə layiq abidə yaratmaq imkanına malik olub. Məhəbbətinə, sədəqətinə dünyanı heyran qoyub. Bəs bu imkanı olmayanlar neynəsin? Neynəməli?”

Otaqdakı sükutu qapının açılması pozdu. Hər ikisi mürgüdən aylımlar kimi diksindi. Gələn Aybuta idi. Gümüş qumrovlar kimi cingilti səslə salam verdi:

– Salam, ustad, salaməleyk. Elə bil yatmışdız, sizi yuxudan oyatdım.
– Əleykəssalam, qızların mələkəsi.

Turxan qəlbində əks-səda verən salama qarşı düşündü: “Əleykəssalam, bəli yuxudan oyatdın. Özü də necə yuxudan? Eşq ilə dolu bir yuxudan... Başqasının oyatmasını istəməzdim, mənim Mümtazi-cahanım¹ Aybutam”.

VƏLİƏHD ERKİN

Səhər lap erkəndən çıxmışdılar. Həyatı çöllərdə keçən Zeynalabdin üçün bu heç də əziyyətli bir şey deyildi. O, Erkin üçün narahat idi. Vəliəhd hələ axşam ona “Sübh namazından sonra çıxırıq” deyəndə, doğrusu inanmamışdı. Validə sultan kimi bir ananın övladı, üstəlik də bu oğul vəliəhdi ola. O tezlikdə çətin ki, yuxudan oyanar; oysa da qəlyanaltı edənəcən, geyinib-kecinənəcən Allah bilir ona nə qədər vaxt lazım olacaq. “Təki Günəş iki cida boyu qalxanacan şəhərdən çıxıb bilək” deyər düşünmüşdü. Amma sən demə vəliəhd cavan ömrünü hərbi məşqlərdə, ovda keçirdiyindən, erkən durmağı da, özü demişkən

¹ Dünyanın seçilmişisi

“bir-iki” deyənəcən geyinib at belinə sıçramağı da bacarmış. Yaxşı da müsahib imiş. Doğrusu aralarındakı yaş fərqi, mövqe fərqi hələ axşam, səfər qərarlaşdırılarda alimi xeyli narahat etmişdi. Dünya görmüş, çətinliklər görmüş, anamız təbiətin istisinə də, soyuğuna da dözmüş səyyah hacı Zeynalabdin, min bir kitabdan dərs öyrənmiş, Şərqi min bir alimi, şairi, sufisi – dərvişi ilə görüşüb sinəsinə elmlər, biliklər çinləmiş alim Zeynalabdin, Firdovsidən, Xəyyamdan, Sədi və Hafizdən, Nizami, Xaqani və Füzulidən, daha hansı şeir ulduzlarından ilham almış şair Zeynalabdin Təmkin ilə yol yoldaşı olmaq istəyən və atasından razılıq alan, bu südəmər deyiləcək dərəcədə gənc vəliəhd ilə o darıxmayacaqdı ki? Bir şey görüb-götürə, öyrənə biləcəkdimi?

– Sultanım, qoyun, izin verin hacı ilə mən gedim bu səfərə...

– Neyçün sən? Alimlərdən, Xarəzmi yaxşı tanıyan alimlərdən biri bələdçilik eləyə daha xeyirli olar.

– Yox, sultanım, özünüz bilirsiniz ki, mən ölkəmizi yaxşı tanıyıram. Yollara bələdəm. Özümüzlə qanacaq bələdçi də götürürük... İcazə verin sultanımız...

– Yaxşı, bəs buna hacı özü nə deyir; O da sənə yoldaşlığına razıdı? – qıyıq gözlərini bir az da qıydı. Amma bu gözlərdə elə bir hökm vardı ki... Elə bir parıltı vardı ki... Xəncər kimi kəsir, ox kimi baxdığını dəlidirdi.

Zeynalabdin oturduğu yerdə baş əydi:

– Böyük məmnuniyyətlə, hökmdar.

– Sultanımız... – Vəliəhdin səsinə atadan oyunaq diləyən uşaq yalvarışı duyulurdu.

“Qəribədir, o da atasını sultanımız, sultanım adlandırır camaat kimi. Daha bunun nəyi qəribədir? Məgər sən özün atana “ağa” demirdin qohum-əqrəba kimi?” – düşündü səyyah.

Sultan da düşündü; oğlu xahiş etdikcə atanın qəlbindən bu sözlər keçirdi: “Nə olar? Qoy getsin. Ömrümün yarısını keçib. Qoy Erkin səl-tənətimizə yaxşı bələd olsun. Həm ziyarət, həm ticarət deyiblər. Bir tərəfdən kənd-kənd gəzib Xarəzmi daha yaxşı tanıyar. O biri tərəfdən də böyük alim yanında həm biliyi, həm də ədəb-ərkanı artar”. Bu fikirlərlə də oğlunun xahişini yerinə yetirdi. Qəti qərarını bildirdi:

– Yaxşı... Sən deyən olsun. Get! Xeyirlə, salamətlə qayıdın. Amma bir şərtlə: hər axşam düşdüyünüz mənəzədən səhər çıxanda, ordan Xivəyə bir çapar göndərsən.

Vəliəhd ərklə dodaqlarını büzdü:

– Mən uşağamı, sultanım?

– Yox, sən uşaq deyilsən, amma Validə suitan anadır. Səndən nigaran qalar.

O, hər bir rastına gələn, tanış, müsahib, dost olduğu adamda məhz müsbət cəhətləri görməyə çalışardı. Bu axşam Sultanın dedikləri içərisindəki son cümləni xüsusi qeyd etdi: “Özünü də deyə bilərdi, demədi. Ana dedi. Validə suitan anadır, səndən nigaran qalar”.

Üç nöker müşayiət edirdi onları. Hər ehtimala qarşı silahlı idilər. Həm də arabir vəliəhd Erkin onlarla “döyüşəcək”, gündəlik hərbi məşğələlərinin arası kəsilməyəcək idi. Erkinin elmə marağını gören alim deyirdi:

– Sənin əlinə qələm daha çox yaraşardı, vəliəhd!

Oğlan uyuşmayan bir təmkinlə cavab verdi:

– Neynəyəsən, hacı, Vətən torpağının alimdən çox əsgərə ehtiyacı var. Elə bir zamanda, elə bir şəraitdə yaşayırıq ki, hər xan özünü başqasından üstün bilir. O birisini yenib torpaqlarını ələ keçirmək istəyir. Özündən güclü xan, sultan, əmir tanımır, tanımaq istəmir. Əlinə keçən kişini əsir, arvadı-qızı yesir aparır. Görəkməz ki, sən də öz namusunu, öz torpağını qoruyasan?

Zeynalabdin fikirli-fikirli onun sözlərini təsdiq etdi:

– Doğru deyirsən, vəliəhd, sənın ağına, qeyrətinə əhsən. Amma mən o sözü deyəndə, təkcə bunu nəzərə almışdım ki, Xarəzm keşmə-keşli, basqınlı yerlərdən bir qədər kənarda durur. Sizin adət-ənənələri, dilin təmizliyini, torpağınızın bütövlüyünü qoruyan da budur. Yoxsa səyahətim boyu ellər, ölkələr, məmləkətlər görmüşəm ki, bir gün dinciliyi yoxdur. Sizdə isə... Sizdə isə şükür Allaha, səlamətlikdi.

Oğlan at üstündə qılınc vurarcasına əl-qolunu oynada-oynada cavab verdi:

– Siz bu yerlərə təzə gəlmisiz, hacı, çox çəkməz görərsiniz. Elə bizdə də çörəyi havayı yemirik, bizim də dincliyimiz yoxdu.

İrəlində kiçik bir binə göründü; aralıdan bilinirdi ki, binə kastıb olsa da yarımköçəri, əkinçi ailəsinindir. Atların başını çəkdiilər. Kəndin yanından aramla getməli, atı addım-addım sürməliyidilər. Qədim türk adətliydi: kənd, binə yanından çaparaq at sürmək, özünü kəndin gəlininə, qızına “göstərmək” olmaz. Bir baxışdan Zeynalabdinin quşu qondu

binəyə. Binə on alaçıqdan ibarət idi. Burada gecələməyi arzuladı. Erkin də bu arzudan razı qaldı. Bir qədər tez düşəndə məşq üçün, bəlkə hələ ov üçün də vaxt qalacaqdı. Erkin arxaya dönmədən bələdçi-nökəri səslədi:

– Nepes...

O üç nökerdən biri irəli çıxdı; bu bazburudlu, sağlam, üzünü və əllərini külək, yağış və günəşin birləşib “aşıya qoyduğu” çöl adamı idi. At üstündə tuncdan qoyulmuş heykələ bənzəyirdi. Nəzərə çarpmayan bir hərəkətlə atı vəliəhdə tərəf sürdü. Bir at döşü geri qalmaq şərtilə yanaşı sürməyə başladı. Atla sahibi arasında sanki gizli, yalnız onlara məlum olan bir bağlılıq, bir anlaşma var idi. Zeynalabdin bunu da özlüyündə qeyd etdi, süvarinin göz oxşayan zahiri görkəmli, bu qızılı-boz düzənliyin sərt iqlimi ilə həmahəngliyi şairin xoşuna gəlirdi.

Vəliəhd Erkin ceyran ayağından dəstəyə nəsb olunmuş, koramala bənzər, qəhvəyi-yaşılmtıl qamçısını qaldırıb aralıdan səhrada bir xəyal kimi görünən ağ keçə örtüklü alaçıqları göstərdi. Alaçıqlar nəhəng göbələyə bənzəyirdi:

– Kimin yurdudu?

– Hacı Osman bayın, təqsir.¹

Get xəbər elə, burda gecələyəcəyik.

– Təqsir.

O yenə də atını vəliəhdin qabağınca sürmədi, hiss olunmaz hərəkətlə atı yana yönəltdi, bir qədər aralanandan sonra sürəti artırdı. Elə asta-asta gələn süvarilərin gözü önündə binəyə çatdı. Çata-çatmaya irili-xırdalı köpəklər süvarini əhatə etdi. İtlər gah aralıdan hürür, gah cumur, gah atın qanının altına soxulub onu xamxalamağa çalışırdılar. Böyükü-küçüklü, əlvan geyimli bir dəstə uşaq itləri atlıdan kənara qovmağa cəhd göstərir, at fıxırıb özünü qoruyurdu. Lakin yiyəsinə hörmət əlaməti olaraq Nepes qamçını qaldırır, “ay it, ay it” deyirdisə də itləri vurmurdu. Hay-küyə alaçıqlardan kişilər bayıra çıxdı. Uşaqların dalınca itlər binədən aralandı. Nepes nə dedi, nə demədisə, adamlar üzlərini gələnələrə tərəf çevirdi, yaqın ki, vəliəhdlə birlikdə kəndə alim gəldiyini xəbər verdi. Hava çox sərin olmasa da, Hacı Osman, içəridən gətirilən sarı, köhrəba rəngli Xorasan kürkünü çiyinə salıb qonaqları qarşılamaq üçün irəlilədi. Arxasınca oğlanları, kiçik qardaşları, onların

¹ Burada “ağamız”

oğlanları, bir sözlə Hacı Osmanın ən yaxın əqrəbası gəlirdi. Hamısı da sağ əlini təzim və hörmət əlaməti olaraq sinəsinə qoymuşdu. Atlılara çatanda baş endirdilər. Hacı Osman özü Zeynalabdinin, böyük oğlu Baymurad isə vəliəhdin atının cilovundan tutub, üzəngisini basdılar. vəliəhd sıçrayıb düşdü, Zeynalabdin də atdan endi. Nökərlər piyadalandı.

Hacı Osman:

- Səfəriniz səlamətdi inşallah? Xoş gəlib səfa gətirmisiz.
- Səlamətlikdi.
- Sağ olun.
- Təşəkkür.
- Vəliəhdimiz, istəkli sultanımız necədir?
- Şükür.
- Allah qılıncını kəsərli eləsin.
- Allah ömrünü uzun eləsin.
- Validə sultan da sağ-səlamətdir inşallah?
- Dualarınızla...
- Xeyirli olsun.
- Qutlu olsun.
- Şərəfləndirdiniz binəmizi...
- Allahın kərəminə şükür.
- Binəmizin üstündə Allahın nəzəri var imiş.
- Ay uşaq, tez olun...

Salamlaşib, hal-əhval tutub, əl-üzlərini yumaq istədilər. Alaçıqların birindən qalayı par-par yanan mis güyüm gətirildi. Hacı Osmanın oğlanları növbəylə qonaqların əlinə su tökməyə başladılar. Elə bu zaman at ayaqlarının səsi eşidildi. Üzünü silməkdə olan Zeynalabdin və vəliəhd səs tərəfə baxanda qucağında çəpəki qara, burmabuynuz bir qoç gətirən kəhər atlı süvarini gördülər. Hacı Osmanın oğlanlarından biri ydi. Qurban gətirirdi. Qardaşlarının köməylə qoçu atdan endirdi. Düz vəliəhdin qənsərində yerə yıxdı.

- Ayağına qurban olum, ayağını qoy üstünə, zəhmət çək...

Vəliəhd gülüb ayağını qoçun böyrü üstünə toxundurdu. Qurban kəsildi. Amma aralıda altı ayını təzəcə doldurmuş qara şikək də kəsildi. Kabab bunun ətindən olacaqdı, zərif, lətif. Qurbanlıq qoç vəliəhdin şərəfinə evlərə paylanacaqdı.

Hacı Osman mərasimindən sonra qonaqları içəri dəvət etdi. Alaçıq çöldən sarı-qızılı köhrəba rəngli qarğı çətəndən qurulmuş, üstünə qara-

gezmə naxışlı ağ keçə örtülmüşdü. Alaçıqın yerinə başdan-başa əlvan Xarəzm xalıları döşənmişdi. Bir tərəfdə qoyulmuş dolu məfrəş üstünə təmiz, əlvan daraylı üzüklü yorğan-döşək yığılmış, o biri tərəfə çəpəki pərdə asılıb üzərinə də ləçək-ləçək, qotazlı pərdə başlığı vurulmuşdu. Bir-biriylə paxlavə şəklində kəşişən qarğuların yaratdığı divarlara mütəlif ev əşyaları asılmışdı: naxışlı çömçə, bəzakli taxta əşya, əlvan tikmə əl işləri – evə xüsusi bir yaraşlıq, dinclik, rahatlıq, səliqə vermişdi. Baş tərəfdə qarğı divar boyu iri yastıqlar – söykənəçəklər düzülmüş, yerə döşəkçələr salınmış, dirşəkaltılar qoyulmuşdu. Zeynalabdin, vəliəhd və Hacı Osman birlikdə içəri girən kimi bir baxışla elə ilk anda bütün bu təfərrüatı xırdalığına qan gözllərinə və hafizəsinə həkk etdi.

Hacı Osman:

- Buyurun, buyurun vəliəhdimiz, buyurun hacı... Öz evinizdi – döşəkçələri göstərdi.
- Ev sahibi sağ olsun.
- Ev sahibinin ömrü uzun olsun.
- Sağ olun, var olun.

Keçib əyləşdilər. Qapının dalında hazır imiş kimi cəld cavab bir oğlan içəri girdi. Hacı Osmanın nəvəsi Seyhun idi. Əlindəki dəstərxanı "əssəlamü-əleyküm" deyib, üçlüyün qarşısında diz çökdü və yerə sərdi. Çıxdı, tez də qayıtdı. Bu dəfə Seyhunun əlində iri bir çaydan və üç piyalə qoyulmuş sini vardı.

- Nuş olsun.

Seyhun piyalələri süfrə başında əyləşən qonaqların və babasının qənsərinə düzdü. Hacı Osman çaydanı götürüb öz əlilə qonaqlara və özünə çay süzdü.

- Buyurun, səhrada uzaq yol gedib yorulanın birinci əlacı çaydır.

"Bu yerlərdə göy çay içilir, piyalənin dibinə bir-iki qurtum süzülür. Piyaləni doldurmaq hörmətsizlik sayılır..." Səyyah bu adətləri qəlbindən keçirib təşəkkür etdi və xırdaca piyaləni qaldırdı, gözllərinin önünə tutub baxdı. Görəsən bu zərif, əlvan naxışlı, yumurta qabığı kimi incə çini piyalə bu qədər uzaq, qurquru səhraya necə gəlib çıxıb? Harada hazırlanıb? Hansı mahir usta düzəldib və hansı mahir gözəllik, gözəl sənət sevən gətirib, saxlayıb, köçə-köçlərdə necə qablaşdırıb ki, sınağa qoymayıb? Şairi də gözəlliyi yaradan və gözəlliyi qoruyan, ona pərəstiş edən insanlar ilhamlandırmışdı:

Dostum! Nisyədən demə, sözü gözəllikdən aç!
Qoy açılısın gözlərin görsün bir həqiqəti.

Seyhun yenidən içəri girdi. Bu dəfə təzəcə bişmiş çörək və buğ-
lanan xörək qabları ilə gəldi. Hacı Osman öz əlilə qonaqların qarşısına
ət qoya-qoya:

– Buyurun, lütf eləyin, bismillah.

...Süfrə yığıldandan sonra vəliəhd qalxıb bayıra çıxdı. Qılınc ustadı
Əmir Ali ona demişdi ki, “yeməkdən sonra yatmaq və ya bir yerdə
oturub dirsəklənmək kökəlməyə bərabərdir. Bu da ki, süvariyyə, döyüş-
çüyə əsla yaramaz. Ululardan biri deyib ki, əgər görkəmini saxlamaq
istəyirsənsə az yə, gözün yeməyin dalınca qalsın və hər yeməkdən sonra
heç olmasa qırx addım yeriməlisən”. Vəliəhd Hacı Osman oğulları ilə
birlikdə, nökrələrinin müşayiəti ilə gəzintiyyə çıxdı...

İçəridə işə yaşlıların söhbəti sakit axan çay kimi yönünü tapmışdı.
Hacı Osman Zeynalabdinin hansı bir sualının qarşılığı olaraq deyirdi:

– Cənab Hacı! Çoxları elə bilir ki, biz yarımköçəri səhra adam-
ları dünyadan bixəbər, korazehin, vəhşi adamlarıq. Amma çox-çox
səhv eləyirlər. Biz də yeri düşdükcə dünyadan xəbər tuturuq. Binə-
lərimizin böyründən keçən karvanlar əylənəndə, dərviş dəstələri rast
olanda, səyyahlar, sizin kimi gəzəri alimlər, qələndərlərlə, dünyagör-
müş bəzirganlar, sarbanlarla həmsöhbət oluruq. Elə cavanlıqda mən
əlifbanı da, az-çox savadı da bu yolla öyrənmişəm. Sonra düşdükcə
əlyazma kitablar almışam. Bir qismini də Həccə ziyarətim zamanı alıb
gətirmişəm. Baaax, o gördüyünüz iki məfrəş mənim xəzinəmdir. Orada
Firdovsidən tutmuş, Fərabiyə, Nizamiyə, İbn Sinaya, Hafizə qədər
çox-çox kitablar, divanlar var. İndi nəvələrdə də öz bildiyimdən öyrə-
dirəm. Mal-qaradan, əkin-biçindən başları ayılan kimi, görürsən ki,
eləsi kitabı, bayazı, qələmdanı aldı əlinə... Eləsi də... Neynəyəsən, silah
məşqinə keçdi...

– Əkin-biçin dediniz? Məgər siz...

– Bəli, bir az əkəri torpağımız var. Oralarda (başı ilə harasa işarə
elədi) Ceyhunun suvardığı torpaqlarda. Oba kişilərinin çoxu ordadır...
Bizdə sovruq bu vaxtlar olur, yazlıq əkinə tayaya vurub yaylağa qal-
xırıq. Qayıdanbaş payızda xırman salıb dərzləri döyürük. O da taxıl
sarıdan bizi görür. Qalan vaxtlar əsas işimiz heyvandarlıqdır.

– Xırmanlar burdan çox uzaqdı!
– Yox, bir mənzil yoldadı; əgər meyliniz çəksə sabah səhər gedib
baxa bilərsiniz.

Bayırda nə işə qarışıq bir səs eşidildi, söhbəti kəsdi.

Cavan oğlan səsi deyiniirdi:

– Əh... İlin günün bu vaxtında bu nə yağışdı?

– Hə... Demə... Sovruq atanların, xırmançıların kefinə soğan doğ-
radı yağış...

– Eh, bunun nəyi yağışdı, “qurt quzulayır”, bulud keçir, tez ötər.

– Çox keçsə, dərzlər islanacaq.

Qoca qarı səsi cavab verdi:

– Az danışın, şükür eləyin. Nur yağır, göydən nur yağır. Vəliəhdin
ayağı şükümlüdü... Bərəkət yağır, nur yağdırır qurbanı olduğum.

Səslər kəsildi. Deyəsən, az sonra “nur yağışı” da ara verdi.

Səhər Zeynalabdin xırmanları görmək istədiyini bildirəndə vəliəhd
Erkin daxilən sıxıldı: “Əh, nə var görməli o xırmanlarda? Amma neynə-
yəsən? Ahha!.. Tapdım” sözləri qəlbindən keçdiyi halda ucadan dedi:

– Hacı, inciməzsən ki, siz xırmanlara baxmağa gedəndə, biz də
Hacı Osman bayın oğulları ilə ova gedək?!

Səsində sevinc var idi. Zeynalabdin də bu qərarı bəyəndi. Axı vəli-
əhd üçün xırmanın toz-torpağı, sovruğu, bəlimi, samanı içində maraqlı
nə ola bilərdi. “Ova gətsə əylənər; mən də arxayın öz müşahidələ-
rimdə ollam” düşüncəsilə cavab verdi:

– Əlbəttə, əlbəttə. Nə söz ola bilər, vəliəhd; Əsil Süleyman qəra-
rıdır. Hərənin öz marağı var bu göy çadır altında.

Bir-birindən və vəziyyətdən razı halda ayrıldılar. Hacı Osman bay:

– Möhtərəm mehmanımızı mən özüm aparacağam, – deyib atının
yəhərlənməsini əmr elədi.

Bir dəstə gənc, başda əlindəki bəhlinin üstündə şahin tutan vəliəhd
Erkin olmaqla, harasa səhrada bəlli ovlağa tərəf çapdılar. Hay-küy,
gülmə, vəliəhdə ov yoldaşı olmaq sevincilə uçan bu gənclər Hacı Osman
bayın kiçik oğlanları və nəvələri idi. Böyük binədə qalıb qonaqlar üçün

lazımı hazırlıq görməliydilər. Hacı Osman isə Zeynalabdinlə ikilikdə yola çıxdılar. Onları tək birçə dünən axşam süfrəyə qulluq edən cavan oğlan – Hacı Osmanın elmə, biliyə xüsusi meyil göstərən nəvəsi Seyhun müşayiət edirdi. O da qürurlu idi. Alim qonağın hər sözünü, danışdı-ğını, səyahət hekayələrini eşidəcəkdi.

Ceyhuna tərəf gedən yol o qədər də uzun deyilmiş. Uzaqdan Ceyhunun sahili boyu qaralan Tuğay meşələri sübhün nazik dumanında xəyala bənzəyirdi. Günəş artıq istilik yaymağa başlayırdı ki, hacılar xırmanlara gəlib çatdılar. Üst-başı toz içində işləyən adamlar Hacı Osman bayın, Seyhun isə qonağın atının cilovundan tutdu, üzəngisini basıb enməsinə kömək elədi. Xırmanda xüsusi bir canlanma vardı. Hələ döyüm başlanmamışdı. Cavanlar dünən axşam burada öləri buldun azacıq çilədiyi "nur yağışında" nəmlənmiş dərzləri açıb xırmana sərmişdilər; qurumasını gözləyirdilər. O biri tərəfdə dünən döyülüb əmbizə vurulmuş qırmızı buğdanın üstünə axşam yağışdan qorunmaq üçün salınan keçələr qaldırılmış, dən çalovlar, çanaqlarla çuvallara doldurulurdu. Bu xırmanda dənin ətrafına işləyəndən çox tamaşaçı yığılmışdı. Dərviş də, işan da, xırdavatçı da, tamamilə müxtəlif geyimdə olan bu adamların hərəsinin əlində bir qab var idi; heybə, xurcun, kisə, dağar, çuval... Əllərini bir şeyə vurub kömək etmədən acgözlüklə qablarını açıb buğda əmbizinə baxırdılar.

Hacı Osman bay bu həngaməni görəndə dən düşmüş qaşları çatıldı. Narazılıqla qohumlarından birini yanına çağırırdı. Yavaşca, lakin yanında duran Zeynalabdinin aydın eşitdiyi bir səsle kişiyyə açıqlandı:

– Bu sömürgəçilərin¹ "payını" əvvəlcədən verib rədd eləyə bil-mirdiz? Gərək elə...

Üst-başı xırman tozuna, samana batdığından rəngi-rufu, yaşı bilin-məyən adam cəld Hacı Osman bayın əmrini yerinə yetirmək üçün cumdu.

Hacı Osman bay üzünü Zeynalabdinə tutub bayaqkı narazı səsle deyindi:

– Görürsən də... Hacı... Bizim günümüz belədisə, gözünü bir ovuc dənə dikən fağır-füqəradan Allah xəbər tutur.

Yox, onun da, səyyahın da xəbəri var idi fağır-füqəranın vəziyyə-tindən. Otuz ildən bəri gözdiyi ölkələrdə, kəndlərdə, obalarda kasıb

¹ Çayırtke

xırmanı da çox görmüşdü. O fağır xırmanının dövrəsini sarmış o sömür-gəçilər – sümüryanlar – çəyirtkənlər də çox rastlaşmışdı. Hər ləhcədə bir cür adlansa da, cəddinin payını istəyən seydilər, ələm gəzdirib, nəzir yağın tuğçular, xüms, zəkat, fitrə yağın ruhanilər, vergi yağın sul-tan amilləri müşriflər¹, baskaklar, arvad-uşağın, qız-gəlinin başını tovla-yıb nisyə mal, xırdavat satan tacirlər o kasıb xırmanını əhatə edirdi. Əli qoynunda xırman qırağında durub, çanaqlar dağarlara, xurcunlara boşaldıqca əmbizin azalmağını görüb ürəyi uçunan arvad-uşağı çox gör-müşdü.

Kədərle Hacı Osman baya cavab verdi:

– Görürəm, cənab hacı, görürəm. Dünyamızın hər yerində belədi. Hacı, hələ Hindistanda gördüklərimi yazsam, mənə belə gəlir ki, kağız yanar. Orada elə daşqın görmüşəm ki, maldarı, əkinçini, dehqanı quru yurdda qoyub. Mal-qaranı sel aparıb, əkənəçəkləri su basıb tələf eləyib. O təbii fəlakət, bu ictimai bəla. Bütün bəşəriyyətə ruzi-çörək verən yazıq kəndli. Biri əkir-biçir, tər tökür, o birisi gəlir, alır aparır, kef çəkir...

Onlar binəyə dönəndə vəliəhd Erkin də artıq başının dəstəsilə bir-lik-də ovdan qayıtmışdı. Cavanlar gülüşə-gülüşə xallı cüyürü soyur, göbəyi müşk qoxuyan xəttə gözəlini diri-bütün kabab eləyib yeməyə hazırlaşırdılar. Vəliəhdin at çapmağını, ov məharətini hərə bir ağızdan tərifləyirdi.

Bacarığına məğrur vəliəhd Erkin kabab hazırlığına tamaşa edirdi.

– Nepes, dərini zədələməyin ha... Yaxşıca da duzlatdırdın onu. Əməlli aşılatdırarsan. Hazır olan kimi verəcəm ustada. İpək kimi yum-şaqdı cüyürün tükləri. Yazıya, kitabətə əyləşəndə salar altına. Bu gün-dən yadigar.

Elə bu sözlərdə Hacı Osman bayla Hacı Zeynalabdin səyyah yurda çatıb böyük, ağı alağının önündə atdan endilər. Zeynalabdin atın cilo-vunu Seyhuna verib vəliəhdə dedi:

– Çox sağ olun, vəliəhd, lütfünüz çoxdur. Payımız artıq olsun.

¹ Maliyyə məmuru

Həkimbaşı kitabxanaya girəndə Zeynalabdin yazıya məşğul idi. Bir neçə gün idi, otağını tərk etmir, bayır-bazara getmirdi. Bir neçə gün idi ki, karvansaralardan xəbərsiz idi. Gələn karvanlar, bəzircanlar, sarbanlar, ya da qələndərlər, dərvişlər dünyanın harasındansa bir yeni xəbər, bir təzə soruq gətirir, bir qəribə olmuş, ya uydurulmuş əhvalat danışdırlar. Elə bu karvansaralarda da o tanınmış gözəri alimlər, şairlər, musiqişünaslar görmüş, tanımış, bəzilərini sevmiş, dostlaşmış, uzun müddət imkan dairəsində yazışmış; bəziləri isə ürəyinə yatmamışdı; yalnız bircə dəfə görüşüb, əbədlilik ayrılmışdı. İndi bir neçə gün idi ki, o canlı, o əlvan aləmlə demək olar əlaqəsi kəsilmişdi.

Odur ki, həkimbaşı otağa girəndə o, dünyadan ayrılmağına təəssüfləndi, oturub yazmaqdan az qala belı bükülmüşdü. Qalxdı, qoca həkimlə əl-ələ görüşdü. Qəddini düzəltdi, belinin ağrısını da indı duıdu.

– Deyəsən, belin ağrıyır?

– Bir az.

– Oturmaqdandı. İki gündü soruşuram, “yazır” deyirlər, narahat eləmək istəmirəm. Amma axırı ki, dözmədim, ayırdım işdən...

– Xoşdur, xoşdur, həkimbaşı.

– Hələ bəlkə, savabdır da... Bu qədər işləmək olmaz. Cana ziyandır; havaya çıxmaq lazımdır.

– Təşəkkür edirəm, çox sağ olun, amma tələsirəm.

– Hara?

– Nə bilmək olar? Topladığlarımı bitirib insanlara qaytarmalıyam.

Həkimin dən düşmüş qaşları çatıldı:

– Cavansan, mən də bir vaxt... Amma bədəni qorumaq vacibdir.

Bu Allahın sənə əmanət verdiyi canı sən yaratmamısan ki, ona qəsd edirsən? Özünü üzmə. Onsuz da heç kəsə “qədir ağacı” əkmirlər...

Həkimin əhvalında nə isə bir narahatlıq duydu şair Zeynalabdin. Diqqətlə baxdı, oturmaq üçün yer göstərdi, özü də bənd-bəndinin açılışması üçün bir neçə dəfə var-gəl edib həkimbaşının yanında əyləşdi, bardaş qurub oturdu; qayğı ilə qoca həkimin üzünə baxıb soruşdu:

– Nədənə narazısız, həkimbaşı?

Həkim diksindi, qorxu içində ətrafına baxındı. Heç kəs yox idi. Bir o idi, bir də Hacı Zeynalabdin. Bunu belə ahəstə səslə dedi:

– Vəliəhd üçün qorxuram, hacı?

– Yeni belə ağırıldı dərdi?

– Yoox... Ay Allahın yaxşı bəndəsi. Sətəlcəmdi. Yaxşı baxılsa, cavandı, keçib gedər; sağalar, yadından da çıxar. Amma bu sətəlcəm elə şoğərib şeydi ki, balaca o yan-bu yan oldu bütün bəd naxoşluqların “anasıdı”. Uzun azara da¹ çevirər, o yana da keçər...

– Yeni vəliəhd də yaxşı baxmayanda kimə baxarlar? Yeni pis baxmaq ehtimalı var?

– Yox, canım, – həkim darıxmış izah etməyə başladı – beləsinə qalsa əla baxılır, zər-ziba içində, dünyanın ən ləziz nemətləri, yeməkləri... Əldən-ayaqdan gedir hamı...

– Bəs onda?

– Hə, elə məsələ də ondadır ki, adamı bəzən çox istəməkdən də öldürmək olar.

– Təzə şeydir mənimçün.

– Heç də təzə deyil, pir olmuş, mən deyim sən də görərsən ki, özün bilən əhvalatdır. Hamı onu əzizləyir – çox gözəl. Belə xəstəyə nə lazımdır? Qan almaq. Anası qorxur. Tərləməsi üçün dayə zərməxmər yorğan-döşəyi salıb. Deyirəm, ay əzizlərim, üzü pambıq parçadan olan yorğan lazımdır – tapılmır, bir də ayıb bilirlər ki, “vəliəhd pambıq yorğan içində yatsın? Deyirəm: başına dəsmal gətirin, ipək gətirirlər. İpək də ki, nə təri udur, nə də başında dayanır. Deyirəm: bu yaramaz, gözlərini döyürlər. Xəstəyə lazım olanı ona layiqsiz bilirlər. Doğrusu qorxuram vəliəhd üçün.

– Validə sultanı başa salaydınız.

– Heç dediyimi eşidir ki? Çırpına-çırpına qalıb.

– Neynək, sultanın özünə...

– Evdə yoxdu. Bilirsiz ki, iki gündü ovdadı. O gedəndə hələ naxoşun halı belə deyildi.

– Yaxşı... Onda görüm bəlkə, bir şey eləyə bildim... Bir çarə tapdım bəlkə.

Həkimə bu çarədən danışmadı, amma ürəyində Aybutanı tutmuşdu. Aybuta bir az sonra onun yanına gələcək: “Nə üçün? Kim? Harda?”... suallarına başlayacaqdı. Elə o zaman da həkimin vəliəhd Erkin haqqında qayğılarını qıza anladaçaqdı.

¹ Vərəm xəstəliyi

– Yaxşı, bəs vəliəhd harda belə soyuqlayıb, bilmədik?

Həkimbaşı damarları çıxmış, dərisi nazilib şəffaflaşmış əllərini bir-birinə sürtdü, sonra da ovuşdura-ovuşdura cavab verdi:

– Heç kim bilmirdi. Qorxudan nökrələri, tay-tuşları da boynuna almırdı. Təkbətək qalmışdıq, bir gün irəli, özü danışdı. Hələ qış əməlli çıxmayıb, bahar əməlli başlamayıb, xoş havaya aldanıb çıxıblar seyrə. Gedib çöldə ov ovlayıblar, kabab çəkib o ki var yeyib-içiblər. Sonra da yuxu aparıb onları. Qəfil soyuq külək əsib, qurudub canlarını quruda bildikən. Üçü də yatır. Həm toxluq eləyiblər, həm də əməllicə soyuq alıblar. Külək, soyuq əsil-nəcəbətə baxmır. Kasıbı da soyuqladı, dövlətini də. İnsan nəsəbindən asılı olmayaraq təbiətin acıqlı qüvvələri qarşısında eyni dərəcədə acizdir, gücsüzdür. Görək öz-özünü qoruyasan bu qüvvələrdən. Neynəyəsən? Cavanlıqdı, saymazlıqdı.

Həkimbaşı kitabxana rəflərinə nəzər salıb heyrət içində səsləndi:

– Maşallah! Hacı nə xeyir iş görmüsüz və gördürmüşüz şagirdlərə?!

Bu sözlərlə də o rəflər üzərində buradakı kitabların hansı elmə aid olduğunu bildiren lövhələri göstərib əlavə etdi:

– Hə... Bundan sonra görək olan kitabı tapmaqçın sandıqları töküb-töküşdürmək lazım olmayacaq... – o bir-bir qəfəsələrin yanından keçirdi... – Bu fiqh... Hə... Bu işanın, əfəndinin, mollaının işidi. Bu məntiq... Hə... Bu da mənlilik deyil... Qaideyi-şeyr... İncimə, bu da sənlikdi... Hə, bax bu mənlilikdi... Məndə bir nüsxə var. Əbu Əli İbn Sina, amma bilirəm ki, burdakı nüsxə daha qədimdi və dürüstdü. Bunuyınan bəzi nüsxələri tutuşdurmaq istəyirəm.

O danışdıqca və gerəyi olan qəfəsədə axtardığını tapınca Zeynalabdin mizin qarşısında əyləşib qələm çərtirdi. Şirazi qələmdanda bir neçə qamış qələm var idi. Bir qismini səhər məşğələsi zamanı Turxan çərtmişdi. Amma Zeynalabdin onları bəyənmemiş, gəncin qəlbinə dəyməmək üçün ona başqa iş buyurub demişdi:

– Oğul, qələmimi özüm çərtməyə adət eləmişəm.

Birdən qapı açıldı. Sultan Aybuta ilə birlikdə kitabxanaya daxil oldular.

– Əssalaməleyküm.

– Və əleyküməssalam.

Sultan gülümsəyərək, qızının şıltağı ilə əylənməkdən bəxtiyar ata kimi səsləndi:

– Ustad. Atdan təzəcə düşmüşəm. Heç nədən xəbər tutmamışam, sizin bu şagirdiniz çəkib məni gətirib bura ki...

Sultanın sözü yarımçıq qaldı, gözü qəfəsələr arasından çıxıb ona baş əyən həkimbaşıya sataşdı, üzü ciddiləşib soruşdu:

– Həkimbaşı, vəliəhdin halı necədir?

Həkim:

– Bir qədər ağırlaşdı, sultanım. Kömək...

Sultan onun sözünü kəsdi; əsəbiləşdi:

– Nə kömək?

– Qəzəblənmə, sultanım – qoca həkimin dil-dodağı əsir, uzun, ağ, sivriüclü saqqalı titrəyirdi – qəzəblənmə, sultanım... Vəliəhd cavandı, canı möhkəmdi, tez də sağalar, amma...

– Nə amma? Amma nədi? Kim qoymur səni; Əllərini tutublar? Sağalt da...

Sultan sualları yağdırdıqca, qocanın ağ sarıqlı başı da əlləri də səyriməyə başladı.

– Aa...llahım köməyiylə sağaldaram, sultanım. Amma o zərli, zər-xaralı yorğan-döşəkdə tərləməsi mümkün olmur. Üstünə yatmır, qalın, xara yorğan, tərləmir. Əynindəki ipək köynək islanır tərdən, dəyiş-nəcədən təzədən soyuq alır.

– Bəs niyə deməmişən?..

Bu dəfə həkim, sultanın sözünü kəsməyə cürət etdi; uşaq kimi dan-lamağmdan, Zeynalabdinin yanında xəcalət çəkdiyindən ürəkclənmişdi:

– Demişəm, sultanım, mənə qulaq vermədilər.

Sultan “qulaq verməyənini” kim olduğunu anladı. Və daha “kim?” sualını vermədi. Xan qızı Validə sultan görünür nəyisə bəyənmemişdi. Sultan kitabxanaya nə üçün gəldiyini unutmuşdu. Qəzəblə əlini əlinə çalanda, onunla birgə gəlib qapı dalında dayanan xas nökrə içəri girdi:

– Təqsir...

– Həkimbaşı ilə vəliəhdin yataq otağına get, nə əmr eləsə yerinə yetir.

– Göz üstündə təqsir!..

– Allah bəlanı bu xanədanın üstündən götürsün, sağ ol, sultanım! İki-üç günə vəliəhdi məndən istə Allahın köməkliliylə...

Xas nökrə qapını açıb həkimbaşını irəli ötürdü; sonra da özü çıxdı və yavaşca qapını örtüdü.

Sultanın hələ qəzəbi o qədər də soyumamışdı, deyirdi:

– Yorğan... döşək... nə dəxli? Sən dərmanını elə... Bəhanə gətirmə...
Əlindən gəlmiş...

Sultan keçib xırda, tirmə üçlüklü kürsülərdən birinin üstündə əyləşdi. Aybuta onun yanında diz çöküb əllərini atasının dizi üstünə və başını da əlinin üstünə qoyub yalmandı. Atasını sakitləşdirmək istəyirdi. Qızın bu sadə hərəkəti nə səyyahın, nə də sultanın nəzərindən qaçdı. Sultan sağ əlinin xəfif hərəkətilə qızın çiynini oxşadı, sol əlilə hələ də ayaq üstə əllərini köksünə çarpazlayıb durmuş Zeynalabdine yer göstərdi:

– Əyləş, əyləş ustad. Düz demirəm?..

Zeynalabdin keçib öz yazı mizinin arxasında, vəliəhdin ona bağışladığı cüyür dərisinin üstündə diz üstündə əyləşdi və qəlbində “yazıq həkimbaşı” deyib, sultana cavab verdi:

– Düzliyyəyə düzdür, hökmdarım, hər şəxs öz sənətini yaxşı bilməli, onun sirlərinə dərindən aqah olmalıdır. İzin versəniz sizə bir əhvalat danışardım.

– Buyur, buyur, Hacı!

Aybuta çənəsini əlinin üstünə söykəyib, maraqlı bir “nağil” dinləyən uşaq marağı ilə gözlərini “ustad” dediyi Zeynalabdinə zillədi. Zeynalabdin hekayətinə başladı:

– Deyirlər bizim İbn Sina Bağdadda, xəlifə sarayında həkim imiş. Bir dəfə musiqinin insana, xüsusilə xəstəyə, daha doğrusu bezi xəstəliklərə daha yaxşı təsir bağışlamağından, belə xəstələri sağalda biləcəyindən söhbət düşür. İbn Sinanın musiqinin insan əsəblərinə təsiri haqqındakı mülahizəsilə xəlifə razılaşmış. “Mən musiqi altında yata bilmərəm sağ-salamat vaxtımda; qaldı ki xəstə vaxtımda ola” deyir. Bir qədər sonra xəlifə nədənsə əsəbiləşir. Və bu zaman otaqdan ney səsi eşidilir. Guya İbn Sina ney çalmağa başlayır. Xəlifənin ruhu yavaş-yavaş dincəlir. Taxtın üstündə əyləşib çalınan neyin zərif, könlü oxşayan nalələrini qulaq asır. Az sonra tamamilə sakitləşir. Məxmər mütekəyə dirsəklənib, mürgüləməyə başlayır və ağır yuxuya dalır. Bir müddət yatandan sonra ayılır görür ki, həkimin çaldığı tütək onun dizinin üstündədir. İbn Sina qəsdən xəlifəni inandırmaq üçün o yatandan sonra neyi sübut olaraq onun dizləri üstünə qoyub gedib. Hökmdarım, hərə öz sənətinin ustadıdırsa, onun dediyinə şübhə ilə baxmaq olmaz. İnam,

inam lazımdır. Xəstə və onu əhatə edənlər həkimə inanmasalar şəfa tapmaq çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür.

– Əlbəttə, haqlısız, ustad, mətləb aydın oldu mənə.

– Vəliəhdə isə qorxu yoxdur. Sizdən bir az əvvəl elə söhbət onun mərəzindən gedirdi. Nigaran olmayın. Buraya da verəcəyi dərman nüsxələrini həkim Əbu Əli İbn Sinanın “Qanun”u ilə yoxlayıb tutuşdurmağa, dürüstləşdirməyə gəlmişdi.

Sultan səhvini dərk etsə də, daxili sıxıntısını bürüzə vermək istəmədi, söhbətin mövzusunu dəyişdi. Azacıq qızına doğru əyildi, hələ də nağil, əfsanə, maraqlı hekayət gözləyən uşağı xəyal aləmində ayıdırması kimi Aybutanın başını dizinin üstündən qaldırdı. Qız aşağıdan yuxarı, ata yuxarıdan aşağı bir-birinin gözlərinin içinə baxıb gülümsədilər. Sonra sultan Zeynalabdinə kitabla soruşdu:

– Yaxşı, bu dəcəlin burda mənə göstərməli nəyi var? Nəynən öyünmək istəyir?

Zeynalabdin mizin bir tərəfinə qalanmış Səmərqənd kağızı dəstəsinə götürdü və ehtiramla sultana təqdim etdi:

– Öyünmək yaxşı insani keyfiyyət olmasa da, Aybuta sultanın öyünməyə haqqı var. Az müddətdə o, çox uğur qazanıb. Xəttinin gözəlliyinə diqqət buyurun, hökmdarım! Başlıcası: bu gözəl rüqə xəttilə yazılmış nəzm də özünüdür.

– Nəzm də? Yoxsa Aybuta sultan ulu nənəsi Gülbədən sultan kimi şairlik iddəasına düşüb?

Aybuta nəfəsini içəri çəkib dinmir; üzündəki təbəssümə baxmayaraq, daxilində çox həyəcan keçirirdi. Sultan bircə-bircə xətt nümunələrini götürüb baxır, gah yaxından, gah qolu gəldikcə uzaqdan tutub tamaşa eləyirdi. Qəlbində bəlkə də eyni xətlə, dönə-dönə təkrar olunmuş rübaini oxuyurdu da. Üzində ata fərəhi vardı. Sonra yavaş-yavaş, bir mövləvi, bir sufi ibadət himni oxuyan kimi, təmkinlə, vurğuyla, ahənglə oxumağa başladı:

Ömrüm xəzanə çöndərdi, ya rəb mənə, ya rəb mənə!
Gülgün zamanə göndərdi, ya rəb mənə, ya rəb mənə!
Bilsəm nə idi mətləbi “Qalü-bəla” deyəndə, mən,
Əhdü peymanə göndərdi, ya rəb mənə, ya rəb mənə.

Başını qaldırdı, düz Zeynalabdin Təmkinin gözlərinin içinə baxıb soruşdu:

– Əl gəzdirilməyib ki, şair?

– Sübhanallah! Bu nə sözdü, hökmdarım? Elə indicə inamdan danışıdığ. Maşallah Aybuta sultan qabiliyyətli qızıdır. Allahın mərhəməti həmişə üstündə olsun.

– Amin, Allah ağzından eşitsin.

Sultan durdu, bayaqdan təriflənməsindən utanan, böyükklərin söhbətinə müdaxilə etməyən Aybuta da qalxdı. “Kaş Turxan burada olaydı; kaş eşidəydi” cümlələri sevinclə keçdi qəlbindən. Ədəblə, özü haqqında danışılana qulaq verir, dinmirdi. Yalnız qılgıncımlar saçan gözlərinin atəşlilə ustadına təşəkkür edib atasının ardınca otaqdan çıxdı.

Zeynalabdin tək qaldı; Qərribə qurulub dünyanın işi. Bəşəriyyətin anası, Gülbədənbəyim, Həlīmətün-Nisabəyim, Məhsəti xanım, lap elə indicə otağı tərk edən Aybuta sultan kimi fitri istedadı olan qadınlar dörd divar arasında, ərin, kəbinin əsiridir. Heç bir qanacağı olmayanlar yalnız kişi olduqları üçün azaddır, dünyanın bütün nemətlərindən bol-bol, qana-qana istifadə edirlər. Neyçün verirsen bu fitri istedadı qadınlara, ulu Tanrım, neyçün?

BİBİ

Gecə düşmüşdü. Bibinin qıyıq gözləri bir az da qıyılmışdı. Nağılın axırına yaxın bir də görürdün ki, cümlənin ortasında sözün axırını uzatdı... kəsdi... Mürgülədi... mışıldadı... və qəfil ayılıb:

– Hə... Harda qaldım?... – yuxulu gözlərilə ətrafındakılara baxıb soruşdu. Gülməyən üzləri görəncə:

– Hə... Mürgüləyirdim deyirsiniz? Yoxaaa... Yatıb eləməmişdim, nağılın dalını unutmuşdum, yadıma salırdım.

Heç kəs, gəlinlərdən, qızlardan aralıda, qarıya tərəf oturub əmr gözləyən və fürsətdən istifadə edib, nağıla qulaq asan dayələr, kənizlər, cariyələrdən heç biri Aytoğan xatuna bir söz deməyə cürət etməirdi. Təkcə sevimli Aybutadan başqa. Bibisinin dizinin dibində əyləşib ağzın-

dan çıxan sözləri sinəsinə çiləyən nadinc, şux Aybuta başını arvadın çiyinə söykəyib, yanağını köksünə sürtə-sürtə pişik kimi “miyoldayırdı.”

– Bəs mışıldı, ay bibi?

Bibi də qardaşızının saçını sıgallayır, guya acığı tuturdu:

– Yaxşı, yaxşı... olur daaa... Gələrsən mən yaşa, Allah baxtını oxşatmasın, oxşarsan bibinə mışıldada... Hə, yadıma sal görüm harda qaldım. Baş beyin qalib məndə?

Qız əlüstü, hazırcavablıqla “filan yerdə” deyir və bibi də nağılı o yerdən davam etdirirdi

Bu axşam da nağıl çox uzun çəkdi. Əslində bu nağıl deyil, məhəbbət dastanı idi. “Tahirilə və Zöhrə”nin məhəbbət dastanı. Aytoğan xatun onu xüsusi məhəbbətlə danışdı. Gecə yarından keçəncə söylədi. Neçə yerdə kəsib:

– Qalanını sabah gecə danışaram – dedi.

Heç kim razı olmadı. Səs-səsə verdilər, “yox, danış” dedilər. Aybuta bibisinin boynuna sarıldı.

– Can bibi, canım bibi! Canına canım qurban bibi...

– Allah eləməsin, az danış!.. Sabaha qalsa nə olar?

– O olar ki, bu gecəni sabahacan gözümü yuma bilmərəm. Yata bilmərəm.

– Yaxşı, yaxşı... Sən deyən olsun...

Arvad nağılı axıracan deyib qurtardı. Hərə durub öz otağına çəkildi: cariyələr Aytoğan xatunun yatacağını sərrib düzəltməyə başladılar. Otaqda arvadın yanında təkcə bir Aybuta qaldı.

– Sən niyə gedib yatırırsan, qız?

Aybuta ondan gözlənməyən bir çəkingənliklə, ağız stüründürərək dedi:

– Sənə sözüm var, bibi!

– Yuxudan ötrü ölüərəm, ay qız, səhərə qalsa olmaz?

Deyəsən, bir az əvvəl eşitdiyi məhəbbət dastanı öz işini görmüşdü. Qız döşəyinin qırağında əyləşib corablarını soyunmaqda olan bibisinin yanında əyləşdi. Artıq sonuncu cariyə də Aytoğan xatunun yastığından bir qol məsafəsində gümüş sinidə su ilə dolu ibriq və piyalə qoyub getmişdi. Otaqda ikicəciyiydilər. Aybuta bibinin çiyini qucaqlayıb, üzünü onun sol tərəfdən sinəsinə sürüb, nazlanmağa başladı.

– Di yaxşı, mənim balam, de görüm nə istəyirsən?

– Əvvəlcə, canıma and iç! And iç ki, kömək eləməsən də sırımı açmayacaqsan.

– Bir sözüm bəs eləmir sənə? Nə sirdi o ki?

– Hər nədi, bəs eləmir.

– Bəs nəyə and içim? Allaha? Qurana?

– Yooox... Atamnan mənim canıma.

Arvad ciddiləşdi. Çıxardığı corabları yana atıb, qıza tərəf döndü, çiyinlərindən yapışb dik gözlərinin içinə baxdı; qız bu baxışlara davam etməyib kirpiklərini endirdi, qaysı rəngli yanaqları pörtüdü. Dünya görmüş, bəlkə də haçansa məhəbbətin şirin şərbətini içib ağulənmiş qadın anladı... İzahata ehtiyac yox idi... Qızın qəlbinə toxunmamaq üçün yavaşca güldü; sağ yanağından yüngülcə, sığala bənzər bir çimdik aldı.

– Vurulmusan yoxsa? Ay Allah, balam böyüyüb lap. Ay sənin toyunu görüm.

Xələlətdən Aybutanın başı bibisinin köksünə düşdü. Üzünü arvadın yumşaq sinəsinə sürtdü. Qanovuz köynək göz yaşlarından islandı. Qadın Aybutanın başını sıgallaya-sıgallaya qaldırmağa çalışıb deyirdi:

– Day, nəyə ağlayırsan, mənim balam? Allahın ən şirin neməti düşüb payına. Hamıya qismət olmur. Bəs götürüb heç tanıyıb-bilmədiyin, yad ellərdə iş-gücün, ədəsin-dədəsin bilmədiyinin birisinə versəydilər necə olardın!

Arvadın səsi qırıldı. Dünyada çox belə toylar görmüşdü. Sevmək bir yana, nifrət etdiyi ərin zülmündən özünü Ceyhunun sirr verməyən lal sularına atan gəlinlər tanıyırdı. Bütün onları xatırlamağın yeri deyildi. Şükür Allaha ki, xətrini çox istədiyi, bala bildiyi Aybutaya Allah xoş bəxt hazırlayar, o da sevinər, düşüncələrə indi qəlbində yer belə yox idi. Sevinc içinde davam etdi.

– Şükür! Şükür Allaha ki, tanıyırsan, məhəbbəti də dolub ürəyinə. Səhər, Allah qoysa, deyərəm sultanımıza; toyunuzu eləyib qayıdaram Kuşkuma. Hə, indi de görüm kimdi?

Bu sözlərlə də qızın üz-gözünü islatmış yaşları örtüyünün ucu ilə silməyə başladı. Aybutanın hıçqırıqları daxili bir hıçqırıtıya çevrilmişdi. Dillənmişdi. Turxanın adını dilinə gətirə bilməyəcəkdi. Bibi kölə oğlunu nə tanıyırdı? Turxan nə bilirdi? Anasını... Hə... Onu tanıyar; amma adam yerinə qoyub-qoymamağını bilmirdi Aybuta. Bibi isə toy həvəsinin sevinci ilə üyüdüb töküdü:

– Əmin oğlanlarındandı? Yox? Dayı oğludu?.. Hə... O da yox?.. Mən sadalayım, sən dillənməsən də o nağıldakı həkim ürəyin döyünməyindən bildiyi kimi mən də gözələndən anlayacağam. Vəzirin oğludu?.. Vəkilin?.. Yoox?..

Arvad saraya yaxın ayanların və qohumların adını sadalamağa keçdi:

– Qələndər bayın? Musulmanqulun? Yoox?.. Onun oğlu da deyil? Ömər bayın? Hə? Yox? Bəs kim olar bala? Dədənin sərkərdələrinəndi bəlkə, hamısını tanımıram...

Qız "yox" işarəsi ilə başını silkələyəndə arvad darıxmış halda səsləndi:

– Allah səni saxlasın, ay bala. Ürəyimi üzümə, de görüm kimdi? Yorma məni, onsuz da yorğunam, vaxt da keçir. Sonra yata da bilmərəm. Odu ey... xoruz ilk banını verdi...

Qız bir də, bu dəfə bibisinin dizlərinə qapanıb hıçqırmağa başlayanda, arvadın deyəsən dalağı sancdı:

– Yoxsa?.. – dalını gətirmədi. Qızın çiyinlərini oxşaya-oxşaya, kürəyinə əl gəzdirə-gəzdirə aramla sözüne davam etdi:

– Qorxma, qızım, de... kim olsa, əlimdən gələn köməyi elərəm sənə. Kasıblığa düşübsə, mal verrəm – bazarlıq elər; Mülk verrəm – ev olar. Təki... – yenə də sözün dalını gətirməyə dili gəlmədi.

Qız yenə də dillənə, hıçqırıqlarını boğub bir söz deyə bilmədi. Aytoğan xatun onu zorla yataqdan qaldırdı:

– Dillən, axı yazığın özünə gəlmiş, bəs mən? Qoca adamam, niyə incidirsen məni? Demirdin, heç başlamayıydın...

Aybuta dili tutula-tutula, güclə deməkdənsə hıçqırdı:

– Dayə Bibigül... n... o...

Aytoğan xatunu sanki ildırım vurdu, dondu, sonra elə bil ilan çaldı, ağrısından, qorxusundan qıyqa çəkdi:

– Necə? Necə? Dayə? Sənin kölə, cariyən, satınalma qulun Bibigül?

– ...

– Ay onu lənətə gəlsin. Deməli səni o yoldan çıxarıb. Demək bu yolnan nəslimizə soxulmaqdı niyyəti? İgid ölsün...

Aybutanın hıçqırıqları kəsmişdi; amma hələ də çiyinləri qalxıb-enirdi:

– Onun heç bir taqsırı yoxdu, bibi!

– Yalansa ay onun...

– Vallah, bibican, onun heç xəbəri də yoxdu...

Arvad yavaş-yavaş ilk qəzəbini yenməyə başladı: "Uşağıdı, anlamır, gözünü açaram, başa salaram. Çıxar ürəyindən. Ehtiyatlı olmalıyam. Yoxsa beyni qan vaxtıdır. Umudu üzülər... Gedib özünə bir şey elər, Allah göstərməsin. Yaşının elə çağıdır ki..." düşündü.

Sonra da Aybutanın əlini əlinə alıb sıgallaya-sıgallaya dedi:

– Ağlını başına yığ, qızım, Allah kərimdi. Düzdü, o gədə heç sənini tay-tuşun deyil. Bəlkə, indi bir az qoğalası xoşuna gəlib. Qızın ağı gözündə olar... Nəynək. Baax, Sultanımız dünən dedi mənə ki, qonşu xannan sözləri çəp gəlib, sərhəd deyişməsidir, o yana da, o Daşüzdü nədi, orda. Dava başlayırlar. Dedi ki, 20 gün, bir ay çəkəcək səfərim. İndi yeri deyil, atan hirslidir o xanın əlindən, qəzəbi bizə keçər. Qoy getsin davaya; Allah qoysa düşmənin yıxar; keyfi kök, damağı çağ qayıdar gələr. Baax... onacan başından çıxdı, çıxıb; çıxması onda mən Sultana xahişçi düşərim. Yıxıllam əl-ayağına. Sən axı mənəm bir-cəmsən, gözümün işığı Aybutamsan. Get, get, bala, get yat. Qoy mən də bir gözümün acısını alım. Bir azdan səhər namazının vaxtıdır; duram gərək...

Aybuta qalxdı. Bibisinin üzünə baxmağa utanıb xəcalət çəkərək, başını aşağı salıb otaqdan çıxdı. Aram gəldirdi. Ümidi qırılmışdı. Uşaq deyildi ki! Bibisi bu xəbəri Turxanın dayə oğlu olmaq xəbərini ilk anda elə qarşılıdadı, nə atası, nə də Validə sultan qəbul edəcəkdi. Qəbul nədi? Heç eşitmək istəməyəcək, bəlkə də, bəlkə yox... elə bəlkəsiz qovacaqlar dayə Bibigülü də... Turxanı da... Təkcə qovsalar yaxşıdı; heç onlar da inanmayacaq ki, Aybutanı Bibigül öyrətməyib. Bibigülün heç nədən xəbəri yoxdur. Aybuta özü... özü... özü sevib Turxanı. Turxan heç ona... Qəzəbə keçəcək Turxan... Kaş heç deməyəydi..." qız qəlbinin çırpıntılarını, döyüntü səsinə qulağı ilə eşidirdi. Əllərini ürəyinin üstünə basdı. Sanki bu "tup-tup" səsinə başqası da eşidə bilərdi. Eləcə əlləri ürəyinin başına sıxıldığı halda otağına gəldi. Yatacağı çoxdan açıq-lob səlqəyə salınmışdı. Dayə isə... Dayə Bibigül... Onun anası... Turxanın anası qızın yastığının başı ucunda elə divaraca söykənilib uyumuşdu. Oğlunu, özünü gözləyən təhlükədən xəbərsiz olsa da, nədənsə səksəkəliydi. Tez-tez diksinib ayılır, yatacağın hələ də boş olduğunu görüb: "Bibi-balanın söhbəti nə uzun çəkdi?" deyər yenidən yuxuya gəldirdi.

Amma ayılında qızı, bibisini, yatacağını düşünüb gülümsəsə də, qısa mürgüleri həyəcanlı, səbəbini bilmədiyi narahat yuxularla doluydu. Qapının cəhəngində isə bu irəliləmədən duyan ana – Bibigül qəlbinə biganə bir qız, Aybutanın xidmətçisi Aybadaq yuxulamışdı. Aybutanın gəlişi ilə yerindən dik qalxması bir oldu. Elə bu heç yatmamışdı.

Dayə də oyandı, əlində, qucağında, qonşusunda, döşləri, dizləri üstündə böyümüş qızı bifik görüncə, yuxusu dağılıb getdi:

– Ağlamısan nədi, dərdin mənə? Gözlərin nə yaman qızarıb?

– Yox... Yuxum gəldiyinə...

– Koram, başına dönüm? Görmürəm? Bəlkə, bir yerin ağrıyır?

– Heç yerim ağrıyır, dayə; get yat. Namaz vaxtına az qalib. Dayə

Bibigül narahatlıq içində çıxdı.

Aybutanın laqeyd baxışları altında cariyyə Aybadaq onu soyundurdu.

Uzun, ağı ipəkdən tikilmiş gecə donunu geyindirdi. Dayanıb durdu.

– Nə gözləyirsən; Get yat!

– Bəlkə, bir şey...

– Heç nə lazım deyil, get yat.

Qız qənsər otağa keçdi. Xanımı çağırırsa tez eşitsin, bir şey istəsə qulluğunda cəld dura bilsin deyər o burada yatırdı. Elə geyimli-kecimli. Yorgunluqdan daş kimi bərk yatsa da səksəkəli yatır, tez oyanırdı.

Aybuta yatağına uzandı. Əlvan ipəklər içində ağı libası, qaysı rənginə çevrildi, sanki ay düşmüşdü yorğan-döşəyə. Səhərəcən o üz-bu üzə çevrildi. Yata bilmirdi.

Aytoğan xatun da yatmadı səhərəcən. Yuxusu ərsə çəkildi. Pallı-paltarlı çırpındı səhərəcən. Dirigözlü açdı səhəri. Səhər namazınacan "dağı arana, aranı dağa köçürdü".

Səhər doğrudan da namazın son salavatını deyən bütün şəhər camaatı kərənəy və təbil səsilə həyətlərə, küçələrə töküldü. Heyrat içində küçələrdən keçən silahlı döyüşçülərə baxırdılar. Təzəcə yuxudan oyanmış oğlan uşaqları qoşunun hər iki tərəfi ilə gedir, arxada və öndə nizami addımlarla əsgərləri yamsılayırdılar. Əlindəki bir parça kökəni gəmirən, şəkərləmə soran qız uşaqları isə qapıların önündə divar dibində dayanıb dörd gözle silahlı böyüklərə və onları təqlidlə yürüyən "gələcək döyüşçülərə" – oğlanlara tamaşa eləyirdilər. Uca binaların pəncərələrindən, evyanlardan, ağacların hündür budaqlarından baxanlar da az deyildi.

Qoşun sarayın önünə çatanda artıq burada da hazırlıq bitmişdi. Sultan Aytoğan xatun, Validə sultan, Aybuta və başqa hərəmxana adamları – qadın və qızlarla vidalaşib çıxmış, atlanıymışdı. Yanında adlı sərkərdələr və vəliəhd Erkin olduğu halda – süvarilər qoşununun çatmasını gözləyirdi. Sultan vəzirinə son tapşırıqlarını verirdi.

Sultanı yola salan saray adamları, alimlər, şairlər içərisində Hacı Zeynalabdin də vardı. Vəzirə tapşırıqlar verəndən sonra sultan nə düşündü, sənə birdən üzünü Zeynalabdinə tərəf çevirdi, yığılan adam içində ona “ustad” deyərək xitab etməyi lazım bilməyib ötkəm səslə dedi:

- Hacı! Mən gələncən kitabxana işləri səliqəyə düşməliyə ha...
- Alim əllərini köksünə çarpazlayıb, yüngülcə baş əydi:
- Əmr sizindir, sultanım. Sağlıqla, zəfərlə qayıdın inşallah.
- Amin! – səsləri yer-yerdən uçaldı.
- Tanrım ağzından eşitsin, hacı. Duan qəbul olunsun.

Yenə də “amin” səsi yüksəldi.

Bu ara qoşunun yaxınlaşması duyuldu, cərgələrin çatmasına bir qədər qalmış, qabaqda sultan, ardınca vəliəhd və sərkərdələr irəli keçdi, qoşunun önündə at sürüb, dava üçün müəyyən edilmiş sərhəd mövqeyinə yollandılar.

Sultan saraydan çıxandan sonra heç bir urub keçməmişdi ki, Aytoğan xatunun cariyəsi hərəm otağına keçdi və xanımın əmrilə arabanın hazır olduğunu söylədi. Aytoğan xatun qohum-əqrəbası ilə vidalaşib çıxanda Aybutanın əlindən tutub, eyvana çəkdi:

– Baaax, ağılı başına top elə. Allah qoysa sultanımız davadan qalib çıxıb qayıdır, toy-bayram elərik. Onda özüm gəlib onuynan danışaram. Amma məsləhətim budu ki, çıxart başından gədə-güdəni. Arxayın olma haa!.. Atanı ki, yaxşı tanıyırsan. Bilirsən ki, gözü qızanda dədəsini də tanıyan deyil. Genə də deyirəm, ağıllı qızım, ürəyim səndən səksəkəli gedirəm, yaxşı-yaxşı fikirləş. Gədə-güdə tayı deyilsən. Yaylığı qoy qabağına əməlli düşün – dedi. Sonra da qızın bir gecədə solmuş “qaysılarını” – yanaqlarını öpüb həyəətə endi. İçərisinə yumşaq döşəklər, yastıqlar qoyulmuş arabaya minib yola düşdü.

Bibisi gedəndən sonra kim qızın solğun simasını, ağlamaqdan qızarıb şişmiş gözlərini görürdüsə, “atasının, bibisinin ayrılıq xiffətini çəkir” deyərək düşündü. Heç kəsin əsil mətləbdən xəbəri yox idi. Aytoğan xatun – qızın anasına – Validə sultana da bir söz deməmişdi. Görünür nəsihətlərinin qardaşı qızına təsir edəcəyinə, bu lüzumsuz məhəbbətin

ötüb keçəcəyinə, uşağ şıltaqlığından başqa bir şey olmadığına o qədər inanmışdı ki, sirri qardaşı arvadına belə açmağı lazım bilməmişdi.

Bibisi gedəndən sonra Aybuta bir neçə gün səksəkəli dolandı. Sonra anasından bir soraq çıxmadığını, ana münasibətlərində heç bir dəyişiklik olmadığını görəndə qismən arxayınlaşdı: “Ay sağ ol, bibi, məni dediyincə istəyirsənmiş, – düşündü. – Sırrımı açmadı. Əgər anam bilsəydi, heç atamın gəlməyini də gözləməzdə. Heç bir şeydən xəbərsiz olan yazıq dayəmin ötinə şişə çəkərdi. Bir mərəkə qaldırardı ki, o sərhəd davası bunun yanında heç nə olardı. Turxanı da atam gələncən ilim-ilim itirdirərdi. Sağ ol bibi, sənin canını yeyim, bibi, sağ ol”.

SEVƏNLƏR İNANIR

Daha dözə bilmirdilər. Turxan da, Aybuta da. Məhəbbət elə bir şiddətlə daxil olmuşdu qanlarına ki, Məcnun misallı, şah damarlarına nəstər vursaydın yəqin ki, axan qan “Tur-xan, Tur-xan” – “Ay-bu-ta, Ay-bu-ta” yazardı yer üzünə. Dünən qızın istədiyi təzkirəni ustadın xahişilə rəfdən götürüb Aybutaya verəndə, kitabın arasına əlfəcin qoymuşdu. Əlfəcinin üstünə bu rübaini yazmışdı. Ünvansız, adsız yazmışdı. Amma Aybuta bilirdi, bilirdi. Qız bilirdi ki, bir neçə əsr bundan əvvəl onun özü kimi bir gözələ deyilib bu sözlər. Turxanın qəlbi çırpırmırmış bu sözləri deyən ürekdə.

Dəldərə-mərə qoft: “Çera qəmginə?
Dər qeydə-kodame-dilbəri-şirini?
Bərxastəm, ayine bedəstəş dadam,
Qoftəm ki: “Dər ayine kera mibini?”

Bir gün Aybuta təzkirəni geri qayıtardı. İçində qızın öz əllərilə, qayçıyla zərif naxışlar açdığı əlfəcin var idi. Qız Turxanın əlfəcinini götürmüşdü, yerinə “Şəcər əlifbası”² ilə Turxan kimi üzərinə başqa iki rübain yazılmış əlfəcin qoymuşdu; əlfəcinin bir üzünə:

¹ Rübaini Pəhləvan Mahmudundur. Tərcüməsi:

Sevgilim soruşdu: “Niyə qəmlisən? Hansı şirin gözəlini qeydini çəkirsən?” Qaldım, əlinə güzgü verib dedim: Güzgüdə kimi görürsən?

² Şifreli uydurma yazı növüdür. Ağac budaqlarını, ağacı sındırdığı üçün ərəbcə “şəcər (ağac) əlifbası” adı vermişlər.

Ey dust, əgər can tələbi, can beto bəxşəm,
Əz hər çə əzizəst, bequ, an beto bəxşəm,
Ey kafirə-bədkiş, əgər suyə-mən ayı,
Zünnar bexod bəndəmo imyan beto bəxşəm.¹

İkinci üzünə:

Ey eşq, çə atəşi ke düdət nəbəvəd?
Vey gəm, çə nəvayi ke sorudət nəbəvəd?
Ey kam, ze bərbədi ke budət nəbəvəd,
Ey eyş çə budi ke namudət nəbəvəd?²

yazılmışdı. Turxan da əlfəcini, eləcə, Aybutanın əllərinin ətri gələn, ürəyinin pıçıldadığı, xoşladığı rübailərin yazıldığı kağızı ən qiymətli hədiyyə kimi qoynunda gizlətdi.

Çoxdandı belə məktublaşmışdılar. Özü də bu üsulu Aybuta tapmışdı. Hər ikisinin yaxşı bildiyi “Şəcərə əlifbası” köməklərinə gəlmişdi. Ustad-dan, müəllimdən başqa hər savadlının bilmədiyi bu əlifba o zamanlar “gizli ordenlər – dərviş qardaşlar” arasında məlum idi.

Əgər məktub – şeirlər ələ keçsəydi də ya onu oxuya bilməyəcək-dilər, yaxud da oxuyarlarsa sadəcə şeir olduğunu düşünüb, məhəbbət ifadəsi məktub olduğunu zənn etməyəcəkdilər.

İndiki kimi... Üz-üzə, yan-yana, qabaq-qənşər duranda da... Əlfəcini məktubları oxuyanda da, çox vaxt bir-birinin səsinə yalnız qəlblərində eşidirdilər. Gözləri, əlləri, ürəkləri başqa-başqa şey demir, qulaqları başqa bir şey eşitmirdi. Gözün, ürəyin, əlin dediyin eşidirdi qulaqlar. Halbuki, hər ikisinin ağılı, zəkası var idi və bu ağılı tamamilə başqa bir şey deyir, qızğın ürəyin, vurğun gözün, səsdə olan qulağın təlqinindən gənc vücudları qorumağa çalışırdı.

Hər iki rübai Mahmud Pəhləvanındır. Tərcüməsi:

¹ Ey dost, əgər can istəsən, sənə can bağışlaram. Xoşuna nə gəlsə, de, onu bağış-laram. Ey kafir, əgər yanımıza gəlsən, xaçı boynuma salar, imanımı sənə bağışlaram.

² Ey eşq, necə odsan ki, üstün görünür? Ey qəm, necə mahnısan ki, səsin eşi-dilmir! Ey kam, necə bərbədsən ki (musiqi aleti), varlığını bilinmir. Ey işrat, sən nəsen ki, xeyrin (feyzin) yoxdur?

Turxanın da, Aybutanın da ürəyi aşıq ürəyi idi, gənc idi, təcrübəsiz idi. Bu ilk, bu yandırıcı, bu şirindən də şirin hiss ürəkdə birçə söz döyündürürdü: “Se-vi-rəm”. Bu atəşin, bu xumar gözlərdə birçə söz oxunurdu: “Se-vi-rəm”. Bu nərmin, bu titrək əllər o sevdalı boyunlara dolanmaq, o sevdalı olduğu qədər də bəlalı başları çırpınan sınırlərə sıxmaq, “se-vi-rəm” sözlərini dinlətmək üçün yanırıdı. Bu səsdə olan qulaqlar yalnız və yalnız: “Sevirəm, gedək qovuşaq” sözlərini eşidirdi. Deyilməsə də, söylənməsə də, dillərdən çıxmasa da eşidirdi. Çünki buna maildi, bunu, yalnız bunu istəyirdi. Ağılı, qəblərdən ucada duran ağılı qoruyurdu, bir-birini ovsunlayan gəncləri bəlaya salmaqdan çəkin-dirir, deyirdi:

– Saqının, sultan atanın qəzəbinə düçar olarsınız.

– Saqının daşqalaq olarsınız.

– Gözləyin özünüzü: Qanlı minarənin möhtəşəm olduğu qədər də gözəl, müəyyən qamətini bir-iki qana da siz boyamayın.

– Sultanın hökmündən çıxmayın...

– Şəriətə, adətə əks getməyin.

– Saqının.

Bugünkü xəbər hər ikisini ildırım kimi sarsıtmışdı. Xanla sultan dil birliyi, söz birliyinə gəlmişdilər. “Xan, sultanın qızı Aybutanı öz oğluna istəyib; sultan da razılıq verib” – sözləri xalqın dilində gəzirdi. Canı dava-dalaşlardan, basqınlardan, əsir-yesir olmaqdan, sonsuz müharibələrdə ər, oğul, ata itirməkdən qurtaran xalq sevinirdi. El toya hazırlaşdı. İkili bayram olacaqdı. Qonşuluq davasından qurtarmağın bayramı və sultan qızının toyu. Hamı, bütün el sevinc içindəydi. Sarayda indidən xələtlər hazırlanır, toy paltarları tikilir, otaqlar bəzənir, şəhər evlərinin küçə divarlarına əlvən xalı-xalçalar, sumaqalar asılır, mehdə əlvən parçalar yellənirdi. Bütün ürəklərdə sevinc vardı... Tək iki ürəkdən başqa. Aybuta ilə Turxan bu sevinc dənizində bu bayram ünmanında bütün arzuları qərç olmuş iki bədbəxt idi. Hər ikisi həyəcan, hər ikisi kimsə-sizlik, çarəsizlik içində boğulurdu.

Dilləri bir-birinə səssiz yalvarışlarla yovuncuyurdu.

Oğlan: Sevirəm...

Qız: Sevirəm...

Turxan: Sənsiz yaşamaram.

Aybuta: Ölüm qorxusu ayrılıq önündə nədir ki?

Turxan: Gedək.

Aybuta: Gedək.

Turxan: Qaçaq.

Aybuta: Qaçaq.

Ağıl: Hara? Hara? – feryad edirdi. Ancaq üreklər heç nə qəbul etmir, qulaqlar daha heç nə eşitmirdi.

– Gedək.

Əks-səda: “Gedək”.

– Qaçaq.

Əks-səda: “Qaçaq”.

– Başqa çarə yoxdur.

Əks-səda: “Yoxdur”.

– Qovuşaq.

Əks-səda: “Qovuşmaq”.

– Sevirəm.

Əks-səda: “Sevirəm”.

Kim deyirdi, hansı deyirdi bu sözləri, hansının qəlbi əks-səda verirdi? Bilmirik, bilə bilmirik də.

Aybuta çiyinlərinə səpələnmiş “qırxkakıl” hörüklərinin ucuna bağlanmış papuğun (saçbağının) toxunduğu mirvarid dənələrini didiştir, nazik çiyinlərinin incə hərəkətilə bunları arxaya – kürəyinə itələyirdi... Və sanki mirvarid, qiymətli daş-qaş səltənətindən, qızıl-gümüş xəzinəsindən qopunub ayrılmaq, vüsal xəzinəsinə qovuşmaq istəyir, vüsalın taxt-tacına can atırdı. Uzaşırdı, üz çevirirdi, nifrət edirdi bu üzərində gəzdirdiyi, onu Turxanın sadə məhəbbətindən ayıran xəzinəyə. O sadə, o adi olduğu qədər də zəngin dünyaya qovuşmaq üçün uçunurdu... Ölürdü... Vüsal idi, eşq idi o səltənətin, o taxt-tacın adı...

Turxan da bu dövlətə, bu zənginliyə nifrət edirdi. Amma necə? Niyə? Çünki bu zənginlik ona kölə, daye oğlu olduğunu, “quldan qul doğulduğunu” andırırdı. Amma sevirdi də bu bəzəkləri... Axı onlar Aybutanın ay simasına bir az işiq, bir az da yaraşiq verirdi. Necə də uyuşurdu. Sırğalar gül qulaqlarına, bilərziklər şümşad qollarına, saçbağılar müşkdən qara, müşkdən ətirli “qırx kakıl” hörüklərinə... Hər addımında səsi gəlməyə də gəldiyini o incə, o zərif səslər xəbər verirdi... Sanki böyük aşıq, böyük ustadın əsil bir eşq ilə yaratdığı bu sənət əsərləri də Aybutanın ay camalına uyuşa bildiyi, bu ali mərtəbəyə çatdığı üçün fəxr edirdi.

Nə zaman dilloşdilər? Nə zaman sözləşdilər? Bilənmi vardı; Göran, eşidənmi vardı? Oğlanın gətirdiyi sübut və dəlillər qarşısında qızın birca arzusu qələbə çaldı. Aybuta sevimli bibisi, əslində sultan atanın əmisi qızı olan Aytoğan xatunu seçdi.

Aytoğan xatun sultan sarayından xeyli aralı, eyyy... Ceyhunun o yuxarı axarında “Əlinin Xeybəri almağa gedərkən, Döldül atın tullandığı o Aslan əniyi” adlanan yerlərə yaxın qədim sarayda yaşayırdı Aytoğan xatun.

Aytoğan xatun hələ lap cavanlığında hansı bir çarpışmada, hansı bir qəbilə, tayfa didişməsində cavan ərinə, körpə balalarını itirmişdi. Daha sonra ər, istəkli nə olduğunu bilməmişdi. İstəyənlərə getməmiş, ər yararlı, uyarlı elçiləri rədd etmiş, “Aslan əniyi” nə yovuş o müqəddəs, qədim yerlərdəki “Kuşk”¹ adlanan qədim saraya çəkilmiş, yenidən təmir etdirmişdi. Kiçik bir nökr-nayib dəstəsilə orada “kişi qızının, ər qızının ağca bədəni, qara başı bir yataqda, bir ər yastığı görər” deyib tək yaşayırdı. İbadətə verməmişdi ömrünü. Varını qədim dini kitabların, Quranların, təfsirlərin üzünü köçürtməyə sərf edirdi. Qapısına gələn bir xəttat, bir sənətkar, bir diləkçi boş, ümitsiz qayıtmırdı. Sultanın da yanında, saray əyanı, qohum-əqrəbə arasında hörməti vardı.

Bax, elə buna görə də “qaçmaq, getmək, qovuşmaq” ağullarına gələn gündən Aybuta bibisinin yanına getməyi düşündü. O bibiyə – Aytoğan xatuna heç kəsə pis gümanı gəlməzdi. Sultan onları bağışlamasa, “birca-qız”la barışmasa, toylarını Aytoğan xatun edər, kəbinlərini də qazıya kəsdirər, onları övlad, vaxtilə itirib yenidən tapdığı övladları kimi bağına basardı. Axı sultanın müharibəyə getməsindən əvvəl bir az narazı görünməyə, qıza ümid vermişdi. İş-ışdən keçəndən sonra çalışar düzəltsin.

Gözəl xəyallar idi. Ürəyində öz-özünə danışır, öz-özünə ürək-dirək, ümid verir, arzularında istəklərinə qovuşurdu. Üz-üzə duranda Turxanla Aybutanın gözləri, qəlbi bir-birilə danışdı:

– Bibim bizi qapıdan qovmaz.

(Qovmadı da.)

– Aybuta...

– Bibim bizə qahmar durar.

(Durdur da.)

– Ay...

¹ İri mülkədarın möhkəm, qalavari evi

- Bibim bizi ümitsiz qoymaz.

(Qoymadı da.)

- Aybuta... sultanımızın ona da qəzəbi tutsa, bibinizi işə sallıq.

(Saldılar da.)

- Siz Sultan atamı belə zalım bilirsiniz?

- Ay...

- Məndən, bircəsindən keçsə də, sultan atam bacı bildiyi, böyük hörmət-izzət göstərdiyi Aytoğan xatundan keçməz...

(Keçdi də. Və bütün bunlar sonra oldu.)

- Ay...

Qızın rasıx çəkilməmiş qıyqacı qaşları bir az da görüldü, amma yenə də dümdüz rasıx zolağı bu qaşlara sual şəkli, ifadəsi verə bilmədi.

- Bilirsenmi? Atam o davaya getməzdən əvvəl bibim bizdəydi. Mən sirrimi ona açmışdım...

- Necə?

- Hə...

- Bəs nə demişdi?

- Danlamışdı məni. Amma lap elə də yox. Atamın davaya getməyi... Sonra da bibim çıxıb getdi. Deyirəm əgər bibim lap çox narazı olsaydı, sənin ananı Validə sultana çuğullardı; anam da sizi qovardı saraydan, şəhərdən... Cəzalandırardı. Amma bibim heç kəsə heç nə deməyib. Sirrimi açmayıb... Məni çox istəyir bibim...

- Kim istəməz?

- Hə... Gedərik onun yanına...

- Təki olsun, işə düşməsin...

Bütün söhbətləri zamanı bu ən uzun sözü idi qızın. Ondan sona yenə də hisslərinə, həyəcanlarına uyğun gələn qısa cümlələr, nidalar, suallar şəklini aldı danışdıqları.

Saray bir-birinə dəymişdi. Validə sultanın ağlamaqdan gözləri şişmişdi. Qızarıb şişmiş gözlərini güləblə yuyur, ağrıyan başını sarıtdıraraq oxlovla "çəkdirir", əllərini ovuşdurur, gah ürəyini tutub ufuldayır, gah da nökrələrə, qulluqçulara bağırdı:

- Qız quş olub göyə uçmadı ki?

Sultana xəbər verməyə qorxurdular. Heç kəs cürət edib sultanın otağına girib, "Aybuta itib, yoxa çıxıb" deyə bilmirdi. Hadisədən

özü xəbər tutdu. Hərəmxanaya gəldi, qızı öz otağında görməyib, Validə sultanın yanına yollandı. Validə sultan döşəyin üstündə çırpınır, kənizlər, cariyələr qolunun qarasını, çiynlərini, kürəyini, dizlərini ovurdular.

- Nə olub?

- Qız... Qız... yoxdu!

- Hansı qız; - Sultan heç nə başa düşmədi.

Arvad qəhərdən boğula-boğula söyləndi:

- Ehhh... Hansı olacaq?! Aybuta...

- Necə yeni yoxdu? Hara gedib?

- Nə bilim? Səhərdən yoxdu. Heç görünür gecədən yerinə girməyib. Xəbər tutandan axtartmamış yer qoymamışam.

Sultan kükrədi. Tez qəzəblənən idi:

- Bəs mənə niyə deyilməyib?

- Kim canından keçib?

- Bəs sən?

- Görmürsən ölürəm?

"Kaş dünən öləydin, bu gün iki günün olaydı. Anaya bax! Qız az qalıb bir gecə-gündüzü yox olub, bu oturub vaysınır, ataya da demir" - düşüncəsilə də sultan, arvadı zariya-zariya qoyub hərəmxanayı tərk etdi. Ürəyindən min fikir keçirdi. Bəlkə düşmənin oğurlayıb qızı; ona zərbə vurmaq istəyibmiş. İstəyib desin ki "sən nə hökmdarsan, nə kişi. Sən yatmısan, damının altından doğmaca qızını - namusunu çəkib aparırlar yatağından. Xəbər tutmursan. Beləcə sən özünü də oğurlaya bilərik".

Qızın yox olduğunu ilkin duyan cariyəni çağırtdıraraq dınladı. Anladı ki, otaqda heç bir zor əlaməti olmayıb. Qız həтта deyəsən, pal-paltarından da nəyisə aparıb. Deməli özü gedib. Kiminlə? Sual sultanı titrətdi. Deməli qız, atasının onu xan oğluna ad elədiyini, söz verdiyini biləbilə kiməsə qoşulub qaçıb. Ata sözünü, sultan sözünü bir pulluq eləyib. Öz atasının, öz hökmdarının əmrindən çıxıb. Kim? Kiminlə qaçıb? Bütün bu düşüncələrlə qəzəbi artdıqca sultan saray adamlarını yoxlatdırdı. Kim yoxdur sarayda? Yalnız o birisi gün məlum oldu ki, dayənin oğlu, qonaq alimin şagirdi Turxan da yox olub. Sultan özü onu kitabxana işlərində alimə köməkçi vermişdi. Deməli, qızın "ustad yanına" qaçması bunun üçünmüş. O, sultan qızı Aybuta bir qul, bir qulluqçu oğluna qoşulub qaçıb. Bəlkə sarayın, nəslin görkəmli adamlarından birinin

oğluna qoşulub getsəydi, sultanın qəzəbi bu qədər dəhşətli, qərarı bu qədər qorxunc olmazdı. Ağzına gələn ilk hökmü yazdırdı, “Qəzəb gələndə ağıl gedər” atalar nəsihətini unudub əmr verdi: “Öz hökmdarının əmrindən çıxan Aybuta və Turxan tapılan kimi, sarayın önündə qazdırılmış quyulara quyulanıb, daşqalaq edilsinlər. Onlara sığınacaq verən hər kim olsa, dəri torbaya salınıb Ceyhuna qorq edilsin. Sığın-dıqları ev yerlə-yeksan olunsun! Hökm qətidir; heç kəs, öz sultanından üz döndərən, onun namusuna təcavüz edən cinayətkarlardan ötri xahişlə gəlməsin. Xahişkarlar da olsa ağır cəzalanınsın”.

Sultan hökmü saray həyətində, karvansaralarda, küçə və bazarlar-da, doqqazlarda, came məscid və mədrəsələr önündə kərəmay sədalari altında oxundu. Carçılar şəhər və kəndlərə dağılıb Sultanın hökmünü hamıya elan etdilər.

“Yox... Bir gədə Sultanın namusuna əl atmağa cürət edibsə, bir qız ata Sultanın hökmündən çıxmağa cəsarət göstəribsə, onda başqaları nə edər? Rəiyyətin də namusu ayaq altında tapdanıb gedər. Sultana xəyanətə ürək eləyən, rəiyyətin namusuna təcavüzə lap”. Sultan öz-özünə deyindi. Qaçqınlar tapılmayınca sultan yuxusunu, yeməyi, dincliyi özünə haram eləmişdi.

YALNIZ SEVDİYİ ÜÇÜN CƏZA

Sultan eşitdi ki, Turxan ilə Aybutanı tapıb gətiriblər. Tapıldığını, özü də doğmaca “bacı” dediyi əmisi qızı Aytoğan xatunun evində tapıldıklarını bilirdi. Özü hökm vermişdi, hər ikisi edam edilməliyi. Hər ikisinə yer verən də Ceyhunda boğdurulmalıydı. Çapar gəlib ona qaç-qınların Aytoğan xatunun sarayında tapdıqlarını söyləyəndə dəhşətə gəldi. Qəlbindən iki istekli parçanı öz əlləri ilə, öz dirnaqları ilə, qanı çıxaxıxa qazıyıb, didib qoparmalıydı... Hökmü özü vermişdi! Nədən biləydi ki, Aybuta məhz ona, bibisi Aytoğan xatuna pənah aparacaq. Bibisini özünə qahmar seçəcək. Nədən biləydi? Sultan atanın bacı Aytoğan xatunu çox istədiyini, hər sözü, xahişinə əməl etdiyini, sultan qızı bilməmiş deyildi. Bircə şeyi bilmirdi qız. Qız bilmirdi ki, sultan öz hökmündən keçməyəcək. Bacısından, qızından – bircəsindən keçəcək – hökmündən yox! Heç olmasa Aytoğan xatunun ölümünü görməyəcək, yoxluğunu hər saat, hər gün, qadınlara məxsus iç otaqlarda, “Güllü-

gülzar bağında” hiss etməyəcək. Yeri görünməyəcək... Aybutanın isə... Hər qumrovu bir zərif, nəmin hava çalan papuq – saçbağılı qırx hörük-lərin cingiltisini eşitməyəcək. Aybuta yeridikcə topuqlarını qucan xal-xallar, sinəsini örtən qızıllar, mirvarilərlə müzəyyən bəzəklər səslən-məyəcək.

– Nə böyük dərd verirsən böyüklərə, ilahi! Böyüklərin dərdi də böyük olmuş! O bilici alim necə demişdi?.. “Allahın bir millətə yazığı gələndə, onun hökmdarına ağıl, tədbir və səbir verir”. Mən nə ağılla, nə tədbirlə, nə də səbirlə davrandım. Qızgın başda ağıl olmaz deyiblər. Mən hökmü qızgın başla verdim. Allahın bir millətə yazığı gələndə onun hökmdarına üç şey verir: “Ağıl, tədbir və səbir”. Görünür ki, Allahın mənim millətimə yazığı gəlməyib. Elə özüm də. Təkcə millətim deyil, özüm də çəkərəm cəzasını. Çoxlarını ağlatmışam indi özüm ağla-yırım. “Bıçağı əvvəlcə özünə vur – ağrıtmasa başqasına” – deyiblər. Mən bıçağı əvvəlcə başqalarına vururdum. İndi növbə özümündür, mənim-dir. İndi bilməliyəm ağrısını, indi bilirəm ağrısını”.

Dünən hökmə görə Aytoğan xatunu dəri kisəyə tikib Ceyhunda göm-müşdülər. Böyük məhəbbətinin biri dəri kisənin içində sulara axmışdı, sultanın. Əmir Mir əvvəlcə, Aytoğan xatuna toxunmağa cürət etməmişdi. Arvadın hökümlü, sultaninkinə bənəyən sifətini görəncə, paytaxta, saraya çapar göndərib xəbər vermişdi. Sonra da qarını böyük hörmətlə qumlarda batmasın deyər hər çarxi bir adam boyundan da hündür olan arabaya mindirmiş, Aybuta ilə birlikdə şəhərə tərəf yollanmışdı. Turxanı isə... əllərini qıl sicimlə bağlayıb ucunu köhlənlərdən birinin quşqu-nuna bənd eləmişdilər, gah yeriyir, gah sürünürdü oğlan.

Əmir Mir qarşısına gələcək çaparla yeni hökm gözləyirdi. Qaçqınları sultan bacısı Aytoğan xatunun evində tapacağı onun da ağılına gəlmə-mişdi. Güman etmişdi ki, onlara ya bir komada, alaçıqda, ya da kar-vansara hücrəsində rast olacaq, buyruğa – hökmə görə tapdığı pənah evini yerlə-yeksan edəcək, ev sahibini dəri torbaya salıb, ağzını qıyıq və köşəylə möhkəm tikdirəcək, Ceyhuna atacaqdı. Oğlanla qızı daşqa-laq edilmək üçün saraya, saray meydanına gətirməliyi. İndi, Aytoğan xatun məsələyə qarışanda, iş dəyişir, çətinləşirdi. Əmir Mir yeni əmr, təzə buyruq almamış iş görməzd. Tədbirli, uzaqqörən adamdı. Bəlkə, sultan bacısının sözündən çıxmayacaq, bircəsini bağışlayacaqdı; Kim bilir. Ata ürəyidi – kim bilir. Şəhərə yaxınlaşdıqca Əmir Mirin təşvişi

də artırdı. Paytaxta iki fərsəx qalmış, hələ Ceyhunun gümüşü sularından o qəder də aralanmamışdılar ki, Əmir Mirin uzaqlara dikilmiş göz­ləri çaparın qaraltısını seçdi. Əslində qaraltıdan çox, əvvəl əldə göyə qalxan toz dumanını gördü. Əl elədi, araba və onu müşayiət edən nəfərlər dayandı. Hörmət əlaməti olaraq Aytoğan xatunun arabasının üstünə nımtarq¹ sancılmışdı... Bayaقدan bəri əmisi oğlu ilə görüşünü, sultana deyəcəyi sözləri: “Öz balandı, bir qələtdir eləyib; o gədənin dilinin toruna düşüb, kəsdir onun dilini. Çəkdir dara. Aybuta güldən təmizdi; aydan arı, sudan durudu. Görmürsən elə başını götürüb bibi­sinin üstünə gəlib? Günahsız balana qıyma” düşünə-düşünə mürgü döyürdü. Ürəyi arxayındı sultan əmioğlusuna. Hər dəndir də böyrünə qışılıb içini çəkən Aybutanın başını sıgallayırdı. Araba dayananda arva­dın mürgüsü gözündən çəkildi. Arabada dikəldi, qarlılara məxsus uca, hökmlü, yarıkişi səsle soruşdu:

– Noolub, ay uşaq?

Müşayiətçilərdən kim isə dilucu cavab verdi:

– Çapar gəlir.

Çapar yaxınlaşdı. Əmir Mir ilə görüşüb astaca dedi:

– Sultandan buyuruq belədi: kim olur olsun. Hökm yerinə yeti­rilməlidir.

Aytoğan xatun nə olduğunu başa düşməyə macal belə tapmadı. Dəri torba başına geydirildi. Çırpınmağına, boğuş xırıltılarına məhəl qoy­madan torbanın ağzını közdilədi. “Sənə deyirdim, deyirdim, Aybutam! Ağbircək, günahsız qarının da qanına bais olduq” – bunu kəndirin bağ­landığı atın yanında dayanmış, sürünməkdən üst-başında, üz-gözündə salamat yer qalmayan Turxan düşündü. Özünün də indicə, burada həmin torbadan birinə salınacağını, Ceyhuna qər q olacağını gözləyirdi. Hökm­lərdən xəbəri yox idi.

Nökərlər Əmir Mirin əmrini yerinə yetirdikcə, ilk fəryadından sonra donmuş, şüurunun itirib arabanın içinə yığılmış Aybuta rəşələr içində qıvrılırdı.

Araba Mərkəzə – saray meydanına dünən axşama doğru gəlib çıx­mışdı. Heç kəsin adam yerinə qoymadığı Turxanı elə həmin dəqiqəcə zəncirləyib, sarayın altındakı qaranlıq zirzəmi – zindana salmışdılar.

¹ Nımtarq – günəş və yağışdan qorunmaq üçün çətir

Aybuta nə anasını, nə nənəsini, nə də dayəsini görə bildi. Onu cə­zalanan kənziləri salındığı balaca, pəncərəsiz, hücrəvari otaqçada tək buraxdılar.

İndi sultan atanın əmrini yerinə yetirən nöqərlər saray meydanının ortasında iki quyu qazmış, azacıq aralı xeyli daş yığıb gətirib qala­mışdılar. Quylardan birinin ətrafına dairə şəklində qırx tövlə mıxı çalınmışdı. Hökmdə deyilirdi: “Qaçqın, zinakar gədə quylardan bi­rinə, qız o birinə salınsın. Qız salınacaq quyunun dövrəsinə qırx ədəd tövlə mıxı çalınsın. Zinakar quyuya salınsın və “qırx kakilinin” hər hö­rüyü o tövlə mıxılarının birinə bənd edilsin. Sonra da hər iki qaçqın, sultan iradəsinin, şəriət hökmünün əleyhinə çıxan hər iki canı daşqa­laq edilsin”.

Saray meydanına, “Qanlı minarənin dibindən tutmuş qazılmaqda olan quyularacan adam dolmuşdu. Sultanın silahlı nöqərləri qapı-qapı gəzib, adamları evdən çıxarıb, gəlmək istəməyənləri zorla, nizə qaba­ğına qatıb meydana qovurdular.

Arvad-uşaq, kişi-qadın, qoca-cavan meydanı doldurmuşdu. Aybuta­nın öz dayəsinin oğluna qoşulub qaçdığını hamı eşitmişdi. Carçı şəhərə açılan dörd darvazanın önündəki meydanlarda, bazarlarda, gur “dörd yol ayırcları”nda, hər yerdə sultanın qəzəb saçan hökmünü oxumuşdu. Bilirdilər ki, hər iki sevgili və onlara sığınacaq verən adam kim olursa olsun edam ediləcəkdir. Budur bu gün... Bu qanlı faciə baş verəcəkdə və hərənin ağzından bir avaz gəlirdi. Hərə bir cür yozurdu:

– Edam etdirəcək..

– Yəqin təkçə oğlanı.

– Atadı, əlbəttə ki, qızına qıymaz.

– Ata ürəyi bircəsinə...

– Deyirlər minarədən atdıracaq.

– Qanlı minarədən?

– Elə olar, bəs nə?

– Nə qəder canlar uçub o Allaha yavuq yerdən!

– Dilini kəs...

– Eşidən olar.

– Nə dedim ki, axı?..

– Yoox... Deyirlər zindana saldıracaq, çürüyənəcən... zəncirdə..

– Bayyy... bayyy... Hayıf cavanlardan.

– Yox, kişi, mən eşitmişəm ki, saray eyvanının qabağında iki quyu qazdırıb. Hərəsinə birini saldıracaq, daşqalaq elətdirəcək... Özü də eyvanda oturub baxacaq...

– Elə şey olmaz!

– Niyə olmur?

– Ədalətli sultanımız hamını bir gözde görür.

Hazırlıq bitdi. Məhkumu zindandan çıxarıb gətirdilər. Turxanın tanımlısı qalmamışdı. Bir gecənin içində üz-gözü əzabdan, bəlkə də ağlamaqdan şişib tuluğa dönmüşdü. At arxasınca quşquna bağlanmış, sicim ucunda sürünməkdən pal-paltarı kol-kosa iləşib cırıq-cırıq olmuş, tozdan-torpaqdan bomboz ağarmışdı. Heç kim ona əvvəlki Turxan deyə bilməzdi. Amma ata sultan hökmüylə ikinci quyuya salınmalı olan Aybuta içəridən çıxarılanda, saray meydanına toplaşanların sinəsindən fəryad qopdu. Ağ yerlik üstündəki zər naxışları günəşdə qızıl kimi yanan uzun don geymişdi, üstündəki çəpken yenə də zər bəzəkli mavi atlazdan idi. Başındakı araxçın üstündən zər yelənli “qaz”dan zərif ipək örtük örtmüşdü. Qızın qolbaqları qollarında, mirvarid saçbağları hörüklərindəydi. Heç kəs cürət edib bu qiymətli bəzəklərdən birinə də toxunmamışdı. Üz-gözü dünən və bu gecə tökdüyü aramsız göz yaşlarından bir qədər qızarsa da, gözləri azacıq şişsə də gözəlliyini itirməmişdi. Qaşlarının yaşılmıtraq rəsxi hələ də solub getməmişdi. Anasına və nənəsinə onunla görüşməyə icazə verilmədiyini, sultan atanın onu görmək istəmədiyini, hökmün iynə ucuycaq dəyişilmədiyini biləndə, Turxanın da onunla eyni anda gömüləcəyini eşidəndən sonra qıza sanki bir sükunət gəlmişdi. İndi o heç nədən qorxmurdu. Əvvəl qorxurdu; qorxurdu ki, Turxanı öldürələr, o – Aybuta sağ qala. Qorxurdu ki, onsuz ömür sürə... İndiyəsə... İndiyəsə... Onun cürəti artmışdı: Turxansız ömür nəyimə lazımdı; – deyirdi. “Kaş bir quyuya görməydilər”, – arzulayırdı. “İndi də, heç olmasa yanaşıyıq. Heç olmasa o qalın torpaq altında səsımız-sədamız bir-birinə çatacaq. Ölüm nədir ki? Ayrıılığın önündə ölüm heç nədir. Bir də nə aramız var ki? Buna da ayrılıq deyərlər? Əlimizi torpaq altına uzatsaq, barmaqlarımız bir-birinə qovuşar...” – düşünürdü. Bu düşüncələrlə də başını qaldırdı, dik qənsərinə baxaraq irəliləyirdi. Sanki ölümə, quyulanmağa, daşqalaq olunmağa deyil, taxta – “taxt-rəvana” çıxmaq üçün irəliləyən gənc hökmdar idi indi qız. Onu görəncə gəncliyinə, gözəlliyinə, nakam-

lığına heyifsilənib sinədən, bir qəlbi ah çəkənlərin fəryadına məhəl qoymadı. Gözləri ilə Turxanı axtardı. Bayaقدan bəri quyular tərəfə baxmamışdı, – indi qəlbinin sultanını, başının tacını yığılan, daş atmaq üçün, ibrət götürmək üçün saray meydanına gətirilən adamların arasında baxmaq istəmədiyi keşikçilər əhatəsində görmədi, quyular tərəfə baxdı və Turxanın başını tanıdı; dolmuş gözləri qıza dikilmişdi. Sevimli qıvrım saçları bomboz idi. Toz-torpaqdanmı bozarmışdı, yoxsa birçə gecənin içində ağarmışdı belə? Qız düşünə-düşünə irəlilədi. Quyunun başına gəldi, əyildi, oğlanın bozarmış saçlarından öpdü. Dikəldi, “öz quyusuna” tərəf döndü. Yavaş-yavaş yaxınlaşdı. Neyçün vurulduğunu bilmədiyi tovlə mızından yapışub quyuya endi. Quş kimi... Sıçradı... Uşaqlıq oyunlarında, sonra da at minmək öyrənəndə... Ata mindiyi, atdan endiyi sıçrayışla. Qeribəydi... Heç kim ona mane olmurdu. Nə cəllad, nə arxasınca gələn Əmir Mir, nə dərbar nə kənləri, nə əmr qulları... Elə bil heç kəsin iş tutmağa heyi qalmamışdı.

Kiminsə gizli işarəsi ilə adamlar hərəkətə gəldi, hərə əyilib toplardan bir-iki daş götürdü. Elə bu zaman minarədən azan, saray qül-ləsindən təbil döyülməsinin səsləri eşidildi. Hər gün beş dəfə bu səslər mömin Allah qullarını ibadətə, namaza çağırırdı. Əmir Mirin öfkəsi ağzına gəldi. Gecikmişdi. Namaza qədər. Tələsməliydi. Təkbir sədası ucalmamış, möminlərdən ürəyi yumşaqların əlləri sustalmamış...

Təbil səslərini eşidəndə iç otaqda sultan ata elə zənn etdi ki, bu edam təbilidir. Həmişə edam vaxtında sarayın “Saray meydanı”na çıxan küləfirəngisində əyləşər; al, ipək yaylıgını yellər və edam başlanardı. Bu gün... Bu gün... Bu gün o bunu edə bilmədi. Aybutanın...

– Səsini eşitsəm... İlahi! “Ata” – necə deyərdi körpəliyində? “Aqqacan...” Birçə dəfə eşitsəm, yüz günahkar bağışladım. Yüz xəyanətdən keçərdim... Təki, təkcə səsini eşitməyim. Özümünkünün... Edamlar görmüşəm, fəryadlar eşitmişəm... Bu isə... Bu isə... Bircəm... Yox, yox! Özümünkünü bağışlasam, təbənə xəyanət etmiş ollam. Nizamsızlıq baş alıb gedər ölkəmdə... Heç kəs mənə eşitməz... Vəliəhdim də... Görəsən burada olsaydı neynərdi?.. Bağışlaya bilmərəm. Gözlərini görsem... Səsini eşitsəm... etirafımdan belə qorxuram... Öz gözümdə tiri görməsəm, özgə gözündə tük axtarmağa ixtiyarım yoxdur. Bu gün Sultan qızımı rüsvay etməyə cürəti çatanı bağışlansa – sabah rəiyyətimin namusuna toxunanlar baş alıb gedər. Təki səsini eşitməyim...

Çallad elə bil ağasının düşüncələrini hansı bir hissini hökmiləşə duymuşdu, elə bil bilirdi ki, bala səsini eşitsə ata ürəyi yumşalar. Odur ki, əyilib quyunun içində dimdik dayanmış Aybutanın ucu mirvari saçbağlı hörüklərini bircə-bircə götürüb tövlə mıxlarına bağlamazdan əvvəl, qızın ağzını nazik, uzaqdan seçilməyən, şəffaf xam ipəklə bağlamışdı.

Bunlardan bixəbər övkələndirdi ata sultan.

Qapılar qəfil açıldı, hövlnak açıldı, tələsik addım səsləri eşidildi. Sultan dik atıldı, qəzəblə:

– Kimdir? Məni dinc qoyun demədimmi?

– Ataaa...

“İlahi! Necə də bacısının səsinə oxşayır səsi vəliəhdin? Hardan gəlib çıxdı? O ki, alimül-üləma Zeynalabdinlə kəndləri, qədim yurdları gəzməyə, diyarımızı öyrənmək üçün oba-oba gəzən alimə kömək etməyə getmişdi” – buna bənzər düşüncələr fikrindən ildırım sürətilə keçdi.

Vəliəhd atasının dizlərinə qapandı. Hiçqırdı. Sultan ata onun küləhi düşmüş başını sığallayırdı ki, qonaq alimin Zeynalabdin Şirvaninin səsini eşitdi. Bu səsdə elə bir ağır-acı, yavaş deyilsə də, elə bir fəryad var idi ki...

– Hökmdarım, aman...

Sultan əlini qaldırdı. Zeynalabdine sözünü davam etdirmək imkanı vermədi. “Bədbəxt – düşündü qəlbində – bədbəxt! Kimin üçün aman diləyirsən? Kimdən aman istəyirsən? Qəlbimin ən əziz guşəsində bəslədiyimi ən qiymətli inci üçünmü? Sən hardan biləsən ki, mən balamın səsindən qorxuram; Gözlərini görməkdən qorxuram. Gözlərindən qorxuram, səsindən qorxuram. Gözlərini uzaqdan görməsəm də, səsini eşidə bilərəm deyən burda gizlənmişəm. Sən mənə ata olduğumu xatırlatmağa gəlmişən? Məgər mən bilmirəm? Bilmirəm ki, atayam? Axı mən təkcə ata deyiləm, hökmdaram da! Sən hökmümü eşitməmişənmi? Sualı ucadan təkrar etdi:

– Sən hökmümü eşitməmişənmi?

– Eşitmişəm, hökmdarım...

– Bilmirsən ki, “Onlar üçün aman istəyənin özü də ağır cəza ilə cəzalanmalıdır” demişəm?

Qəlbində “Yazıq bacım, Aytoğanım” – düşündü.

– Bilirəm.

– Bilmirsən ki, hökmümü dəyişən deyiləm?

– Bilirəm.

– Bilmirsən ki, bir dəfə dediyim sözdən dönmərəm?

– Bilirəm...

– Bilirəm.

– Tüfürdüyümü yalamaram...

– Bilirəm.

– Kamandan çıxan ox geri qayıtmaz...

– Qayıtmaz.

– Axan su geri dönməz...

– Dönməz...

– Amma bunları bilə-bilə...

– Amma bunları bilə-bilə...

– Yenə də gəldin?

– Yenə də gəldim, Pəhləvan Mahmudun bir rübaisini yadınıza salmağa gəldim:

Çəşm əz setəmə-zəmanə gıryan didəm,
Hər rəncə bələ ke moimken əst an didəm,
Nuh-ke həzar sal yek tufan did
Mən Nuh nəyəm, həzar tufan didəm.¹

Hökmdar həm qarşındakıları, həm də özünü inandırmaq, tutduğu işə bəraət qazandırmaq üçün topuq çalan dilinə möhkəmlik verməyə çalışaraq ucadan bağırırdı:

– Sizin öz xanınız doğmaca qardaşı oğlunu xalqı rüsvay elədiyinə görə öldürtdürüb, bilirsənmi?

– Eşitmişəm.

– Mənim qızıma əl uzadan həyasız, əlin namusuna daha tez əl atar... Mənim hökmümdən çıxan övlad cəzasız qalsa, sabah gədə-güdə sultan hökmü tanımaz...

¹ Pəhləvan Mahmud (1247-1326) – Puryoyvəli təxəllüslü Xarəzm şairidir. *Tərcüməsi*: Zəmanənin sitomindən gözü yaşılıları gördüm. Nə ki, zəhmət, bələ var hamısını gördüm. Nuh min ildə bir tufan görmüşdü. Mən Nuh deyiləm, min tufan gördüm.

Zeynalabdin hələ də hiçqıran vəliəhdin atasının dizlərinə qapanmış qoyub, gəldiyi kimi də səssizcə çıxmaq istədi. Qapı yenidən, bu dəfə chtiyyətə açıldı. Əmir Mir içəri daxil oldu. Sultanın qənşərinə xeyli qalmış diz çökdü, sağ əlini sinəsinin üstünə qoyub baş əydi. Gözucu sultanın həyuladan qorxmuş kimi mütəkkələlərə yaslandığını, hiçqırıqdan çiyinləri əsən vəliəhdin boynunu titrək əlilə sıgalladığını görmüşdü. Bu əllər, sanki indicə daşqalaq olmuş Aybutanın qırx kakil hörüklü gözəl başını sıgallayan əllər indi qəlbində atalığı adına nə qalmışdısa vəliəhdə keçirirdi.

Sükut ağır, sükut əzici, sükut qorxunc idi. Əmir Mirdən başqa otaqdakıların üçü də ürəyinin tappılığını qulaqları ilə eşidirdi.

Zeynalabdin: "Bəlkə, namaz vaxtı mane oldu, sonra da vaxt keçər... Kim bilir?.."

Vəliəhd: "Bəlkə, göz yaşlarım atamın ürəyini soyutdu... bağışladı. Kim bilir?.."

Sultan: "Qəzəbimi cilovlaya bilmək üçün mənə qüvvət ver, Tanrım! Bəlkə... hələ..."

Bu çilğın, bu dilsiz, bu qorxunc sükut içərisində Əmir Mirin səsi eşidildi:

– Hökm yerinə yetirildi, sultanım!
Donmuşdular...

Həyətdə isə... Saray meydanının ortasında iki quyu vardı. Daşla dolu. Səs-səmir kəsilmişdi. Kürəyinə bata bilən nizələrin, cidaların qorxusundan titrək əllər daşın bəzisini quyunun ətrafına tullamışdı. İndi silahlı nöqərlər, qullar bu daşları da toplayıb quyunun dolmuş ağzına atırdılar. Meydanı sulayıb süpürən cariyələrin göz yaşları su çiləyendən tökülən sulara qarışırdı...

Və heç kəs bilmirdi ki, zaman gələcək, yalnız torpaq altında əllərini birləşdirə bilmək, heç olmasa barmaqlarını bir-birinə toxundurmaq ümidilə sultan hökmünə qarşı mərdanəliklə ölən iki gəncin, sevgilinin nakam vücudunun gömüldüyü o quyular yerdə düzəlmiş çini güldan kimi çiçəklərlə bəzənəcək. Bu yerləri səyahətə, görməyə gələnlərə, bu çini kərpiclərlə müzəyyən möhtəşəm sarayların gözəlliyinə valeh-

liklə tamaşa edənlərə bu iki güldan, iki torpaq quyu, iki gəncin məzarı haqqında indi əfsanə, nağıl kimi görünən rəvayətlər danışacaqlar.

Və heç kəs bilmirdi ki, bu diyarın sevən cavanları əhdü-peyman edən gündə həmin güldan – quyuların – həmin nakam məhəbbət məzarının önünə gələcək, hər məzardan bir çiçək dərəcə, çiçəklərini verdikləri sədaqət əhdilə birlikdə biri digərilə dəyişəcəklər. Həmin çiçəklər məhəbbətlərinin rəmzi kimi "Leyli və Məcnun", "Tahir və Zöhrə" dastanlarından bəhs edən kitabların döənə-döənə oxunan vərəqləri arasında qorunacaq.

Məhəbbətin özü kimi.

SON SÖZÜMÜZ

Aybuta ilə Turxanın faciəsi Zeynalabdinə elə sarsıtmışdı ki, düz üç gün otağından bayıra çıxmadı, heç kəslə kəlmə kəsmədi. Sarayda ümumiyyətlə, hamı bir-birindən küsülü kimi gəzirdi. Səs-səmir yox idi. Elə bil hamı özünü nədəsə, nədənsə suçlu sanırdı. Elə bil hamı bir-birindən "bu gözəgörünməz günah" üçün utanırdı. Gənclərin gözündə dəhşətli, nifrət qarışıq qorxu görünürdü. Yaşlılar göz-gözə gələ bilmirdi. Sarayda yalnız ən zəruri söz deyilir, özü də çox astadan, yavaşca söylənirdi.

Dördüncü gün Zeynalabdin yerindən qalxdı. Ağır-ağır otağından çıxıb kitabxanaya gəldi. Yarıqaranlıq otaqda, ağır qəbir sükutu içində sanki Turxanın səliqəyə saldığı kitablar, Aybutanın içərisinə "məhəbbət əlfəcirləri" – qoyduğu kitablar dilə gəlib pıçıldayır:

– Nə üçün, nə üçün, nə üçün?

Sızıldayır:

– Hanı? Hanı? Hanı?

Saz kimi, öz-özüne səslənən köklü kaman kimi səslənirdilər. Əslində "qu desən qulaq tutulan" bu böyük otaqda o qədim, o əbədiyyət qazanmış kitabların hamısı bircə-bircə:

– Nə üçün? Nə üçün? – sorurdu.

Zeynalabdin ürəyi tələssə də, cavab verə bilməyəcəyi suallardan qaçmağa can atsa da, şair təxəllüsünə, alim xasiyyətinə xas olan təmkinlə qələmlərini qələmdanına topladı. "Bustanüs-səyahə"nin artıq yazılıb

qurtarmış vərəqlərini səliqə ilə aramla yığışdırırdı. Sonra yazacağı və kitaba daxil edəcəyi məlumat, qeydlər dolu vərəqlərin hərəsini öz "Gülşən"inə görə düzdü. İri bir yaylığa boğça kimi bağladı, üstündən də cibində gətirdiyi iplə möhkəm sarıdı. Bağlamayı götürdü. Qalxdı. Bir neçə ay həvəslə işlədiyi otağı tərk etmək istərkən, otaqdakı rəflərə göz gəzdirdi. Sanki o kitabların sahibləri alimlər, şairlərlə vidalaşırdı. Bu kitablar ona bir neçə ay yoldaşlıq etmiş, qürbətli, ailə, övlad həsrətini sovuda bilməsinə kömək göstərmiş, onlardan nəyşə yeni-yeni biliklər də öyrənmiş, zövqlər almışdı. Bu kitabların üzərində onların, o iki nakam gəncin: Aybuta ilə Turxanın əllərinin izi vardı. Onlara da vida edirdi sanki. Məzarlarına, o daş qalaqlarına tərəf baxa bilməyəcəkdi. Qulaqlarından hələ də Turxanın həlim, Aybutanın şux səsi getmirdi. Gözlərinin önündə Turxanın yaşına yaraşmayan təmkinli, Aybutanın şən, oynaq vücudu cilvələnirdi. Danışmaq iqtidarını olmasa da çarəsi yox idi. Sultan ilə vidalaşmalı idi. Soruşdu. Sultanın bu gün nəhayət ki, qəbul otağına çıxdığını, amma hələ heç kəslə kəlmə kəsmədiyini, heç kəsi yanına çağırmadığını, heç bir əmr-filan da vermədiyini söylədi.

Zeynalabdin Sultanın qəbul otağına yollandığını görə saray adamlarının gözləri bərələ qaldı. Səyyah cürətlə qapını açdı və ehtiyatla yavaştan öskürdü. Heç kəsin edə bilməyəcəyi cürətə tərəf dönəndə, Sultan qəlbində həm sevindi, həm də kədərləndi. Sevindi ki, bu ölü sükutu, saraya çökən bu kabusu sındıran tapıldı. Axı nə olur olsun, həyat davam edirdi; etməliydi. Kədərləndi, çünki anladı ki, alim onunla vidalaşmağa gəlib. Əks halda heç kəs cürət edib, onunla ilkin görüşməzdi. Səyyah isə "çörəyini kəsdiyi" adamla vidalaşmadan gedə bilməzdi.

– Hə... Hacı... – inlədi Sultan.

– Bağışlayın, hökmdarım, vidalaşmağa gəlmişəm...

– Anladım...

– Çörəyinizi kəsmişəm, halal edin.

– Halal xoşunuz olsun, hacı, – əlini pərdədən asılmış zəngə apardı.

Zəng bircə səs çıxaran kimi qapının dalında hazır durmuş vəzir içəri girdi.

– Təqsir...

– Hacı yola düşür; nə lazımsa hazırlıq görsünlər... At-filan...

Vəzirdən əvvəl Zeynalabdin özü dilləndi:

– Çox sağ olun, hökmdarım, minnətdaram. Amma siz də, onlar da narahat olmasınlar, bir həftə irəli köhnə dostum bəzircan Hacı Ömər bayın karvanı bura gəlib. Görüşmüşəm. İş-güclərini qurtarıb sabah yola çıxırlar. Mən bu gün karvansarayına köçürəm; sabah sübh namazından sonra yola çıxırlar. Onlarla gedəcəyəm.

Sizin istəyinizlə, hacı!

Əgər o "bədbəxt" sağ olsaydı alimlə vida belə asan, soyuq tamamlanmayacaqdı. Sultan xəyalında belə Aybutanın adını çəkə bilmirdi. Əlbəttə, o "bədbəxt" yalvaracaqdı atasına. Atasına?.. Hə... Xahiş edəcəkdə. "Saxla, qoyma getsin ustadı" deyəcəkdə... Vəzirə Zeynalabdin qapını yavaşca örtüb, otağı tərk etdilər. Qapı örtüldü. Və Sultan öz böyük dərdi ilə təkə, baş-başa qaldı. Əlləri ilə dağ çəkdiyi sinəsindən qopan iniltini boğa bilmirdi.

Zeynalabdin isə artıq geriyyə, Vətənə tələsirdi. Bəli, Vətənə. Bu Şiraza, sevimli Hümeyranın və qoşa oğlunun yanına getməzdən əvvəl onun Azərbaycana ikinci və sonuncu gəlişi idi... Behiştə bənzər yerlər gəzərsə də, doğma Vətəninə unutmurdu, unuda bilmirdi. Sanki bir irəli-cədən duyma hissi qaplamışdı qəlbini. Elə bil bilirdi ki, bu son səfərdir Vətənə. Getməsə, Şirvanı, Şamaxını, Bakını, Təbrizi bir daha görməsə, o gözəlliklərdən, o şirinliklərdən doymasa... Yox, doya bilmirdi. Vətənin şirin sulu bulaqlarından, meyvəli bağlarından, zərif, yaraşıqlı, müdrik, ağıllı və istedadlı insanlarından doymaq bilmirdi. Əbəs yerə kitabında yazmamışdı ki: "Oranın əhəlişi üzvlərinin ağ, bədənlərinin gözəl quruluşu ilə seçilir. Çox hörmətçillik və qonaqpərvərlik onların əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onlar həqiqətsevən, təmizqəlblili, açıqürəkli və sədaqətli idirlər. Özge yerli adamlarla və yoxsullarla rəftarları yaxşıdır, xasiyyətə sakitdirlər. Ömürlərini şən keçirirlər". Şamaxını "Dərülmülk" ləqəbilə yad edir, Şirvanda on iki padşahın hakimiyyət sürdüyündən bəhs açırdı.

Geriyyə, səfərinə çox tələsirdi. Sürətlə keçirdi artıq bir dəfə gördüyü yerlərdən. Kəndləri, oba və binələri gözəmir, tanışlıqlara, görüşlərə vaxt ayırmır, məlumat toplamırdı. "Bustanüs-səyahə" bitmək üzrəydi. Odur ki, şəhərlərdə qalır, gələn karvanla gəlir, o biri tərəfə gedən karvana qoşulub tez qalxırdı. Ev-çəşik çağırırdı onu. Hümeyra, oğlanları Cəlaləddin Məhəmmədlə Hüsəməddin Əli çağırırdı onu. Bir də bəlkə... Şirazda görəcəyi yeni zülmü tale, daha sonra Məkkə səfəri, Cəddə yaxınlığında başını dərdli Hümeyranın dizi üstünə qoyub oğlanlarının

gözü qabağında onu aparacaq ölüm çağırırdı onu. Taleyin hökmüydü, yürüdüdü əli qamçılı, gözə görünməz tale qovur Azərbaycana – İrana – Səudiyyə Ərəbistanına onu.

Kapitanın və bu yolu dönə-dönə qət etmiş tacirlərin deməyinə görə Cəddəyə az qalmışdı. Sabah səhər üzü, səhər namazından sonra Cəddə limanında lövbər salmalıydılar. Hamı hazırlıq görürdü. Amma Hümeyra xanımın bütün bu hazırlıqlardan demək olar ki, xəbəri yox idi. O, kayuta xəstə yatağından artıq üç gün idi ki, heç qalxa bilməyən Zeynalabdinin yastığının kənarını kəsdirib oturmuşdu. Hərdən bir ömür yoldaşının dodaqlarına su pıyaləsini yaxınlaşdırır, hərdən bir soyuq tər basmış alnını silir, yaş köynəyini dəyişdirir, kürəyinə dəsmal salıb, köynəklər quruyanacan tərini alır, azarlıya nəyəsə bir şey yedizdirməyə çalışırdı.

– “Sənə Bəhri-Əhmərini gözəlliklərini göstərəcəyəm”, – demişdi. “Dəryayı-sorx – Qırmızı dəniz də deyirlər”. Soruşmuşdu: “Bəs niyə qırmızı? Su da qırmızı olar?”. “İlahidən olanda olar. Deyirlər suyun, dənizin dibindəki qırmızımtıl yosunlardandı, ya da gözə görünməyən xırdaca su “qarışqalandı”... o qədər çoxdular ki, suya qırmızıya çalan rəng veriblər”. Soruşmuşdu: “Bəs o xırdaca heyvanlar bu qədər çoxdursa, gəmiyə doluşub, adamlara daraşmaz?” Gülmüşdü: “Hümeyram, qızıl gülm, məgər dənizdəki balıqlar, o ırıldıkdəki balıqlar gəmiyə “daraşırlar?”

İndi bu sözlər yada da düşmürdü. Nə Bəhri-Əhmər, nə də onun qırmızımtıl rəngi. Nə balıqlar, nə “qarışqalar”, nə yosunlar... İndi o hərdən bir Hümeyranın qardaşına tapşırıb yola çıxdıqları oğullarını xatırlayırdı. Tez-tez dilinə Cəlaləddin Məhəmmədlə Hüsəməddin Əlinin adları evdə, ailə arasında olduğu şəkildə Məmməd, Əli şəkildə gəlirdi.

– Uşaqlardan... Məmməd, Əli...

Ürəyi əsə-əsə Hümeyra onun sözünü bitirməyə, vəsiyyətlərə eləməyə qoymurdu; guya nə deyəcəyini, nə tapşıracağını bilmirmiş kimi, kişinin sözlərini nigarançılığa yozurdu:

– Niyə nigaransan həci, dayılarının yanındadırlar. Elə də isinişiblər ona ki...

Özü də dediyinə peşman oldu, “isinişiblər... Yəni sən illər uzununu çölgərdə qalanda atalığ eləyib onlara...” Gərək deməyə idi... Gərək yadına salmaya idi... Gərək... Keçib.

Hümeyra ərinin son günlərini yaşadığını, bəlkə də son saatlarını yaşadığını ağına belə gətirmək istəmədi. Təzəcə qovuşmuşdular. Heç iki il bir yerdə yaşamamışdılar ki... “Səni Məkkeyi-mükərrəməyə aparacağam” cümləsilə yerlərdən qopmaları bir oldu. İndi o müqəddəs yolun sahibi rəva görərdimi? Rəva görməzdə ki, o... Hümeyra illər həsrətinə qovuşduğu, “ərli ərvad” olduğu, “diri-diri dul köynəyindən çıxdığı”, ömrünün ən müqəddəs arzularından birinə – Məkkəyə ziyarətə getdiyi yolun üstündə ərinə, ağasını, dostunu, balalarının atasını itirsin. Bu heç ağlaşılan şey deyildi və Hümeyra da bunu ağına gətirmirdi. Amma ölüm gəlirdi, son ayrılıq saatları yaxınlaşırdı. Və bu amansız, əbədi ayrılığın acısını duyduqca Hacı Zeynalabdin ikiqat əzab çəkirdi. Həm ayrılıq... Həm də Hümeyranı bu qərrib məmləkətdə, yanında sadıq dostlarından dərviş Rəhmətəli şah olsa da, tək qoyub gedirdi. Əzabların da ən böyüyü bu idi. Mənəvi əzab idi: “Sənə bu dünyada bir gün verə bilmədim deyəsən axı... İllər uzununu töhmətə, sərkəyə hədəf oldun – qoruya bilmədim səni. İllər uzununu dərd-sərin-dən, ailə qayğılarından xəbər tuta bilmədim, köməyim az çatdı... Və çatdımı sənə? Bir az sonra qulluğunda duracağam pərvərdigarım bağışlayacağımı məni, sən halal etsən də...”

Rəhmətəli şah içəri girdi. Hümeyra yaşmağını yuxarı qaldırıb örpəyini aşağı çəkdi. Yatağın yanından durub ərinin dostuna yer verdi. Zeynalabdinin son günündə, son saatında “çıraq yandırdığı” an idi. Fikri bütünlüklə özündəydi, nəyəsə vücudunda bir yüngüllük hiss edirdi. Gözlərini dolandırdı, kayutu gözədən keçirdi. Ərinə Rəhmətəli ilə birlikdə qoyub harasa çıxmaq istəyən Hümeyranı səslədi:

– Getmə, yaxın gəl, bir-iki kəlmə hər ikinizə sözlüm var.

Hümeyranın qəlbi sıxıldı, gözləri doldu, amma bir kəlmə də kəsə bilmədi, qayıdıb Rəhmətəlidən arxada, amma kişinin sözlərini aydın eşidə bilmək üçün döşəyə yaxın diz çökdü. Hacı Zeynalabdin yatağında çevrilmək, üzünü bütünlüklə onlara tərəf döndərmək istədi, bacarmadı. Son qüvvəsini də bu cəhdə sərf etməkdən vaz keçdi. Bacardıqca möhkəm səslə danışmağa başladı:

– Vəsiyyətlər yüngüllükdür, islamiyyətin qaydalarındandı, qulaq verin. Əvvəlinci və axırıncı iki yadigarımı tapşırıram hər ikinizə, kitablarım, yazılarım... bir də balalarım. Yazılarımı əmin yerdə saxlayın, yad əllərə düşməsin. Nəyəsə əminəm ki, gün gələcək, onlar insanlara lazım olacaqlar. Yoxsa heç ömür sərf etməyə – balalarından, səndən kəsib

dünyanı dolaşmağa dəyməzdi. Can sizin can yazılarım əmanəti. İkinci balalarımı oxudun, qoy anlaşılar ki, elm yük deyil, elə bir xəzinədir ki, insanı afətlərdən qoruya bilər, həmişə düz yola dəvət edər. Bu iki vəsiyyətimdən sonra bir tapşırığımı da var: əgər bu müqəddəs məkanda bir yerdə gözlərimi yumub, köç karvanımı çəksəm, qardaşım, Məmməd ilə Əlinin anası sənin öhdəndə qalır, onu vətənə, qardaşı evinə, balalarını yanına çatdırmaq üçün öləndən gələni eləyəcəksən, bilirəm, amma naməhrəmlik əzabını yol uzunluğunu çəkməmək üçün siğə oxudarsan, qardaşım.

Hər ikisinin, həm Hümeyranın, həm də Rəhmətəli şahın sifətindəki dəhşəti oxudu. Amma heç biri riyakar bir kəlmə işlətmədi, hər ikisinə ciddi şərait tələbindən doğan qanun bəlli idi. Zeynalabdin əlinin xəlif bir hərəkətilə dodaqlarını silmək, ya nə isə bir şey etmək istədi, bacarmadı. Hümeyra cəld su piyaləsinin ərinin dodaqlarına yaxınlaşdı! Amma Rəhmətəliyə toxunmaq istəmədi, piyaləli əli uzana qaldı. Rəhmətəli qadını anladı, piyaləni alıb dostunun qurumuş dodaqlarına çatdırdı. Hacı Zeynalabdin suyu içdi, can gəlmiş dilini dodaqlarında gəzdirdi.

– Sağ ol, sucan ömrün olsun. Dediymim kimi elərsiz. Yazılardan muğə...ya...tt oluun.

Su içmişdi, amma tək cə sinəsində toplaşmış canı od-alov içində yanırı, artıq soyumaqda olan əlini tərpedə bilmirdi.

– La ilahə illallah... – ucadan kəlməyi-şəhadətin söyləməyə başladı və ara verib axan gözlərini dostundan çəkməməyə çalışaraq xahiş etdi:

– Yaaasin... baş-la... Qoy qulağım eşitsin...

Rəhmətəli şah dostunun tələbini cavabsız qoya bilmədi, oxumağa başladı. Çox oxumuşdu bu surəni, amma indiki kimi yangı ilə oxuduğu yadına gəlmirdi...

Hümeyra ayrılıq döminin çatdığını indi anladı, örpək altında leysan kimi axan göz yaşlarını saxlaya bilmirdi... Heç saxlamaq da istəmədi. Dünyada oğullarından savayı ən çox istədiyini, ən yaxın adamını itirirdi... Dünyası çevrilmirdi Hümeyranın... Uzun həsrət illərində qarəsınca deyindiyi də olmuşdu, qarğadığı da... Gileyi də olmuşdu, güzəri da... Amma ərinə bir, Allahını bir tanıdığı. Ərdən gələn Allahdan gəlmişdi onun üçün. Ayrı taleh arzulamamışdı da. Bir neçə il ərzindən soraq çıxmayanda Şiraz axundları, fəqihləri "bir il ər çörəyi yeməyib, ər paltarı

gəyməyən arvad dilinə gətirsə boşdur ərindən, talaq da lazım deyil çıx get ərə, cavansan, çürütmə canını" demiş, dedirtmək istəmişdilər ona. Köhnə düşmənlərindən bu yolla da olsa intiqam almaq istəmişdilər. Hümeyra qol qoymamışdı. Şiraz cahillərinin, cəhəlpərəstlərinin arzusunun gözündə qoymuşdu. Gəlin otağındakı əhdlərini, oğullarının atasına sədaqətini bir cə nəfəs də unutmamışdı. İndi acı günlər, o giley-güzəri ilə birlikdə tamamilə yadından çıxmışdı, yerində itirməkdə olduğu böyük, sadıq bir məhəbbət qalmışdı. Hümeyra ağlayırdı, için-için ağlayırdı, səs çıxarmadan ağlayırdı.

Əgər ruh deyilən şey həqiqətdisə, vardısı, indi Şirinbəyim ananın ruhu buralarda Cəddə limanına yaxın bir yerdə deryada küləksiz havada "asılıb qalmış" gəminin dor ağacları üzərində uçur, arabir onun nəfəsi oğlunun alınına dəydikcə Zeynalabdin "canlanır", gözlərinin ağırlaşmaqda olan qapaqlarını qaldırıb ətrafa göz gəzdirir, kimiysə, nəyiysə axtarır, tapmır, qurşuna dönmüş kirpiklər öz-özünə enirdi.

...Yasın qurtarana Hacı Zeynalabdin qırx ilin səyyəhi, alimi, şairi də son nəfəsini çəkdi. Rəhmətullah sağ əlinin anı bir hərəkətilə dostunun onsuz da qapalı gözlərini "sığadı" can verməkdə olduğunu bildirdi Zeynalabdin, odur ki, islami qanunla dümdüz üzü Məkkəyə sarı uzanıb keçinmişdi. Rəhmətəli şah qalxdı, dəfn ayinlərini icra üçün tələsdi, göyertəyə çıxdı. Bura yasın səsinə eşidən xeyli "gələcək hacı" toplanmışdı. Bir neçə gündən sonra onlar Qurban bayramı günlərində Kəbəni ziyarət edəcəklər, "Hacı" olacaqdılar. Hacı Zeynalabdin bu neçə vaxtda tanışmışdılar, elə əvvəldən də tanıyan var idi, müsahibələrində olmuşdular. Xəstələndiyini bildirdilər, baş çəkəni də olmuşdu. İndi "səkaratda" – can verməkdə olduğunu eşidib yığılmışdılar. Yasını dinləyirdilər. Rəhmətəlinin çıxdığını görünəcə məsələni anladılar. Gəminin kapitanı da burada idi. Müzakirə başlandı. Bəziləri Hacı Zeynalabdinin Məkkəyə aparılıb, o müqəddəs torpaqda dəfn olunmasını tələb edirdilər. Lakin kapitan aydınlaşdırırdı:

– Qardaşlar, bitməyən sövdə nəyə lazımdır; Başa düşün, mənim də rəhmətlik hacıya böyük ehtiramım var. Özünüz görürsünüz ki, külək yoxdur, axşamdan bəri yelkənlər sallanıb durub, haçan Allahın rəhmi gəlib külək qaldıracaq, yola düşəcəyik, onu elə əlinin üstündə el olmayan pərvərdigar özü bilir. Ərəbistan torpağının ad-havası sizə məlumdur. Heç Cəddəyə çatdırı bilmərik. Çatdırı bilsəydik nə vardı ki? Torpaq orada da torpaqdı. Biz hacını qədim dənizçilərin qaydasınca

dəfn edəcəyik. Siz dini ayini icra edin, qalanını biz billik, bizim işimizdi qalanı.

Elə də etdilər. Ölənin cənazəsini yuyub, kəfəne bükdülər, bütün gəmi cəməatının iştirakı ilə cənazə namazını qıldılar. Bundan sonra gəmi kapitanının nəzarəti ilə kəfənli meyiti qaydası ilə dəfn etmək istədilərə də, xanımı və bütün səfər dostlarının xahişi ilə Cəddəyə gətirib, müqəddəs torpağa tapşurdılar. Sanki Hümeyranın sinəsindən qopan nalə ilə birlikdə hayqıran qağayı deyil, Şirinbəyim ananın ruhu idi, buralarda uçurdu, sanki ağı deyirdi, oğul oxşayırdı:

– Ömrü qürbətdə keçən bala, qəbri də qürbətdə qazılan bala. Dər-yalar atdı məni; naqqalar uddu məni; bir pakın, bir napakın qarğışı tutdu məni, heyyy...

Sanki bu heyyyəə bütün Vətən torpağının anaları səs verdi.

“Su sənəyi suda sınar – ömrü qürbətdə, səyahətlərdə keçənin məzari də vətəninə olmaz...”

Otuz yeddiillik səyahətində, yetmiş min kilometrəcən yol qət edən-dən, islamiyyətin, atəspərəstliyin, yəhudiliyin, bütərəstliyin, xristianlığın və daha bir çox başqa din və təriqətlərin mahiyyətini, xalqların adət və ənənələrini, dünyamızın bir çox yerlərinin coğrafiyasını, tarixini öyrə-nəndən sonra bəşəriyyətə qiyməti olmayan dörd sanballı elmi əsər, şeir divanı, risalə bəxş etdi.

Şimalda Şirvan, Cənubda Sərəndib (Seylon) adası, Qərbdə Türkiyə, Şərqdə Çin.

Gətir gözünün qabağına, oxucu! Afrika – Avropa – Asiya xəritəsini. Bütün İslam dünyasını başdan-başa, eninə-uzununa, ərş-ərş, arğac-arğac gəzd. Nə gördü, nə eşitdisə... Yazdı... Ustadı-mürşidi Məczubəli şah türkəsilli imiş. Özü “Məstəli şah təxəllüsü türkəm – “bu dudmandan” – türklərdənəm dedi”¹.

Heç yerdə, heç şey onu avaraçılıq, tənbellik etməyə vadar eləmədi. Hər yerdə, həmişə oxudu, işlədi.

“Elm-bilik dövlətdən əfzəl və ucadır” sözünü atası Axund İskəndər-dən çox eşidib və qəlbinin dərinliklərinə, qanına işləyən bu hökmü həmişə hər şeydən yüksək tutub: elm dalınca dərbədər olub, dövlət yığmayıb. Göz çəkib dünyanın malından, istirahətindən. Elə bu əqidə-ni ömrünün axırına qəbul etdiyi, davam etdirdiyi üçündür ki, Kəbə

yaxınlığındakı Cəddəyə çata-çatmaya da gəmidə vəfat edərkən, arva-dına iki oğuldan və oğul qədər əzizlədiyi 5 kitabından, ömrünün 70 min kilometr ayaqladığı dünyada, 40 ilə yaxın gözdiyi yerlərdən qazancı olan əlyazmalarından başqa heç bir şey, birçə aylıq ruzi belə qoyub getmə-mişdi. Onu candan seven, əzizləyən dostları olmasaydı arvadı ilə oğlan-ları elə o ölen kimi çiyinə sail çantası keçirməli olardı. Halbuki, nə o, nə də arvadı ilə körpələri bilmirdi ki, dünyanın cahangir dövlətləri onun əlyazmalarına sahiblənmək üçün həmin kitabların çəkisindən qat-qat ağır qızıl xərcləyirlər.

Kitablarındakı məlumat eləydi ki, ona qədər nəinki islam aləmi, hətta dünyanın ən qabaqcıl ölkələri də bu genişlikdə, bu dürüstlükdə məlumata malik başqa kitab tanımırdılar.

Bu əsərlər Yaxın və Uzaq Şərqi, Asiyanın mərkəzini və cənubunu elə dərin, elə diqqətli, məzmunlu təsvir etmişdi ki, bir çox ölkələrin, birinci növbədə İngiltərənin, Rusiyanın, Almaniya və başqa cahangir-lərin diplomatları həmin əsərlərin əlyazmasının özünü, mümkün deyil-dirse, heç olmasa surətini əldə etmək üçün qızıl pullar əsirgəmədi, alimin ailəsinin, qardaşı “Şərəfətül-insan” müəllifi Məhəmmədəli Şirvaninin, oğulları Cəlaləddin Məhəmməd və Hüsəməddin Əlinin yerini öyrən-məyə çalışdılar. Əsərləri diplomatlar əlində dərsliyə çevrildi, haqqında dünyanın ən məşhur alimləri cild-cild tədqiqat əsərləri yazdı, kitab-larını hərə öz dilinə tərcümə elədi...

Özü isə zəmanəsinin bir çox hökmdarları ilə görüşüb, saraylara dəvət olunsada, əqidəsindən, səyahət məqsədindən dönmədi, bu hakim-lərin bir çoxundan olmasın zülm gördü, təqib və sürgün olundu. Daimi evi olmadı. Dinc yaşayışa həsrət qaldı, ailəsinə rahatlıq nəşib olmadı və dövrünün hakimlərinin əsil simasını, ziyalılarının vəziyyətini bil-dirən bu sözləri yazdı: “Dünyanın hünər sahibləri heç zaman indiki kimi xar və etibarsız, alimlər isə ümitsiz və məhrum olmamışlar... Qərribə bir hal və təəccüblü bir vəziyyətdir ki, bilik sahibləri qəmə-kədərə batmış, nadanlar isə həmişə əmin-amanlıq bağlarında rifah və şənliklə yaşayırlar”.

Zeynalabdin Şirvani bu cümlələri hələ ilk əsərində “Riyazüs-səyahə”də yazmışdı. İndi isə... İndi isə Zeynalabdin Şirvani elə bir səfər qarşısındadır ki, bu səfər ona 1821-27-ci illərdə “Riyazüs-səyahə”, 1826-cı ildə “Hədayiqüs-səyahə” – 1832-ci ildə “Bustanüs-

¹ Hacı Zeynalabdin Şirvani. “Bustanüs-səyahə”. Tehran, 1339 hicri, səh.1776.

səyahə”, “Kəşfül-maarif” kimi əsərlər yazdırdı. Əlli səkkiz illik ömrünün qırx iki ilini bunlara sərf etdi. Bircə gün dinclik bilmədi. Bircə gün ana ocağı qırağında isinmədi... Ana! Ana sözü hər dəfə dilinə gələndə, qulaqlarında, haçansa eşitdiyə laylaya qarışmış bir bayatı səsləndi:

Əzizim, vətən yaxşı
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərrib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Gəzdi, qərrib ölkələri addım-addım gəzdi... Gözəl əsərlər yazdı. Vətəndə ölməyi arzuladı... Bu bayatını omu qoşdu, ya da onun kimi ürəyi həsrət dolu başqa bir didərginimizmi? İndi bunu kim bilir? Qoşdu. Amma vətəndə ölə də bilmədi. Nəsibi olmadı. Ananın “bala vay!” deməsi dünyada ən böyük faciələrdən də böyükdür. Ana bala çiyində getməlidir cahandan. Şirvan analarının çoxuna bu qismət olmadı. Bala əvvəl köçəndə dünyadan, ana onu ən yangılı ağılarda oxşardı. Şirinbəyim anaya bu da qismət olmadı:

Balam ellər ayrısı,
Şirin dillər ayrısı,
Bir gününə dözmürdüm,
Oldum illər ayrısı –

deyəndə yeri də yandırdı, göyü də. Başqa intizar analar kimi. Qürbət ellərdə can çürütmüş, qürbət torpaqlara tapşırılmış ünlü, ulu alimlər: Qiyasəddin Şirvani, Şəmsəddin Şirvani, şirindilli şairlər: Nitqi Şirvani və yüzlərlə başqaları kimi Didərgin. Sərgərdan. Vətənsiz. Amma yox! Yox, yox! Min kərə yox! Vətən onların hər birinin köksündə, ürəyində, içində dünyanı gəzib. Gözləri gözəllərə, gözəlliklərə baxıb: Vətəni görüb! “Ulu Tanrı cənnəti yaradanda Vətənimizi ülgü götürüb” – deyiblər çox güman ki! Çünki Şirvan – Vətən kimi beşikdən məzaracan onların ürəyini, gözünü, ruhunu bir an da tərk eləməyib. Adları ilə yanaşı durub əbədiyyətəcan: Zeynalabdin Şirvani şəklində.

Dostum! Tarixin elə mərhələləri olub ki, Şirvan deyəndə bütün Azərbaycan düşünülüb. Azərbaycan oğulları işə... didərgin düşüblər.

Şərqin bir çox ölkələrinə... Bir qismini zəlzələlər, təbii fəlakətlər əlimizdən alıb, başqa qismini təhsiliərəb, fars dillərində olduğundan vətəndə vətənsiz, milləti içində anlaşılmayan alim olub, şair olub, yazdığı vətəndaşları oxuyub başa düşməyib, o da “dili” anlaşılan ölkələrə köçüb gedib; amma o da, yenə də Vətənin gülzar təbiətini unutmayıb. Üçüncü qismi zalım hökmdarların zülmündən, ardi-arası kəsilmək bilməyən müharibələrin dəhşətindən baş götürüb gedib...

Elə bütün didərgin alimlərimiz belə olub. Dünyanı gəzib, Azərbaycanı ürəyinin içində aparıb. Canı Vətəndə qalıb. Bu bəkuvilərin (bakılı), qarabağilərin (qarabağlı), qübbəvilərin (qubalı), gəncvilərin (gəncəli), naxçıvanilərin, nəxəvilərin (nuxalı-şəkili), təbrizilərin, şirvanilərin əsərləri İngiltərənin, Fransanın, Amerikanın, Almanyanın, İrənin, Hindistanın, hətta Qərbi Afrikanın belə əlyazma xəzinələrini bəzəyir. Təkcə üzünü belə göstərmək istəməyən “alimlər”, kitabxanalar var. Onları dünya kitabxanalarından, əlyazma xəzinələrindən vərəq-vərəq axtarmaq lazım gəlir. Zeynalabdin də o cümlədən. Doğma yurdunda izi belə qalmayanlarımız. Amma vətəni, əsərləri yazmasalar da doğma, ana südü kimi şirin, halal dilimizi unutmayıblar.

Belə yaşayıb, əbədiyyətə belə qovuşub ulu babalarımız. Həyatı, elmi bilikləri, təcrübəsi örnək olub insanlara, insanlığa.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
--------------	---

I HİSSƏ – UŞAQLIQ

Ziyarət	7
Səfər	21
Yolda	27
Məktub	43
Ata	49
Məsləhət	54
Ana	61
Şamaxıda	65
Seyr	69
Şirinbəyim	71
Xoş gördük, səyyah	74

II HİSSƏ – GƏNCLİK

Çovğun	79
Yenə yolda	86
Yol yoldaşları	90
Zəlzələ	96
Təbriz	104
Süheyla	120
Məşhəd	125
Sual-cavab məclisi	131
Dostlar	135
Düynüçə	140
Məhəbbət	144
Altıntelli	149
Ömür bəy	168
Ayrılıq	181
Yenə Ömür bəy	184
Qazi	188
Qaytarıldı	201

Nemətullahilər	206
Yenə Altıntelli	211
Faciəli görüşün sonu	216
Gəncliklə vida	233

III HİSSƏ – KAMİLLİK

Kamilliyə doğru	239
Həlimətün-Nisabəyim	241
Aşırım	259
Buz şaqqıltısı	267
Axtaran tapar	271
Saraya	281
Acı xəbər	288
“Gülşəni-Xey”	299
Əbədiyyət mahnısı	321
Vəliəhd Erkin	330
Aybuta	340
Bibi	346
Sevənlər inanır	353
Yalnız sevdiyi üçün cəza	360
Son sözüümüz	369

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

ELDƏN-ELƏ

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ-2006

Buraxılışa məsul:

Əziz Gülaliyev

Nəşriyyat redaktoru:

Əlişirin Şükürlü

Tərtibatçı-rəssam:

Nərgiz Əliyeva

Kompyuter səhifələyicisi:

Azər Quliyev

Korrektorlar:

*Tutu Məmmədova
Elnaz Xəlilqızı*

Yığılmağa verilmişdir 15.05.2006. Çapa imzalanmışdır 29.08.2006.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 24. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 138.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

1116

C50

